

*Tamás Menyhért*

**Mikromitológiák**  
*Kötöten és kötetlen*

I.

HÜAKINTHOSZ:

Naptúz, fény, játékra igézõn zöldell a pálya,  
diszkoszom éppoly békével készül tenyerembe,  
mint amikor kedvítõ perceit úzi a lélek,  
ám nyomban mézízú, orv szelet ízlel a nyelvem,  
sejteni sejtem: Zephürosz Isten gyűjti haragját,  
nyugtasson, hogy Apollón szem-közel állja a búvkört,  
diszkoszt választ, sorra tapintja, kivár, sebesén tart,  
sistereg ég, föld, jaj, mi szorítja felém eme sulykot!

APOLLÓN:

Éguram, Ó, Zeusz! Mit tettem vágyott szeretõmmel?  
Büntess, Ég! játékomat újra halálra cseréltem,  
hercegként hódolt, én Istenként viszonztam,  
most látom: tetemében sem más; spártai jellem,  
szívadomány volt minden-egy óra, amit hivül adtál,  
émely nékem e vérzõ homlok; rózsabiborlás,  
rózsálló vér, vérszirom, ájult gyász, sziromírás,  
„Ái, ái”, jácint, jácint, nyit; jácintol az ének!

II.

SZISZÜPHOSZ:

Mit nekem az ünnepi szó, mióta büntetõ sziklámra  
letem, súlyát emelem; közös vele a sorsom, tudom,  
bizonyosan tudom, nem hiányozhatom magamból,  
sorsom, gyilok helyett, hegyre viendõ sors –  
egyszer-halt, örök emberi arccal!

GAJDA PÉTER

## Jókai *Erdély aranykora* című regényének forrásai

### *Az eddigi irodalomtörténeti konszenzus az Erdély aranykora forrásaival kapcsolatban*

Az *Erdély aranykora* (1851) című Jókai-regénnyel<sup>1</sup> kapcsolatos irodalomtörténeti kutatómunka elsősorban a regény forrásainak a feltárására irányult, és 1962-re, a kritikai kiadás megjelenésének az idejére – mint ahogy eme kiadás viszonylag terjedelmes *Keletkezése, forrásai* című jegyzetében olvasható – három forrásművet tárt fel: Gálos Rezső Cserei Mihály *Históriájának*,<sup>2</sup> majd Czunya Miklós Bethlen Miklós (valójában Dominique Révérend) *Mémoires historiques...*<sup>3</sup> című művének a hatását mutatta ki;<sup>4</sup> végül egyes kor- és helyrajzi részek forrását Tolnai Vilmos,<sup>5</sup> majd nyomában a kritikai kiadás jegyzeteit író Oltványi Ambrus Szilágyi Sándornak 1850-ben a *Magyar Emléklapok* című rövid életű folyóirat hasábjain megjelent cikksorozatában vélte felfedezni. Ezzel látszólag nyugvópontra jutott a kérdés, ugyanakkor maradt néhány zavaró, megmagyarázhatatlan részlet, amelyek közül a legszembetűnőbb: Jókai a regényt a költő Zrínyi Miklós halálának leírásával kezdi, ebben a fejezetben (*Egy vadászat 1666-ban*) azonban említést sem tesz Zrínyinek a halála előtti percekben elmondott politikai tréfájáról, Zrínyi „cygnea cantiójáról”. Mivel ez az adoma nem szerepel a főt említett forrásművek egyikében sem, az első fejezet olvastán nem csodálkozunk azon, hogy Jókai sem ismerte; a regény 15. fejezetében (*A gyulafehérvári országgyűlés*) azonban mégis idézi, mégpedig olyan szövegkörnyezetben – Bánfi Dénes beszédébe illesztve –, ahol sokkal kevésbé indokolható, mint ahogy az első fejezetben lett volna.

Jelen tanulmány egy újabb, eddig senki által nem említett, talán nem is ismert forrásmű hatásának a bemutatásával – szándéka szerint – feloldja a fenti ellenmondást, sőt megkérdőjelezi az eddigi három forrásműből kettőnek, Révérend és Szilágyi írásának a hatását. Ami Cserei Mihály *Históriáját* illeti, annak forrás volta kétségbevonhatatlan és kellően dokumentált, így azzal nem foglalkozunk; hanem figyelmünket egyenesen az Auguste de Gerando–Jókai-párhuzamokra irányítjuk.

<sup>1</sup> JÓKAI Mór, *Erdély aranykora (1851)*, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1962 (JÓKAI Mór *Összes Művei*, szerk. NAGY Miklós, *Regények*, 3, Kritikai kiadás). A továbbiakban: JKKR3.

<sup>2</sup> GÁLOS Rezső, *Jókai és Cserei*, Erdélyi Múzeum, 29(1912), 3. sz., 239–243.

<sup>3</sup> A mű első kiadásának teljes címe: *Mémoires historiques du comte Betlem-Niklos, contenant L'Histoire des derniers Trouble de Transylvanie*. Amsterdam, Jean Swart, MDCCXXXVI.

<sup>4</sup> CZUNYA Miklós, *Jókai töröktárgyú regényeinek forrásairól*, Bp., a szerző kiadása, 1934, 8–11.

<sup>5</sup> TOLNAI Vilmos, *Jókai forrásaihoz*, EPhK, 49(1919), 179.

## *Auguste de Gerando Transylvanie-ja*

Auguste de Gerando (1819–1849) francia történész 1840-ben házasodott össze Teleki Emma grófnővel, a kővárvidéki és hosszúfalvi Teleki család tagjával. De Gerando intenzív magyarnyelv-tanulás, történelmi kutatómunka és két erdélyi körút után – apósa, Teleki Imre hathatós szakmai segítségével – megírta a *La Transylvanie et ses habitants* [’Erdély és lakói’] című kétkötetes, francia nyelvű országismertetését.<sup>6</sup> A mű változatos tematikával mutatja be az országrészt: az egyes helyszínekhez kötődő történelmi események fölidezésén kívül foglalkozik Erdély aktuális bel- és külpolitikai helyzetével, a bányászattal, a természeti szépségekkel, az itt élő népek származásával, gondolkodásmódjának, viseletének bemutatásával stb. Először 1845 tavaszán jelent meg Párizsban franciául, majd még ez év nyarán németül,<sup>7</sup> végül 1850-ben némileg kibővítve ismét franciául. A szórványos említések közül az a következtetés vonható le, hogy elsősorban Magyarországon olvasták.

De Gerando mintegy nyolcszáz oldalas műve harminckét fejezetre oszlik. A fejezetek élén címszavakban a fejezet tartalma olvasható, ezáltal az olvasó könnyen megtalálhatja az őt érdeklő témát. Feltételezem, hogy Jókai nem olvasta végig a művet, csak azokat a részeket olvasta, amelyek – fejezetcímük alapján – valahogyan kapcsolódnak az Apafi-korhoz. Mint majd látni fogjuk, átvételei nagyjából az első kötetből valók.

## *Forrásmű lehetett-e Révérend Mémoires historiques-ja és Szilágyi Sándor cikksorozata?*

A kritikai kiadás Czunya Miklós említett tanulmányára hivatkozva bizonyítottnak tekinti Révérend művének a hatását Jókai regényére.<sup>8</sup> Dominique Révérend fiatal francia pap és diplomata abban az időben teljesített Erdélyben diplomáciai szolgálatot (1677–1680 között), amikor XIV. Lajos az ideiglenesen Erdélybe húzódott felvidéki protestánsokat, az ún. elégületleneket vagy elégedetleneket, tehát a későbbi kurucokat akarta felhasználni arra, hogy Kelet felől megtámadva a Habsburg Birodalmat, lekösse annak némi katonai erejét. Ennek a francia szándéknak felelőse a Lengyelországban tartózkodó Béthune márki (Sobieski János sógora) volt, aki a feladat végrehajtása érdekében Erdélybe küldte titkárát, Révérend abbét mint diplomatát, a katonai feladatokat pedig Boham és Forval nevű francia főtisztekre bízta. Révérend három évet töltött Apafi Mihály udvarában, ahol kitűnően érezte magát. A konverzáció jórészt latinul folyt, de a fiatal gallofil Bethlen Miklóssal – akivel az abbé szoros barátságot kötött – franciául is. Révérend évtizedekkel később – részben Bethlen János latin

<sup>6</sup> Auguste DE GERANDO, *La Transylvanie et ses habitants*, Paris, Comptoir des imprimeurs-unis, 1845, I–II.

<sup>7</sup> A. DE GERANDO, *Siebenbürgen und seine Bewohner*, ford. Julius SEIBT, Leipzig, Carl B. Lorck, 1845.

<sup>8</sup> CZUNYA, *i. m.*, 7.; JKKR3, 311.

nyelvű történeti műveire, részben saját személyes tapasztalataira építve – regényes memoárt írt az 1660 és 1690 közötti erdélyi eseményekről, úgy állítván be művét, mintha az Bethlen Miklós írása lenne.<sup>9</sup> Révérend műve csak a szerző halála után jelent meg, mégpedig két kiadásban, mindkétszer Amszterdamban, 1736-ban és 1739-ben. Az előző önálló, kétkötetes kiadás, a második viszont egy hatkötetes, magyar vonatkozású írásokat tartalmazó sorozat 6. kötetében szerepel. (A kétkötetes munka első kötete megjelent magyarul is Kolozsváron 1804-ben, ennek tartalma azonban nem kapcsolódik Jókai regényéhez, tehát ha Jókai olvasta is, nem használta fel. A második, immár teljes magyar fordítás – Toldy Ferenc fiának, Toldy Istvánnak munkája – pedig 1864-ben jelent meg, tizenkét évvel a Jókai-regény után.) Czunya Miklós és a kritikái kiadás megállapításával szemben nem tartom valószínűnek, hogy Jókai bármelyik francia nyelvű kiadással találkozott volna. Egyrészt nyilván nehéz lehetett 1851-ben hozzájutni egy 1736-os vagy 1739-es francia könyvhöz, másrészt – mint alább megpróbálom bebizonyítani – Jókai semmi olyat nem vett át Révérend-től, amit a Révérend-t szintén bőségesen felhasználó de Gerandonál ne olvashatott volna. És de Gerando műve – 1845-ben és 1850-ben jelenvén meg – sokkal könnyebben megszerezhető volt. Tanulmányomban tehát többek között azt próbálom demonstrálni, hogy mindazokat az információkat, amelyeket korábban Révérend-től származtattak, Jókai nem tőle, hanem de Gerandótól vette át.

Némileg hasonló a helyzet a Szilágyi Sándor által írt, Erdélyt szubjektíven bemutató cikksorozattal is: nem kizárt, sőt ez esetben valószínű, hogy Jókai merített belőlük, már csak azért is, mert a cikkeket megjelentető *Magyar Emléklapok*nak Jókai is munkatársa volt.<sup>10</sup> Szilágyi azonban maga is – legalábbis részben – de Gerandóból dolgozott. (Furcsa, hogy ez a kolozsvári származású történész egy fiatal francia kollégája művéből merít Erdélyt ismertető cikksorozata írásakor, de ez tény, hiszen hivatkozik is de Gerandóra, mint erről alább még lesz szó.) Itt tehát ismét olyan motívumokkal állunk szemben, amelyek két forrásműben is megtalálhatók. Alaposabb vizsgálattal azonban megállapítható, hogy Jókai forrása az esetek többségében itt is de Gerando volt.

### *A forrásművek dominanciájának eloszlása az Erdély aranykorában*

Az *Erdély aranykora* a forráshasználat szempontjából három részre oszlik: az 1–8. valamint a 16–19. fejezet fő forrása Cserei *Históriája*, míg a 3. fejezet egy részének, valamint a 9–15. fejezetnek Auguste de Gerando fönt említett *La Transylvanie et ses habitants* című műve. Tanulmányom további részében csak ez utóbbi mű hatásával, tehát csak a regény 3., valamint középső fejezeteivel foglalkozom, hiszen Cserei hatását Gálos Rezső és Oltványi Ambrus már teljes mértékben feltárta. Amennyiben sikerül

<sup>9</sup> Vö. KÖPECZI Béla, *Bethlen Miklós francia emlékiratai* = Dominique RÉVÉREND, *Bethlen Miklós emlékiratai*, Bp., Helikon, 1984.

<sup>10</sup> JKKR3, 312.

meggyőzően bizonyítanom, hogy Jókai de Gerandóból dolgozott, azzal egyúttal cáfolom Révérend és Szilágyi Sándor mind ez idáig föltételezett hatását.

## Az Erdély aranykora és a La Transylvanie et ses habitants párhuzamos helyei

### 3. fejezet: Kényszerített fejedelem

Mint a Jókai-regény fejezetcíme már előre sejteti, a következő oldalakon I. Apafi Mihály fejedelemmé választásáról lesz szó.<sup>11</sup> A tatár fogságból nemrég kiváltott Apafinak esze ágában sincs aktív politizálásra adni a fejét, Ali basa azonban ellenfejedelmet akar állítani Kemény Jánossal szemben, és Apafira esik választása. Apafi fejedelemségre kényszerítésének történetét többen megírták, a legfontosabbak: maga Apafi a ránk maradt naplójában;<sup>12</sup> a kortárs erdélyi kancellár, az Erdély Tacitusának nevezett Bethlen János;<sup>13</sup> valamint Révérend abbé, a pletykaéhes francia diplomata.<sup>14</sup> Az eset két fő motívumot tartalmaz, az első: Ali pasa marosvásárhelyi polgároktól kér tanácsot, hogy kit nevezzen ki fejedelemmé; a második: Apafi épp mindenórás felesége mellett tartózkodik, amikor a török követség azonnali paranccsal Ali pasához hívja. Apafi egyébként is rendkívül szűkszavú naplójában természetesen csak a második motívumról van szó;<sup>15</sup> Bethlen mindkettőt leírja, és ami az elsőt illeti, szerinte az Alinál tartózkodó marosvásárhelyi városi követek javasolták Apafit a fejedelemségre.<sup>16</sup> Ez a tárgyilagos tényközlés valószínűleg nem volt megalázó Apafi számára. A gunyoros Révérend azonban – ki tudja, milyen udvari pletykára alapozva – egy cserzővargától (*corroyeur*) származtatja az ötletet.<sup>17</sup> A szülő felesége mellőli elhívás motívuma mindhárom műben szerepel. De Gerando mindkét motívumot átveszi Révérend-től, szó szerint idézve elődjét.<sup>18</sup> Jókai – érthetetlen módon – kihagyja a cserzővargás epizódot, és csak a gyerekágyas Bornemissza Anna mellőli elhívást veszi át.

Ezek után eldönthetetlen, hogy Apafi megválasztásának történetét Révérend-től vagy de Gerandótól vette-e át Jókai. Egy apróság azonban de Gerando mellett szól: Jókai regénye 2. fejezetében Apafi fogságból való hazatértét – tévesen – 1662-re datálja,<sup>19</sup> tehát a regény szerint fejedelemmé tételének is 1662-ben vagy 1663-ban kellett történnie.

<sup>11</sup> Uo., 35–42.

<sup>12</sup> I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója 1634–1694, közli TÓTH Ernő, Kolozsvár, Ajtai K. Albert könyvnyomdája, 1900.

<sup>13</sup> BETHLEN János, *Erdély története*, ford. P. VÁSÁRHELYI Judit, utószó és jegyzetek JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1993.

<sup>14</sup> Dominique RÉVÉREND, *Mémoires historiques du comte Betlem Niklos...*, La Haye [Hága], Jean Neaulme, 1739<sup>2</sup> (*Histoire des Revolutions de Hongrie...*), VI, 93–380.

<sup>15</sup> APAFI, *i. m.*, 3.

<sup>16</sup> BETHLEN János, *i. m.*, 100.

<sup>17</sup> RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, *i. m.*, 1739<sup>2</sup>, 200–201.

<sup>18</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, *i. m.*, II, 185–187.

<sup>19</sup> JKKR3, 25.

(Valójában 1661 augusztusában tért haza, a fejedelemségre meghívása pedig 1661. szeptember 11-én történt.) Révérend művének mindkét kiadásában az említett résznél 1661-es évszám szerepel a margón; míg de Gerando könyvében ez esetben nincs semmiféle évszám.

### 9. fejezet: *A fejedelem és minisztere*

Ettől a fejezettől kezdve a 15. fejezet végéig lépten-nyomon valószínű vagy kétségtelen de Gerando-átvételekre bukkanunk az *Erdély aranykora* olvastán.

1. Az ebesfalvi Apafi-kastély homlokzatán – Jókai szerint<sup>20</sup> – a következő Vergilius-idézet ékeskedett: „*Fata viam inveniunt*”.<sup>21</sup> Ugyanez a szállóige de Gerandónál is szerepel, de ott a marosvécsi Kemény-kastély felirataként.<sup>22</sup>

2. Jókai – a közfelfogásnak megfelelően – következetesen uralkodásra alkalmatlan szobatudósnak ábrázolja Apafit. *A fejedelem és minisztere* című fejezet elején Apafi – mit sem törődve a kihallgatásra várók tömegével – épp különféle régi, a Hátszegi-medence környékéről előkerült pénzdarabot vizsgálgat Passai János (fiktív alak) nagyenyedi professzor társaságában, amikor belép a szobájába Teleki Mihály.<sup>23</sup> Természetesen Jókai saját ötlet alapján is írhatta, hogy Apafi Erdélyben talált régi pénzeket tanulmányoz, de az ötletet vehette de Gerandótól is, aki műve 2. fejezetében<sup>24</sup> részletesen foglalkozik az Erdélyben talált pénzleletek történelmi tanulságaival.<sup>25</sup>

3. A következő sorokban Jókai már a románokat jellemzi, és ezzel jelentősen gyengíti regénye szerkezeti egységét, hiszen az *Erdély aranykora* szereplői között egyetlen román sem találunk. Jókai voltaképpen akkori olvasmányélményét építi be regényébe: valószínűleg éppen de Gerando művének első kötetével ismerkedik, hiszen az alább következő motívumok Jókai esetében teljesen indokolatlan sorrendben követik egymást, de Gerandónál viszont az „oláhokat” bemutató második és tizenharmadik fejezet (mindkettő az első kötetben található) egymást követő tartalmi elemei. Jókai itt tehát ismét Passai János szájába adva a szavakat a következőt írja: „[...] az oláhok megszoktak már minden romot Erdélyben római emlékeknek tartani”.<sup>26</sup>

---

<sup>20</sup> Uo., 123.

<sup>21</sup> 'A végzet megtalálja a maga útját' (VERGILIUS, *Aeneis* X, 113).

<sup>22</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 276.

<sup>23</sup> JKKR3, 124–125.

<sup>24</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 38–40.

<sup>25</sup> De Gerando szakirodalmi forrása ez esetben Köleséri Sámuel *Auraria romano-dacica* című munkája volt.

<sup>26</sup> JKKR3, 125.

De Gerando – az 1840-es években még a magyar történészek között is uralkodó nézetnek megfelelően – a románokat a dákok és a rómaiak leszármazottainak tekinti, ebből következően Erdély legrégebbi lakóinak, akiket az Árpád-féle honfoglalás után a magyar nemzetiségű, katonáskodó nemesség szolgáskorba süllyesztett. Erre a történelmi axiómára épül a következő de Gerando-idézet is: „[...] les Valaques, comme les plus anciens habitans [...] aiment à retrouver partout les souvenirs de leurs ancêtres”.<sup>27</sup> [‘Az oláhok, mint (a tartomány) legrégebbi lakói, szeretik lépten-nyomon őseik emlékeit felfedezni.’] Jókai – az oksági viszonyt említetlenül hagyva – ezt a gondolatot visszhangozza a fenti idézetben.

4. Egy mondattal később már a román paraszt „örökségvédelmi” tevékenységéről van szó: egyáltalán nem érzékeli a római szobrok értékét, és a lehető legbarbárabb módon bánik velük: „[Passai:] A falubeliek [ti. a várhelyi románok] meszet akartak égetni a szobrokból! [...] Egy faragványos koporsófödelet vettem meg s egy egészen ép szfinxet, hanem az oláh, aki meg volt bízva az elszállításával, restellte az egészet emelni, s eltördelte a szobrokat öt-hat darabra, hogy könnyebben szekérre rakhassa.”<sup>28</sup>

De Gerando műve 2. fejezetében – a román parasztság elkeserítő primitívségének bizonyítékaként – írja le szinte ugyanezt az esetet, amelyen Jókai csupán apró módosítást hajt végre: az időhatározó mellőzésével mindezt visszavetíti az Apafi-korba: „L’empereur Charles VI, en 1723, fit transporter à Vienne toutes les curiosités que l’on put trouver en Transylvanie. On employa à cet effet les paysans de corvée, qui, pour plus de commodité, brisaient les statues, les urnes et les prières. Ces débris furent placés sur des bateaux.”<sup>29</sup> [‘VI. Károly császár 1723-ban Bécsbe szállíttatott minden érdekes műkincset, ami Erdélyben főlalálható volt. Mindezt jobbágyokkal végeztették robotban, akik – hogy megkönnyítsék a munkát – összetörték a szobrokat, az urnákat és a köveket. Ezt a törmelékét rakták hajókra.’]

A római faragványokból történő mészegetésről pedig Jókai a *Transylvanie* 15. fejezetében olvashatott: „Plus loin un villageois avait trouvé dans son champ trois marbres chargés d’inscription; il était en train de les briser pour en faire de la chaux ; les éclats de marbre dont il était entouré prouvaient que depuis long-temps il se livrait à cette déplorable spéculation.”<sup>30</sup> [‘Távolabb egy falusi azzal volt elfoglalva, hogy a földjén talált három, feliratos márványdarabot próbálta széttörni, hogy meszet készítsen belőlük. A körülötte látható márványszilánkok mennyiségéből arra lehetett következtetni, hogy ezt a siralmas ötletet nem most kezdte megvalósítani.’]

<sup>27</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 44.

<sup>28</sup> JKKR3, 125.

<sup>29</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 43.

<sup>30</sup> Uo., 373.

5. A következő sorokban – a regény eseménysorában szintén szervesen motívumként – arról olvasunk, hogy valahol Déva közelében a helybeliek istállóként használnak egy római korabeli mozaikpadlós helyiséget:

[Apafi:] – Hát a dévai nemesemberrel beszélt-e kegyelmed a mozaik végett?

[Passai:] – Nem adja semmi áron. [...] Csak legalább kiemeltetné onnan, ahol találta, de nem cselekszi, mert most is tehénóla van fölötte, a bivalyok ott hevernek Venus és Cupido kövekből kirakott alakjain.<sup>31</sup>

Itt nem lehet másról szó, mint az ún. *várhelyi mozaikokról*, amelyeknek az ott lakók hanyagságából bekövetkező végső pusztulása hírértékű esemény volt az 1820-as években. De Gerando járt ugyan Várhelyen 1842-ben, de a mozaikokból már semmit sem láthatott. Szerencsére Jósika Jánosné gróf Csáky Rozália még időben készíttetett róluk rajzokat<sup>32</sup> – amelyek de Gerando *Transylvanie*-jában is láthatók<sup>33</sup> –, továbbá egy könyvet is kiadtak a mozaikokról 1825-ben.<sup>34</sup> De Gerando ezekből tájékozódhatott, de a helyszínen is járt, és a következőket írja:

Dans l'année 1823, au milieu du village, [...] on découvrit [...] les restes d'un édifice antique. Parmi ces chambres, il s'en rencontra deux qui avaient un pavé de mosaïque. [...] Il m'en coûte d'ajouter que ces mosaïques n'existent plus. L'incurie du propriétaire a laissé complètement dégrader ces restes précieux, à tel point qu'il n'est plus possible de rien distinguer. On dit que les porcs et tous les animaux de basse-cour s'étaient installés sous le toit qui protégea un instant les mosaïques. Les prières [...] furent inutiles ; [...] [le] propriétaire [...] refusait obstinément de les vendre [...].<sup>35</sup> [1823-ban a falu közepén egy épület maradványait fedték fel. Ennek két helyiségét mozaikpadló fedte. Sajnálattal kell közölnöm, hogy ezek a mozaikok már nem léteznek. A tulajdonos gondatlansága következtében oly mértékben tönkrementek ezek az értékes maradványok, hogy már semmit sem lehet fölismerni rajtuk. Állítólag a disznók és a gazdasági udvar összes állata beköltözött a tető alá, amely előtte egy rövid ideig a mozaikokat védte. Semmiféle könyörgés nem használt, a tulajdonos makacsul elutasította, hogy eladja a mozaikokat.]

6. A Jókai-regény következő soraiban Apafi – mit sem törődve az őt aktuális tennivalóira figyelmeztető Telekivel – ismét egy régi pénzdarab feliratát próbálja megfejteni: „[Apafi:] – Hiszen ezek dák betűk. [...] Emlékszem, olvasám valahol – folytatá a fejedelem. – Talán Dio Cassiusban, hogy Decebál elveszte után verettek emlékpénzt a rómaiak, dák fölirattal, s túloldalán egy lefejezett, megláncolt férfival. Íme az embléma rajta!”<sup>36</sup>

<sup>31</sup> JKKR3, 126. – De Gerando szerint a mozaikok Venust és Parist ábrázolták, nem Cupidót (vö. DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 377).

<sup>32</sup> Vö. DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 378.

<sup>33</sup> Az I. kötet 376. oldala utáni számozatlan oldalakon.

<sup>34</sup> *Abbildung von zwei alten Mosaiken, welche im Jahre 1823 zu Várhely im Hunyader Comitate, entdekt worden*, Hermannstadt und Kronstadt [Nagyszeben és Brassó], Thierry, 1825.

<sup>35</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 375, 377–378.

<sup>36</sup> JKKR3, 126.



Jókai itt négy, szintén de Gerandónál olvasott információt használ föl – eltorzítva, összezavarva, rendkívül felületesen. Egyrészt de Gerandónál olvasható arról, hogy Sarmis dák király neve megjelenik aranypénzeken; továbbá Decebal dák király haláláról Cassius Dio tudósít; továbbá a rómaiak emlékoszlopot állítottak a dákok legyőzése alkalmából; végül a római korból maradt fenn néhány szobor, amely talán Decebalt ábrázolja: „On a découvert près de Thorda, en 1826, deux monnaies d'or qui furent frappées sous le roi Sarmis, comme le montrait l'inscription greque abrégée ΣΑΡΜΙΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ.”<sup>37</sup> [’1826-ban Torda mellett találtak két aranyérmét, amelyeket – görög nyelvű feliratuk tanúsága szerint – Sarmis király idejében vertek, ugyanis – rövidítve – a következő felirat olvasható rajtuk: ΣΑΡΜΙΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ’]

Arról, hogy Cassius Dio számol be Traianus Decebal elleni háborújáról, tehát Dacia meghódításáról, Jókai többek között de Gerandónál is olvasható.<sup>38</sup>

A rómaiak nem emlékpénzzel, hanem diadaloszloppal tették emlékezetessé a dákok legyőzését, és nem pénzre verve, ha szoborban ábrázolták a lefejezett Decebalt: „Pour éterniser la gloire de cette conquête, Trajan éleva à Rome la colonne triomphale qui porte son nom.”<sup>39</sup> [’Traianus, hogy megörökítse a győzelmet, Rómában föllállította a róla elnevezett diadaloszlopot.’] „[...] quelques statues représentant un homme décapité et enchaîné, dans lequel on croit reconnaître Décébale.”<sup>40</sup> [’néhány szobor, amelyek egy lefejezett és megkötözött embert ábrázolnak, akiben Decebalra ismerhetünk.’]

\*

7. Ezt követően Jókai fölléptet egy tatár követet, aki – micsoda szemtelenség – szemrehányást tesz Apafinak, amiért az általuk tavaly felégetett városok nem épültek újjá, így az idén nincs mit felégetnie a tatár hadaknak: „[a tatár követ egyes száz városokról:] – Mert midőn ez idén újra meglátogattuk őket, íme a puszta falakra találtunk, amint azokat tavaly leégettük. Ezek a hitetlen kutyák áruló módra megszöktek előlünk, s ott hagyták nekünk a semmit.”<sup>41</sup> A jókais humorral megírt jelenet egy erdélyi országgyűlési határozatra megy vissza, amelyet de Gerando is idéz a *Transylvanie* Gyulafehérvárt bemutató 9. fejezetében, és valószínű, hogy Jókai itt olvasta: „Les habitants de cette ville malheureuse se lassèrent de rebâtir leurs maisons: ils s'abritèrent sous des huttes faites à la hâte, et il fallut que la diète de 1618 ordonnât à chacun de construire des habitations...”<sup>42</sup> [’Ennek a szerencsétlen városnak a lakói beleuntak abba, hogy folyton újjáépítsék a házaikat. Inkább sebtében összetákolat kunyhókban húzták meg magukat, így történhetett, hogy az 1618-as diéta elrendelte, hogy mindenki építsen magának

<sup>37</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 38–39.

<sup>38</sup> Vö. Uo., 1845, I, 371. lap alji jegyzet.

<sup>39</sup> Uo., 1845, I, 38.

<sup>40</sup> Uo., 1845, I, 40.

<sup>41</sup> JKKR3, 127.

<sup>42</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 232.

házat.'] A Gyulafehérvár újjáépítését célzó törvény Benkó *Transsilvania specialis*ában<sup>43</sup> is megtalálható, de Gerando valószínűleg itt olvasta, Jókai pedig de Gerandónál.

8. A tatár követ távozása után Teleki Mihály bemutatja Apafinak a fiatal Thököly Imrét. Jókainak bőven lenne mit mondania Thököly – főképp jövendő – politikai szerepéről, ő azonban csak a fiatalember nőies szépségét emeli ki:

– A leendő vőm, nagyságos uram.

Szép magas sugarú ifjú volt a bemutatott, eleven piros arccal, szakállnak legkisebb nyoma sem mutatkozott még rajta, s női szépségű vonásaiban csak a büszkeség árul el a férfit.

Az ifjú megtetszett Apafinak.

– Hogy hívják vődet? – kérde Telekitől. [...]

– Thököly István fia, Imre.<sup>44</sup>

Arról, hogy Thököly Imre valamelyik Teleki lány vőlegénye lett volna, két helyen olvashatott Jókai: Cserei Mihálynál és de Gerandónál. A jegyesség viszonylag legrészletesebb leírása Bethlen Miklós magyar nyelvű emlékirataiban szerepel, ezt azonban Jókai nem ismerhette, hiszen csak 1858-ban jelent meg először nyomtatásban. (Elgondolkodtató, hogy az eljegyzésnek a leginkább érintettek, Teleki Mihály és Thököly Imre levelezésében nincs nyoma.) Thököly itt említett menyasszonya nem lehet más, mint Teleki Mihály legidősebb lánya, Anna (1661. december 26. – 1719 után),<sup>45</sup> aki először Apafi Miklós felesége, majd korán előzvegyülvén Thököly Imre menyasszonya (ha igaz a hír), végül Kemény János felesége lett. A rövid életű jegyességet 1680 elejére tehetjük. Cserei a következőt írja a Thököly–Teleki Anna-jegyességről: „Teleki [...] tartván attól, ha Thököly Erdélyben megállapodik, aemulusa [vetélytársa] leszen, elsöben azon practicálódik, hogy a leányát, kit Apafi Miklósnak, azután Kemény Jánosnak adott vala feleségül, Thököly Imre venné el.”<sup>46</sup> Amint látható, Cserei nem említi, hogy Thököly „szép férfi” lett volna, utal viszont korán megmutakozó hadvezéri képességeire, amelyek miatt a kiváló politikus, de csapni való hadvezető Telekiben jogosan merült fel a féltékenység.

Jókai regényében a későbbiekben semmiféle szerepe sincs Thököly Imrének, és ezért erős a gyanúm, hogy pusztán azért szerepelteti, mert regénye írása közben épp egyik forrásának, de Gerando *Transylvanie*-jának 5. fejezetét forgatta, ahol épp erről olvashatott. A későbbiekben látható lesz, hogy a *Transylvanie* 5. fejezetének egymást követő motívumai sorban megjelennek az *Erdély aranykora* most elemzett 9. fejezetében is, jóllehet semmiféle szerves kapcsolatban nincsenek a Jókai-regény cselekményével.

<sup>43</sup> BENKÓ József, *Transsilvania specialis* (= *Trans. specialis*), ford., bev., jegyzetek SZABÓ György, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1999, I, 185. Ezt megelőzően a műnek csak (latin nyelvű) kéziratok voltak nagyobb erdélyi főúri könyvtárakban.

<sup>44</sup> JKKR3, 129.

<sup>45</sup> Vö. HOMONNAI Betti, *Veér Judit életrajza*, Bp., Pesti Könyvnyomda Rt., 1914, 40.

<sup>46</sup> CSEREI Mihály, *Erdély históriája [1661–1711]*, kiad. BÁNKÚTI Imre, Bp., Európa, 1983, 156.

Ezek után nézzük meg, mit ír Bethlen Miklós az *Önéletírás*ban a Thököly–Teleki Anna-féle házasságról:

[...] Teleki Mihály szép özvegy menyecske leányát, Apafi Miklósnet Tököli eljegyzette volt, de elbomlott, és a gyűrűt visszaküldte, és teljességgel halálos ellenséggé lettek; és a szegény bujdosó magyar főemberek propter publicum gentis et ecclesiae bonum [a nemzet és a (református) egyház közjáva érdekében – latin] öszve akarták őket békéltetni, mivelhogy Tököli már ekkor a kuruc hadaknak főgenerálisa volt, az egész bujdosó nemzet választása, et dum spes praefati matrimonii adhuc florebat [amíg főnnállt a remény, hogy lesz valami ebből a házasságból – latin], Teleki recommendatiója által.<sup>47</sup>

Jókai tehát nem olvasta Bethlen *Önéletírását*, Auguste de Gerando azonban igen, több helyütt idézi is – a forráshely pontos megnevezése nélkül. (De Gerando 1842–44-ben még nyilvánvalóan nem tudott olyan jól magyarul, hogy Bethlen Miklós nagy terjedelmű és veretes szövegű művét egyedül végigolvassa, de apósa, Teleki Imre gróf feltételezhetően segített neki az eligazodásban. Bethlen *Önéletírásának* egy kéziratós példánya minden bizonnyal megvolt a hosszúfalvi Teleki-kastély könyvtárban.)<sup>48</sup>

Mint a fentebbi Bethlen-idézetből kitűnik, Bethlen Miklós nem említi, hogy Teleki újabb hatalmi mesterkedése lenne a Thököly–Teleki Anna-jegyesség. Akármi is volt az oka, az Erdélyben meghúzódó elégtelenek számára elemi érdek volt ennek a frigynek a létrejötte, hiszen így biztosítva lett volna számukra a stabil hátország (Teleki Mihály mint Kővárvidék és Máramaros tényleges ura) és a tehetséges katonai vezető – Thököly Imre – személyében.

Nem bizonyítható, hogy de Gerando ismerte volna Cserei emlékiratait. Bár Cserei műve minden valószínűség szerint szintén megvolt a hosszúfalvi könyvtárban, az egész *História* oly rossz véleménnyel van Teleki Mihályról, Cserei szerint Erdély pusztulása és általában minden baj okozójáról, hogy a Cserei-mű nem lehetett népszerű olvasmány a Teleki-kastélyokban még a 19. században sem. Amennyire elfogult Cserei negatív irányban Teleki Mihállyal szemben, annyira lehetett az ellenkező előjellel Teleki Imre is, aki Teleki Mihálynak köszönheti grófságát és birtokait. De Gerando *Transylvanie*-ja nyomokban sem tartalmaz semmit Cserei véleményéből. Az egyetlen hely, ahol esetleg fölhasználhatta Csereit forrásként, a zernyesti csata leírása,<sup>49</sup> de az itt leírt információkat vehette Benkő József *Transsylvania specialis*ából is; ahol Benkő forrása viszont Cserei volt.

<sup>47</sup> BETHLEN Miklós *Önéletírása I–II*, Bp., Szépirodalmi, 1955, s. a. r. és jegyzetek V. WINDISCH Éva, I, 313.

<sup>48</sup> V. Windisch Éva az *Önéletírás* sajtó alá rendezése során igyekezett föltárni, hogy az első, 1858-as kiadás előtt hány kéziratós példánya lehetett a műnek. Nyolc kéziratról tud. Nem említi közöttük a hosszúfalvi példányt, amelynek létét épp de Gerando Bethlen-idézetei bizonyítják. (Vö. BETHLEN Miklós, *i. m.*, II, 237–238.) A hosszúfalvi Teleki-könyvtár állománya 1848-ban csonkult, végül 1944–45-ben szétszóródott, így utólag lehetetlen pontos leltárt készíteni róla.

<sup>49</sup> Vö. DE GERANDO, *La Transylvanie...*, *i. m.*, II, 21. fejezet.

Bethlen Miklós *Önéletírásának* politikai koncepciója, illetve Bethlen gallofiliája azonban nagyon szimpatikus volt de Gerando számára, így alapjában véve ezt fogadja el. A kortárs visszaemlékezőkhöz képest azonban de Gerando még önállóbbnak és koncepciózusabbnak állítja be Thökölyt, így ennek a házasságnak az ötletét is neki tulajdonítja, nem Teleki Mihálynak: „[...] il [sc. Thököly] résolut de gagner les conseillers d’Apafi, et ne trouva pas de plus sûr moyen que de captiver l’intérêt des femmes. Il obtint du premier ministre la main de sa fille, et des fiançailles furent célébrées, qui scellèrent l’alliance des Transylvains et des mécontents de Hongrie”<sup>50</sup> [’(Thököly) következő terve az volt, hogy a maga pártjára állítja Apafi tanácsadóit, és erre nem talált biztosabb módot, mint hogy felkeltette maga iránt a nők érdeklődését. Megkérte a főminiszter lányának kezét, és megtartották az eljegyzést is, ami pecsétet tett az erdélyiek és a magyarországi elégedetlenek szövetségére.]

Amint látható, Jókai egyedül de Gerandonál olvashatott Thökölynek a női nem számára vonzó külsejéről, valószínű tehát, hogy ez esetben Cserei mellett (vagy helyett) de Gerando volt a forrása.

**9. Az Erdély aranykora** következő soraiban Apafi monologizál, felidézi Thököly Istvánnal kapcsolatos emlékeit:

– Szegény megboldogult [ti. Thököly István], ha ráemlékezem, milyen csatákat vívott azzal a félbolond Zólyomi Dáviddal. Két Bethlen-leányt vettek el ketten, kik örökségbe kapták Vajdahunyad várát. Az egyiknek jutott az innenső fele a várnak, a másiknak a túlsó. Mikor aztán összezördült a két úr, összeszedett cselédjeikkel egész ütközetet viseltek tulajdon váruk udvarán, s egyik ablakból a másikba álglyúztak.<sup>51</sup>

Az idézet két fő információt tartalmaz: a Zólyomi Dávid és Thököly István közötti rokonság fokát; valamint a vajdahunyadi vár udvarán egymásra lövöldöző tulajdonosok anekdotáját.

Ami az előbbit illeti: Jókai szövege azt sugallja, hogy Zólyomi Dávid és Thököly István sógorok és nagyjából egyidősek voltak. Valójában Zólyomi Dávid (1600 k. – 1649) felesége Bethlen Gábor fejedelem öccsének, iktári Bethlen Istvánnak (1580–1648) Kata nevű lánya volt; Thököly István (1623–1670) pedig ugyanezen Bethlen Istvánnak Anna nevű lányától született unokáját, Gyulaffy Máriát vette feleségül. Zólyomi Dávid és Thököly István között tehát volt egy szűk generációnyi korkülönbség. Ráadásul Zólyomi Dávidot I. Rákóczi György 1633-ban bebörtönöztette, és élete végéig ki sem szabadult. Tehát ha Jókainak igaza lenne, akkor a legfeljebb tízéves Thököly István lövöldözött volna ágyúval a harminchárom éves Zólyomi Dávidra.

Honnan e nyilvánvaló tévedés? A kritikai kiadás – rámutatván a hibára – az egész anekdotát „Jókai írói kitalálásának”<sup>52</sup> nevezi. Nem valószínű, hogy így lenne. Az *Erdély*

<sup>50</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 129.

<sup>51</sup> JKKR3, 130.

<sup>52</sup> Uo., 418.

*aranykora* fabulája szempontjából már Thököly Imre szerepeltetése is teljesen fölösleges volt, apjának ez a harcias afférja pedig végképp nem mondható másnak, mint a szerkezetet föllazító, kósza ötletnek. Jókai mindezen információkat de Gerandonál olvasta, és mit sem ellenőrizve vagy változtatva leköszölte az egész anekdotát – a nyilvánvaló tévedésekkel együtt. Íme a de Gerando-szöveg: „[Vajdahunyad] échut alors aux Bethlen, qui le réparèrent, et vers le milieu du 17<sup>e</sup> siècle il appartenait à deux femmes de cette maison, qui épousèrent l’une le comte Etienne Tőköli (sic!), l’autre le comte David Zolyomi. Le château fut partagé entre ces deux possesseurs, qui se livrèrent dans la cour plusieurs combats : on voit encore près des fenêtres les trous des balles de leurs mousquets.”<sup>53</sup> [(Vajdahunyad) a Bethlenek kezére került, akik helyrehozták, majd a 17. század közepe felé ennek a családnak két női tagja volt a tulajdonos, akik közül az egyik Thököly István grófhhoz ment férjhez, a másik pedig Zólyomi Dávid grófhhoz. A vár e két birtokos közt oszlott meg, akik a várudvaron többször megütköztek egymással. Még ma is látható az ablakok mellett néhány lyuk, amelyeket muskétájuk golyója ütött.]

Ahogy az anekdotának a Jókai kritikai kiadás, úgy jelen sorok írója sem találta írásos forrását. Feltételezésem szerint de Gerando, aki 1841–42-ben két nagy körutat is tett Erdélyben, és jegyzetfüzettel a kezében igyekezett minél több adatot összegyűjteni, Vajdahunyadon járván hallhatta a történetet – talán az udvari fal lövésnyomainak magyarázataként. És ahogy nála gyakran megesik, talán az adatközlő tájékoztatlansága vagy a felületes jegyzetelés következtében hiba csúszhatott a személynevek (máshol az évszámok) közlésébe. (Amennyiben egy anekdota egyáltalán korrekcióra szorul, akkor jegyezzük itt meg, hogy a várudvari lövöldözés nem Zólyomi Dávid, hanem annak fia, a hóbortos észjárású és Vajdahunyad birtoklása fölött Thököly Istvánnal évtizedes haragot tartó Zólyomi Miklós [1630–1680 k.] között játszódhatott le – már ha egyáltalán lejátszódott.)

## 10. A következő Jókai-idézet szintén egy anekdota:

[A fiatal Thököly Imre Apafinak:]

– Én is ott voltam az ostromlott várban, s védtem azt, míg apám meg nem halt.

Apafi kedvetlenül fogadta a közbeszólást, mégis részvétet akart mutatni.

– S hogy szabadult ki öcsémuram?

Imre elvörösödött, s nem akart felelni. Teleki, némileg korlátozandó az ifjú tüzét, ki-mondá az igazat.

– Olyan fiatal még a legény, hogy az ostromlók figyelmét, nőruhába öltözve, könnyen kikerülheté.<sup>54</sup>

A Thököly családnak Árva és Liptó megyében három vára volt: Árva, Likava és Rózsahegy. Amikor 1670 decemberében az osztrákok Árva várát ostromolni kezdték, a várat védő, de már betegség általi halála közeledtét érző Thököly István megbízta

<sup>53</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 363.

<sup>54</sup> JKKR3, 130.

néhány hű emberét, hogy menekítsék ki a Likava várában tartózkodó Imrét az ott is várható ostromgyűrűből, és vigyék Erdélybe. Az akkor mindössze tizenhárom éves Thököly állítólag parasztlánynak öltözve szökött ki a várból. A történet pikantériáját az adja, hogy Thököly a nem is olyan távoli jövőben mind a politikában, mind a harcmezőn a korszak legférfiasabb, leghatározottabb közszereplőjének bizonyul majd. Lányruhás szökése valószínűleg közszájon forgó anekdota lehetett, amelyet aztán a kortárs nyugati Thököly-irodalom is átvett, legalábbis annak regényes-életrajzi fele.<sup>55</sup> (A nyugati, főleg a francia szerzők teljesen megbízhatatlanok a magyar helynevek, évszámok, sőt személynevek leírását illetően. Nemcsak Thökölyék várait, de magát a Thököly/Tekeli és a Teleki nevet is rendszeresen összekeverik.)

A lányruhás szöktetés első leírója Dominique Révérend francia követ, aki az anekdotát Apafi udvarában Thököly barátaitól, ismerőseitől hallhatta. *Mémoires historiques du comte Betlem Niklos...* című művében a következőket írja:

[...] le Comte de Tékely qui étoit resté malade dans son Château de Rosenberg, y fut assiégé par les Troupes Impériales, où il mourut peu de temps après. Ce Comte n'avoit qu'un fils, qui pour-lors étoit auprès de lui, que quelques Gentilshommes avec ses principaux Domestiques enlevèrent la nuit, en le faisant passer par dessus les murailles de ce Château [...]. Ils l'avoient déguisé en fille, n'ayant encore que sept à huit ans, & après lui avoir fait passer le Mont Crapack, ils le conduisirent en Transsilvanie.<sup>56</sup> [Thököly [István] grófot, aki rózsahegy várában feküdt betegen, a császári csapatok ostrom alá vették. A gróf nem sokkal később meghalt. Egyetlen fiúgyermek volt [Thököly Imre], aki akkor éppen mellette tartózkodott. A fiút néhány nemes és a cselédség tekintélyesebb tagjai éjnek évadján megszöktették a várfalon keresztül. Mivel még csak hét-nyolc éves lehetett, női ruhába öltöztették, átvitték a Kárpátok hegyein, és bevitték Erdélybe.]

De Gerando Révérend nyomán írja újra a történetet: „[...] le comte Etienne Tököli étoit mort assiégé dans son château par les troupes impériales. Peu s'en fallut que son fils, encore enfant, ne tombât entre les mains des Autrichiens. Ses amis lui firent passer à la hâte un vêtement de femme, et l'entraînèrent hors des murailles. Sous les habits d'une innocente jeune fille fuyait le plus implacable ennemi qui se soit jamais levé contre l'Autriche.”<sup>57</sup> [Thököly István gróf saját várában halt meg, miközben a császári csapatok ostromolták. Kevésen múlt, hogy akkor még csak gyermekkorú fia nem került az osztrákok kezébe. Jóakarói hirtelenjében női ruhát adtak rá, és kicsempészték

<sup>55</sup> Egy ismeretlen, kortárs francia memoáriró (állítólagos titkos ügynök) visszaemlékezéseiben is olvasható Thököly szökésének egy variánsa: „Il [Thököly István] fit cependant évader le comte Emeric Tékely son fils unique en habit de paysan, et le confia à deux gentilshommes déguisés de la même façon. On le fit passer au travers des bois pour le conduire en Transylvanie, où il gagna la Pologne en habit de fille.” [Thököly István gondoskodott róla, hogy kimenekítsék egyetlen fiát, Thököly Imrét, mégpedig parasztruhában, s rábízta őt két nemesre, akik ugyanígy voltak öltözve. Erdőkön keresztül eljuttatták őt Erdélybe, ahonnan – lányruhába öltözve – Lengyelországba ment.] (*Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France*, LIX, szerk. Alexandre PETITOT et Louis-Jean-Nicolas MONMERQUÉ. Paris, Foucault, 1827<sup>3</sup>, 5–6.)

<sup>56</sup> RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739<sup>2</sup>, 261.

<sup>57</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 128.

a várból. Egy ártatlan leányka ruhájába bújva menekült Ausztria eddigi legádázabb ellensége.'].]

De Gerando magát a történetet forrásához híven meséli el; ami viszont jól jelzi a szépírói vénával rendelkező Révérend és az inkább történész de Gerando közti gondolkodásbeli különbséget, az az, hogy a Thököly lányruhaszökése és későbbi politikusi attitűdje közt feszülő ellentétre csak de Gerando figyel föl.

Mindezek után nem lehet eldönteni, hogy Jókai melyiküket használta az *Erdély aranykora* forrásaként. A de Gerandóról mit sem tudó kritikai kiadás Czunya Miklós tanulmányára hivatkozva csak Révérend-t említi.<sup>58</sup> A Jókai-regény környező helyei azonban egyértelmű de Gerando-reminiszenciákkal vannak tele, ebből arra következtetünk, hogy ez is de Gerandótól származó átvétel. (Már itt megjegyezzük, hogy egyetlen olyan helyet sem találtunk a regényben, amely kétséget kizáróan csak Révérend-től lenne származtatható.)

**11.** A következő jelenet megértéséhez tudnunk kell, hogy Apafi egy időben nem fogadta az audienciára jelentkezőket. Ennek oka Révérend szerint a Béli-féle összeesküvés miatti haragja;<sup>59</sup> de Gerando közli a tény, de nem indokolja;<sup>60</sup> Jókai szerint pedig Apafi apolitikus, szobatudós fejedelem volt, ha csak lehetett, kivonta magát a politikai élet napi tennivalóiból.<sup>61</sup> Révérend erre ötletes taktikát alkalmaz: feltűnően díszes magyar ruhát ölt.<sup>62</sup> Révérend beszámolója szerint erről, valamint az öv hiányáról Apafi másoktól értesült, és csak üzen Révérend-nak, hogy hajlandó fogadni. Jókai azonban ügyesen jelenetezi az esetet: Apafi a többiekkel szinte egyszerre fedezi föl a Jókai szövege szerint nem túl díszesre, hanem túlon túl nevetségesre módosított öltözetet, és saját kezűleg tekeri az övet is Révérend hasa köré:

[...] a szobában levő urak mind általános hahotában törtek ki [...]. A becsületes Reverend ott állt a középen, magyar ruhába öltözve. Valóban mulatságosabb alakot nehéz lett volna képzelni nálánál. A jó úr, amellet, hogy igen respektábilis embonpoint-nel bírt, fülíg lévén borotválva és szüntelen mosolyogván, oly szeretetreméltó tréfás alakot kölcsönze magának, aminőről csak magyar embernek van fogalma. Mint tudva van, a magyar öltöny igen megkritizálja az ember természetét.<sup>63</sup>

A jelenet forrása a kritikai kiadás szerint Révérend: „Cet Abbé, qui jusques-là avoit toujours été habillé à la Française, voulut changer de décoration, en se faisant faire un habillement à la Hongroise, un peu plus magnifique à la vérité, que ne le portent

<sup>58</sup> JKKR3, 322.

<sup>59</sup> „Cette révolution [...] fut cause que l'Abbé Révérend ne put avoir d'audience de lui”. [’Ez a (Béli-féle) forradalom volt az oka, hogy Révérend atyát nem fogadta (Apafi) kihallgatáson.]. RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739<sup>2</sup>, 323.

<sup>60</sup> Vö. DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 131.

<sup>61</sup> JKKR3, 124.

<sup>62</sup> Jókainál Teleki Mihálytól származik az ötlet. Vö. JKKR3, 134.

<sup>63</sup> JKKR3, 131.

ordinairement les principaux de la Noblesse. Le Prince n'eut pas plutôt appris cette métamorphose, qu'il voulut voir si cet ajustement lui convenoit, & l'envoya prier de venir dîner avec lui, comme il avoit coutume de faire."<sup>64</sup> [‘Ez az abbé, aki egészen mostanáig mindig francia viseletet hordott, változtatni akarván a kinézetén magyar ruhát csináltatott magának, méghozzá egy kissé díszesebbet a szokásosnál, amelyet különös ok nélkül a főnemesek sem hordanak. A fejedelem, mihelyt értesült az abbé átváltozásáról, látni akarta, hogy hogyan áll neki a ruha, ezért üzent, hogy meghívja vacsorára – ami egyébként is szokása volt.’]

Amint az alábbiakból látható lesz, de Gerando a lényegyet tekintve ugyanazt írja, amit Révérend, így ismét eldönthetetlen, hogy melyikük Jókai forrása: „[Révérend] imagina de mettre un costume hongrois et de se faire admirer des principaux seigneurs. Lorsque le prince eut appris ce déguisement, il voulut contempler l'abbé ainsi vêtu, et se hâta de l'appeler. Celui-ci ne manqua pas d'accourir, fit agréer ses demandes [...]”<sup>65</sup> [‘Révérend-nak támadt egy ötlete: magyar ruhát vesz fel, hadd csodálkozzanak a főrendek. Mikor a fejedelem tudomást szerzett a maskaráról, ő maga akarta látni az álruhás abbét, és azonnal magához hívatta. Az abbé már futott is, és előadta a kérését.’]

**12.** Az előbbi jelenet folytatásaként kiderül, hogy Révérend magyaros kollekciójából hiányzik az öv, amelyet aztán Apafi pótol:

Az övet elfelejtette fölkötni derekára, ami rendkívüli furcsaságot kölcsönze öltözetének [...]

[Apafi:] – Hanem ön nem kötött övet. [...]

Ezt mondva, előhozott a fejedelem egy bogláros övet, s maga kötötte vele keresztül monsieur Reverend figyelemre méltó hasát.<sup>66</sup>

Árulkodó, hogy Révérend – akivel az eset minden bizonnyal valóban megtörtént – az *envoyer* ‘küld’ igét használja, és az ő szövegéből kiderül, hogy Apafi nem látta a hiányos öltözetű Révérend-t, csupán hallott az öv hiányáról: „[...] mais comme il manquoit à son ajustement une ceinture, dont on fait plusieurs tours autour du corps, le Prince lui en envoya une des siennes, afin que rien ne manquât à son ajustement. Il se rendit auprès de ce Prince, qui charmé de le voir dans ce nouvel habillement, lui proposa une parti de boir [...]”<sup>67</sup> [‘...de mivel hiányzott ruhájához az öv, amelyet többszörösen a derék köré szokás tekerni, a fejedelem a saját készletéből küldött neki egyet, hogy teljes legyen a ruházat. Ezek után (Révérend) megjelent a fejedelem előtt, akit teljesen lenyűgözött a látvány, és meghívta (az abbét) egy kis ivászatra.’]

Gerando tesz egy lépést a szcenírozás felé: a *reçut* [...] *de ses mains* kifejezéssel azt sugallja, hogy Apafi saját kezűleg adta át az övet Révérend-nak: „[Révérend]...reçut au contraire de ses mains, en signe de bonne amitié, la ceinture qui manquait à son

<sup>64</sup> RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739<sup>2</sup>, 323–324.

<sup>65</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 132.

<sup>66</sup> JKKR3, 132.

<sup>67</sup> RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739<sup>2</sup>, 324.



costume.”<sup>68</sup> [’Révérend-nak viszont – a jó barátság jeleként – a (fejedelem) saját kezűleg adományozta az övet, ami még hiányzott a ruházatához.]

Jókai erre a személyes átadásra építi a fent idézett komikus jelenetet, amint Apafi a pocakos abbét saját kezűleg övezi fel.

**13.** Amikor (1680-ban) Révérend befejezi diplomáciai küldetését az erdélyi fejedelmi udvarban, különböző ajándékokat kap emlékül, közülük, ha nem is a legértékesebb, de mindenképpen a legötletesebb a fejedelemasszony szívessége. A most következő részletet nevezük el kendőepizódnak. Jókai az eseményt így fogalmazza meg:

[Apafi:] – Milyen szép zsebkendője van önnek?

[Révérend:] – Nemde gyönyörű?

– Valóban az. Selyemmel kivarrott koszorúkkal [...]. Ilyesmis csak Párizsban készítenek.

[...] Apafi sorba kereste a zsebkendő szegleteit. [...] végre ráakadt a negyedikre, hol egy fejedelmi korona alá e név volt hímezve: „Apafiné”<sup>69</sup>

Ez esetben végleg eldönthetetlen, hogy Jókai Révérend vagy de Gerando alapján dolgozott-e, ugyanis de Gerando itt szó szerint idézi Révérend-t. A mindkettejüknél olvasható kendőepizód eredeti változata tehát így hangzik: „Mais ce qui surprit le plus nos Transsilvains, ce fut une galanterie, que la Princesse lui fit avant son départ, de six mouchoirs de gaze brodés à la Turque ; honneur qu’elle n’avoit encore fait à aucun des Envoyés qui étoient venus avant lui à Cour de Transsilvanie.”<sup>70</sup> [’De ami a leginkább meglepte erdélyi barátainkat, az a kedvesség volt, amelyet a fejedelemasszony készített (Révérend) számára, elindulása előtt: hat darab, török módra hímezett fátýolszövet kendőt ajándékozott neki, ami olyan megtiszteltetés volt, melyben eddig még senki sem részesült az erdélyi fejedelmi udvarban megfordult diplomaták közül.]

**14.** A következő részlet a „bajor követ” (valójában Forval francia ezredes) és a szépségről híres Kapyné közti flörtöt eleveníti föl. A nyilvánvalóan udvari pletykára épülő jelenet első megörökítője Révérend, akitől ezt átveszi de Gerando. Ismét eldönthetetlen, hogy melyikük volt Jókai forrása.

A történet háttere: Forval egyike volt azon tiszteknek, akiknek a nijmegeni békét (1678. aug.–szept.) megelőző években XIV. Lajos Habsburg-ellenes politikáját elősegítendő a magyar elégtelenség és a Lengyelországban toborzott zsoldosok összehangolt támadásait kellett vezetniük a magyarországi osztrák katonai kontingensek ellen. Forval előéletéről a legnagyobb francia lexikonok sem tudnak semmit,<sup>71</sup> valószínűleg

<sup>68</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 132.

<sup>69</sup> JKKR3, 132–133.

<sup>70</sup> RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739<sup>2</sup>, 345–346. – DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 384.

<sup>71</sup> „On ne pourra obtenir de renseignements précis sur ce personnage” [’Erről a személyiségről semmiféle pontos információt nem lehet szerezni.’] (*Dictionnaire de Biographie Française*, fasciculus LXXXIX., Párizs, 1981, Forval címszó.)

titkos ügynökként is tevékenykedett. Forval tehetséges katona<sup>72</sup> és vidám társasági ember lehetett. Amit személyiségéről tudunk, azt jószerivel az őt személyesen ismerő Révérend abbé itt következő jellemrajzából tudjuk: „[Forval] étoit un Cadet de Normandie de très bonne Noblesse, [...] homme d’esprit & d’une grande vivacité, jointe à beaucoup d’expérience; il étoit actif & vigilant, & d’ailleurs beaucoup d’agrément dans sa personne & ses manières.”<sup>73</sup> [(Forval) egy nagyon előkelő származású normandiai fiatalember volt, szellemes és élénk észjárású, ráadásul bőséges tapasztalatai voltak, tevékeny volt és éber; továbbá kellemes volt az egyénisége és a viselkedése is.]

Nem kevésbé homályos Kapyné alakja. Amennyiben azonos Bánffy Ágnessel,<sup>74</sup> akkor apja Bánffy Zsigmond (meghalt 1682-ben), első férje (1660-ban) Barcsai Ákos fejedelem, a második Rhédey László, a harmadik Kapy (vagy Kapi) György. Jankovics József Bethlen János *Históriájának* jegyzeteiben azt írja, hogy elhunyt 1668-ban,<sup>75</sup> ugyanakkor a főszövegben maga Bethlen János 1673-nál még hivatkozik rá.<sup>76</sup> Tehát az 1668-as évszám valószínűleg téves, mert ha valós, akkor Bánffy Ágnes nem találkozhatott az 1677–78-ban Erdélyben tartózkodó Forvallal. Mindenesetre Kapyné lehetett a korszak egyik legszebb erdélyi asszonya, és ezt nemcsak Révérend tudja így, de az őt személyesen ismerő Bethlen Miklós is szán rá egy mondatot magyar nyelvű *Önéletírás*ban: „[...] szebb vala a teste, mint a lelke, és a szeme, mint a szíve.”<sup>77</sup>

Maga Jókai sem járt utána sem Forval, sem Kapyné kilétének, sőt Forval nevét itt nem is említi. (Forval majd a 15. fejezetben fog ismét szerepelni, mint Bethlen Miklós beszélgetőpartnere.<sup>78</sup> Filológiai előtanulmányok nélkül az olvasó nem veheti észre, hogy a „bajor követ” és Forval ugyanaz a személy.) Révérend a konkrét esetről azt írja, hogy a Kapynének szánt bók Apafiné fülébe jutott, aki természetesen vérig sértődött, és Révérend szerint Forvalnak minden ügyességére szüksége volt, hogy kiengesztelje a fejedelemasszonyt. Ez a befejezés azonban nem illett Jókai írói koncepciójába, hiszen Apafinét erkölcsileg tökéletesnek mutatja be – hogy Teleki Mihályt annál sötétebb színekkel ábrázolhassa –, így elvetette. Tehát csak magát a bókot közli

<sup>72</sup> Magyarországra érkezte után (Boham tábornok és Majos Ferenc tiszttársaként) szinte azonnal győztes csatát vívott egy császári csapat ellen (nyalábvári csata, 1677. október 10).

<sup>73</sup> RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739<sup>2</sup>, 284–285.

<sup>74</sup> De Gerando *Transylvanie*-jének román kiadása is megpróbálja beazonosítani Kapynét, de nem jut megnyugtató eredményre: „Probabil că este vorba de Borbala Kapy, fiica baronului Gheorghe Kapy, comite suprem de Hunedoara, căsătorită în 1674 (?) cu Ștefan Toroczkay.” [‘Valószínűleg Kapy Borbáláról van szó, Kapy György báró, Hunyad megyei főispán lányáról, aki 1674-ben Toroczkay Istvánhoz ment férjhez.’] (Auguste DE GERANDO, *Transilvania și locuitorii săi*, trad. MALOMFĂLEAN & MITRACHE, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2014, I, 128.) Az itt említett Kapy Borbála Kapyné Bánffy Ágnes harmadik lánya. Életkora alapján túl fiatal lehetett a Forval-féle flört idején, de lehet, hogy ekkor már Toroczkayné volt, mindenesetre sohasem volt Kapyné.

<sup>75</sup> Vö. BETHLEN JÁNOS, *Erdély...*, i. m., 645.

<sup>76</sup> Uo., 563–564.

<sup>77</sup> BETHLEN *Önéletírása*, i. m., I, 302.

<sup>78</sup> JKKR3, 226–228.

az olvasóval: „[Balassa Imre:] [...] a minap a bajor követ Ebesfalváról Aranyosvárra jött, egy ebédnél a saját fülem hallatára mondá hízelegve Kapinénak, hogy ő most a valódi fejedelemasszony Erdélyországban.”<sup>79</sup>

Révérend az epizód első felét így meséli el: „[...] Mr de Forval aiant entendu parler de la beauté & de l'agrément de l'esprit de la Baronne de Capy, souhaite passionnément de la voir ; [...] il se rendit chez le Baron de Capy [...]. Il en fut si enchanté, qu'il s'émancipa de dire en Latin qu'elle étoit la Reine de Transsilvanie.”<sup>80</sup> [‘Forval úrnak fülébe jutott a hír, hogy Kapy báróné mennyire szép és mennyire szellemes, és ez szenvedélyes vágyat ébresztett benne, hogy találkozzék az asszonnyal. El is ment Kapy báróékhoz. Olyannyira el volt tőle ragadtatva, hogy volt mersze latinul azt nyilatkozni, hogy a hölgy Erdély királynője.’]

De Gerando a Révérend-től átvett történetet némi nemzetkarakterológiával fűszerezve próbálja – művében nem először és nem utoljára – a magyar–francia lelki rokonságot Forval személyében is felfedezni:

M. de Forval était un gentilhomme de Normandie, brave et spirituel. Il avait de charmantes manières, un visage agréable, et, au moment de danger, une belle humeur, qui enchantait les Transylvains. Ils reconnaissaient en lui plusieurs qualités hongroises [...]. Il dînait chez la baronne Kapy, l'une des plus belles femmes, disait-on, qui fussent à la cour, et, pour exprimer convenablement son admiration, il s'écria qu'elle était la reine de la Transylvanie. Ce mot fut rapporté à la princesse Apafi...<sup>81</sup> [‘De Forval úr igazi normandiai nemes volt: bátor és szellemes. Ezt a kellemes ábrázatú és elragadó modorú embert a veszély pillanatában sem hagyta cserben a humora, és ez lenyűgözte az erdélyieket. Többféle, tipikusan magyar vonást fedeztek föl benne. Egyszer Kapy bárónénál vacsorázott, aki – állítólag – az egyik legszebb asszony volt a fejedelmi udvarban, és de Forval úr, hogy megfelelőképpen fejezze ki csodálatát, így kiáltott föl: Ön Erdély királynője! Ezt persze hírül vitték Apafi fejedelem feleségének.’]

Ez esetben is – mint végig *A fejedelem és minisztere* fejezetben nehéz eldönteni, hogy Jókai Révérend-t vagy de Gerandót használta-e forrásul. A nehézség fő oka, hogy Jókai rendkívül szűkszavú, a két francia szöveg információit csak töredékesen használva alkotja meg a jeleneteit.

#### 10. fejezet: *A cirkáló*

A kritikai kiadás szemmel láthatóan nem tud mit kezdeni a 10. fejezet fő motívumával, a *cirkálói* feladatkörrel. Erről sem Cserei, sem Révérend nem ír semmit; így Oltványi Ambrus egy új – feltételezett – forrásmunkát kezd el idézni: Szilágyi Sándornak a *Magyar Emléklapok* 1850-es (egyetlen) évfolyamában megjelent cikksorozatát, amelyben a kolozsvári származású történész-szerkesztő meglehetősen szubjektív és kusza

<sup>79</sup> Uo., 140.

<sup>80</sup> RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739<sup>2</sup>, 279.

<sup>81</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 130–131.

gondolathalmazt, egyfajta letargikus-melankolikus visszaemlékezés-zuhatagot talál az olvasó elé saját erdélyi emlékeiből, és a forradalom alatti erdélyi eseményekből. Jókai maga is munkatársra volt a lapnak, Szilágyi a barátja volt, ennek ellenére a kritikai kiadás által sugallt jelentős hatás nem ismerhető fel az *Erdély aranykorán*.

A 10. fejezet perdöntő bizonyíték arra nézve, hogy Jókai Auguste de Gerando *La Transylvanie et ses habitants* című művével a kezében írta az *Erdély aranykorának* középső fejezeteit. De Gerando hatása vetekszik Csereiével. De Gerando forrása ebben az esetben Benkő József két államismereti műve, (népszerű nevükön) a *Transsilvania generalis*<sup>82</sup> és a *Transsilvania specialis*. Benkő az alább idézett helyeken a *liber baronatus* (szabadbáróság, magyarországi magyar szóhasználatnál *zászlósúri* rang) intézményét szándékozik bemutatni, és csak ennek jogi helyzetét jellemzendő ír a *cirkálásról*. (A cirkálók feladata egy-egy közigazgatási területen rejtőzködő gonosztevők felkutatása. Tevékenységük nem ad hoc jellegű, hanem háromévenként ismétlődik, függetlenül attól, hogy követtek-e el valamilyen bűncselekményt a környéken, vagy sem.) De Gerando Benkőtől nemcsak a *cirkálás* jogi meghatározását veszi át, hanem azt a kérdőívet is idézi, amelynek segítségével a cirkálást végző hivatalos személyek a lakosságot kikérdezték. Mind Benkő, mind de Gerando roppant érdekesnek, a középkori gondolkodásmód relikviájának tartják ezt a kérdéssort. Jókai csakis de Geradónál olvashatta mindezt, hiszen Benkő *Transsilvania specialisa* 1999-ig kizárólag latin nyelvű kéziratokban volt megtalálható néhány erdélyi magánkönyvtárban. A kérdésekből Jókai is idéz pár oldallal lejjebb,<sup>83</sup> és furcsaságukból adódhat Jókainak a *cirkáló hadnagyi* tevékenységgel kapcsolatos iróniája,<sup>84</sup> majd ő is kiegészíti a bizarr kérdéssort egy nem kevésbé furcsa újabb kérdéssel.<sup>85</sup>

Megjegyzendő még, hogy a szabadbárói jogállást az erdélyi országgyűlés még a 17. század első évtizedében (Báthori Gábor alatt) megszüntette, így ennek szerepeltetése a Jókai-regényben anakronizmus; a cirkálás műveletét azonban még évtizedekkel később is gyakorolták. Jókainál a Kelemen diák nevű fiktív szereplő végzi a cirkálást:

Apafi Mihály uram őkegyelme [...] Kelemen diákot [...] kinevezte – *cirkáló hadnagynak*. Ezen hivattal sok szép foglalatosság volt azon időben összekötte, melyeket Kelemen diák hagyott történni, ahogy akartak [...]

[Csáky László:] – A fejedelem kívánja, hogy menjen kegyelmed tüstént, és tegye meg a cirkálást haladéktalanul [...]. A szokott kérdezőpontokon kívül, melyeket a nép elé szokás terjesztetni, még e következő kérdést fogja kegyelmed a kikérdezettekhez intézni: „Nem látt-e valaki idegen országi állatokat a körül fekvő erdőkben?” [...]

<sup>82</sup> Josephus BENKŐ, *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus olim Dacia Mediterranea dictus...* (= *Trans. generalis*), Claudiopoli, Typis Lycei Regii, 1833–1834<sup>2</sup>.

<sup>83</sup> JKKR3, 158–160.

<sup>84</sup> Uo., 142.

<sup>85</sup> Uo., 147.

[Kelemen diák:] – S vajon, ha ama fenevad, melyről pedig nagyon kételkedem, hogy Erdélyországban tartózkodjék, valahogy Bánfi Dénes uram territóriumába találna átvétődni? [...] az ő birtoka, instálom, liber baronatus: ahol az én hatásköröm megszűnik.<sup>86</sup>

Benkő a szabad bárói állapotot a *Transsilvania generalis*ban így mutatja be:

Liberi Barones dicti fuere : quisquis enim eorum, cum exemptione a Jurisdictione Vajvodarum et aliorum Officialium, plena auctoritate Baroniam possidebat, juraque suprema [...] exercebant. [...] Ex his intelligere queas complures Legum Transsilvanicarum Articulos, quibus declaratur, Generalem Malefactorum Inquisitionem, Czirkálás vulgo dictam (quae omni saltem triennio semel omnibus locis peragi per Officiales debebat [...]) omnibus in territoriis, praeter Baronias [...] admittendum fuisse.<sup>87</sup> [A bárókat azért nevezték szabadoknak, mert ki voltak véve az erdélyi vajda és más hivatalnokok törvényhatósága alól, és birtokukat mindenre kiterjedő hatáskörrel birtokolták, továbbá a legfőbb jogokat gyakorolták. Mindezekből érthetővé válik számadra az Erdélyi törvénykönyv több cikkelye, amelyekben arról van szó, hogy a Gonosztevők Általános Üldözését – népszerű nevén a cirkálást – (amelyet a hatóságoknak legalább háromévenként mindenhol el kell végezniük) a szabadbárói területeken kívül [...] mindenhol le kellett bonyolítani.]

Ugyanez de Gerando megfogalmazásában:

Leur terre était respectée des officiers qui parcouraient la Transylvanie dans le but de prendre les malfaiteurs. Cette opération de police (tzirkálás) avait lieu tous les trois ans. [...] Le savant Benkő a retrouvé quelques fragments d'un interrogatoire tel qu'on en faisait subir alors au populaire de Transylvanie. La scène se passe sous Apaffi I<sup>er</sup> c'est-à-dire vers 1670. Un officier demande au nom de prince...<sup>88</sup> [Birtokukat tiszteletben kellett tartania azoknak a hivatalos személyeknek, akik gonosztevők elfogása céljából Erdélyt járták. Ez a rendőri művelet, a cirkálás minden harmadik évben megtörtént. A tudós Benkő megtalálta néhány töredékét egy olyan nyomozati kérdéssornak, amelyet akkor minden erdélyi lakosnak föltektek. Mindez I. Apafi Mihály idejére, tehát az 1670 körüli évekre datálható. Egy hivatalnok a fejedelem nevében a következő kérdéseket teszi föl...]

A többoldalnyi cirkálói kérdőív kérdései közül de Gerando nyolcat idéz (Benkőtől), Jókai ebből ötöt. Mít hagy ki Jókai? Amit 1851-ben célszerű kihagynia: „Ismer-e olyan embereket, akik német módi szerint öltözködnek, és akik segítettek a németeknek, hogy másokat kifosszanak? Ki vette meg a németektől a lopott birkákat?”<sup>89</sup> Az alábbiakban álljon itt három példa a de Gerando által idézett kérdések közül: „Connaissez-vous des calomniateurs ou des blasphémateurs qui aient invoqué le démon ? Qui de vous fume du tabac ? Qui s'est moqué des officiers chargés de prendre les moineaux ?”<sup>90</sup> [Ismertek-e rágalmozókat és istenkáromlókat, akik megidéztek az ördögöt? Ki dohányzik közületek? Ki csúfolódott a hivatalnokokon, akik azzal a feladattal voltak megbízva, hogy szedjék össze a verebeket?]

<sup>86</sup> JKKR3, 142, 147.

<sup>87</sup> BENKŐ, *Trans. generalis, i. m.*, I, 516.

<sup>88</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 42–43.

<sup>89</sup> BENKŐ, *Trans. specialis, i. m.*, I, 576.

<sup>90</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 43–44.

Jókai lefordítja, illetve átfogalmazza a de Gerandónál olvasott kérdéseket: *Vannak-e közöttetek bűbájosak és varázslók, kik az ördögöt segítségül hívják? [...] Van-e közöttetek, aki dohányt mer színi? [...] Kik voltak azok, akik ellene szegültek az ország azon határozatának, hogy a parasztok irtsák ki a verebeket, kicsúfolván azon embereket, kik a verébfejek beszédésével valának megbízva?*<sup>91</sup>

1. Az *A cirkáló* című fejezet elejére, mielőtt még megismerkednénk a cirkáló főnt részletezett feladatkörével, Jókai becsempész egy anekdotát. Az apró történet, amely voltaképpen csak egy szemtelen kérdésből áll, nem szervesül a regény fabulájával, Jókai nyilván nem tudott ellenállni az újramesélés kísértésének. Íme:

Egy tátottszájú oláh állt előtte, pecsétos levéllel kezében, ki rendkívül meg látszott ijedni [...].

– No mi kell! – förmedt rá Kelemen diák [...].

– Kend az az ember, aki pénzért szokott hazudni?<sup>92</sup>

A kritikai kiadás szerint Jókai ezt az apró szemtelenséget Szilágyi Sándor már említett cikksorozatának köszönheti.<sup>93</sup> Szilágyi ugyanis néhány oldalt a románok szokásainak bemutatására szán, és itt olvasható a sem az előtte, sem az utána következő szövegrésszel semmiféle szerves kapcsolatban nem lévő apró adoma: „Egykor egy oláh, kinek pere vala, megszólít egy ügyészt: „ön hazudik pénzért?”<sup>94</sup>

Szilágyi azonban két oldallal korábban megemlíti, hogy de Gerando helyes képet festett „az oláhokról”. Itt kezdünk gyanút fogni. És ha figyelmesen elolvassuk Szilágyinak a román népeletet bemutató kusza gondolathalmazát,<sup>95</sup> és összehasonlítjuk de Gerando *Transylvanie*-ja 13. fejezetével, azt tapasztalhatjuk, hogy ez az ízig-vérig erdélyi történéssz a magyar történelemmel még szinte csak ismerkedő francia fiatal ember művéből ollózza össze a románokkal kapcsolatos nézeteinek döntő többségét, voltaképpen kivonatolja de Gerandót, és csak elvétve egészíti azt ki saját tapasztalataival. (Például a román parasztok táncainak bemutatása szinte szó szerinti fordítás de Gerandóból.<sup>96</sup>)

De Gerando így meséli el a történetet: „Un Valaque avait à demander conseil à un avocat de la petite ville de Nagy Bánya. Il arrive chez lui la bourse à la main, et, prenant un air ingénu ; « Est-ce vous, lui dit-il, qui mentez pour de l'argent ? »<sup>97</sup> [’Egy oláhnak tanácsra volt szüksége, fölkereste hát a Nagybánya nevű városka egyik ügyvédjét.

<sup>91</sup> JKKR3, 158–160.

<sup>92</sup> Uo., 143–144.

<sup>93</sup> Uo., 324.

<sup>94</sup> Magyar Emléklapok 1848. és 49<sup>ből</sup>, 1850, 157.

<sup>95</sup> Uo., 152–158.

<sup>96</sup> Uo., 154. – DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I. 312–313.

<sup>97</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I. 329–330.

Belép az ügyvédhez – pénztárcája a kezében –, és ártatlan képpel megkérdezi: „Maga az, aki pénzért hazudik?”]

Mint már említettem, de Gerando a műve elméleti alapozását apósa, Teleki Imre hosszúfalvi kastélyában végezte. Kővárhosszúfalu (románul Satulung) pedig mindössze tizenöt kilométerre fekszik Nagybányától, ahol az adoma játszódik. Feltételezhető tehát, hogy megtörtént esetről van szó, amelyet de Gerando szóbeli közlés alapján vetett papírra. Még azt is meg merem kockáztatni, hogy a művelt, hidegen távolságtartó, a románság szociális problémái iránt érzékeny, ugyanakkor gúnyolódásra hajlamos após lehetett a szóbeli közlő. A történet további sorsa nyilvánvalóan az, hogy mind Jókai, mind Szilágyi de Gerandótól vette át – egymástól függetlenül. Jókai azonban Szilágyihoz képest valóban kiaknázza a jelenetben rejlő jellemfestő lehetőséget.

2. A *circáló* című fejezet utolsó három oldalán arról olvashatunk, hogy Kelemen diák ökröt sütő tatárok közé kerül, akik kötelezik, hogy az útjába eső falvakban hirdesse ki az új török adót, amely nevetségesen kevés, mindössze egy „kispénz” fejenként. Két fejezettel hátrébb Bánfi Dénes közli az őt köszöntő tömeggel, hogy ezt a cselt a török csak az adózók számának kipuhatolására vetette be:

[egy tatár csapatparancsnok:] [...] az én uram, a nagyváradi Ali basa ökegyelme, azért küldött engemet e helyre, hogy az új adót adjam tudtára a népnek [...]. Potomság az egész. Csupán csak annak elismerésére lesz kivette, hogy mi uraitok vagyunk. Az egész nem több, mint fejenként minden embertől egy kispénz. Ez bizony nem sok. [...] Kelemen diák [...] kénytelen-kelletlen kihirdetné az egy kispénz adót is, melyen annyira kapott mindenfelé a nép, hogy ott helyben rögtön lefizetné azt a tatár kísérő markába.<sup>98</sup>  
[Bánfi Dénes:] – A ravasz török két célt tudott ezáltal elérni: egy az, hogy elismertette a néppel az adótartozást, más, hogy eszerint kitudta, hány adófizető van a környéken, s rögtön utána kivette rájuk az iszonyú harácsot [...]<sup>99</sup>

Mind az ökröt sütő tatárok,<sup>100</sup> mind a jelentéktelen török adó esete de Gerandónál olvasható, a következőképpen: „On raconte encore quelle ruse ils employèrent pour lever le tribut sur les paysans. Ils répandirent le bruit que l'impôt pour chaque homme ne dépasserait pas une pultura [...]. Chacun apporta avec empressement cette somme modique au pacha, qui, découvrant ainsi le nombre de villageois payant impôt, les frappa d'un tribut considérable.”<sup>101</sup> [’Még ma is mesélik, hogy milyen ravaszul emelték a parasztok adóját. Azt híresztelték, hogy az adó fejenként nem lesz több egy polturánál. Mindenki vitte is buzgón ezt a mérsékelt összeget a pasának, aki ily módon megtudta az adófizető parasztok számát, és ettől kezdve jelentős adóval sújtotta őket.]

Mivel mindezt sem Cserei, sem Szilágyi nem említi, ezért valószínűnek tartom, hogy Jókai forrása ismét de Gerando volt.

<sup>98</sup> JKKR3, 151–152.

<sup>99</sup> Uo., 182.

<sup>100</sup> Pl. DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 224.

<sup>101</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 326–327.

## 11. fejezet: *Sange Moarte*

A 11. fejezet tartalmazza a legtöbb román néprajzi elemet. Álljon itt három példa, egy az állattereléssel, másik a *pománával*, harmadik egy bizonyos népi tánccal kapcsolatban:

1. „Majd egy-egy oláh paraszt jött reájok szembe; hosszú szekerebe bivalyok voltak fogva; az ember szüntelen kiabált az állatokra, s ijesztgető kézmozdulatokkal iparkodott azokat sebesebb menésre serkenteni.”<sup>102</sup>

De Gerando több helyen említi, hogy a magyar paraszt, ha kocsin ül, és állatait hajtja, vagy meg sem szólal, vagy csendben énekelget. Ezzel szemben román társa üvöltözve és intenzív gesztikulálással nógatja állatát. Egy példa: „Nos guides [...] se cramponnaient aux cornes des boeufs pour les retenir, avec une profusion de gestes et de cris rauques comme les Valaques savent en trouver.”<sup>103</sup> [‘Hegyi vezetőink az ökrök szarvát markolták meg, hogy a lejtőn visszatartsák az állatokat; mindeközben összevissza hadonásztak, és rekedten ordibáltak, már ahogy az oláhok szoktak.’]

2. A falusi románság vallásos jámborságában Mária-szobrot vagy feszületet rejtő fafülkéket állít az utak mentén, és vizet, néha kenyeret tesz ki a fafülkék elé az ismeretlen utasok számára. Mindez felettébb tetszik de Gerandonak, a román néplélek eklatáns megnyilvánulásának tartja a jelenséget. Az *Erdély aranykora* mondanivalója szempontjából mindennek semmi jelentősége, Jókai mégis tesz egy fölösleges kitérőt a *Sange Moarte* fejezet elején: „[...] itt-ott az útfélen mohos fa odvába egy-egy szentkép volt felállítva, melynek elavult festéséből csak a halvány aranyozás látszott még meg; a pudvás fülkébe le volt téve a pomana, egy korsó tiszta forrásvíz, melyet fiatal oláh leány állított oda hagyományos kegyes szokásból a szomjú utazóknak.”<sup>104</sup>

Ugyanez de Gerandonál: „Je vis sur le chemin, attachée à un arbre, une sorte de niche faite en bois. Sur le devant se trouvaient deux vases ; au fond on distinguait à peine une madone grossièrement peinte. [...] L’un de ces vases était encore plein d’eau, l’autre était déjà vide.”<sup>105</sup> [‘Láttam az úton valami fából készült fülkeszerűséget egy fatörzsre erősítve. Elöl két edény volt ráerősítve; a belsejében a figyelmes szemlélő egy primitíven festett madonnaképet fedezhetett föl. A két edény közül az egyik tele vízzel, míg a másik már üres.’]

A jelenséget Szilágyi Sándor épp csak megemlíti,<sup>106</sup> és ez esetben is feltételezhető, hogy nem ő volt Jókai ihletője, hanem de Gerando leírása volt mindkettejük közös forrása.

<sup>102</sup> JKKR3, 154.

<sup>103</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 228.

<sup>104</sup> JKKR3, 154.

<sup>105</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 274.

<sup>106</sup> Magyar Emléklapok 1848. és 49<sup>ből</sup>, 1850, 157.



3. A cirkálói szerepbe kényszerített Kelemen diák Marisel (rom. Mărișel, Havasnagyfalú, Vasvári Pál halálának helye) felé haladva román parasztokra bukkan, akik tűz mellett, dudaszóra táncolnak, majd miután gonoszűzéseként elégetik a Marce Zára nevű szalmabábut, a dudás vezetésével elvonulnak. E három motívum közül Marce Zára alakja Jókainak egy azonos című, 1845-ben írt novellájában is szerepel, de teljesen más jelentésben. Mindhárom motívumot, a táncot, Marce Zarét és a dudás szerepeltetését Jókai de Gerandótól vette.

A tánc leírása Jókainál: „A máglyától nem messze egy csoport oláh táncolt, szilaj tagjáratásokkal; hosszú botjaikat leütötték a földre, s nagyokat vetettek magukon vele.”<sup>107</sup>

Ugyanez de Gerandónál: „Je me souviens d’une danse [...]. Les cavaliers s’assemblaient, [...] puis, s’appuyant sur leurs longs bâtons, faisaient, en criant des sauts irréguliers [...]”<sup>108</sup> [’Emlékszem egy táncra, a lovagok összegyűltek, aztán hosszú botjaikra támaszkodva és nagyokat rikkantva szabálytalanul ugrándoztak.]

Szilágyi is leír egy román táncot – de Gerando nyomán –, de az nem azonos a Jókainál olvashatóval.<sup>109</sup>

Jókai művei közt tehát két helyen bukkan fel Márce Zára alakja. Az 1845-ben írt azonos című novellája horvát környezetben játszódik, Márce Zára ott egy rossz szellem, aki még élő öregasszonyként hétszáz évvel korábban egy Piatra Kupcseguli nevű stalaktitbarlang mellett rejtőzködött. Már életében és halála óta is a rontás megtestesítője. Az írói pályája kezdetén járó Jókai ez esetben egy meglehetősen zavaros rémtörténetet hagyott az utókorra. Ami különösen érthetetlen, hogy miért adott román nevet a Horvátországban játszódó történet főszereplőjének.<sup>110</sup> Az *Erdély aranykora* írása közben azonban de Gerandónál ismét találkozott Márce Záréval (*mar sara* alakban), némileg megváltozott szerepben, és most nem a boszorkány múltjára, hanem jelenlegi néprajzi (a mi kiszebábunkra emlékeztető) szerepére teszi a hangsúlyt:

Midőn a máglya már egészen parázssá égett, [...] előhozva egy szalmából kitömött [...] nőalakot, fölfekteték két nagy rúdra, s vadul kiáltozva: „Marce Zára! Marce Zára!” a tűzhöz vivék azt, s ott felkiáltva mindannyian háromszor: „Ég meg, átkozott kedden esti

<sup>107</sup> JKKR3, 155.

<sup>108</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie... i. m.*, I, 312–313.

<sup>109</sup> Magyar Emléklapok 1848. és 49<sup>ből</sup>, 1850, 154. – DE GERANDO, *La Transylvanie... i. m.*, I. 312–313.

<sup>110</sup> Erről Oltványi Ambrus, a kritikai kiadás sajtó alá rendezője, így ír: „Mi készíthette [...] az írókat arra, hogy horvát környezetben játszódó novellája hősnőjének román nevet adjon, továbbá másutt is román elnevezéseket használjon (*Mare [...] Piatra*) [...]? Nem tudunk megnyugtató feleletet adni a kérdésre. Annyi azonban kétségtelen, hogy a *Márce Zára* írása idején Jókai a kelet-európai népek nyelvére és kultúrájára vonatkozólag csak egészen felszínes, elnagyolt ismeretekkel rendelkezett.” Jókai Mór *Elbeszélések (1842–1848)*, s. a. r. Oltványi Ambrus, Bp., Akadémiai, 1971, I, 552.

boszorkány!”, behajítják a tűzbe, [...] azután pedig a férfiak ugráltak keresztül a tűzön vad örömrögással.<sup>111</sup>

Az oláhok szótlanul néztek a cirkáló után, míg szemeik elől eltűnt, akkor ökleikkel fenyegetőzve kiálták utána:

– Vigyen el a Marce Záre!<sup>112</sup>

De Gerando sokat ír a románság babonáiról és különösen a mócok bosszúálló természetéről. Ebben az összefüggésben említi *mar sarát*, azaz Marce Zárét: „Il y a certain jours de la semaine, le mardi par exemple, [...] où des fées malignes ont un pouvoir surnaturel. [...] la fée du « mardi soir ». La *mar sara* t'emporte ! est une de ces phrases charitables que l'on adresse à ses ennemis.”<sup>113</sup> [‘Van a hétnek egy bizonyos napja, legyen, mondjuk, a kedd, amikor a rosszindulatú tündérek természetfölötti erővel rendelkeznek. Ilyen a kedd este tündére. „Vigyen el a mar sara!” – egyike azon szeretetteljes mondatoknak, amelyeket az ellenségeikhez szoktak címezni.’]

Végül a tábortűz kihunyó fényében a dudás után elvonuló falunépe hátborzongató képe megjelenik a *Transylvanie* 11. fejezetében, ahol de Gerando a vulkoi bányászok életét mutatja be.<sup>114</sup>

4. A 11. fejezet következő alfejezete Marisel falu leírásával kezdődik. A falu elején – Jókai leírása szerint – Minerva-szoborral díszített diadalív emelkedik: „A falu elején áll egy óriási diadalív, roppant márványdarabokból összehordva, a portále tetején egy Minerva fő nélkül, a homlokzaton csaták alakjai domborművezetben, alattuk nagy betűkkel, római nyelven: „e várost építteté a győzhetetlen Traján diadalai emlékére”.<sup>115</sup>

Jókai ötlete teljesen légből kapott, Marisel szórványtelepülés a Gyalui-havasokban, semmi keresnivalója ott római kori diadalívnek. Viszont egyértelműen azonosítható, hogy az ötlet honnan származik: De Gerando Torda bemutatásakor ír az ott egykor létező római kapuról, amelynek – tekintve, hogy Tordán légió tábor volt – valóban lehetett funkciója. A tordai kaput azonban de Gerando már nem láthatta, hiszen legkésőbb 1657-ben – a II. Rákóczi György-féle lengyelországi hadjárat évében (!) – összeomlott. A kapu első leírója, Szamosközy István viszont még látta az építményt. Őt idézi Bethlen Farkas<sup>116</sup> és Benkő József.<sup>117</sup> Bár a római kapuról már egyiküknek sem volt személyes emléke – jöllehet Bethlen Farkas életkora alapján akár láthatta is volna –, mégis írnak róla, ugyanis leomlásában prodígiumot, Erdély 1658–62-es végromlásának az előjelét látták. De Gerando Bethlen Farkasra hivatkozik a kapu leírásakor: „On voyait à cette époque une porte demi-circulaire,

<sup>111</sup> JKKR3, 156.

<sup>112</sup> Uo., 157.

<sup>113</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 316.

<sup>114</sup> Uo., 283–284.

<sup>115</sup> JKKR3, 157.

<sup>116</sup> Wolffgangi de BETHLEN, *Historia de rebus Transsylvanicis*, Cibinii [Nagyszében], Hochmeister, 1782–1793<sup>2</sup>, III, 327–328.

<sup>117</sup> BENKŐ, *Trans. specialis*, i. m., I, 287.

formée de grosses pierres carrées sans ciment et surmontée d'une statue de Minerve.<sup>118</sup> [Akkortájt még látható volt egy félköríves, hatalmas kváderkövekből, cement felhasználása nélkül épült kapu, melynek tetején egy Minerva-szobor állt.]

Bár ezen a helyen – Jókaival ellentétben – de Gerando nem ír Traianus tiszteletére készített feliratról, de a *Transylvanie* számos helyén, különösen a 13. és a 15. fejezetben olvashatunk Dacia meghódítójának tárgyakban és a románok tudatában megőrzött emlékéiről.

5. Kelemen deák a Jókai-regény következő oldalain a templomba hívja össze Marisel népét. Jókai, aki a regény megírása előtt még nem járt Erdélyben,<sup>119</sup> nem gondolta át, hogy egy ekkora település lakossága nem fér el egy falusi, ortodox fatemplomban. Megjegyzendő, hogy de Gerando több ízben foglalkozik a román ortodox templomok bemutatásával, de a méretükről nem közöl adatokat. Innen származhat Jókai tévedése. Felhasználja viszont de Gerando megfigyelését a templomban található mankókról, azaz ágas végű botokról (ezt Jókai aligha vehette máshonnan) és az ikonok furcsaságáról. Itt tehát Jókai szinte szabad fordítását adja a de Gerando-szöveg egy bekezdésének, csak éppen a gondolatok sorrendjét fordította meg:

A cirkáló más nyilvános hely hiányában a templomba gyűjté össze a népet. A sokaság körül állt, az öregek mankóikra támaszkodva. Az alkony vereslő sugára keresztülsütött a gömbölyű ablakokon, sajátyszerű világítást adva az ódon épület belsejének, mely földig tele volt festve idomtalan szentek képeivel, miket paraszt művészek szörnyeteg fantáziája felöltöztetett piros palástokba, sarkantyús csizmákba. A sok csodakép közül nem hiányzott azon szokott allegóriai kép, mely a halált ábrázolja, karjai közt egy királyt, egy koldust és egy papot ragadva magával, s az ájtatos szentképek között ott terpeszkednek a nyelvöltögető ördögök, elkárhozott bűnösök üstökébe kapaszkodva. Egy-egy alak akkora, mint egy óriás, a másik, mint amannak az ökle.<sup>120</sup>

De Gerando ugyanerről:

Là mort emporte d'un même coup un roi, un prêtre et un villageois. Cette dernière scène se retrouve souvent dans les églises valaques. [...] Dans un angle se trouvent des fourches qui servent à soutenir les vieillards pendant les heures de l'office, personne n'étant assis. Au fond de l'église est placé l'iconostase, la cloison qui sépare le prêtre de la foule. [...] Les tableaux sont de toutes dimensions ; aussi les personnages sont-ils de toutes grandeurs. [...] une tête colossale de saint Nicolas repose sur le corps démesurément petit d'un saint Pierre placé au dessous. [...] L'obscurité augmente encore l'effet, car l'oeil n'aperçoit pas prime abord toutes ces chinoiseries, qui apparaissent peu à peu, et semblent se multiplier pour vous.<sup>121</sup> [Amott a halál egyszerre visz magával egy királyt, egy papot és egy parasztot. Ez utóbbi jelenet gyakran látható az oláh templomokban. Az egyik sarokban „favillákat” találunk, azokra,

<sup>118</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 162.

<sup>119</sup> Első erdélyi útjára 1853 májusában került sor, de akkor is csak Kolozsvárig jutott, ahol felesége vendégszerepelt.

<sup>120</sup> JKKR3, 158.

<sup>121</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 321.

mint mankókra támaszkodhatnak az öregemberek, hiszen az órákig tartó istentisztelet alatt senki sem ül le. A templom belsejében található az ikonosztáz, az a válaszfal, amely elválasztja egymástól a papot és a hívők tömegét. A képek mérete igen változatos; az ábrázolt személyek is a legkülönbözőbb méretűek. Szent Miklós hatalmas feje az alatta lévő Szent Péter túlzottan kicsiny testén nyugszik. A félhomály még csak növeli a hatást, hiszen szemünk az első pillanatban nem tudja befogni ezt a rengeteg fura alakot, aztán lassacskán minden láthatóvá lesz, és úgy tűnik, mint hogyha minden több példányban jelenne meg.]

## 12. fejezet: *Egy főúr a XVII. században*

A 12. fejezetben olvasható Bánfi Dénes bevonulása bonchidai kastélyának udvarára. Szentpáliné a túlzott pompát látva felháborodottan jegyzi meg: „– Jó, hogy függőhintóba nem tették, mint a fejedelmet szokás.”<sup>122</sup>

A függőkocsi (latinul *sublimis currus*) a fejedelmi beiktatáskor és egyéb kiemelkedő alkalmakkor használt hintó, amelynek alvázára bőrszíjakkal erősítették a fülkét. De Gerando a Gyulafehérvárt bemutató 9. fejezetben tesz róla említést, amikor a fejedelembekiktatás szokásos menetét mutatja be: „Le prince [...] montait dans un carrosse *suspendu*, aidé à sa droite par le chancelier.”<sup>123</sup> [A fejedelmet jobbról a kancellár segítette, amikor a függőkocsiba szállt.]

De Gerando az egyik fontos forrásánál, Bethlen Farkasnál olvashatott erről a rég nem használt kocsifajtáról; Bethlen Farkas azt írja, hogy Martinuzzi egy nyolclovas függőhintón utazott Nagyenyedre, az őt ott váró Castaldóhoz: „[...] ipse [sc. Martinuzzi] octojugibus [...] equis sublimi curru invehebatur.”<sup>124</sup>

A függőkocsi/függőhintó motívum útja tehát: Bethlen Farkastól de Gerandón át vezetett Jókaiig.

Ugyanitt, a 12. fejezetben Bánfi Dénes beszédet mond az őt köszöntő sokaság előtt. Beszédében emlékeztet a tragikus 1617-es esztendőre: „[Bánfi:] – 1617-ben a háború okozta ínség következtében *egész Erdélyországban egy gyermek sem született*, még anyja méhében elhalva éhség és futások miatt.”<sup>125</sup> Az 1617-es évszám nyilván téves, Jókai felületességének jele, észrevehette volna, hogy 1617-ben már Bethlen Gábor uralkodott. De Gerando ugyanerről a helyes évszámmal: „En 1601 [...] aucun enfant ne naquit. Tous moururent dans le sein de leurs mères.”<sup>126</sup> [Az 1601-es esztendőben egyetlen gyermek sem született. Mindannyian meghaltak még az anyjuk méhében.]

<sup>122</sup> JKKR3, 180.

<sup>123</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 234.

<sup>124</sup> Wolffgangi de BETHLEN, *Historia...*, i. m., I, 485.

<sup>125</sup> JKKR3, 180.

<sup>126</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 112.

### 13. fejezet: *Az éji harc*

*Az éji harc* című fejezetben Ali váradi basa megtámadja Bánffyhunyadiot, ahonnan segélykérő futár érkezik Bánfi Déneshez Bonchidára, aki meg is indul katonáival, és még az éjszaka folyamán visszaveri Ali seregét. Mikor a gyalogság indulni készül,

...előállt egy condrás székely fiú [...]. A többiek tuszkolták előre.

– Énekeld el nekünk azt a nótát!

Ez volt a nép egyszerű költője: *Gelenczei Ambrus*.

Bibliáját előkeresve zekéje zsebéből, annak pergamen táblájára írogatott verseket, mikre dalt szerkesztve, csaták előtt szokta azokat énekelni.<sup>127</sup>

A kritikai kiadás jegyzete tévesen azt állítja, hogy „Gelenczei Ambrus – költött név”.<sup>128</sup> Ezzel szemben Gelenczei Ambrus létezett, és Jókai erről nyilvánvalóan de Gerando *Transylvanie*-jából szerzett tudomást. Oltványi Ambrust valószínűleg az vezethette félre, hogy Szinnyei *Szöke Ambrus (gelenczei)* név alatt szerepelteti.

A székely népköltőről az első irodalomtörténeti jellegű híradás gróf Kemény József tollából a *Tudományos Gyűjtemény* 1830. évfolyamában jelent meg.<sup>129</sup> Innen megtudhatjuk, hogy Gelenczei Ambrus 71 éves volt, amikor a Kemény János fejedelem halálával végződő nagyszöllősi csata (1662. január 22.) előtt pár nappal a szászszent-lászlói evangélikus lelkész német nyelvű bibliájának hátsó táblájába írt egy buzdító verset. Mindebből nyilvánvaló, hogy Jókai nem olvasta a *Tudományos Gyűjteményt*, hiszen nála a költő fiatal fiú. De Gerando viszont ismerte Kemény József közleményét, nála a népköltő valóban a nagyszöllősi csata egyik mellékszereplője, és a Biblia tulajdonosát leszámítva nem tér el az ott olvasottaktól: „Un Sicule, Ambrois Gelentzei Szöke, récitait des vers enthousiastes, qu’il avait écrits le matin même sur les marges de sa Bible.”<sup>130</sup> [‘Egy székely katona, bizonyos Gelencei Szöke Ambrus előadta lelkesítő verseit, amelyeket aznap reggel írt Bibliája margójára.’]

### 15. fejezet: *A gyulafehérvári országgyűlés*

A 15. fejezet élén Jókai röviden összefoglalja Gyulafehérvár történetét.<sup>131</sup> Adatai származhatnak de Gerandótól<sup>132</sup> és Szilágyi Sándortól<sup>133</sup> is, ezért ezek összehasonlításával nem foglalkozom. Közvetlenül a várostörténeti bevezető után Jókai rátér a fejedelmi palota bemutatására, információi fordított sorrendben ugyan, de megegyeznek azzal,

<sup>127</sup> JKKR3, 200.

<sup>128</sup> Uo., 423.

<sup>129</sup> TudGyűjt, 14(1830) 6., 126–127.

<sup>130</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 188.

<sup>131</sup> JKKR3, 223–224.

<sup>132</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 231–233.

<sup>133</sup> Magyar Emléklapok 1848. és 49<sup>ből</sup>, 1850, 221–226.

amit de Gerandónál olvashatunk: „Ahol most a püspöki lak van, ott a János Zsigmond által megújított fejedelmi palota állott; termei márvánnyal kirakva, falai csaták képeivel befestve. [...] A város többi része azonban aligha lehetett összhangzásban a fejedelmi lak pompájával, mert az 1618-i országgyűlésnek rá kellett parancsolnia a lakosokra, hogy szűnjenek meg sátorokban lakni, s építsék föl elpusztult házaikat.”<sup>134</sup>

De Gerando ugyanerről:

Le palais des princes fut embelli par Jean Sigismund [...]. Les murailles furent ornées de belles peintures représentant des emblèmes guerriers [...]. Ce palais n'existe plus, et on voit aujourd'hui l'évêché à la place qu'il occupait.<sup>135</sup> [A fejedelmi palotát János Zsigmond hozatta rendbe. A falakat szép, csatajeleneteket ábrázoló képek díszítették. Ez a palota már nem létezik, helyét ma a püspöki palota foglalja el.]

Les habitants de cette ville [...] s'abritèrent sous des huttes faites à la hâte, et il fallut que la diète de 1618 ordonnât à chacun de construire des habitations « dignes de la résidence d'un prince ».<sup>136</sup> [Ennek a szerencsétlen városnak a lakói sebtében összetakolt kunyhókban húzták meg magukat, így történhetett, hogy az 1618-as diéta elrendelte, hogy mindenki építsen magának „a fejedelmi udvarhoz méltó” házat.]

1. A regénybeli országgyűlés leírásakor most már névvel szerepel Forval,<sup>137</sup> akit Jókai a 9. fejezetben – mint láttuk – még mint „bajor követet” szerepeltetett. Itt ismét szó esik Teleki Anna és Thököly Imre jegyességéről,<sup>138</sup> majd beszédek hangzanak el. Bánfi Dénes – teljesen indokolatlanul – beleszövi beszédébe a költő Zrínyi „cygnea cantióját”, azt a keserű humorral átítatott parabolát, amelyet a halála előtti percekben mesélt Zrínyi a barátainak. A kritikai kiadás teljesen tanácstalan abban a kérdésben,<sup>139</sup> hogy honnan ismerhette Jókai ezt az adomát, ugyanis egyetlen forrásmunkája (ti. Cserei, Révérend, Szilágyi) sem tartalmazza. Bethlen Miklós magyar nyelvű *Önéletírása* pedig, ahol a „cygnea cantio” olvasható, nem volt még kiadva.

Az egyetlen lehetséges megoldás: Jókai de Gerandótól vette át a Zrínyi-beszédet, a francia író ugyanis ismerte Bethlen Miklós eme művét, hiszen biztosra vehető, hogy annak kézírata megvolt a hosszúfalvi könyvtárban.<sup>140</sup> Így Jókai:

[Bánfi Dénes:] A vitéz Zrínyi Miklós, aki minden magyarnak ideálja lehet, mondott erre egykor egy mesét, mely megérdemli, hogy a késő kor számára följegyeztessék: – A székelyt vitte az ördög a hátán; szembejön rá a szomszédja, s megszólítja: Hova komé? – Visznek a polkba – felel amaz. Ejnye, az bizony gonosz állapot; szól erre a másik. – De még gonoszabb

<sup>134</sup> JKRR3, 224–225.

<sup>135</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 233–234.

<sup>136</sup> Uo., 232.

<sup>137</sup> JKRR3, 226–231.

<sup>138</sup> Uo., 228.

<sup>139</sup> Uo., 312.

<sup>140</sup> Ez esetben elallok attól, hogy az ősforrásból, Bethlen Miklós *Önéletírásából* is közöljem Zrínyi említett beszédét, tekintettel annak közismert voltára.

is lehetne, viszonzoz a góbé; ha tudniillik ő ülne az én hátamra, s sarkantyút ütne fel, és én vinném őtet. –Értsen belőle, aki akar.<sup>141</sup>

### Ugyanez de Gerandónál:

Le second Nicolas Zrinyi, peu d'instants avant sa mort, contait à ses amis l'apologue suivant, qu'il appliquait à la Hongrie et à la Transylvanie.

Un jour un homme emporté par le diable rencontre un compagnon : « Où vas-tu, camarade ? lui demande celui-ci. – Je ne vais pas, dit l'autre, on me porte. – Qui ? – Le diable. – Où ? – En enfer. – Hélas ! te voilà dans une triste situation ; tu ne saurais être pis. – Je suis mal, je l'avoue, mais je pourrais être pis encore. – Qu'y a-t-il de pire que l'enfer ? – C'est juste. Mais si je vais en enfer, je suis porté sur les épaules du diable ; je me repose dans le trajet. Que le diable au contraire me selle et monte sur moi, j'irais en enfer avec la fatigue de plus ; je serais donc plus mal que je ne le suis à présent. »<sup>142</sup> [Az ifjabbik Zrínyi Miklós percekkel a halála előtt mesélte barátainak a következő példázatot, amit Magyarországra és Erdélyre értett: „Egyszer egy ember, akit az ördög vitt a hátán, találkozik egy barátjával. Kérdi az illető tőle: – Hová mégy, barátom? – Nem megyek én, hanem visznek. – Ki? – Az ördög. – Hova? – A pokolba. – Jaj, szegény, bizony szomorú állapotban vagy, rosszabbul nem is lehetnél. – Tényleg rossz helyzetben vagyok, de lehetnék ennél is rosszabbul. – Mi rosszabb a pokolnál? – Igazad van, de most mégis az ördög visz engem, noha pokolba, de a maga vállán, legalább addig pihenek, amíg odaérünk. De ha az ördög megnyergelne, és a hátamra ülne, akkor is csak a pokolba mennék, s ráadásul ki is fáradnék; és bizony rosszabbul volnék, mint ahogy vagyok.”]

Mielőtt de Gerando a fenti Zrínyi-beszédet közölné, ugyanarról a problémáról elmélkedik – ti. arról, hogy Erdély számára a török vagy a Habsburg-iga elviselhetőbb-e –, amelyről a Jókai-regény két ellenlábásának, Teleki Mihálynak és Bánfi Dénesnek a diétai felszólalása szól. Jókai tehát ugyanabba a kontextusba helyezi a Zrínyi-anekdótát, mint amelybe de Gerando. Ami viszont a szöveghűséget illeti, a két idézet összehasonlítása önmagáért beszél: Jókai elnagyolt szöveget ad, ráadásul teljesen fölöslegesen próbál erdélyi jelleget adni a dunántúli Zrínyitől idézett szövegnek a két székely szerepeltetésével.

2. Szintén a 15., *A gyulafehérvári országgyűlés* című fejezetben hallunk a kiháló Bendorf (Jókainál Benfalva) esetéről, ami a regény fikciója szerint hatásos érv Beldi Pál kezében, amikor a béke megőrzése érdekében emel szót. Valószínűleg kizárható, hogy Jókai bárhol másutt olvasott vagy hallott volna erről a jelentéktelen erdélyi településről, mint de Gerandónál, aki ugyanúgy, mint később Jókai, Bendorfort mint a háborús pusztítások szimbólumát mutatja be. Jókai Benfalváról:

[egy öregember:] – Én vagyok – hebegé el-elhaló szóval a beteg agg – Benfalva utolsó lakója. A többit mind kiölte a harc, az éhség, a döghalál. – Én maradtam utoljára. – Utánam üres marad a hely. – Érzem én is, hogy megoszlatásom közelget. – Elhoztam, hogy kezdebe adjam, helységünk pecsétnyomóját – és harangját; – add át az országnak; – tétesse

<sup>141</sup> JKKR3, 231.

<sup>142</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 126–127.

archívumába; – s írassa alájuk: „Ez volt Benfalva harangja és pecsétje, mely faluból az utolsó lakó is kihalt”<sup>143</sup>

### Ugyanez de Gerandonál:

Un village voisin, nommé Bendorf, me fournit un exemple des calamités qui frappaient jadis la population des campagnes. Il fut si souvent saccagé par les Tatars au 17<sup>e</sup> siècle, qu'en 1653 il ne s'y trouvait plus qu'un seul habitant. Quand celui-ci fut mort, les paysans des environs portèrent aux magistrats du siège la cloche de l'église et les vases sacrés, que l'on conserva en attendant des jours meilleurs.<sup>144</sup> [‘Egy szomszédos falu, Bendorf a példa számomra arra, hogy mennyi csapást szenvedett el hajdan a vidék lakossága. A tatárok a 17. században oly gyakran dúlták fel, hogy 1653-ra mindössze egyetlen lakosa maradt. Amikor aztán ő is meghalt, a környék parasztjai bevitték a szék előljáróihoz a templom harangját és a templomi edényeket, amit aztán jobb napokra várva megőriztek.’]

\*

Jókai az eddig felsoroltakon túl de Gerandótól kölcsönöz regényébe román női neveket;<sup>145</sup> de Gerandonál olvashatott több helyen a románok kinczsásái hajlamáról (azaz Decebal, sőt Dárius állítólag itt elásott kincseinek kereséséről);<sup>146</sup> a román lányok hajviseletéről és átluggatott pénzdarabokból készített nyakláncáról;<sup>147</sup> a halott kezébe csúsztatott pénzről;<sup>148</sup> stb.

### *Jókai és a forrásfelhasználás*

Végül idézzünk fel két kritikai véleményt Jókai korai regényeinek forrásfelhasználásáról. Rajka László egy 1935-ös tanulmányában túlzottan elnéző Jókaival szemben, amikor így ír:

Alig volt a nagy író életében korszak, amelyben többet tanult volna, mint az 1850-es évek elején, amikor a született művész határozott ösztönével figyelte meg a magyar nép faji sajátosságait, épúgy [sic!] a vele együttlakó többi népeket is; amikor hozzálátott a vándorló tréfák és anekdoták összegyűjtéséhez; és mindezek mellett nagyszabású történelmi tanulmányokat végzett, sokkal szélesebbkörűeket és alaposabbakat, mint ahogyan azt az eddigi kutatás általában föltételezte.<sup>149</sup>

Nagy Miklós kritikusan és reálisabban látja Jókai felkészülésének színvonalát: „a részletekbe menő historiai búvárkodás is idegen volt és maradt tőle”<sup>150</sup> Nagy Miklós

<sup>143</sup> JKKR3, 234.

<sup>144</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 199.

<sup>145</sup> Uo., 310–311; JKKR3, 159, 161.

<sup>146</sup> JKKR3, 161; DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 123–124 et passim.

<sup>147</sup> JKKR3, 161–162; DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 327 et passim.

<sup>148</sup> JKKR3, 163; DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 311.

<sup>149</sup> Dr. RAJKA László, *Jókai román tárgyú novellái*, Cluj, Erdélyi Múzeum-egyesület, 1935, (Erdélyi Tudományos Füzetek, 77) 3.

<sup>150</sup> NAGY Miklós, *Jókai: A regényíró útja 1868-ig*, Bp., Szépirodalmi, 1968, 82.



véleményével értek egyet. Jókai úgy kezdett neki az *Erdély aranykora* írásának, hogy Cserein kívül jóformán semmilyen más háttérodalmat nem olvasott. Néhány fejezet megírása után – nyilván valamiféle hiányérzettől hajtva – kezdte el forgatni de Gerando *Transylvanie*-ját, ahonnan a regény már megindult cselekményéhez alig talált muníciót, ugyanis de Gerando Teleki Mihállyal kapcsolatos véleménye pont ellentétes a Jókai-regény koncepciójával. Viszont megismerkedett a *cirkálás* fogalmával, és azt ügyesen beépítette regényébe; továbbá bőségesen talált román néprajzi adatokat, amelyeket meglehetősen indokolatlanul halmoz föl regénye középső részén. De Gerando művét azonban nem olvasta végig. Szerencsére a *Transylvanie* kézikönyvszerűen is használható, így Jókai könnyen és kevés munkával tájékozódhatott benne. Szinte kizárólag az első kötetet használta, onnan is elsősorban az erdélyi történelmet összefoglaló 5. és a román népszokásokat bemutató 13. fejezetet. Miután nyilvánvaló, hogy de Gerando Jókai második legfontosabb forrásműve volt, semmi okunk feltételezni, hogy Révérend abbé ál-Bethlen Miklós-életrajzát olvasta volna. Szilágyi Sándor cikksorozatát viszont valószínűleg ismerte, ha nem is merített belőle lényeges gondolatokat.

Ami pedig a *Transylvanie* mint forrásmű kiaknázását illeti, az hagy némi kívánnivalót maga után. Kisebb probléma, hogy Jókai az egyes szöveghelyeket elnagyolva, sokszor indokolatlan változtatásokkal veszi át, mint például a Zrínyi-anekdota székeleinek szerepeltetése esetén; nagyobb hiba, hogy a forrásmű által fölkinált anekdotikus történeteket sokszor csak töredékesen építi be a regényébe, és a legérdekesebb részeket kihagyja. Forráshasználata olyannyira felületes, hogy talán észre sem vette a de Gerando-anekdotákban rejlő lehetőségek nagy részét. (Ez nem jelenti azt, hogy ezen anekdoták és oda nem illő motívumok átvételét helyeselnénk, de ha már egyszer megtörtént, tegye gazdagabbá és élvezetesebbé a regényt.) Sorozatban hagyja ki a vérbeli regényíró tollára méltó apróságokat. Egy csomó, a regénye szempontjából teljesen fölösleges epizódot ollóz ki, de sokszor a „zsákmány” java részét otthagyja. Tehát úgy tűnik, hogy igencsak kutya-futtában lapozgatta és jegyzetelte forrásműveit, és ha egyszer valamire rosszul emlékezett, inkább kiegészítette a hiányt saját fantáziájával, de nem lapozott vissza a forrásműben, hogy tisztázza a helyzetet. Jól bizonyítja ezt Forval kétszeri szerepeltetése: első alkalommal emlékszik ugyan a konkrét esetre, ti. hogy Forval Kapynének udvarolva megsértette Apafinét, de Forval nevére nem; mintegy száz oldallal odébb viszont fellépteti Forvalt egy olyan szerepben, amelyben bárki mást is szerepeltethetett volna.

De Gerando *Transylvanie*-ja felől nézve a Jókai-regényt egyrészt örömteli, hogy a tehetséges, művelt, a magyar kultúráért jelentős munkát, a szabadságért pedig életét áldozó francia műve Jókai kezébe került, és új életre kelt az *Erdély aranykora* lapjain; másrészt sajnálatos, hogy Jókai ez esetben is ilyen felületes munkát végzett; és ráadásul soha, sehol, egyetlen szóval sem említi, hogy de Gerando művét ismerte volna.

## Kemény Zsigmond és a kapitalizmus szelleme

Az „új gazdasági kritika”<sup>1</sup> megközelítése már a magyar irodalomtudományi műhelyekben sem teljesen ismeretlen, még ha a tudományos helyi értékére – érthető módon – vetül is némi gyanú a doktriner, szélsőségesen mimetikus marxista–leninista olvasatok emléke nyomán. Az új gazdasági-társadalmi szempontú olvasásmód elméleti megalapozására, előnyeinek és buktatóinak számbavételére a 19. századi magyar próza-irodalom kontextusában leginkább Hites Sándor vállalkozott.<sup>2</sup> Jelen tanulmányommal ehhez a kutatási irányhoz szeretnék egy szerény hozzájárulást tenni, mégpedig egy olyan 19. századi prózaírónk vonatkozásában, akinek a nevét eddig ritkán emlegették hasonló összefüggésben. Tény, hogy Kemény Zsigmond nem hagyott hátra jelentős elméleti műveket a közgazdaságtan területén, mint fiatalkori példaképe, a *Hitel, Világ* és *Stádium* szerzője. Mégis, egyes tanulmányaiban olyan éleslátó megfigyeléseket tesz, szépírói műveiben olyan összetetten ábrázolja kora gazdasági-társadalmi problémáit, hogy talán ő is megérdemel egy lábjegyzetet ezen a téren.

Már Komlós Aladár felfigyelt rá,<sup>3</sup> hogy a hírlapíró Kemény – némi anakronizmussal szólva – plagizálta<sup>4</sup> Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* című könyvét 1853–54-es cikksorozataiban. Ami azt jelenti, hogy elméleti téren is kifejezetten fogékony volt a kapitalista polgárosodás és a pauperizmus problémáira. Az alábbi részlet jól szemlélteti, milyen kapitalizmusképet alakíthatott ki magában Kemény – és azt is, hogy az éppen kiépülő kommunista diktatúra mit tartott ebből „elfogadhatónak” (kurzívval szedve azok a részek, amelyek Komlós Aladár 1949-es közléséből kimaradtak):

Az iparforradalom következménye volt: egyfelől a kelmék rendkívüli olcsósága, a kereskedés és ipar felvirágzása, minden védetlen piacnak gyártmányokkal elárasztása, a tőkének és a nemzet-vagyonnak óriási növekedése s a brit királyságnak önző, de fényes világpolitikája, mely földgömbünk minden részére kiterjeszti figyelmét, hogy előkészíthesse hódításait; másfelől pedig következménye volt, a szegény-házak népesítése, a proletárok gyors szaporítása, a kis birtok mennyiségének csökkenése, a vagyon igen nagy mobilizatioja s központosítása, a munkás-osztály élelmének bizonytalansága, a napibérnek külföldi eseményektől függése, az egészségtelen életmód és foglalkozások terjedése, a tömeg demoralizatiojának

<sup>1</sup> *A Helikon: Irodalomtudományi Szemle*, 57(2011), 4-es tematikus számát az „új gazdasági kritikának” szentelték.

<sup>2</sup> HITES Sándor, *Az irodalom és gazdaság valóságáról és fiktitásáról = Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés bűvkörében a 19. századi Magyarországon*, szerk. LAJTAI Mátyás, VARGA Bálint, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, 2015, 131–163.

<sup>3</sup> KOMLÓS Aladár, *Kemény és Engels*, Irodalomtörténet, 1949, 1. sz., 122–129.

<sup>4</sup> Vö. FRIEDRICH ENGELS, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, Otto Wigand, Leipzig, 1845. [Magyarul: *A munkásosztály helyzete Angliában (1845) = Karl Marx és Friedrich Engels művei, II (1844–1846)*, Bp., Kossuth, 1958, 211–473.]

gyarapodása, a politikai izgatás, a szegényeknek a gazdagok elleni agyarkodása, a családi élet örömeinek s erényeinek csökkenése, s végre egy csoport oly elméletnek kiburjánzása, mely merényeket mindig támaszthat, de az emberiséget a tökéletesedés felé egy lépéssel se vezetheti közelebb, s ingerli a szívet, a nélkül, hogy hasznosságáról vagy létesíthetőségéről a józan ész – meggyőzhető.<sup>5</sup>

Önálló és a hazai viszonyokra alkalmazott nézetét e tárgyban Kemény legközvetlenebbül az *Élet és irodalom* középső részében (6–8. fejezet) fejt ki. A szabadságharc utáni Magyar Királyság két államalkotó rendi tényezőjét, a nagypolgárságot és a falusi (kis- és középbirtokos) nemességet hasonlítja össze a tudományok műveléséhez való hozzájárulásuk („pallérozódás”) terén.<sup>6</sup> A Bach-korszak kellős közepén persze evidenciának hat, hogy ebben a versenyben – a fejlődési tendenciákat tekintve – a nagypolgárság áll nyerésre.<sup>7</sup> A vidéki nemesség ugyanakkor elvesztette műveltségének és egyben politikai érvényesülésének az alapját, a helyi közéletben való részvétel lehetőségét, ami korábban leginkább a táblabíróóságokon valósult meg. Más kérdés, hogy ez a berendezkedés a lehető legtávolabb állt a kapitalizmustól. Ujfalvy Sándor például így jellemzi (Keczeli István reprezentatív alakján keresztül) a forradalom előtti „táblabírói osztály” gazdálkodó attitűdjét az 1854–55-ben született, nosztalgikus hangvételű emlékiratában:

Gazdászathoz nem fogott, csak folytató az uton, mint elei századok óta vitték legkisebb változás nélkül: a házban is, az udvaron épület, butor, ló, marha és gazdasági eszközök egytől egyig a hajdaniak. [...] Házától ritkán s csak kiváló esetben ment ki. Ilyenkor nem mulasztá el néhány kispénzt vetni zsebébe... koldusnak alamizsnára: egyéb kiadása úgy sem volt. Ismerőihöz vagy rokonaihoz szállt: akik cselédestől s lovastól jó szívvel ellátták. Vendégfogadók helyett akkor csakis korcsmák léteztek: hova csak korhely járt. Nemes úri ember szégyelte betérni. A pénzen... korunk nélkülözhetetlen főkellékén... nem törte esztét. Kevés szüksége lévén, megveté a pénzt, mint haszontalanságot. Sőt mint családi eszközt nem becültes ember... kezére méltatá.<sup>8</sup>

Kemény is érzékelte a szabadságharc utáni gazdasági és politikai mozgástér drasztikus szűkülését a vidéki nemesség köreiben, ugyanakkor – angol példái nyomán – jelentősen túlbecsülte a kapitalizmus terjedésének az ütemét és intenzitását a Magyar Királyság területén. Akárhogy is, a *Forradalom után* és a *Még egy szó a forradalom után* szerzője az '50-es évek elején a meddő nosztalgia helyett inkább a rendi érdek- és értékkülönbségek kiegyenlítésére törekszik, még hozzá – gazdasági nyelven szólva – a komparatív előnyöket figyelembe véve:

<sup>5</sup> *Pesti Napló*, 1853. február 8., 1174.

<sup>6</sup> KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom* = Uó, *Élet és irodalom: Tanulmányok*, s. a. r. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971, 123–189, itt: 138.

<sup>7</sup> „Mert a közép-vámsorompók eltörlése, a kormánynak az idegen államokkal kötött kereskedelmi és postaszervezései, az óriás közlekedési vonalok, a vámrendszer reformjai, néhány reánk nézve eddig bezárt világpiacok megnyílása, s nyugotnak Kelet-Európa felé mindinkább terjedő figyelme, oly eredmények, melyek legközvetlenebbül a Sieyès által úgynevezett *harmadik rendnek* gyümölcsöznek.” Uo. 140.

<sup>8</sup> UJFALVY Sándor, *Emlékiratai*, s. a. r. Dr. GYALUI Farkas, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1941, 173.

A nagypolgár, ha szakának szenteli idejét, és a falusi nemes, ha gazdaságának áldozza magát – mindkettő már foglalkozásai által bizonyos mértékig politikai talentumot nyer. Csakhogy az első a nemzetek közti és külviszonyokban fejthet ki több tapintatot, a második pedig a belügyek sarkkérdései körül. Az első mozgékonyabb érdekei miatt azon irányra, melyet reformnak nevezünk, lehet fogékonyabbá, a második állandóbb érdekei által óvatosabb, konzerválóbbról szokott lenni. Mindkettő az önzés szempontjából nézendi a viszonyokat, de a nagypolgár önzésének gyakran lesz kozmopolitai színezete, míg a földbirtokos önzése a szigorúbb hazafiság köntösében jelenik meg.<sup>9</sup>

A gazdasági és kulturális folyamatok *kölcsönhatását* vizsgáló eszmefuttatásokat is bevonva az értelmezésbe óhatatlanul arra a következtetésre jutunk, hogy Kemény a kortársai többségénél mélyebben értette meg a kapitalizmus működését. Minthogy azonban ezeket a gondolatokat a témához közelebről vagy távolabbról kapcsolódó Kemény-esszék meglehetősen szétszórva tárgyalják, megpróbálom egy koherens narratíva keretében rekonstruálni a szóban forgó érvrendszert. A polgárosodás folyamata Kemény szerint „kitermelt” magából egy olyan társadalmi réteget, amely elég szabadidővel rendelkezik ahhoz, hogy – a saját kedvtelésére – irodalmi műveket olvasson. Az *Élet és irodalom* cikksorozatának 5. része értelmezi az *olvasóközönség* fogalmát, nagyrészt annak a programnak a keretében, amelyet a 19. századik második felében a napilapok tárcarovatai valósítottak meg.<sup>10</sup> Kemény nem határolódik el az irodalom szórakoztató funkciójától, sőt evidenciának tekinti. „Nemcsak nálunk, de a világon mindenütt a *nagy olvasóközönség* alatt azon kört értik, hová a szépirodalom behat, s hová legalább a versek és regények olykor elérkeznek, földérinteni egy unalmas téli estét, élvezhetővé tenni egy esős és munkátlan napot.”<sup>11</sup> Ez a szórakoztató funkció ugyanakkor elválaszthatatlan az irodalom gazdasági, polgárosodást segítő, pallérozó és erkölcsnemesítő hivatásától (ami a felvilágosult német polgári gondolkodásban már gyökeret eresztett „Bildung” paradigmáját idézi fel), hiszen a szépirodalomnál „[minden] más elmetermésnek keskenyebb köre van, még akkor is, ha több vásárlója akad; mert, mint tudatik, a szépirodalmi műveket szokták leggyakrabban átkölcsönzeni, s közülök egy példány néha száz kezen is fordul meg.”<sup>12</sup>

A *Szellemi tér* annyiban vezet tovább az érvelésben, hogy egyrészt az irodalmilag képzett női olvasóközönség szerepét hangsúlyozza, másrészt különbséget tesz a *vásárló* és az *olvasó* között: az előbbi az irodalmi piac működtetésében (azaz a gazdasági keretfeltételek biztosításában), az utóbbi a szellemi élet vitalitásának fenntartásában játszik fontos szerepet. A 3. rész a következő mondattal zárul: „Mert csak ekként lehet irodalmunk iránt állandó részvétet gerjeszteni és tartani fen, azon körökben, melyekben

<sup>9</sup> KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom*, i. m., 147–148.

<sup>10</sup> Részletesebben lásd HANSÁGI Ágnes, *Kemény Zsigmond, a Pesti Napló, az „olvasási vágy” és egy drámai költemény*, *Studia Litteraria*, 53(2014), 3–4. sz., 25–50.

<sup>11</sup> KEMÉNY, *Élet és irodalom*, i. m., 135. (Kiemelés az eredetiben)

<sup>12</sup> Uo.

eddig inkább honfi pártfogóink, mint buzgó olvasóink vannak.”<sup>13</sup> Kemény nem ítéli el a szépirodalom szórakoztató funkcióját, hanem egy átfogó gazdaság- és művelődés-történeti program keretébe helyezi. A szépirodalomtól a tudományos könyvkiadáshoz, azon keresztül pedig a „nemzeti művelődés”-hez, azaz a vidéki kis- és középbirtokos nemesség szellemi és gazdasági felzárkóztatásához, a polgárosodáshoz vezet az út, ami lehetővé teszi az innováción alapuló szabad versenyt – a kultúra piacán is. (Mindehhez médiatörténeti síkon persze a Gutenberg-féle nyomdatechnika elterjedése szükséges – Kemény egyébként evidenciaként használja az olvasóközönség kifejezést, mintha a nemzeti műveltséget más módon már nem is lehetne hatékonyan közvetíteni). Ennélfogva a szépirodalmi művek („belletristika”) újonnan megteremtődött piacán fokozatosan beindul az egyes irodalmi műfajok közti versengés, differenciálódás, vagyis a kultúra szabad versenye. A romantikával elsekélyesedő színházi kultúra, valamint a polgárosodással gyökeresen megváltozó olvasási szokások társadalom- és médiatörténeti folyamatai keretezik a *Színművészetünk ügyében* központi tézisét, miszerint a regényolvasás térhódítása jelenti a legnagyobb veszélyt a drámai költészetre nézve: „A megcáfoltatás félelme nélkül lehet állítani, miként egész Európában a dráma-költészet most nincs virágzásban, sőt mindenütt a hanyatlás nyomait mutatja. Több darabot írnak, mint valaha; de igen kevés jót. S mi lehet ily jelenet oka? [...] Hitem szerint: a regények divatbajötte a dráma-költészetre nézve korszakot – mégpedig szerencsétlent – nyitott meg.”<sup>14</sup> Az érvelés szerint a romantikus színpadon polgárjogot nyert hatásvadászat beindította a drámaköltészet minőségbeli hanyatlásának negatív spirálját. Ennek visszahatásaként a kultúra piacán egy nagyarányú eltolódás következik be: „a regény a drámától végképp elvette az olvasóközönséget. [...] a dráma mint olvasmány kiment a divatból. Megbuktatta azt a regény.”<sup>15</sup> A nyereszkeskedő színházi vállalkozók, az őket kiszolgáló igyekvő drámaírók, a hozzájuk kritikátlanul idomuló színészek és a közönség (vagyis a színházipar fenntartói) ezek szerint társattettek a poétikus dráma meggyilkolásában.

Kemény kultúratörténeti narratívája – nem meglepő módon – szorosan illeszkedik a korabeli konzervatív társadalombírálat kontextusába. A Tocqueville-t magyarító Fábrián Gábor írja például *A most fejlődő politikai világ’ főbb arczvonásai* című cikkében: „Majd minden szélsőségek összebékülnek és megtompulnak; majd minden feltűnő pontok elenyésznek, hogy helyet adjanak valami közészerűségnek, mi is sem olly magas, sem olly alacsony, sem olly ragyogó, sem olly homályos, mint minőt előbb a világon láttunk.”<sup>16</sup> *A jelenkor’ társas élete* című, németből átvett tanulmány is hasonló következtetésre jut egyrészt a gazdasági élet vonatkozásában (a manufaktúrák közösségi, céhes kereteit kiszorítja az egyéni érdekekre épülő nagyipar), másrészt – ezzel

<sup>13</sup> KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér = Uő, Élet és irodalom*, i. m., 234.

<sup>14</sup> KEMÉNY Zsigmond, *Színművészetünk ügyében = Uő, Élet és irodalom*, i. m., 284–286.

<sup>15</sup> Uo. 288–289.

<sup>16</sup> *Athenaeum*, 1842. április 14., 705–709, itt: 707.

szoros összefüggésben – a kulturális élet megítélésében: „A' népek' tavasza nem jött még el, 's csak kereset utáni piaczi, utczaí futkozás és nyargalásban melegszi a' soka-ság. Ezen fulasztó vadászat, birtok 's nyereség után, megemészi 's kimeríti az erőket. Ezért mostani multságaink többnyire passivusok. Mindenek fölött dal- és színjátékok, hangversenyt és olvasmányt szeretünk, hol az élvező csak készet hall, készet lát, hol csak elfogad, 's maga nem működik.”<sup>17</sup> Kemenczy Márton *A' polgár* című nagy sikerű tanulmánya szintén az „általános önzésre” vezeti vissza „az anyagi jóllét' hajszolása”-t, „az elkülönködés”-t, „az ész és akarat' egyoldalú kimívelésé”-t „'s a phantasia a' belső élet elhanyagolása”-t.<sup>18</sup> Kemény történelemfilozófiai értelemben csatlakozik ehhez a borúlátó, a kapitalista demokráciával és annak kultúrájával szemben kritikus irányzathoz, az ő „vizsgálódásai” azonban az új korviszonyok egyoldalú bírálata helyett a kultúra így létrejött (vagy legalábbis átrendeződött) piacának minél plasztikusabb elemzésére, a valódi műveltség és művészeti ízlés számára kínálkozó *kitörési lehetőségek* számbavételére irányulnak. S éppen ezt találja meg – a „hanyatló” drámairodalom dialektikus háttere előtt – a regényben.

\*\*\*

Bár Kemény számos szépprózai írásában (az első „beszélyfüzéréktől” a pálya ívét lezáró történelmi nagyregényekig) fel lehet mutatni gazdaságkritikai szempontból releváns részleteket, közelebbről most csak az 1852-ben megjelent *Férj és nő* című kisregényt<sup>19</sup> vizsgáljuk, amelynek prózapoétikája jelentős részben éppen a különböző vagyonosodási stratégiák ironikus szembesítése köré szerveződik. A gazdaságkritikai szempont azonban mind ez idáig kevesebb figyelmet kapott a recepciótörténetben, mint például a jellemek (állítólagos) lélektani következetlensége<sup>20</sup> vagy az arisztokrata-polgár viszony, illetve a romantika és biedermeier mentalitástörténeti jellemzőinek a tematizálása a szövegben.<sup>21</sup> Az újabb szakirodalom alapján világossá vált, hogy a *Férj és nő* társadalmi regényként való olvasásának lehetősége (azaz a teremtett világ társadalmi

<sup>17</sup> *Athenaeum*, 1841. december 9., 1105–1112; december 12., 1121–1125; december 14., 1137–1141; itt: 1141. („Kéri” aláírással).

<sup>18</sup> *Athenaeum*, 1841. november 14., 881–885; november 16., 943–947; itt: 881.

<sup>19</sup> Eredeti megjelenés: KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő, I-II*, Pest, Szilágyi Sándor, 1852. A főszövegbeli idézeteknél a legújabb kiadásra hivatkozom: KEMÉNY Zsigmond: *Férj és nő: Ködképek a kedély láthatárán*, s. a. r. FENYŐ István, Bp., Unikornis, 1996, (A magyar próza klasszikusai 39.) (Zárójelben az oldal-számok.)

<sup>20</sup> Előszőr: *Magyar Hírlap*, 1852. szeptember 24–25., 878–879. (Bulyovszky Gyula). Legárnyaltabb – a műfajelmélet, az egyéni sorsösszefüggések és a tragikum hármasszempontrendszerébe ágyazott – argumentációját lásd BARTA János, *Élő és holt elemek a Férj és nő című regényben* = Uő, *A pálya ívei: Kemény Zsigmond két regényéről*, Bp., Akadémiai, 1985, 45–101.

<sup>21</sup> SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Nemes és polgár, romantika és biedermeier: Férj és nő (1852)* = Uő, *Kemény Zsigmond*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 146–155.

kontextusának és megformáltságának a vizsgálata)<sup>22</sup> és lélektani regényként való olvasásának a lehetősége<sup>23</sup> termékenyen kiegészítik egymást. Arról viszont alig esik szó, hogy az ipari kapitalizmus gazdasági törvényszerűségei – amelyeknek uralomra jutását Kemény a már említett angol mintaképei alapján ekkoriban a magyar történelmi fejlődésben is elkerülhetetlennek látja – szintén adekvát értelmezési keretrendszerként szolgálhatnak a regény egészére nézve. Érdeemes tehát alaposabban szemügyre venni ezeket a gazdaságkritikai összefüggéseket is.

Az első rész 1. fejezetében olvasható családtörténet révén (amelynek jelentőségéről később még részletesebben szólunk) a narrátor meglehetősen pontos leírást ad főhőse, az arisztokrata Kolostory Albert származásáról, gazdasági háttéréről – egykor nagyhatalmú, de életmódjában időközben a megyei nemesség szintjére süllyedt arisztokrata család sarja<sup>24</sup> – és ezzel szoros összefüggésben, főbb személyiségjegyeiről: nosztalgia a dicső múlt iránt, kevélység, hiúság, kényelemszeretet, vallásosság, költői érzület stb. Ami a mi értelmezésünk szempontjából kulcsfontosságú, hogy a fiatalember önmagáról kialakított képe (ha úgy tetszik, hiúsága) és a tényleges társadalmi helyzete között szakadék tátong. Albert „a fiatal háziasszonyoknál óhajtott vendég volt, bár a férjknél és a leányaikat férjhez adni kívánó anyáknál annál kevésbé” (23). Politikai szereplése ennél fogva az önreprezentáció magasiskolája egy intenzív társadalmi átalakulás kellős közepén (a fikció szerint az 1840-es években, az életrajzi kontextus alapján akár a Bach-korszak tapasztalatait is beépítve).<sup>25</sup> E folyamat regénybeli ábrázolása Marxtól („a lét határozza meg a tudatot”) Michel Foucault-ig (*A szavak és a dolgok*) sok baloldali gondolkodónak inspirációt adhatott volna: „Eltűntek a nevek, megmaradtak a dolgok. S egészen más szótárt és új tirádákat kelle tanulni, hogy a parókás évekből örökségül hátrahagyott rögeszmék s gyengeségek e kényes ízlésű korban elfogadhatóvá, kellemessé, sőt divatosá váljanak” (20).

A regény címe is utaló házasságtematika is gazdasági kontextusban jelenik meg először: olyan kényszerpályaként, ahol nincs jó választási lehetőség, ezért jobb lenne elkerülni – csakhogy az ifjonti szenvedély közbeszól. (Itt érdemes megjegyezni, hogy a köztudottan fennkölt stílusú Kemény nemigen ábrázolta más regényében az erotikus túlfűtöttséget olyan nyíltsággal, mint a *Férj és nő* egyes jeleneteiben. Albert és

<sup>22</sup> KUNKLI Enikő, *A közösségi narratívák és az egyéni önnarratívák összehangolásának esélyei Kemény Férj és nő című regényében*, Studia Litteraria, 2005, 115–143.

<sup>23</sup> BÉNYEI Péter, „mert a szív ellentmondásokból áll: Férfireprezentáció a Férj és nőben = A sors kísértései: Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Ráció, 2014, 300–331.

<sup>24</sup> Kolostory András „életének két fő bűne van: egyik, hogy tíz gyermeket hagy hátra; másik, hogy kölcsönzött pénzzel egy kastélyt építtetett, mely minden jószágai becsárának felénél többbe került” (19). Lásd még a Kolostory fivérek lakhatási helyzetét a 2. fejezet második felében (22 skk.)

<sup>25</sup> NAGY Miklós jegyzi meg erről: „Halvány rokonszenv az ébredő Itáliával – ennél több politikát nem is bocsát be művébe Kemény, aki az 1846–50 közötti magyar eseményekre még a célzásokkal is fukarkodik [...] Norbert mit sem örökölt a Bachék alatt tért hódító »összbirodalmi« gondolkodású tőkésektől.” Uő, *Kemény Zsigmond*, Bp., Gondolat, 1972, 91–101, itt: 93, 99.

Iduna első találkozásához a Hermina gőzös fedélzetén talán csak a Dora kisasszony iránt érdeklődő Barnabás diák gerjedelmének a leírása fogható). A kérdésnek persze megint csak vannak gazdasági vetületei:

Albert tudta, hogy birtoka adóssággal van terhelve, emlékezék atyja végperceire s azon vonaglasi kínokra, melyek közül a hátrahagyott gyermekre gondolás volt a legszönyűbb; sejté, mennyire nincs egy polgári sorsú, egy munkával és nélkülözésekkel átszótt életpályára lélekereje; de viszont büszkébbnek képzelé magát, mintsem úgynevezett jó parti által – mi a zátonyra jutott urak mentődeszkája – kívánjon a papucskormány révébe úszni, hol a szabad matrónak elázott köntösét a házi rabság cifra bérruhájával cserélhetné föl. Szilárd akarata volt tehát nőtlen maradni. De huszonhat éves korunkban, ha szándékaink a szenvedélyek világára vonatkoznak, mentől szilárdabbak voltak, annál erősebben rendíthetnek meg; mint a földingás több pusztításokat a szirtes hegyláncokon okoz, s nem a sík és puha alapú rónaságon. (23)

Ugyanakkor már a Strahlenheim Adélhoz fűződő kapcsolatában is – amely a későbbi tragikus konstelláció előképe – meghatározó jegy a *színlelés*, illetve annak egy sajátos formája, az önbecsapás. „Ő csupa hiúságból okoskodta ki, hogy Adélba szerelmes; ő képzelődése által tukmálá szívére e szenvedélyt” (27). A gazdasági utalásokkal sűrűn átszótt regényben figyelemre méltó, hogy semmilyen utalást nem találni arra vonatkozóan, hogy ebben a vonzalomban az ábrándos lelkű Albert részéről az anyagi érdek és számítás még bármilyen szerepet játszott volna (amiben talán az „első szerelem” romantikus toposza is közrejátszik). Az ifjú hölgy anyagi viszonyaihoz – Alberttől függetlenül – a narrátor a következő megjegyzést fűzi: „A Strahlenheim-család idegen eredetű volt, s bár a vagyonosok közé nem tartozék, jószágai a birodalom különböző részeiben feküdtek” (26). Annál inkább szerepet játszhatott ez a szempont (különösen a fenti idézet második fele) abban, hogy Albert testvére és eltartója, az ironikusan többször is „szenvedélyes gazda”-ként jellemzett Tamás is közeledik Adél kisasszonyhoz. A prózapoétika ötletes megoldása, hogy Tamás minderről a keselykői levelek látszólag banális (például különleges ajándékok beszerzésére vonatkozó) utóiratain keresztül számol be az öccsének.<sup>26</sup>

Albert és Tamás kapcsolatának ironiája abban mutatkozik meg, hogy amíg az előbbi rendszerint az eszmények síkján nyilatkozik, és gyakorlatilag semmi hatása nincs a másokra, addig az utóbbi mintegy a rögvalóságot képviseli, és nagyon is meghatározza főhősünk sorsát. A számos releváns szöveghely közül egy szemléletes idézet Albert és Tamás első találkozásáról:

- Sógorasszonyom – szólta Albert a folyosón haladva – elmés, eleven, szellemdús nő.
- És nincsenek gyermekei – válaszolta Tamás, folytatva öccse magasztalását.
- Ez sok örömtől foszthatja meg.

<sup>26</sup> A levéltetűk poétikai szerepének részletesebb elemzését lásd: PINTÉR Borbála, *Levél a regényben: A levél mint szövegszervező elem Kemény Zsigmond négy regényében*, Doktori disszertáció, Budapest, 2012, 107–121.



– De gazdasága gyarapszik, míg a másik testvérünk özvegye számunkra is elég fogyasztóval látta el a családot.

Tamás úr inkább gyakorlati, mint kedélyes megjegyzése már az Albert írószobájában történt, hol a szenvedélyes gazda, szokása ellenére, még legalább két órát mulatott.

Búcsúzásakor Albert arca izgatott s testvéreé elégiült volt. Az íróasztalon pedig bankjegyek, vakító szépségű körmöci aranyok és pesti kereskedőházakhoz utalványozott váltók csomaga hevert. (29)

Albert hiába próbál függetlenedni eltartójától, ezek a kísérletek vagy iróniába fulladnak, vagy – a regény fő cselekményét tekintve – tragédiába torkollnak. Az előbbire egy Albert által írt levél „hosszú és égető”-nek szánt utóirata (75 skk.) a legjobb példa, amelyben a hős bejelenti a saját esküvőjét a hangsúlyozottan polgári származású Norbert Elizával, miközben a bátyja jellemét próbálja kifigurázni. A jellemzés vezérfonala – Albert nézőpontjából – a gazdasági okokból „felhígult” arisztokrácia és a vagyonuk révén „felkapaszkodott” alacsonyabb rendek ironikus szembesítése.<sup>27</sup> Albert szerint a bátyja a társadalmi lecsúszást, deklasszálódást kivédendő életmódjában már idejekorán a falusi gazdálkodó réteggel azonosult: „Tizenkét év alatt – míg Plutosznak [a gazdagság istene a görögöknél – H. G.] áldoztál – úgy néztél ki, mint a birkabőrrel kereskedő, ki éhhaláltól fél, ha a vidéken métely uralkodik, s nincs bőviben a dög”<sup>28</sup> (76). A sorok között olvasva adódik az a következtetés, hogy – Albert szerint – a „kufár” szellemű Tamás nem annyira szerelemből, mint inkább józan és praktikus megfontolásokból venné feleségül Adél kisasszonyt. De ezúttal rossz lóra tesz, mivel – úgymond – szép, erényes és művelt feleségének<sup>29</sup> nemcsak a küllem, de még a vagyon szempontjából is magasabb igényei lesznek, mint amit Tamás bátya nyújtani tud. „Pénzed van annyi... mennyit egy nagy bankár maîtresse-ének évenként ad. Ezzel nincs sok mondván” (76). A szép feleség igényeinek kielégítéséért végzett állandó „feszítő munka”, a „henye élet és a fiatalság búbajos előnyei” miatt örökké vonzó udvarlók ugyanakkor csak tovább fokozzák a „gömbölyeg termetű” (77) és „konok modorú” (uo.) Tamásnak azokat az – Albert szerinti – jellemhibáit, amelyek végső soron éppen a kapitalista polgár korabeli gúnyrajzát adják. Ahogy korábban Tamás írta neki: „Mutasd meg annak a nyárspolgárnak, mi egy magyar mágnás. Szeretnék gyermekkori félelmeimért a bankár úron elégtételt venni” (74).

Ezek után hat csak igazán ironikusan – az ezzel persze önmagát is nevetségessé tevő – Albert bejelentése, miszerint ő éppen egy bankár lányát készül feleségül venni, hangsúlyozottan a bátyja menyegzője napján. Az ehhez fűzött indoklás a „hős-szerelmes” Albert részéről már nem kerüli meg a vagyoni viszonyok kérdését sem,

<sup>27</sup> „Az angol arisztokrácia hatalmának alapja, hogy a néppel fölvegyül s családfája a társadalom minden rétegeibe terjeszti gyökereit” (86).

<sup>28</sup> Az első kiadásában még a „birkabőrrel kereskedő zsidó” szövegváltozat szerepel (1852-es kiadás 153. oldal). Korábban a narrátor „örmény haszonbérlet”-höz hasonlítja Tamást (1996-os kiadás 27. oldal).

<sup>29</sup> Nem kevés irónia van persze abban, ahogy a magát megcsalatra érzett hős az addig idealizált nőt jellemzi: „Adél az Isten angyala, neki elvei vannak... ő nem könnyelmű, nem kacér, nem ledér” (77).

mint az Adél-szerelem esetében: „Nemde, miután a Kolostory család századok óta rettegett a mésalliance-októl, csodálkozni fogsz választásomon? Ne magyarázd, kérlek, csupán pénzérdekekre. Sokszor írtam már neked, mily kellemes Eliza. S én hártalanul szerelmes vagyok belé...” (77–78). Albert tehát a bátyja elé akar ironikusan görbe tükröt tartani, ám – a prózapoétika átfogóbb szintjén – ő maga is kénytelen belenézni abba, felismerve a saját eltorzult gondolkodását. Egy még átfogóbb szinten megjelenő, tragikumba forduló ironia pedig abban mutatkozik meg, hogy Albert ezzel a „mésalliance”-szal csakugyan megismétli azt a mitologizált bukástörténetet, amely a családi legendárium szerint az újfajta társadalmi mobilitást (a felvilágosodás, majd a kapitalizmus szellemét) képviselő „Norbertekből” indul ki.<sup>30</sup> (Ez a dupla vagy tripla ironia is mutatja, milyen sokat tanult Kemény Walter Scott-tól és Jósikától, esetleg a francia és német romantikusoktól).

Mielőtt azonban ennek a szellemes prózapoétikai megoldásnak a további részleteire rátérnénk, vizsgáljuk meg alaposabban a kapitalista polgár különböző figurációit Kemény más műveiben is. Ehhez – a közös problémahorizont alapján – az eddig bemutatott korabeli műveken túl érdemes lehet a vizsgálatba bevonnunk Max Webernek a századfordulón megjelenő híres művét, *A protestáns etika és a kapitalizmus szellemét* is. A teoretikus Weber részletesen foglalkozik azzal a jellegzetesen aszketikus – a munkát öncélnak, hivatásnak (Beruf) tekintő – kapitalista polgári felfogással, amely mintha kifejezetten a „tradicionalizmus talajából származó hanyagság leküzdése”-re, vagyis a felhalmozás nélküli önfenntartásnak (ezzel együtt az élet valamiféle spontán élvezetének) a meghaladására irányulna.<sup>31</sup>

Erről rögtön eszünkbe juthat az *Özvegy és leánya*, ahol a Mikes család a tradicionalista típus kiváló illusztrációja lehetne szemben a „kegyes Tarnócziné”-val, aki bizonyos értelemben a protestáns hivatásetika megtestesítője; csak éppen az ő aszkézisében a felhalmozás mellett az irigység és a bosszú is fontos szerepet játszik – méghozzá éppen Mikesék „tradicionalista” életöröme miatt!<sup>32</sup> Ahogy Tarnócziné maga kifejti: „Ők [ti. Mikesék] szoktattak féltékenységre, s órákig kellett egykedvűleg ülnöm kacér nőik közt, kik táncoltak, kendőztek, élceket mondtak, és szemtelen danákat énekeltek hárfá és citera mellett. Emlékszem, emlékszem mindenre!”

Weber szerint ez az aszketikus (és ezáltal felhalmozásra ösztönző) hivatásetika a kapitalizmus valódi hajtóereje, amelynek logikus következménye az érzelmek

<sup>30</sup> A november 12-i keselykői levélből az is kiderül, hogy Tamás – a fiatalabb Alberttel szemben – még közvetlen módon nyert beavatást ebbe a családi hagyományba idős nagynénjük révén (71. skk.).

<sup>31</sup> Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, ford. Józsa Péter et al., Bp., Cserépfalvi, 1995, 55. Weber szerint tehát a kapitalizmus magában hordja jellegzetes etikai téloszát – pontosabban ebből az etikai téloszból fejlődött ki maga a kapitalizmus. Ez egy racionális, módszeres aszkézisre épülő hivatásetika, amely a „kegyelmi állapot” és a teremtetett lények elvetemültsége közti szakadékot hivatott áthidalni, amit ugyanakkor *nem* szavatolhat semmiféle mágikus-szent eszköz, sem a gyónást követő feloldozás, sem pedig egyes vallásos cselekedetek sora, hanem csakis a *beigazolás* igazolhatja egy sajátos fajtájú, a „természetes” emberek életstílusától egyértelműen eltérő átváltozásban. Uo. 179–180.

<sup>32</sup> KEMÉNY Zsigmond, *Özvegy és leánya*, s. a. i. GERENCSÉR Zsigmond, Bp., Európa, 2001, 209.

racionalizálása is.<sup>33</sup> Mindez közreműködött abban, hogy felépüljön „a mechanikus-gépi termelési technika és gazdasági előfeltételeihez kötött modern gazdasági rend hatalmas kozmosza. Ez határozza meg ellenállhatatlan erőkkkel mindazoknak az egyéneknek az életstílusát [...], akik ebbe beleszülettek.”<sup>34</sup>

Bár Kemény értelemszerűen nem ismerhette még Weber elméleti munkáját, különböző szépprózai műveiben ő is hasonlóan rajzolja meg a kapitalista polgár karakterisztikáját. A *Ködképek*ben például – amelynek írásához még a Komlói által idézett, Engels-plágiumnak is beillő cikksorozat előtt kezdett neki – jellegzetes történelmi visszavetítéssel, az aufklärista zsarnok Jenő Eduárd képében ábrázolja az óraműpon-tossággal járó, maga körül mindenhol steril világot teremteni próbáló és mindent a felhalmozásnak alárendelő kapitalista polgár figuráját: „Aztán mindeniknek kötelessége volt évenként gazdagabbá lenni. Kinek vagyona csökkent, ha hibájából történt, szigorúan büntették, de mihelyt szegényedése mostoha körülményekből származott, volt a falu végén egy magtár és a tiszteletes úr felügyelete alatt egy kicsiny bank, melyből igen kedvező feltételek mellett lehetett segélyezést nyerhetni.”<sup>35</sup>

Az egyszerre példázatos és ironikus cselekmény csúcspontja az a jelenet,<sup>36</sup> amelyben a makacs Jenő gróf – kvázi isteni pozícióba helyezvén magát – foghúzással büntetné a saját feleségét egy tiltott gyümölcs (barack) letépéséért, ami nyilvánvalóan a bibliai bűnbeesés-történet ironikus parafrázisa (persze az olvasó tudja, hogy nem ő, hanem a rokon Márton Adolf úrfi volt a „bűnös”).

Hasonlóan emlékezetes – és szintén történelmileg visszavetített – ábrázolása a kapitalista polgárnak *A rajongók* Kassai Istvánja (és sajátos ellenpárja, a felhalmozás prózai racionalitásából az alkímia irracionalitásába menekülő Péchi Simon). Bár Weber rendszerében Kassai első ránézésre a „kalandor kapitalizmus”<sup>37</sup> megtestesítője lenne, amennyiben a vagyonát nagyrészt politikailag motivált birtokelkobzás révén szerezte, mindvégig maró ironiával ábrázolt fukarsága elárulja őt. Kassai nemcsak az *eszmék piacaként*<sup>38</sup> is jellemezhető közvéleményt tartja majdnem tökéletesen

<sup>33</sup> WEBER, *A protestáns etika...*, i. m., 144 skk.

<sup>34</sup> Uo. 224. Plasztikusan ábrázolja ennek az aszketikus etikának a következményeit Weber után Max HORKHEIMER és Theodor W. ADORNO híres műve, *A felvilágosodás dialektikája* is (ford. BAYER József et al., Bp., Atlantisz, 2011), amelynek középpontjában az „ész cselé” gondolat áll. A kicselezni vélt emberi alaptermészet ugyanakkor olyan destruktív magatartásformákban ölt testet, amellyel a racionális polgár végül a saját életfeltételeit ássa alá.

<sup>35</sup> KEMÉNY Zsigmond, *Ködképek a kedély láthatárán*, s. a. r. TAKÁTS József, Bp., Osiris, 2010, 16–17.

<sup>36</sup> Uo. XX. fejezet.

<sup>37</sup> Weber szerint a „kalandor kapitalizmus” az, „amely a politikai lehetőségek és az irracionális spekuláció szerint igazodott”, szigorúan megkülönböztetve a „valódi” (kifejlett, ideáltípusos) kapitalizmustól, amely az aszketikus protestáns hivatásesszmény talaján jött létre, és amely per definitionem racionálisan, üzemszerűen, illetve modern formájában már kifejezetten gépiesen működik. Kérdés, hogy az üzemszerű birtokelkobzás melyik kategóriába tartozik. WEBER, *A protestáns etika...*, i. m., 68, 224.

<sup>38</sup> Ennek a „politikai piacnak” plasztikus ábrázolása a regény monumentális kezdőjelenete, amelyben a feltűzelt tömeg a templomon kívül hallgatja Dajka püspök kiszűrődő szavait, hogy aztán ezekből a nyelvi

kézben, de még szeretett unokaöccse személyes tulajdonságait is tökéletesen beárazza: „– [...] Aki pusztán csak mint jó ember részesül megkülönböztetésben, egy bűn által egész értékét elveszti, s nem számíthat a világ azon kegyelésére, mellyel a hibás gyémánt és drágagyöngy aljas minőségben is bír. Nem csődülnek hozzá az alkuszok, nem ígérnek érte semmit. A nagy szellemű férfiú silány erkölccsel is gyémánt és gyöngy. Az egyenes útról letévedt közepszerűség minden becsét lehullatja magáról.”<sup>39</sup> Nem tagadható persze, hogy – amint azt a szakirodalom már többször megállapította – a *Férj és nő* regénypoétikájában a feudális és a polgári társadalom reprezentatív figurái, valamint a polgárosodás különböző alternatívái is szembesítődnek egymással. A Kemény Zsigmond-i prózapoétika ugyanakkor nem veszi eleve adottnak az ábrázolt társadalmi-gazdasági valóságokat (referenciális értelemben), hanem – mint azt a fenti példákban is láthattuk – nagy hangsúlyt fektet ezek szövegen belüli megkonstruálására és dekonstruálására. A gazdasági háttér ugyanúgy összetett és ironikus, mint az ábrázolt lélektani folyamatok.

A *Férj és nő*ben ezért van kitüntetett jelentősége a meglehetősen teatrális, álomszerű betéttörténeteknek – a régi kor és a polgárosodás nemtői (59–61); az ősök (71); a szigorú egyházatyák (209–210) –, amelyek a romantikus *mise en abyme* technikát (a fikción belüli fikciót) jelenítik meg. Az itáliai álomallegória például nemcsak a polgárosodás, illetve a kapitalizmus egy lehetséges kimenetelének bemutatása (jelesül disztópia), hanem annak poétikai jele is egyben, hogy ez a társadalmi-gazdasági berendezkedés maga is egy *kulturális konstrukció*, amelyet egy szépírónak társadalom- és gazdaságtörténeti, vallási, lélektani stb. kérdésfeltevés tárgyává lehet és kell tennie.<sup>40</sup>

Az így megteremtett társadalmi-gazdasági koordináta-rendszerben Kemény kisregényének minden fontosabb szereplője elhelyezhető aszerint, ahogy a polgárosodás (tőkefelhalmozás) általános tendenciájához viszonyul. Albert tulajdonképpen végig a két világ határán egyensúlyoz<sup>41</sup> – bukását talán éppen ez az eldöntetlenség okozza, hiszen arisztokrataként már kicsúszott a lába alól a talaj (elsősorban gazdasági

---

töredékekből a saját félelmeiknek és vágyaiknak megfelelő jelentéseket formáljanak. A jelenet részletes elemzését lásd EISEMANN György, *Írás és beszéd összjátékának poétikája Kemény Zsigmond történelmi regényeiben = A sors kísértései*, i. m., 332–345.

<sup>39</sup> KEMÉNY Zsigmond, *A rajongók*, s. a. r. STAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 2001 (A magyar próza klasszikusai 89), 145.

<sup>40</sup> Ahogy azt maga Kemény is írja az *Eszmék a regény és a dráma körül* című tanulmányában: „Mindent vizsgálni s kiismerni, elfeledni önmagunkat, hogy az általánost és jellemzőt egyaránt tudjuk érteni, érzéseinkkel idegen érzésekbe, gondolatainkkal idegen gondolkozásmódba olvadni, a legszembetettebb helyzetek patoszát és komikai oldalát finom tapintattal felfogni, minden élmény közé képzelődésünkkel besimulni, mindennemű viszonyok nyelvét fogékonyan beszélni, a tárgyilagosságra törekedni alanyiségünknek, sőt néha jellemünknek gyengítésével is: ezek ama tulajdonok, melyeket az európai művelt közönségben eddig is kifejtettek, s ezentúl még inkább fognak előmozdítani, a közlekedési eszközöktől kezdve századunknak mindazon irányai, melyek államot államhoz, népeket népekhez közelebb vonnak.” KEMÉNY, *Eszmék a regény és a dráma körül* = Uő, *Élet és irodalom*, i. m., 193.

<sup>41</sup> „Albert elfogadta a reformeszméket, s vágya a népképviselőlet életbe léptetése volt, de semmi sem boszszanthatá őt inkább, mint a pénzembereknek és a tangyártóknak azon törekvése, mely a szavazati jogot

értelemben!), újdonsült polgárcsaládtagnaként viszont túlságosan kötik arisztokrata „előítéletei” – elsősorban a katolikus vallás (miközben éppen ő erőlteti a válást), de ide sorolhatók például az „erélytelen” polgársággal kapcsolatos előítéletei is<sup>42</sup> (miközben végül éppen ő bizonyul erélytelennek). Esetében egyébként a protestáns hitre való áttérésnek a válás elősegítése érdekében (amelyhez valószínűleg Jósika válása szolgáltatta a példát) azért is van különös jelentősége, mert ezzel nem csupán egy másik hitrendszerhez, hanem egy másik gazdasági-társadalmi talapzatot is csatlakozna – nevezetesen épp ahhoz, amely Weber szerint a kapitalizmus szellemi táptalaját jelenti. De ebben öngyilkossága végül megakadályozza, ami jelképes szinten mintha azt sugallná, hogy nincs (vagy legalábbis nagyon nem egyszerű) átjárás a két világ között.

Ha Kolostory Tamás a vagyonosodó kapitalista polgárság gúnyrajzát jeleníti meg a műben („A pontosság a legfőbb tulajdon, barátom, Albert! A pontosság” [28]), akkor Norbert Lipót – ezzel szemben – a nagypolgár idealizált típusa lehetne. (Jegyezzük meg, hogy ezek a pozitívumok elsősorban kultúra- és mentalitástörténeti síkon dekodolhatók; nem derül ki például, hogy a néhai könyvvivő milyen gazdasági manőverek útján szerezte roppant vagyonát, és hogy ez milyen hatással volt a környezetre vagy éppen a pauperizációra nézve – vö. a tanulmány elején idézett cikksorozat és az itáliai álomallegóriát). Nem éppen sematikus osztályábrázolásra vall, hogy Norbert úr fokozatosan az eleinte még kölcsönös idegenkedéssel fogadott Albert mentorává, amolyan pótapafigurává válik,<sup>43</sup> és ezáltal *mintha* Albert is tovább léphetne eggyel a polgárosodás útján. A bankár após segít az ősi birtok, Lőgyész megváltásában, és ezzel a Kolostoryak arisztokrata önérzetének, valamint pénzügyi helyzetének a helyreállításában. A maga taktikusan háttérből irányító módján segít az ifjú pár lakhatásának megoldásában (a hegyre épült, romantikus nemesi várkastély helyett egy síkvidéki, polgári cottage-dzsál), amellyel ugyanakkor akaratlanul is a Norbert-Kolostory kettős családi őstörténetre játszik rá.<sup>44</sup> (A hegyre épített város egyébiránt bibliai parafrázis is, vö. Máté evangéliuma 5. fejezet 14. vers).

---

képességhez s vagyonhoz akarta kötni” (21). Az Albert által kipróbált szerepekről és azok kudarcáról lásd KUNKLI, *A közösségi narratívák...*, i. m., 121–136.

<sup>42</sup> „»Midőn a tettek órája ütend«, így végzé egy híres szónoklatát, és »Európa a szabadságharc táborhelyévé válik: kik fognak küzdeni, győzni vagy meghalni egy nagy eszmeért, egy nagy jövődőért? Bizonyosan nem az értelmes és gyakorolt juste-milieu, melynek nincsenek sem előítéletei, sem elvei, nincsenek nagy vétkei, de emelkedett jelleme sincs. Nem azon elménc, ügyes, mívelt népek, kik okvetlenül élni és élvezni akarnak. Nem azon kornyadt s érzéki faj, mely minden eszmét, minden dolgot a hiúság és önzés számításaira vezet vissza, tisztán csak egyéni s anyagi számításokra, magasabb cél s eszményi becsérték nélkül. A restauráció és a júliusi forradalom bebizonyították, hogy a nagypolgárságra s tőkepenzesekre a szabadság ügye nem számíthat.«” (21).

<sup>43</sup> BÉNYEI, *»mert a szív ellentmondásokból áll...»*, i. m., 328.

<sup>44</sup> „S így történt, hogy András úrfi, az öreg báró legifjabb gyermeke, midőn teljes kort ért, és gyámjától az uradalom igazgatását átvette, már lakóhely nélkül volt (...) Neki tehát azon középkori alakú kastélyt kellett a dombra építtetni, melyet fönnebb leírtam.” (19) – vö. 24. lábjegyzet a Kolostoryak elszegényedéséről.

Az is megállapítható, hogy Norbert úr a politikai ellenzéki terén korántsem olyan elkötelezett, mint – látszólag – maga az arisztokrata származású Albert.<sup>45</sup> Ez teszi érthetővé, hogy Norbert úr „az ellenzéki eszméket a kereskedelmi kérdésekben nem mindig pártolta” (145) – noha magáévá tette például a védővámok ügyét (azaz a magyar ipar fejlesztését), és a magyar nyelvet és szokásokat is megőrizte Itáliában. Szöges ellentétben az *Élet és irodalom* Kemény Zsigmond-i okfejtésével, ahol „a nagypolgár önzésének gyakran lesz kozmopolitai színezete, míg a földbirtokos önzése a szigorúbb hazafiság köntösében jelenik meg”<sup>46</sup>

Nem kevés ironia van például abban is, ahogy az indigó és a gyapotszövetek vám-tarifája feletti heves vitában Norbert úr meghunyászkodni kényszerül<sup>47</sup> az ékesszóló Alberttel szemben, aki a narrátor szerint „a gazdasági érdekektől kezdve, melyeket félig ismert, a vám-tarifa ügyéig, mi körül sem adatokkal, sem eszmékkal nem bírt [...] nagy sikerrel nyilatkozott” (144). Mintha csak ennek a magatartásnak a parodisztikus leírását olvashatnánk az *Élet és irodalom* 7. fejezetében: „Vannak érett korú férfiak is, kik ekképp okoskodnak: [...] én *brouillirozva* vagyok a mostani korszellemmel, s egymással kölcsönös elégtelenségünk ismeretes. Minek csináljak tehát rossz vért magamnak? Kikerülöm e szellemet, nem tekintek arcára, nem kísérem mozdulatait, nem hallom meg cselekedeteit, nem vizsgálom jellemét, s ha történetesen vele találkoznom, behunyom szememet, mert látni sem akarom.”<sup>48</sup>

Norbert úr az egyedüli a regényben, aki higgadtan és racionálisan közelít a válás kérdéséhez. Ez a fajta józanság éppen fordított eredményre vezethetne, mint nagyapja makacs voltaire-izmusa, amely racionális alapon megkérdőjelezte a Kolostoryak ősiségét (családi ősnarratíváját), és ezzel a bukás útjára vitte a családot. Mindent egybevetve Norbert a korai kapitalizmus derűs, az *haute société* felől nézett oldalát jeleníti meg – de nem olvasható vajon ugyanilyen joggal a Bildungsroman és a polgári színművek örökké nevelni akaró, atyáskodó karakterének paródiájaként is?

Ezt az olvasatot erősíti a regényben, hogy Albert a Norberttel való első találkozása után éppen a polgári színművek világából vett hasonlattal festi le bátyjának a kedélyes, öntudatos bankár figuráját: „Nem vala lényén az a hideg számítás és sivár önzés, melyet képzelődésünk a pénz embereihez szokott kapcsolni. Norbert beillik a derék nagybácsik közé, kik a melodramák- és vígjátékokban főszerepet játszanak” (47). Gyanakodhat az olvasó a közvetlenül az Albert öngyilkosságához vezető

<sup>45</sup> Amint azt Szegedy-Maszák Mihály találóan kifejti, Norbert Lipót „egykor csak szegény könyvvívó volt [...], de amint sikerült felemelkednie, megállapodott, mintegy kiegyezett a fennálló viszonyokkal, és ettől kezdve az eseménytelen folytonosság vált lételemévé.” SZEGEDY-MASZÁK, *Nemes és polgár...*, i. m., 136.

<sup>46</sup> KEMÉNY, *Élet és irodalom*, i. m., 148.

<sup>47</sup> „Az öreg úr nagy szemeket meresztett legyőzőjére; de később csibukja és egy findza kávé mellett a világ hiábavalóságairól elmélkedvén meggondolá, hogy a dicsőség legalább családjában maradt, s ha ő nem, veje a mívelt kereskedő és financier...” (145).

<sup>48</sup> KEMÉNY, *Élet és irodalom*, i. m., 143.

melodramatikus nagyjelenetnél is a Praslin herceg esetéről beszámoló hírlapcikk kapcsán, amely az egyre rövidülő narrátori közlések nélkül akár a színpadra is közvetlenül áttemelhető lenne.<sup>49</sup> A meglehetősen hosszú és teátrális jelenetből most csak Norbert úr már-már parodisztikus végszavát idézzük: „Kedves, jó gyermekem, hadd öleljelek keblemre! A te nemes szívedet a világ érteni és követni nem fogja. Kiváltságképpen, fényes előjogul nyertelek az égtől, hogy megkülönböztetve legyenek a többi atyák felett. Szelíd áldozat, hadd öleljelek keblemre” (218).

Most térhetünk rá Albert tragédiába torkolló házasságára, amely sokrétű poétikai összefüggésbe állítható a fenti szempontokkal is. Az eddigiek alapján könnyen belátható, hogy a fiatalember Norbert Elizával kötött házassága a súlyos önbecsapás jegyében jött létre – nem függetlenül a szintén említett pénzügyi vonatkozásoktól. Emiatt erősen kérdéses, hogy létrejött-e ez a házasság egyáltalán. Ennek megítélésére természetesen nincsenek objektív kritériumaink. A műben mindenesetre katolikus házasságról van szó, és a katolikus kánonjog ismeri a teljes és a részleges színlelés fogalmát is, a házasságkötést mindkét esetben érvénytelennek tekintve (amennyiben ez az egyházi hatóság előtt bizonyításra kerül).<sup>50</sup> Tovább bonyolítja a kérdést, hogy bár Norbert Eliz és Kolostory Albert házasságánál a külső formákat tekintve minden szabályszerűen történt (beleértve a „saját akaratából” kitételt is),<sup>51</sup> ám a performatív beszédaktus *intenciói*t tekintve Albert részéről épp a J. L. Austin által említett hipoplütoszi eset valósul meg: „»Csak nyelvem esküdt, eszem nem volt vele«, vagyis nyelvem megesküdt, de szívem (vagy eszem, vagy valami más a színfalak mögött) nem.”<sup>52</sup> A regényben szereplő lánykérési jelenet<sup>53</sup> maga is ilyen „színfalak mögötti” nézőpontból kerül ábrázolásra, azaz mimetikus leírás helyett inkább performatív

<sup>49</sup> Vö. BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 169–225. (A *Kemény-regények drámaiságának és tragikumának néhány lehetséges kérdése kritikatörténeti kontextusban* c. fejezet).

<sup>50</sup> Vö. GÁBOR Elemér, *A házasság színlelése*, Doktori disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Hittudományi Kar, 2011. Ez az egyik központi példája Austin performativitáselméletének is, amely így elméleti fogódzót biztosít a regényben körüljárt problémához is.

<sup>51</sup> E tekintetben tehát nem tehetünk olyan kifogást Eliz és Albert házassága ellen, mint amilyen Mikszáth közel fél évszázaddal később született irányzatos regényének, a *Különös házasságnak* jogi konfliktusát képezi, tudniillik, hogy az egyházjogi feltételek teljesítése megtévesztés, zsarolás és kínvallatásra emlékeztető körülmények között ment volna végbe.

<sup>52</sup> John L. AUSTIN, *Tetten ért szavak*, ford. PLÉH Csaba, Bp., Akadémiai, 1990, 35–36.

<sup>53</sup> „E percben Eliza a terembe lép, könnyen, ragyogó arccal, sietve, mintha valami kérése vagy titkolatlan öröme volna; de midőn Kolostoryt, kinek ittlétét nem gyanítja, meglátja, vonalai némi zavart mutatnak, és arcszíne sápatagabbá lesz. Az ifjú éles szemei észreveszik e változást, s mielőtt az apa, kit leánya megjelenése nyugtalanít, szóhoz juthatna, Albert már Eliz előtt van hódító arckifejezésével a szerelemnek és aggodalomnak. – Eliz – mondá csengő hangon s lángoló hévvel –, Elizem! Én atyjától e percben kértem meg az ön kezét... Válasza tagadó volt... legalább önérzetemmel annak kell vennem. Kolostorynak szikrázó, égető szemeire egy könnycsepp vonult; de ez és egész fölindulása nem gátlá, hogy feszült figyelemmel ne kísérhesse a hatást, melyet meglepő nyilatkozata előidéz” (84).

körülírásként értelmezhető<sup>54</sup> – hiszen a narrátor és ezen keresztül az olvasó is végig tudatában van annak, hogy Albert *színjátékot* játszik. A regény fő cselekményszála tehát nyilvánvalóan a performativitás poétikájának többszörösen reflektált értelmezési terében helyezhető el.

Mindez a mi szempontunkból is különös jelentőséggel bír. A regénypoétika ugyanis folyamatosan felhívja a figyelmet a központinak tűnő problematikák, így például az arisztokrata-polgár ellentét és – ezzel szoros összefüggésben – a házasságtematika konstruált, erőteljesen stilizált, gyakran már-már parodisztikus voltára. Ezzel viszont a háttérnek tűnő gazdasági-társadalmi problémák „kemény” tényei rögtön előtérbe kerülnek, és folyamatosan szembesítődnek az úgynevezett „finom” lélektani fejleményekkel. Ez azt eredményezi, hogy az utóbbiak nem ritkán csak az előbbieket elfedő poétikai reprezentációknak, kulturális áttételeknek vagy pusztán stílusbravúroknak tűnnek fel. Mintha végig két „színpad” lenne a regényben: egy gazdasági-társadalmi kényszerekből, megélhetési és vagyonosodási stratégiákból ácsolt, valamint egy klasszikus értelemben vett „irodalmi” színpad szerelmi játszmákkal, magánéleti drámákkal és nem kevés ripacszkodással. (A kettő együtt pedig maga a nagy *Emberi színjáték*). Ugyanakkor az említett gazdasági-társadalmi értelemben vett „színpadot” sem lehet valamiféle monolit ácsolmányoknak tekinteni, amelyen egyszólamú színdarab zajlana.<sup>55</sup> Ahogy a mű címének alapjául szolgáló házasságtematika is már eleve idézőjelben értendő (lásd a fenti okfejtésünket), úgy a különböző gazdaságkritikai megállapításokat is nagyon óvatosan kell kezelnünk: nem tételmondatok, hanem egymással ironikusan szembesített álláspontok alkotják a *Férj és nő* gazdaságkritikai szempontból releváns poétikai szövetét.<sup>56</sup>

A *Férj és nő* címe által is indokolt lenne a női szereplők részletesebb jellemzése, erre azonban a jelen tanulmányban nincs lehetőségünk. Általános megállapítás, hogy az ő helyüket a regényben – a korabeli felfogás szerint – egyrészt a férfiak oldalán, másrészt a vagyoni, társadalmi háttér, a műveltség és a szerelmi élet koordináta-rendszerében érdemes kijelölnünk. Bár Strahlenheim Adérről tudunk talán a legkevesebbet, családi háttere és az esküvőn tanúsított emancipált viselkedése alapján feltételezhetjük, hogy jó parti lehetett volna Albert számára, ha a férfi nem érti félre a jelzéseit.

<sup>54</sup> Vö. FOGARASI György, *Lámpaláz: Terrorizmus, partizánharc, teatralitás = Performatív fordulatok*, szerk. ANTAL Éva, KICSÁK Lóránt, SZÉPLAKY Gerda, Eger, EKF Líceum Kiadó, 2015, 173–198, itt: 176–177.

<sup>55</sup> Erre a mű recepciótörténetében már többen felhívták a figyelmet. Szegedy-Maszák Mihály szerint a polgárosodás tétjeiről is szól a *Férj és nő* – arról, hogy vajon „létrehozható-e a polgári társadalom anélkül, hogy mindaz nyomtalanul eltűnnék, ami nemzeti hagyomány volt”. SZEGEDY-MASZÁK, *Nemes és polgár...*, i. m., 129 skk. Vö. KUNKLI, *A közösségi narratívák...*, i. m., 117–121.

<sup>56</sup> Arra egyébként, hogy Kemény mennyire tudatosan alkalmazza ezt a gazdasági-társadalmi és lélektani motívumokat folyamatosan szembesítő prózapoétikát, más regényeiben is bőven találunk példát. A *Ködképek* 2. fejezetének végén Jenő Eduárd például épp a földek tagosításáról folytatott tárgyalás alatt lobbant szerelemre Stephánia iránt. Az, hogy a hirtelen támadt szenvedély és a remélt házasságból fakadó gazdasági kilátások – ti. hogy Jenő gróf ezen keresztül mégiscsak elérheti a földek tagosítását – között van-e valamilyen lélektani összefüggés, ezúttal implicit marad – Kemény Zsigmondnál aligha lehetetlen egy ilyen jelentőségűteljes „üres hely” a szövegben. KEMÉNY, *Ködképek*, i. m., 36–37.



Norbert Eliz nála biztosabb gazdasági talajon áll, ezért van meg a lehetősége, hogy szerelmi házasságot kössön – csak éppen a megfelelő választáshoz nincs elég ember- és világismerete.<sup>57</sup> Nővére, Poliodora szintén biztos anyagi háttérrel rendelkezik, és nagyobb tapasztalattal is bír, ő azonban a kora és kevésbé vonzó külseje miatt nem jön számításba Albertnél (ezért áll bosszút a Praslin-gyilkosságról szóló hírlapi tudósítás felolvasásával). Iduna a legemancipáltabb női szereplő a regényben, akinek a rendi státusza megkérdőjelezhetetlen, ugyanakkor az ő életnarratívája is törést szenved a nő társadalmi helyzetét, feladatait kijelölő – férfiszempontú – kötelességnarratíván.<sup>58</sup> A női szereplők mellett említhetjük még – mások mellett – a „vén gúnyos” Szenderyt (221) és a „szépreményű hivatalnok” Terényit (90): az örök cinikusokat, akik jól reprezentálják a rideg, számító, mindent és mindenkit eszköznek tekintő kapitalista logika kíméletlenségét – annak eredeti valláserkölcs tartalma nélkül (vö. Max Weber).

A gazdaságkritikai olvasat jelentőségét mélyíti tovább az a jelenet is, amelyben Norbert úr egy romkastély mellett találkozik a szokott negédességéből kivetközni látzó Iduna grófnővel, hogy – úgymond – a csőd szélére jutott házasság kármentéséről tárgyaljon vele. Miután a felek megegyeznek arról, hogy a büszke Iduna felvállalja Alberthez fűződő nem éppen kényelmes viszonyát a törvény színe előtt is azért, hogy ezzel a törvényes válást elősegítse, a büszke bankár úgy hagyja el a helyszínt, „mint midőn kereskedő-legény korában sok tartozást inkasszált” (188). Ez a sokrétű utalás a pénzbehajtásról a legegyszerűbben talán úgy dekódolható, hogy Norbert úr már sok pénzt fektetett Albert és Eliz házasságába. Emellett szimbolikusan újra felidézi a ket-tős családi őstörténetet a voltaire-iánus Norbert nagypapa és a családfájára oly büszke Kolostory nagypapa párharcáról – csak éppen itt a dús szellem helyett immár a dús pénztárcára kerül a hangsúly, ami akár a polgárosodás két szakaszaként is értelmezhető.

Ebből a szempontból azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az Idunához kötődő egyik legfontosabb jelkép a regényben a *lyukas pénz*. A hajdani félrelépését a bécsi diplomata Viktorral rideg katonaférje azzal torolta meg, hogy a rimaság jelével ékített nyaklánc viselésére kötelezte, amelyet a büszke asszony a férj halála után már dacból is viselt. Ehhez a motívumhoz kapcsolódik a regény utolsó fejezete is, ahol az Albert gyermekével várandós Idunát a saját rokonai – tartozásaik fejében – gyakorlatilag eladják – nem másnak, mint a felkapaszzkodó, elvtelen polgárság jeles képviselőjének: Terényinek. A kapitalizmus logikájának gőzhengere itt – ahogy Albert itáliai álmaiban és Max Weber leírásaiban – már mindent maga alá temet, ami *látszólag* nem illeszkedett a pénzvilág szigorú törvényei közé (családi kapcsolatok, szerelem, sőt: férfibecsület).

Az, hogy a regény nem ér véget Albert poétikailag jól megkonstruált öngyilkosságával, önmagában is sokatmondó. Ebből látszik, hogy a regény gazdasági „színpada”

<sup>57</sup> Norbert Lipót mondja ki a felismerést: „...meg valék győződve, hogy egy arisztokratikus születésű ifjú boldogíthatja ugyan a polgárleányt, de egy arisztokratikus érzületű igen ritkán; és az sohasem, ki még emellett éveket töltött a szalonvilágban, magas rangú nőkkel viszonyai voltak és élénk képzelődéssel bír. Albert pedig ezen osztályba tartozék” (172).

<sup>58</sup> Vö. KUNKLI, *A közösségi narratívák...*, i. m., 137–140.

prózapoétikailag legalább olyan jelentős, mint a látványosabb – színpadiasabb – cselekménysor a balul sikerült házasság körül. Összehasonlításképpen vizsgáljuk meg más Kemény-regények zárlatát is.

A *Ködképek*ben a korábbi rögeszméitől megcsömörlött Jenő Eduárd egy pompás lakoma keretében teátrálisan elégeti az összes adósa kötelezvényeit, így óhajtván pontot tenni sok szenvedést okozó múltjára. Ez azonban semmiképpen sem általános, hanem csak szubjektív-egyedi kilépést jelent az ebben a regényben is igen hangsúlyos társadalmi-gazdasági koordináta-rendszerből. Hiszen például Villemont Florestán volt felesége, Cecil kezét ugyanúgy egy – az elbeszélő Várhelyi által – nyárspolgárként jellemzett figura, a tanácsos nyeri el, mint Idunáét Terényi. Másrészt az elbeszélő Várhelyi nyilvánvalóan maga is képtelen az új kapitalista világrend törvényszerűségeinek a megtörésére, így nem marad más számára, mint a keserű cinizmus.

A *rajongók* apokaliptikus regénypoétikájában<sup>59</sup> a szombatos szekta, illetve a körölte kiobbant konfliktus pusztá eszköz Kassai István rideg kalkulációjában. (Kassai egész vagyona a „jus ligatum”-ra, azaz a politikailag motivált birtokelkobzásokra épül.) Unokaöccse, Kassai Elemér halála csak a *collateral damage* ebben a nagyszabású politikai-gazdasági játszmban, ami a tragikum modernebb felfogásához vezet.<sup>60</sup> A regény iróniája, hogy végül maga Kassai István is csak egy feláldozható sakfigurának bizonyul a látszólag mindent a kezében tartó Rákóczi fejedelem tábláján, akinek jó uralkodóként minden erőfeszítése a társadalmi, gazdasági és politikai „súlygyen” fenntartására irányul – mi ez, ha nem a hiperracionális polgári gondolkodás egy újabb történelmileg visszavetített allegóriája?

Kemény polgáralakjai közül talán csak a *Zord idő* Turgovics Miklósa az, aki radikálisan megtapasztalja egy, a kapitalista gazdasági koordináta-rendszeren kívüli, ám nem kevésbé elementáris erejű történelmi erőter működését. Emlékezetes, hogy éppen a budai bíró az, aki egy szörnyű mézárulás után az általa felügyelt várba vezeti a törököt – személyisége meghasonlásával és kedélye elborulásával fizetve ezért –, majd nagyon gyorsan megtörténik Buda és persze az egész Hódoltság korábbi jogrendjének lecserelése (szimbolikus momentum a Boldogasszony német templomának iszlamosítása). Ha a *Zord idő*nek van jelentősége egy gazdaságkritikai olvasat számára, az talán éppen annak belátása, hogy a mai domináns euroatlanti narratíva szerint feltartóztathatatlanak tűnő kapitalista polgárosodás (ennek a gondolatnak a legismertebb ideológusa Francis Fukuyama) a magyar történelmi tapasztalatok tükrében korántsem olyan univerzális, mint amilyennek hirdeti magát – sokkal inkább egy szerencsés történelmi és földrajzi, avagy geopolitikai konstelláció függvénye.

<sup>59</sup> HITES Sándor, *Apokalipszis és történetiség: a végidők nyelve* A *rajongókban* = *A sors kísértései*, i. m., 380–396.

<sup>60</sup> A tragikus pusztulás elbeszélése ilyenkor „nem törli el, legfeljebb – pillanatokra, az ideiglenes vak-ság totális állapotában – beláthatatlanná teszi az időiség mindent újraszemantizáló távlatát.” EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Bp., Korona, 1998, 141.

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS

## Turizmus és nemzetépítés összefüggései Eötvös Károly balatoni utazásaiban

– Tisztelt gazdánk! Le lehet innen a villából menni a vízhez?  
– Le lehet. Mit akar ott?  
– Fürödni.  
– Fürödni?  
[...]  
– Nálunk csak a zsidó fürdik meg a kácsa.<sup>1</sup>

### Bevezetés

A 21. századból visszatekintve gyakori tapasztalat, hogy a Balaton melletti tömeges fürdőturizmus mai képét – olyan, marketingcélokra számtalanszor felhasznált<sup>2</sup> állandó szöszerkezetek által, mint a „magyar tenger”<sup>3</sup> – alapvetőnek tekintjük, és visszavetítjük a múltba, elfelejtvén, hogy a tóban fürdés kulturális gyakorlata egy legfeljebb százharminc éves hagyományra vezethető vissza. Megtévesztő lehet persze, hogy a Balatonról szóló 18–19. századi irodalmi szövegek egynémely darabja kifejezetten „turisztikai” fókuszúnak tűnik – végtére is az első, kifejezetten a Balatonhoz kötődő 1777-es verseskötet a füredi savanyúvíz dicséretéért íródott;<sup>4</sup> Vörösmarty Mihály *A füredi szívhálaszat* című beszélya<sup>5</sup> is fürdői környezetben játszódik, és a reformkori lapok tárcarovatai is tele voltak (más fürdőhelyek mellett) a Balaton társadalmi életét tematizáló beszámolókkal.<sup>6</sup> Ezek a szövegek azonban egy szűkebb

<sup>1</sup> EÖTVÖS Károly, *Utazás a Balaton körül*, II., Bp., Révai, 1901 (a továbbiakban: EÖTVÖS 1901/b) 184.

<sup>2</sup> Lásd: SCHLEICHER Veronika, *Helyek és színek. A Balaton-parti települések identitáskeresése a turizmus szolgálatában = Színre vitt helyek*, szerk. FEJŐS Zoltán, Bp., Néprajzi Múzeum, 2011, 101.

<sup>3</sup> A tenger mint toposz Balatonnal kapcsolatos megjelenését számos 19. századi szöveg bemutatása során elemezte: KOVÁCS Krisztina, „magyar tenger” – egy metafora története = *Jer, nézd a Balatont. Reformkori művelődéstörténeti szemináriumok és konferenciák. Badacsony 1999–2002*, szerk. FÁBRI Anna, ÁCS Anna, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007, 7–20. A szókapcsolat eredetéről lásd: RÁCZ János, *A „magyar tenger” metafora*, Magyar Nyelv, 2013, 4. sz., 448–451.

<sup>4</sup> FEJÉR Antal, *A füredi savanyú víznek hasznáruul ki adott versek, mellyeket nemzeti és vitézleő Fej- ér Antal tekintetes, nemes heves, és külső Szólnok törvényesen egybe kaptoltt megyének Tábla Birája, ... a Füredi Savanyú Víz Forrásánál maga, és másoknak mulatságára múltt 1777-dik Esztendőben Sz. Jakab Havában irtt*, [Balatonfüred], 1777, [4] p.

<sup>5</sup> VÖRÖSMARTY Mihály, *Beszélyei és regéi 1829–1837*, Bp., Franklin-társulat, 1901, 111–146.

<sup>6</sup> A reformkori magyar sajtó Balatonhoz kötődő cikkeit kimerítően ismerteti: ANTALFFY Gyula, *A reformkor Balatonja*, Bp., Panoráma, 1984, főként: 47–78; KOVÁCS Emőke, *A Balaton a 19. század első*

(Balatonfüreden, Keszthelyen és Hévízen létesült) gyógyturizmushoz – savanyúvíz-iváshoz, forrásvízes fürdőzéshez – kapcsolódtak, és a mai értelemben vett üdülés, „strandolás”, azaz közvetlenül a tóvíz kihasználása csupán a század utolsó harmadában indult meg.<sup>7</sup> A déli vasút 1861-es megépülése, amely felgyorsította a déli part infrastrukturális fejlődését, erőteljes hatást gyakorolt a part menti turizmus kialakulására is,<sup>8</sup> ugyanakkor – Kósa László monográfiája alapján – a tó vizében történő fürdés még a 1880-as években is inkább furcsa, idegenkedést kiváltó, mint elterjedt szokás volt a Balaton-melléken.<sup>9</sup>

Dolgozatomban arra a rövid, ám annál fontosabb periódusra szeretném irányítani a figyelmet, amelyben a Balaton melletti széles körű fürdőturizmus első intézményes struktúrái kialakultak: a 19. század utolsó negyedére, az 1875 és 1900 közötti időszakra és annak reprezentatív művére: Eötvös Károly balatoni utazásaira.<sup>10</sup> Ez a szövegcsoport, amely a Balaton irodalmi megjelenítésében majdnem egyedülálló módon<sup>11</sup> – egyéb-

---

felének hírlapirodalmában = *Jer, nézd a Balatont... i. m.* 51–70; Kovács Emőke, *A régi idők Balatonja*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2013, 41–78. A balatonfüredi reformkori fürdőélet társadalomtörténetéhez lásd: KATONA Csaba, *Fürdővendégek Balatonfüreden, különös tekintettel Szabolcs megyére és Nyíregyházára = Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv*, XIV, szerk. Galambos Sándor, Kujbusné Mecsei Éva, Nyíregyháza, 2000, 133–156 és UŐ, *Füred és vendégei. Egy fürdőhely és társadalma az 1840–60-as években*, Korall 3(2002), 7–8. sz., 56–77. A fürdőéletet népszerűsítő, tudtommal egyetlen számot megért 19. századi magyar periodika: *Nayad. Fürdő-album*, első évf., szerkesztik: BALÁZS Sándor, HUSZÁR Imre és RÓZSAÁGI Antal, Pest, Lauffer és Stolp tulajdona, 1863, 152 p.

<sup>7</sup> Dr. PÁLÓS István, *Az üdülőforgalom fejlődése a számok tükrében = Balaton monográfia*, szerk. Dr. TÓTH Kálmán, Bp., Panoráma, 1974, 430; Dr. ZÁKONYI Ferenc, *A balatoni üdülés, üdültetés és idegenforgalom története = Uo.* 486–489; valamint Dr. GERTIG Béla, *A Balaton üdülőkörzet forgalmának néhány gazdaság- földrajzi jellemzője, különös tekintettel a természeti adottságok és a társadalmi-gazdasági szerkezet kapcsolatrendszerének kialakulására = A Balaton és az idegenforgalom*, szerk. Dr. GERTIG Béla, Dr. LEHMANN Antal, Pécs, JPTE, 1985, 47–48.

<sup>8</sup> MOLNÁR György – TAR Ferenc, *Fürdő-kultúra és hajózástörténet*, Keszthely, Balatoni Múzeum, 1988, 5–9.

<sup>9</sup> KÓSA László, *Fürdőélet a Monarchiában*, Bp., Holnap, 1999, 46–52.

<sup>10</sup> EÖTVÖS Károly, *Utazás a Balaton körül*, I. Bp., Révai, 1901, 301 p. (a továbbiakban: Eötvös 1901/a); Eötvös 1901/b; UŐ, *A balatoni utazás vége*, Bp., Révai, 1909, 318 p. (a továbbiakban: Eötvös 1909).

<sup>11</sup> A Balatont nemzeti aspektusból fölülértékelő szövegkorpuszból fontos megemlíteni még Garay János 1848-as verseskönyvét a *Balatoni kagylókat* (GARAY János, *Balatoni kagylók*, Bp., a szerző kiadása, 1848, 62 p. [Hasonmás kiadás, Zöld Kalamáris Bt., 2008]). A kötetet részletesen elemzi: LÁSZLÓ Ferenc, *Garay János: Balatoni kagylókból – egy költeményfüzér a Balaton kultuszának szolgálatában = Jer, nézd a Balatont... i. m.* 71–84. Emellett kiemelhető Jókai Mór egy rövid 1858-as útirajza, „A magyar Tempevölgy” (JÓKAI Mór: *Cikkek és beszédek (1850–1860)*, II., s. a. r. H. Törő Gyöngyi, Bp., Akadémiai, 1968, 54–69), amelynek elmélyült értelmezését lásd: SZAJBÉLY Mihály, *Álom Otthon Államról. A magyar Tempe völgyévé rajzolt Balaton = „Mester Jókai”*. A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2005, 87–104.

ként az Alföld<sup>12</sup> vagy Erdély<sup>13</sup> regionális reprezentációjához képest meglehetősen későn<sup>14</sup> – expliciten a térség nemzetesítését, nemzeti tájjá kanonizálását tűzte ki célul,<sup>15</sup> egyszersmind tükrözi a balatoni turizmus századvégi fejlődésének is. 1875-ben zajlott le az a bizonyos „utazás a Balaton körül”, amelynek során Eötvös barátaival (az erdélyi Gyulai Pállal, Nagy Miklóssal, Salamon Ferencsel, Szilágyi Sándorral és a dunántúli Szentirmay Józseffel) körbejárta a Balatont, és 1900-ban jelent meg ennek az utazásnak az emlékét – némileg töredékes formában – rögzítő kétkötetes mű. Míg Eötvös 1875-ben a fürdőturizmustól majdhogynem érintetlen vidéken kalauzolhatta végig vendégeit, 1900-ban az *Utazás a Balaton körül* két kötete és annál is inkább *A balatoni utazás vége* 1909-es megjelenésekor a tó környéke már egy egészen más kultúra képét mutatta.

Eötvös írásai – tézisem szerint – érzékeltetik az utazás és a mű létrejötte között eltelt negyedszázad változásait, és reflektíven viszonyulnak ezekhez. Miközben céljuk egyfajta nemzeti narratívába ágyazni a Balatont és vidékét, ezzel együtt megteremteni a térség egységes, autonóm (irodalmi) identitását, az időközben kialakult tömegesedő turizmus hatásaival is számot vetnek. Jóllehet a nemzetépítés mint eszme sajátos megjelenése Eötvös Balaton-köteteiben több más aspektusból is megközelíthető,<sup>16</sup> jelen

<sup>12</sup> SÁRKÁNY Oszkár, *A tájésmény változásai a magyar költészetben Petőfigig*, Bp., Kertész József Nyomdája, 1935, 61–84 és Uő, *Magyar tájszemlélet*, Magyarságtudomány, 1942, 4. sz., 253–258; ALBERT Réka, *Tájak és nemzetek*. Bp., MTA, 1997, 38–58 és Uő, Kísérlet egy esszencialista nemzeti képzet antropológiai megközelítésére. *Korall* 37(2009), 11. sz. 26–40; DREXLER Dóra, *Táj és tájértelmezés*, Bp., Akadémiai, 2010, 176–178.

<sup>13</sup> T. SZABÓ Levente, *Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén* = Uő, *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, Komp-Press, 2008, 13–99 és Uő, „Erdély népei” A tér ideológiai és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban = Uo. 100–193.

<sup>14</sup> A „késői” kanonizáció talán magyarázatra szorul. A Balaton irodalmi reprezentációjának már volt egy jelentős „aranykora” a 18–19. század fordulóján Palóczy Horváth Ádám, Kiss János, Berzsényi Dániel, Kisfaludy Sándor és számos mára kevésbé ismert költő munkái által (erről lásd: SÁRKÁNY, *A magyar tájésmény... i. m.* 53–60; VÖRÖS Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991, 54–77). Mindazonáltal „nemzeti táj”-ként a fenti okfejtésben és a dolgozat további részében is össznemzeti / népies értelemben vett nemzetiesített térre gondolok, Albert Réka idézett terminológiája alapján (ALBERT, *Tájak és nemzetek... i. m.* 24–25 és 57–58.), amely diskurzus az 1840-es évektől válik meghatározóvá az Alföld és Erdély esetében. Mindehhez képest Eötvös Károly nagy hatású Balaton-kötetei valóban késői fejleménynek tekinthetők.

<sup>15</sup> Mindez tetten érhető már az *Utazás...* első oldalai egyének sokat idézett szöveghelyén: „A Balaton ábránd és költészet, történelem és hagyomány, édes-bus mesék gyűjteménye, különös magyar emberek ősi fészke, büszkeség a múltból s ragyogó reménység a jövőre. Se mérnök, se tudós, se állatbuvár azt igazán felismerni sohase lesz képes. Utazó kell ahhoz, aki egytuttal költő és történetíró [...]” EÖTVÖS 1901/a, 5. Ekképp elemzi az első két kötetet Lukáts János olvasmányos esszéje is: LUKÁTS János, *Egy évszázad – Balatonban elbeszélve. Eötvös Károly: Utazás a Balaton körül* = Uő, *Könyvekről. A magyar próza magánolvasatban*, Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2012, 5–13.

<sup>16</sup> A köteteket más aspektusban elemeztem korábban, lásd: RADNAI Dániel Szabolcs, *A 'Magyar tenger' helye a nemzeti tájban. Kanonizációs törekvések Eötvös Károly balatoni utazásaiban* [a konferencia előadás tartalmi összefoglalója] = 16. *VMTDK-Rezümékötet*, szerk. CSÁNYI Erzsébet, Újvidék, Vajdasági Magyar Kollégium, 2017, 30–31; Uő, *Kisfaludy Sándor portréja és a nemzeti irodalom képe Eötvös Károly balatoni*

dolgozatban kizárólag a Balaton turizmusképeének szövegbeli megkonstruálására fókuszálok. Elsőként röviden vázoló Eötvös kanonikus irodalomtörténeti pozícióját és ennek hatását műveinek az értelmezésére, majd a Balatonnal kapcsolatos szövegek elemzésének segítségével vonok le következtetéseket a századfordulós fürdőturizmus reprezentációjáról.

### *Eötvös Károly balatoni utazásai*

Eötvös Károly (1842–1916) furcsa, izgalmas alakja a 19. század végi magyar irodalom történetének. A Mikszáth kortársaként tevékenykedő mezőszentgyörgyi születésű jogász, majd képviselő, az *Egyetértés* függetlenségi lap vezércikkírója, az Abbázia Kávéház „Vajda” néven emlegetett örök adomázója és tarokkmestere, a tiszaezlári vérvádban perbe fogott zsidók védőügyvédje – noha már az 1870-es években is írt és jelentetett meg szépirodalmi írásokat – majdnem hatvanadik életévét is betöltve, 1899-ben fogott „összes művei” megírásához. Tekintve, hogy a huszonnégy kötetre terjedő kései irodalmi termésével és hatalmas volumenű publicisztikai munkásságával foglalkozó szakirodalom viszonylag csekély<sup>17</sup> (a róla szóló, egyébként kifejezetten informatív monográfia mindössze negyvenhét oldal),<sup>18</sup> és a 21. századi diskurzusban sem nyert megújulást életművének az értelmezése, irodalomtörténeti helye egységesen körvonalazható.

Többnyire nagy emlékezőként, főként a dunántúli (Balaton-vidéki, bakonyi) nemesi családok életéből merítő, anekdotákból soha ki nem fogyó krónikásként beszélnek róla, ki „a 48-as hősi nemzedék kis és nagy tetteit gyűjti szorgalmasan egy fél életen át, hogy azután írásban is megmentse az utókor számára.”<sup>19</sup> Megrögzött nosztalgizáló, a régi nemesi, táblabírói világ „aetas aurea”-jának őrzője,<sup>20</sup> aki szinte már-már anakronisztikus, „soviniszta” hittel és szeretettel viszonyul nemzetéhez,<sup>21</sup> kinek nemesi-nemzeti

---

*utazásaiban* = Szakkollégiumi füzetek, 5, szerk. BÍRÓ Gyöngyvér, Szeged, Móra Ferenc Szakkollégium, 2018, 51–63.

<sup>17</sup> Eötvös publicisztikáiból, kortársi recepciójából és későbbi, 20. századi értelmezéseiből válogat a következő kötet: *Eötvös Károly 1842–1916*, szerk. ALEXA Károly, Veszprém, Vár Ucca Tizenhét, 1996, 1 sz., 246 p. Az irodalomtudományi diskurzus érdektelensége ellenére Eötvös munkássága jól kutatható. Folyóiratokban és kötetekben megjelent műveinek, valamint 1986-ig terjedő recepciójának bibliográfiája elérhető az interneten is, lásd: TÓTH Jánosné, *Eötvös Károly bibliográfia*, szerk. MADARÁSNÉ SZAKMÁRY Katalin, Veszprém, Veszprém Megyei Bibliográfiák, 1987, 329 p., <http://mek.oszk.hu/00000/00009/html/index.htm> HTML-szerkesztés: SZABOLCSI József (utolsó megtekintés: 2017. november 4.)

<sup>18</sup> HERCZEGH Matild, *Eötvös. Károly*, Bp., [magánkiadás], 1928, 47 p.

<sup>19</sup> GERGELY Gergely, *Eötvös Károly = A magyar irodalom története 1849-1905*, főszerk. SÓTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965, 923.

<sup>20</sup> NÉMETH G. Béla, *Egy vidékies „aetas aurea” múzeumának őre: Eötvös Károly = Uő, Századutóról, századelőről*, Bp., Magvető, 1985, 203.

<sup>21</sup> HERCZEGH, *Eötvös... i. m.* 35.

liberalizmusában<sup>22</sup> összeegyeztethető volt Kossuth és Deák feltétlen szeretete,<sup>23</sup> és aki számára „[...] csak a magyar ember tökéletes ember. Persze [...] elsősorban a mezőszentgyörgyi, Balaton-felvidéki, kivált, ha kálvinista, s persze, ha aranybullás nemes”<sup>24</sup> Irodalmi munkásságát rendszerint közéleti tevékenységéhez kötik: néhány év alatt született, belső fejlődést és bármiféle (formai, tartalmi) irányt nélkülöző életművének<sup>25</sup> majdnem teljes egésze emlékező próza, amely az asszociatív alapú műfajok (anekdota, szokásrajz, eseménykrónika, zsánerkép stb.) régre visszanyúló hagyományát folytatja.<sup>26</sup> Ezek között, úgymond a „műfajnélküliségben”<sup>27</sup> helyezkedik el életműve, amely egyben a „népnemzeti iskola” egyik utolsó kései gyümölcse.<sup>28</sup> Irodalmi értékét pont ebben határozzák meg: az orális epikai műfajaihoz való kötődésében, prózája könnyed élőbeszédszerűségében, továbbá emlékezésének megengedő, néhol melankolikus, önironikus, de semmiképp sem gúnyolódó humorában, amely kortársához, Mikszáthhoz közelíti.<sup>29</sup>

A recepció ismertetése tovább is folytatható lenne, elég azonban arra felfigyelni, hogy irodalomtörténeti pozicionálásának néhány reprezentatív szövege alapján egy egységesnek tetsző, megoldatlan kérdések nélküli, komplett Eötvös Károly lép elénk.<sup>30</sup> Kétség a szakirodalomban legfeljebb a tekintetben van, hogy Eötvös fent is említett paradox *nemesi liberalizmusa* vajon okozott-e belső disszonanciát az írónak, és hogy ez vajon mennyire érhető tetten a műveiben. Németh G. Béla mellett érvel, hogy Eötvös „történelem előtti”, naivan magabiztos, differenciálatlan, analízist nélkülöző

<sup>22</sup> NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 204–205.

<sup>23</sup> GERGELY, *Eötvös Károly... i. m.* 925.

<sup>24</sup> NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 214.

<sup>25</sup> GERGELY, *Eötvös Károly... i. m.* 924.

<sup>26</sup> NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 212.

<sup>27</sup> RUBINYI MÓZES, *Eötvös Károly = Uő, Emlékezések és tanulmányok*, Bp., Gondolat, 1962, 162–163.

<sup>28</sup> GERGELY, *Eötvös Károly... i. m.* 924.

<sup>29</sup> SZALAY KÁROLY, *Humor és satíra Mikszáth korában*, Bp., Magvető, 1977, 542–554.

<sup>30</sup> A szakirodalom e helyütt felvonultatott szövegeinek az egyoldalúsága magyarázható a kritikai munkák születésének kontextusával is. Míg Herczegh Matild 1928-as „monográfiája” tulajdonképpen egy puszta életrajzi bemutatás Eötvös műveinek formai és tartalmi ismertetésével, illetve Szalay Károly 1977-es könyvfejezete speciálisan Eötvös humorával (írásmódjával, stílusával) foglalkozik, Rubinyi Mózés (1962), Gergely Gergely (1965) és Németh G. Béla (1985) dolgozata kifejezetten egy irányba mutat. Jelesül – a két évtizedes időbeli eltéréstől függetlenül – mind a három szöveg a marxista irodalomszemlélet „progresszió-centrikus” diskurzusában született meg, így gondolatmeneteik látens elvárása a „haladó” társadalmi fejlődéssel kapcsolatos reflexiók számonkérése a szerzői életművön. Nem véletlen tehát, hogy ezek a szövegek Eötvös Károly munkássága kapcsán megkétszerezről, a régi rendi Magyarország iránti nosztalgia visszágairól, s a szabadelvű gondolkodás és a konzervatív társadalomkritika feloldhatatlan konfliktusáról írnak. (Annak ellenére, hogy mindezek nem specifikusan Eötvös Károlyra, hanem magára a korszak politikai gondolkodására jellemző szimptomák.) Ehhez kapcsolódik az is, hogy értékelendő momentumait (stílusát, nyelvét, elbeszélő tehetségét stb.), kimondva, kimondatlanul a nagyobb volumenű (és persze a marxizáló értelmezések számára „haladóbb”) Mikszáth Kálmánhoz való hasonlatosságában jelölik meg. A recepciónak erre a fajta sugalmazottságára Takáts József hívta fel a figyelmemet, amelyért hálával tartozom.

gondolkodásában mit sem számítanak az önellentmondások,<sup>31</sup> Rubinyi Mózes ezzel szemben így ír: „Az írásban a feudális múlt rajongó mesemondója, a politikában a liberális eszmék elszánt bajnoka. Ez a kép összeférhetlenséget mutat, két ellentétes világ ütközött meg benne, sokszor tragikus, sokszor komikus keretek között. Ez az ellentét erkölcsi világgépét is megingatta, és etikai kérdésekben ingadozóvá tette.”<sup>32</sup> Dolgozatomnak nem célja az Eötvös-œuvre komplett újakanonizálása,<sup>33</sup> de jól érzékelhető, hogy a fenti tömör jellemzés milyen mértékben egysíkú és homogenizáló, és ehhez képest mennyivel sokrétűbb életműről van szó. Eötvös Károly újraértékelését, az erről való gondolkodást, ahogy Praznovszky Mihály írja, nehezíti, hogy rengeteg történelmi ismeret szükségeltetik (Mikszáth Kálmánhoz hasonlóan) az 1860-as évek végétől folyamatosan publikáló, egyszersmind jogészként működő, majd az 1870-es évektől 1910-ig képviselőként, aktív politikusként tevékenykedő, rengeteg kapcsolattal rendelkező közéleti ember életének átfogó megismeréséhez.<sup>34</sup> S ennek a pályának csupán egy része az a huszonnégy kötetből álló, már eredendően „életműkiadásnak” indult irodalmi termés, amely csak néhány karakterisztikus vonásával van jelen az irodalomtörténetben.<sup>35</sup>

Eötvös Károly programszerű irodalmi működésének első és talán legsikeresebb darabja az *Utazás a Balaton körül* című kétkötetes munka, amelynek néhány része már korábban, az 1880-as években megjelent különböző újságokban.<sup>36</sup> 1899–1900-ban a *Gróf Károlyi Gábor följegyzései* című regényes életrajzzal együtt több lap (*Egyetértés*, *Nagyváradai Napló*) folytatásokban kezdte közölni, végül pedig Révai kiadásában 1900-ban kötet formájában is megjelent. „Egy hosszú kiadói pálya végén – írja Révay Mór János 1920-ban – megállapíthatom, hogy Magyarországon könyvnek akkora hatása magára az irodalomra és az irodalom művelőire még nem volt, mint ennek a munkának.”<sup>37</sup> Ami piaci sikerrel is párosult: „[...] Eötvös Károly könyvtárusi sikere is [...], mondhatni fenomenális volt. Munkáinak első sorozatában megjelent kötetei átlag 18–20,000 példányban keltek el [...]” – írja a könyvkiadó, ám „[a] milyen gyorsan felkapta [...] a magyar közönség, épp olyan hirtelen meg is szűnt az iránta való

<sup>31</sup> NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 215.

<sup>32</sup> RUBINYI, *Eötvös... i. m.* 159.

<sup>33</sup> „[...] nem Eötvös lesz az első magyar író, közgondolkodó, akinek helyét, szerepét, éppen az árnyaltabb megítélése érdekében, újra kell gondolnunk a dualizmus Magyarországon” – írta Praznovszky Mihály 1996-ban. PRAZNOVSZKY Mihály, *A dunántúli táj mint művészeti élmény és történelmi emlék Eötvös Károly életművében* = *Uő, Tájirodalom*, Veszprém, Vár Ucca Tizenhét Könyvek, 1996, 151.

<sup>34</sup> PRAZNOVSZKY, *A dunántúli táj... i. m.* 151–152.

<sup>35</sup> Az „újabb” szakirodalomból kiemelném Csűrös Miklós dolgozatát, amely árnyaltan, több szempontból próbálja Eötvös munkásságát történelmi, tudományos és esztétikai kontextusba helyezni. Lásd: CSÜRÖS Miklós, *Eötvös Károly művészeti és irodalmi nézeteiről. Szemelvények és kommentárok* = *Uő, Költők, írók, mitológiaiak*, Miskolc, Felsőmagyarország, 2004, 64–75.

<sup>36</sup> PRAZNOVSZKY, *A dunántúli táj... i. m.* 152.

<sup>37</sup> RÉVAY Mór János, *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai II.*, Bp., Révai, 1920, 87.



érdeklődés”.<sup>38</sup> Ebből adódik, hogy mire a 1875-ös tulajdonképpeni balatoni utazás történetét befejező mű, *A balatoni utazás vége* 1909-ben, éppen Eötvös Károly politikai pályájának végső hullámvölgyében<sup>39</sup> megjelenik, addigra az *Utazás...* már hetedik kiadásánál tart, így késői folytatása érthetően nem érhetett el számottevő sikert (csak később, 1930-ban lett első ízben új kiadása).<sup>40</sup>

A folytatásokban íródott,<sup>41</sup> műfaji értelemben vegyes tartalmú (adomát, novelisztikus betéteket, leíró jellegű rajzolatokat egyaránt tartalmazó) *Utazás a Balaton körül* és *A balatoni utazás vége* című műveket fogom tehát a következőkben a balatoni fürdőturizmus több szempontú megközelítéséhez elemezni. Azért kezelem egységes alkotásként a két művet, mert noha részleteik időben nagyon távol születtek egymástól, és könyvformátumú közlésük között is eltelt kilenc év, mégis ugyanazon fragmentált történetet, ugyanazt a sokszorosan megszakított cselekményszálát folytatja 1909-ben Eötvös, amelyhez majd’ tíz évvel korábban hozzákezdett. A narratív kapcsolaton túl – és dolgozatom szempontjából ez a döntőbb – a két szövegcsoporthoz egyazon probléma: a Balaton és vidéke „felfedezése”, bemutatása köré szerveződik. A Dunántúl- és Balaton-tematika egyébként Eötvös számos művében megjelenik,<sup>42</sup> e kettő azonban meglátásom szerint célzottan egyetlen (lazán szervezett) koncepció része. Lássuk hát, miként látta a fejlődésnek induló balatoni turizmust az alkotás, amely a századforduló küszöbén megszületvén – addigi szinte zavarba ejtő egyedüliségével és későbbi kivülállásával – a balatoni irodalom reprezentatív szövege lett, és amelyről Illyés Gyula (maga is balatoni szerzőként) még 1963-ban is azt írja: „Eötvös Károly háromkötetes nagy műve mindmáig az *egyetlen* szépírói ábrázolás a Balatonról.”<sup>43</sup> [Kiemelés – R. D. Sz.]

### *Turizmus és nemzetépítés összefüggései a balatoni utazásokban*

A balatoni térség (az északi és déli partvidék egyaránt), mint a bevezetőben kitértem rá, jelentős kulturális változásokon ment keresztül az 1870-es évek vége és a századforduló között, amelyben jelentős szerepe volt a fürdőturizmusnak. Mindkét partnak szinte

<sup>38</sup> Uo. 97.

<sup>39</sup> 1909-ben a „választáson ismét Budapest VII. kerületének jelöltje, de most nem jut mandátumhoz. [...]” 1910-ben „[b]elépett a Nemzeti Munkapártba, amely Khuen-Héderváry miniszterelnökségével a Deák-politika újjászervezését célozta. Ez a politikai páfordulás végleg népszerűtlenné tette. Az Erzsébetvárosban ismét jelölték, de megbukott a választáson. Ezzel eltűnt a politika és a közélet színteréről” TÓTH, *Eötvös... i. m.* 30. Lásd még: HERCZEGH, *Eötvös... i. m.* 13–14.

<sup>40</sup> TÓTH, *Eötvös... i. m.* 52.

<sup>41</sup> RÉVAY, *Írók, könyvek... i. m.* 94–95.

<sup>42</sup> Például: *Deák Ferenc és családja* I–II. (1905), *A Bakony* I–II. (1909).

<sup>43</sup> Illyés egyébként, felütése ellenére, csöppet sem kultikus hangnemben írja mindezt. A szöveg így folytatódik: „Nagy fogyatékosága épp az, hogy szépírói” ILLYÉS Gyula, *Új úton a Balaton körül = Eötvös Károly 1842–1916... i. m.* 139.

mindegyik nagyobb településén létesült fürdőegyesület,<sup>44</sup> nem is beszélve a balatoni turizmust népszerűsíteni célzó egyletek<sup>45</sup> ekkori létrejöttétől. Emellett – mint a térség regionális önképét nagymértékben formáló társadalmi feltételek – megjelentek az első Balaton-vidéki periodikák,<sup>46</sup> és az 1890-es évtizedben a híres földrajztudós, Lóczy Lajos vezette Magyar Földrajzi Társaság Balaton Bizottságának munkája nyomán megindult a Balaton tudományos felfedezése is.<sup>47</sup> Az eleinte vízrajzi, földtani, biológiai, éghajlati stb. majd idővel néprajzi, társadalmi és kulturális vizsgálódásokat is magába olvasztó, számtalan kutatót mozgósító munka eredményei több mint tíz kötetben jelentek meg 1897 és 1918 között *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei* címen. A fürdőkultúra ekkoriban kezdett tömegessé válni; Füred, Keszthely és Hévíz mellett több északi és déli parti településen nyílt hideg vizű fürdő, exponenciálisan nőtt az évente érkező fürdővendégek aránya, valamint a Balaton melletti szálláshelyek és szórakozási lehetőségek száma is.<sup>48</sup> Míg a reformkor és a századközep kulturális (és egyben turisztikai) „innovációi” – az 1817 és 1819 közötti keszthelyi helikoni ünnepségek,<sup>49</sup> az Anna-bálok 1825-től és a magyar nyelvű színház (1831)<sup>50</sup> megszervezése Füreden, valamint a Kisfaludy Gőzös beindítása 1846-ban<sup>51</sup> stb. – csupán egy-egy

<sup>44</sup> Lásd: DR. BOLEMANN István, *A balatonparti fürdők és üdülőhelyek leírása* [A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei, III., A Balaton környékének társadalmi és embertani följajza, IV. rész], Bp., Balaton Bizottság, 1900, 78 p.; *A Balaton összes fürdő és üdülőhelyeinek leírása*, kiadják: KARDOS Ignác és SIMALYA V. Ferenc, Kaposvár, 1907, 234 p.

<sup>45</sup> *Balatoni Egylet*, Balatonfüred, 1882; *Balatoni Múzeum Egyesület*, Keszthely, 1897; *Balaton Szövetség*, Siófok, 1904. A *Balatoni Egylet* korai éveinek működéséről számol be Sziklay János kis könyve (SZIKLAY János, *Mit csinált a régi Balaton-egylet? Adatok a Balaton-vidék történetéhez*, Veszprém, Fodor Ferenc Könyvnyomdája, 1935, 87 p.); a Balatoni Múzeum Egyesülethez lásd a mai Balatoni Múzeum honlapján található ismertetést: <https://www.balatonimuzeum.hu/rolunk/tortenetunk> (utolsó megtekintés: 2017. október 30.), a *Balaton Szövetség*hez pedig a szervezet honlapját: <http://www.balatoniszovetseg.hu/> (utolsó megtekintés: 2017. október 30.).

<sup>46</sup> *Balatoni Hírlap*, Veszprém, 1898–1899; *Balatonvidék*, Keszthely, 1900–1917; *Balatoni Múzeumi Füzetek*, Keszthely, 1903–1948. Vö. DR. PÁLOS, *Az üdülőforgalom... i. m.* 430.

<sup>47</sup> Lásd: LÓCZY Lajos, *A balatoni tudományos kutatásokról*, Földrajzi Közlemények, 1896, 9–10. sz., 284–289. A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, NEMERKÉNYI Antal vezetésével. <http://mek.oszk.hu/05300/05389/pdf/> (utolsó megtekintés: 2017. október 30.)

<sup>48</sup> MOLNÁR–TAR, *Fürdő-kultúra... i. m.* 5–9.

<sup>49</sup> Lásd: CSÉBY Géza [1997]: *A Keszthelyi Helikoni Ünnepségek rövid története 1817–1819-ig*, <http://www.csebygeza.hu/esszek/index.html> (utolsó megtekintés: 2017. október 30.) Festetics György keszthelyi kultúraszervező tevékenységének, irodalmi kapcsolatainak és művelődéstörténeti szerepének Cséby Géza nemrégiben doktori értekezést is szentelt. Uő, *Gróf Festetics György helye a magyar művelődéstörténetben, különös tekintettel a Minerva könyvsorozatára és a Helikoni Ünnepségekre*, doktori értekezés [kézirat], Szeged, SZTE BTK IDI, 2013, 304 p., <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2060/1/Cseby%20Geza%20Grof%20Festetics%20Gyorgy%20helye%20a%20magyar%20muvelodestortenetben1.pdf> (utolsó megtekintés: 2018. 04. 01.) főként: 174–245.

<sup>50</sup> Lásd: KÖHEGYI Mihály, *Adatok a Kisfaludy Sándor alapította balatonfüredi színház történetéhez = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 9, Veszprém, 1970, 95–102.

<sup>51</sup> Lásd: GR. SZÉCHENYI István, *Balatoni gőzhajózás*, Pest, Trattner–Károlyi, 1846, 34 p. [Hasonmás kiadás, gond. SEBESTYÉN Lajos, 1983.]

privilegizált településhez (és „mecénáshoz”) kötődtek, és ennek megfelelően hamar elsikkadtak,<sup>52</sup> addig a századvég fejleményei a Balaton arculatát globálisan érintették. Míg Szerelmey Miklós, litográfus 1846-as *Balaton Albumában*<sup>53</sup> és Horváth Bálint az első balatoni útikönyv<sup>54</sup> szerzőjeként csupán Füred, Tihany és Keszthely turisztikai látványosságairól tud beszámolni, a századvégi hasonló kiadványok már sokkal kiterjedtebb, intézményesülésnek indult idegenforgalmi kultúrát mutatnak be.<sup>55</sup> Dr. Bolemann István, a Balaton Bizottság említett könyvsorozatának harmadik kötetében (4. rész, 1900) összesen húsz fürdőtelepet ismertet,<sup>56</sup> az 1907-ben Kaposváron kiadott *A Balaton összes fürdő és üdülő helyeinek leírása* című könyvecske<sup>57</sup> pedig már harminchárom település üdülőjét igyekszik eladhatóvá tenni.

Joggal merülhet fel tehát a kérdés egy 1900-ban megjelent, Balatonnal foglalkozó könyv kapcsán – legyen az bár a tényirodalom és a fikció határán lebegő alkotás –, hogy miként viszonyul a Balaton mentén kialakult, tömegesedő turizmushoz. A bemutatott táj egyes részeinek ismertetésekor vajon közvetetten turisztikai úti célokat is reklámoz, illetve a táj nemzetiesítésének stratégiája során turisztikai szempontokat is felhasznál? Ha pedig igen, milyen módon teszi mindezt?

<sup>52</sup> A gróf Széchenyi István felhívására szerveződött Balatoni Gőzhajózási Társaság és az 1846-ban útjára indult Kisfaludy Gőzös például egy bő évtized alatt a csőd szélére jutott. „A hajót a szabadságharc alatti csapatszállításokon kívül szinte sosem töltötték meg kellőképpen az utasok, s az uszályok vontatása sem hozta meg a várt hasznot. A vállalat éppen hogy csak vegetált, s 1872-ig nem is készült újabb gőzös a Balatonra. A bajok gyökerei máig aktuálisak: a piac igényeit figyelmen kívül hagyva nem a megfelelő méretű és típusú hajót építették meg, és hiányoztak a megfelelő minőségű kikötők is” MOLNÁR-TAR, *Fürdőkkultúra... i. m.* 16.

<sup>53</sup> SZERELMEY Miklós, *Balaton albuma. Emlék Füred s környékéről*, Pest, Edlmann Károly tulajdona, 1851<sup>2</sup>, 32 p. [Hasonmás kiadás, 1983, gond. SEBESTYÉN Lajos.]

<sup>54</sup> Horváth Bálint, noha csupán Balatonfüred fürdőjét (vizének összetételét, árait, szórakozásai lehetőségeit stb.) és a közeli látványosságokat ismerteti részletesen, általános földleírasi szempontból (elhelyezkedés, lélekszám, vallások és nemzetiségek aránya) sorra vesz jó pár Balaton-melléki települést. Lásd: HORVÁTH Bálint, *A füredi-savanyúvíz 's Balaton' környéke. Kézi-könyvül a' savanyúvízi, 's balatongőzősi minden karu, 's rendü tisztas vendégeknék*, Magyaróvár, 1848, 72–115.

<sup>55</sup> Schleicher Veronika hatalmas anyagot feldolgozó doktori értekezésében – a turizmusfejlődés statisztikai mutatói mellett több szempontot figyelembe véve – hat szakaszra osztja a balatoni térség társadalomtörténeti fejlődését, ezek: 1. 1822–1861, 2. 1961–1909, 3. 1909–1920, 4. 1920–1944, 5. 1944–1948, 6. 1948–1960. Az általam is érintett, 1861 és 1909 közötti időszak részletes jellemzését lásd: SCHLEICHER Veronika, *Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében (Óslakosok, fürdővendégek, nyaralók)*, doktori disszertáció [kézirat], Bp., ELTE BTK TDI, 2014, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/schleicherveronika/diss.pdf> (utolsó megtekintés: 2018. 04. 01.), 53–60.

<sup>56</sup> Az említett fürdőtelepek: Keszthely, Meszes-Györök, Badacsony, Rév-Fülöp, Szepezd, Balaton-Füred (Zala); Almádi, Kenese, Siófok (Veszprém); Zamárdi, Balaton-Földvár, Szárszó, Falu-Szemes, Lelle, Boglár, Fonyód, Balaton-Keresztur, Balaton-Berény (Somogy), valamint a hévízi ásványvízű forrás. DR. BOLEMAN, *A balatonparti... i. m.* 56.

<sup>57</sup> *A Balaton... i. m.* 1. A fenti összeállításhoz képest a sor a következőkkel kiegészül ki: Szántód, Balaton-Világos, Aliga, Alsó-Örs, Lovas, Paloznak, Kövesd, Csopak, Arács, Tihany, Aszófő, Balaton-Udvari, Akali, Zanka. [E két lábjegyzetben a települések korabeli nevét és az idézett kiadványokban szereplő helyesírását vettem át – R. D. Sz.]

Miként a szakirodalom egyes szerzői szerint Eötvös Károly világképében paradox módon fért meg a liberális eszmék hite és a nemesi Magyarország iránt érzett anakronisztikus nosztalgia,<sup>58</sup> azonképpen a Balaton mint turisztikai célpont interpretációjában is ellentmondásos hozzáállás tapasztalható az *Utazás a Balaton körül* és *A balatoni utazás vége* című művekben. Noha a szöveg explicit célja, hogy a Balatont és vidékét (nevezetességeit, szépségeit, történelmét) minél többen megismerjék, és ennek kapcsán az itt-ott egy-egy település jövőjéről elmélkedve a fürdőéletre is kitér,<sup>59</sup> általánosságban elmondható, hogy a három kötet legjellemzőbb (egyben legmulattatóbb) részei azok a fejtegetések, amikor a mű önéletrajzi elbeszélője a modern civilizáció és tudomány okozta társadalmi jelenségekről mondja el, hol szelíd iróniával, hol jobban nekitüzesedve, többnyire lesújtó véleményét. Így a balatoni utazás történetébe szöve negatív fényben tűnik fel a modern közlekedés,<sup>60</sup> a profitorientált szőlőgazdálkodás<sup>61</sup> vagy a nyugati iszapgyógyítás,<sup>62</sup> és oly sok minden egyéb. Persze nemcsak a modernizációt kárhoztatja nagy kedvvel: lázas tévhitrombolásában ugyancsak bolondériaként tekint a babonás, naiv néphithez kapcsolódó turistalátványosságok Balatonnal kapcsolatos példáira is – a balatoni kecskekörmökre, a remetelakokra és a tihanyi visszhangra, amely természetesen csak deákul és magyarul tud.<sup>63</sup>

A modernizáció jelenségei között a fürdőturizmus is komoly szerepet kap. Az *Utazás...* két kötetének talán legszórakoztatóbb részlete a léha és háládatlan

<sup>58</sup> Lásd: NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 215.

<sup>59</sup> „Kopár helyek ma, gyönyörű pihenők és messzelátók villatelepe majd a közeljövőben. Tündértanya lesz még Tihany nemsokára.” Balatonföldvárrol: „Ma legszebb és legnagyobb fürdőtelepe a Balaton somogyi partjának.

Igazán jó helyre alapították.

Tihany két nagy tóvá választja el a Balatont. Füred, Csopak, Alsó-Örs, Almádi, Kenese és Siófok nyaralói csak az egyik tavat látják, Tihanyon túl nem repülhet tekintetük. Így vannak a nyugati tó nyaralói is. Őelölük meg a Veszprém megyei Balatont zárja el Tihany. Csak a balaton-földvári fürdőtelep vidám lakói látják mind a két Balatont.

Szerencsés múltja, virágzó jelene, ragyogó jövője van Balaton-Földvárnak” Eötvös 1901/b, 62–63.

„Csak fedezzék föl egyszer. Tisztítsátok ki Meszes-Győröknél a Balaton partját, söpörjete el a parti vízből nádat, követ: ez lesz a Balatonnak legelső fürdőtelepe” Uo. 86.

<sup>60</sup> Eötvös 1901/a, 100–103 és Eötvös 1909, 135–136.

<sup>61</sup> Eötvös 1901/b, 125–126.

<sup>62</sup> Eötvös 1909, 246–252.

<sup>63</sup> Eötvös 1901/a, 289–298. Érzékletesen világítja meg Eötvösnek a turizmushoz való viszonyát, hogy míg önmagában, kortársi jelenségként, turistanyilvánosságként beszél a tihanyi visszhangról, addig relativizálja jelentőségét – „[...] nincs benne semmi különös. Építs akárhol akkora falat, nem kerül több pénzbe, csak száz forintba, s megvan a magad tihanyi visszhangja” –, ám ahogy Csokonai Vitéz Mihály kapcsán, *A tihanyi Echóhoz* c. vers kontextusában tér rá vissza, rögvest misztikus patinát kap. „A költő nem ily száraz, hétköznapi szürke lélekkel nézi azt a természetes tüneményt. [...] Minő dal az, amely ott csendült meg az ő nagy lelkében!” Uo. 291–292. Lásd még: Eötvös 1909, 154–156.

fürdőorvosok jellemzése;<sup>64</sup> Balatonfüred kapcsán pedig így mutatja be a beszélő fürdőéletet megméltató etnikai, rangbeli, pártállásbeli megkülönböztetéseket:

Balaton-Földvár főrendi fürdő, Siófok zsidó fürdő, Almádi polgári fürdő, Kenese hivatalnokfürdő, Balaton-Füred hol papi, hol zsidó fürdő, Badacsony nemesi fürdő, Keszthely vegyes fürdő. És így tovább.

Mi ennek az oka?

Bizonyosan a Balaton vize. Sokan vannak, akik azt hiszik, hogy ez a víz különbséget keres is, talál is, tesz is a különböző rendű, rangú, osztályú és felekezetű emberek bőre között.

Ezer szélrohama van a levegőnek, ezer hullámcsapása a Balaton vizének.

Egyik hullám főrendi, másik hullám polgári hullám. Egyik hullám keresztény, másik hullám zsidó hullám. Meg lehet ám ezt ismerni biztosan. Miről? A manó tudja. Csak az a bizonyos, hogy Balaton-Földvár felé nem megy zsidó hullám, Siófok felé pedig nem megy keresztény hullám.

Ilyen a balatoni szél is. Ilyen a balatoni napfény is.

Szakemberek azt mondják, hogy ilyen a tenger vize és szele és napfénye is. Csakhogy az idegen nemzetek hercegei, bárói és nemesi tőkfilkók. Ők a tengernek ezt a természetét fel nem ismerik. A cambridge-i hercegek és Montmorency grófok például annyira dőrék, hogy ők képesek még Lewi bankárral s még Hugmayer sütővel is egy tengerben fürödni.

A magyarok finomabb bőre ezt meg nem engedheti.

Be kell azonban ismerni, hogy orvosaink meglehetősen tudatlanok. Ők például nemigen törődnek azzal, hogy a hurut, csúsz, köszvény, vérszegénység, angol kór, idegesség keresztény vallású vagy zsidó vallású, főnemesi vagy közpolgári betegség-e. Nyilván nagy könnyelműség ez. Ők e betegségek ellen derűre-borura csak a Balatont rendelik általában, ahelyett hogy határozottan megmondanák: melyik betegség ellen melyik felekezetű vagy rangú hullám és napfény használ leginkább.

Hogy a muzsikusz cigány ott a balatoni fürdőn mind nevetlen, s hogy hegedűjén csak egyféle húrt használ, s dalát egyenlően húzza, s a különböző rangú és felekezetű húrok, dalok és pénzék közt éppen nem tiszteli a különbséget: ezen már meg sem ütöközünk. Vad művésztől, tanulatlan embertől, fekete cigánytól nem is lehet egyebet várni.

Ilyen hátrányok még nagymértékben nehezítik a Balaton fölvirágzását.

Készül azonban törvényjavaslat, mely az efféle bajokon segíteni fog. Eszerint a határos vármegyék felosztják majd a Balatont rend, rang, osztály és felekezet szerint, s a vízbeli határokat kikarózzák. Örménynek, unitáriusnak csak lábmosó víz jut, mert ők kevesen vannak. A zsidókat beszorítják az akaratyai és a gamászai öbölbe Siófokig. Parasztnak adják az iszapos részeket, neki az is jó. Kishivatalnok és munkásember számára átengedik a nádasokat, kurattyoljanak ott a békákkal. A java színvíz lesz a főrendeké és nemeseké és a papoké. Valamelyes részt átengednek a katonaság számára.

Így lesz majd nagy és boldog, hatalmas, mivelte és gazdag a társadalom.

Baj lesz ugyan, hogy az isten napja egyenlően süt ezentul is mindenkire, de ezen már nemigen lehet törvényhozásnak segíteni. Ez ellen a segítséget a magán tevékenységnek kell átengedni. A finomabb izlésűek kesztyűt huznak majd a fejükre, hogy a fejüket legalább az a napsugár ne érje, mely a parasztra, iparosra, zsidóra és munkásosztályra is egyaránt ragyog.<sup>65</sup>

Ugyanakkor a szövegben megnyilatkozó beszélőnek más problémája is van a fürdőélettel: történelmi okfejtésében részletezi, hogy a fürdés kulturális gyakorlata nem

<sup>64</sup> Eötvös 1901/a, 70–72.

<sup>65</sup> Eötvös 1901/b, 63–65.

fér össze az ősi magyar nemzetkarakterrel. Hiszen Eötvös művének (Németh G. Béla megfogalmazásával) „Homérosz előtti naivitású”<sup>66</sup> érvelése szerint „lónemzet” vagyunk: a magyar, aki ősi időktől fogva „[...] felül az ő lovára, s bekalandozza a sikot, s egész teste szabadon fürdik az üde szabad levegőben. [...] A ki mindennap a napon és a levegőn van: annak nincs szüksége fürdő vízre. Elég, ha mosdik”.<sup>67</sup> Szemben a „zsidó, német, szláv, latin fajok, az árjak, irániak, kaukázusiak [...]” népeivel, akiket juh-, tehén- és ökörnépeknek nevez, és akiknek a nyáj őrzése folytán „[...] bőre mállik, keze-lába pállik, egész teste hámlik; huruttal, náthával örökké csatázik. Ennek szüksége van az eleven vízre, hogy üdén maradjon teste-lelke. De szokása most már jó szokássá vált, s bizony most már nekünk is, ide szorult szegény magyarnak erre a jó szokásra rá kell vetemednünk. A *tudomány és műveltség* minket is juhnéppé, ökörnéppé alakított át immár”.<sup>68</sup> [Kiemelés – R. D. Sz.]

A fenti két részlet – a Balatonföldvárrel kapcsolatos hosszabb idézet és a „lónép kontra juhnép” témáját kibontó fejtegetés – értelmezése, mivel alapvetően ironikus szövegekről lévén szó, nem magától értetődő. Az előbbi hosszú passzust interpretálhatjuk a balatoni turizmus *demokratizálására* implicite felszólító példázatként, meglátásom szerint azonban ennek pontosan az ellentétéről van szó. Hiszen a ló- és juhnemzetről szóló fejtegetésben egy olyan, 19. század eleji republikánus politikai szótár<sup>69</sup> kezd működni, amely – szemben például a kulturális haladáseszményt szorgalmazó „csinosodás” politikai nyelvvel<sup>70</sup> – vállalt ellenszenvvel viseltetik az idegen kulturális minták átvételével kapcsolatban.

Egy politikai közösség a republikanizmus alapvető narratívája szerint – írja Takáts József – akkor van kitéve a legfőbb rossznak, a szabadság elvesztésének, amikor belső egysége megbomlik, s ezért nem képes ellenállni a zsarnok vagy a külső hódító törekvésének. A közösség akkor indul (erkölcsi) romlásnak, amikor magánjait a közjavak elé helyezi (*corruptio*), a fényűzés (*luxus*) kedvéért lemond az egyszerű életmódról, s az ősök erkölcsi szokásai helyett idegen mintákat kezd követni, öltözködésében, nyelvében és szokásaiban egyaránt.<sup>71</sup>

E markáns – a magyar liberalizmus jellegét már a reformkortól meghatározó<sup>72</sup> – nyelvhasználat válik explicitté a második elmélkedésben, hiszen mi tett minket (a német, zsidó stb. fajokkal egyetemben) „juhnéppé”: tudomány és műveltség. Ehhez a három

<sup>66</sup> NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 217.

<sup>67</sup> EÖTVÖS 1901/b, 185–186.

<sup>68</sup> Uo.

<sup>69</sup> A fogalmat Takáts József politikai eszmetörténeti tankönyvéből veszem, lásd: TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Bp., Osiris, 2007, 14–15.

<sup>70</sup> Uo. 19–21.

<sup>71</sup> Uo. 15. Kiemelés az eredetiben.

<sup>72</sup> „A liberálisok egy része nemcsak azért nem szerette mindazt, amit összefoglalóan modernitásnak szoktunk nevezni (beleértve most a gyárak és bankok szerepét is), mert morális kételyei voltak vele kapcsolatban, vagy bár hasznosnak látta, de nem találta szépnek a modern életet, hanem azért sem szerette, mert aggodalommal töltötte el, hogy a fejlődés eltörli a nemzeti jellemvonásokat. Rousseau értekezései óta a republikanizmus nyelvén szólaltak meg ezek az aggodalmak” Uo. 29.

kötet számos olyan példáját hozzárendelhetjük, amelyekben az „idegen” (főként német) kulturális minták kritikájáról esik szó: megtudjuk, hogy a főváros német ajkú közönsége tette tönkre Füred nyelvét,<sup>73</sup> a Bécsben tanult fürdőorvosok agitálására döntenek külföldi fürdők látogatása mellett a magyarok, és hanyagolják el ez által a hazai fürdőket<sup>74</sup> – és még sorolhatnánk. Innen nézvést a fentebb idézett hosszabb szövegrészletben a fürdőturizmus nem csupán kiigazításra szoruló intézményrendszerként jelenik meg, amely virágzó jövőt ígér, persze „[...] csak úgy, ha a magyar társadalom egykor egyetlen nemzeti társadalommá alakul át. Ha osztályok, rendek, rangok, felekezetek, pártok birtokterületek darabokra nem tördelik szét”.<sup>75</sup> Ehelyett értelmezhető mint a nemzet karakterébe (amelybe a széthúzást, viszálykodást is beleérthetjük) nehezen beépíthető újszerű kulturális gyakorlat, mint e káros konfliktushelyzetek generálója.

Ez a konfliktus ugyanakkor új kontextusba helyezi azt a kérdést, hogy a Balatonnak mint tájnak mi adja valódi értékét: egyedi (nemzeti) vonásai vagy olyan vonzó tulajdonságai (akár esztétikuma, akár gyógyhatásai), amelyek érdeklődésre tarthatnak számot a magyar közönségen túl is. Sárkány Oszkár 1935-ös tájérténelmi munkája bevezetőjében így ír a 19. század eleji Balaton irodalmi („praeromantikus”) reprezentációjáról:

[a] Balaton mellékét nem különlegességében értékelik, hanem mint e kor eszményi tájának egyetlen magyarországi, de a külföldieket is felülmúló megtestesülését, mint a nemzet-főlötti, általános tájeszmény magyarországi példáját. A Balaton nemzeti büszkeségünk ugyan, s egész Magyarország tájeszménye [ti. a 18–19. század fordulóján – R. D. Sz.], de felkelti a külföld érdeklődését, csodálatát is; szép, kedves, gyönyörködtető lehet bármely nemzet fia számára.<sup>76</sup>

Ezt a fajta tájszemléletet újította meg – folytatja gondolatmenetét Sárkány – Kisfaludy Sándor és Kazinczy Ferenc, akik már konkrétizálják, valós viszonyaikban látják a tájat, és azon elemeit értékelik, amelyek minden más vidéktől elválasztják, egyedivé teszik, és nem utolsó sorban a (nemesi) nemzet sajátóságaként kezelik.<sup>77</sup> Úgy tűnik, a századforduló peremén hasonló dichotómia jelenik meg a fürdőturizmus kontextusában Eötvös Károly szövegében is, amely korántsem tűnik problémamentesnek. Ha példaként Eötvös szövege mellett párhuzamosan olvassuk Mészöly Gyula veszprémi földbirtokos<sup>78</sup> 1893-as beszédét (*A magyar tenger és a társadalom*), amely a síófoki Balatonfürdő Részvénytársaság telepének megnyitási ünnepélyén hangzott el, érzékletessé válik a turizmussal kapcsolatos megszólalási módozatok különbsége.

<sup>73</sup> EÖTVÖS 1901/a, 68–69.

<sup>74</sup> Uo. 78–79.

<sup>75</sup> EÖTVÖS 1901/b, 63.

<sup>76</sup> SÁRKÁNY, *A magyar tájeszmény... i. m.* 5.

<sup>77</sup> „Ezen az úton szabadul fel a nemzeti szempontból kifejezéstelen tájeszmény uralma alól a nemzeti irodalom” Uo.

<sup>78</sup> Mészöly egyébként, mint a mezőföldi evangélikus–református egyházkerület világi tanácsbírája, földije volt Eötvös Károlynak, és Eötvös említi is egy helyütt az *Utazás... I.* kötetében. Lásd: EÖTVÖS 1901/a, 230.

Nagy érdeme van e nemes törekvésű társulatnak, hogy száz ezreivel a Balaton mocsarát elfoglalta, feltöltötte, jólétet hozott e vidékre, kereseti forrást nyitott s kenyeret adott a szegény munkásnak, saját javára pedig e díszes ragyogó szépségű fürdőhelyet alkotta, melynek reményeinket felül haladó jövője van. [...]

Az élet ott van, ahol az ész, szorgalom honol, a *tőke és a munka* összeforr. Ott merednek virányok, paloták, ott születik jólét boldogság, ott van a föld népének jó ízű kenyere, hol ezen nemes erők egyesülnek, szabadnépek művelik a földet. S így közös boldogságot árasztanak.<sup>79</sup> [Kiemelés – R. D. Sz.]

Mészöly lelkes beszéde leginkább a gróf Széchenyi István írta 1846-os *Baltoni gőzhajózás*<sup>80</sup> törekvéseinek késői eszmei utódja. A Balaton édeni jövőjét, amelynek folyamatában a siófoki fürdőtelep megnyitása is egy lépcsőfok, olyan derűlátóan pozitív (modern, kapitalista berendezkedésű) jövőkép közepette<sup>81</sup> vizionálja, amelyben – a sikeres európai „szabad szellemű” ipari államok, Anglia és Hollandia mintájára<sup>82</sup> – tőke és munka kéz a kézben teremtik meg a jövedelmező magyar tengerpartot. Ehhez képest a hasonló időszakban, 1900-ban született *Utazás... II.* kötete egy meglehetősen kételyteli elmélkedéssel zárul a kapitalista viszonyokba való átmenet kérdéseiről, amelyben nyoma sincs ennek a fajta pozitív jövőbe tekintésnek. A könyv utolsó fejezetében Eötvös és utazótársai Sümegeen meglátogatják a(z akkoriban lakatlan) Püspöki Palotát, amelynek összerendezetlen, szortírozatlan könyvtárát szemlélvén az őket kísérő öreg hajdúval, „Nyalka bácsi”-val való szóváltás hosszú fejtegetésre ragadtatja az elbeszélőt:

A kényszerű munka nem fölséges, s a lelket nem teszi nemesebbé. De az a munka se, amelyet a mindennapi kenyérért mindennap el kell végezni nyolc órán át rendes díjért, nyolc órán tul szabad díjért.

Hol van annak az embernek szabadsága, akinek éheznie kell, ha egy napig nem dolgozik, s éhen kell meghalnia, ha egy hétig nem dolgozik?

S hol van az az emberlélek, mely nyugodt maradjon, mikor maga körül a szabadságot és tölt gyomrot látja, azt pedig jól érzi, hogy ő csak szabadsága árán töltheti meg gyomrát?

Ott huzódik a jól töltött országot. Két utas jár rajta. Szemközt mennek egymás felé, s összetalálkoznak. Az egyik kerek hasu, piros arcu, pörge bajszu, hetyke járása. A másiknak hasa lapos, arca hervadt, bajusza kajla, járása csosza. Amannak neve: Erős: Emennek neve: Gyöngé. [...]

Csakhogy megint ujjabb veszedelem fenyeget. Az Erősnek tőkéje van, a Gyöngé pedig sokaság. A tőke is hatalom. Két hatalom pedig el nem lehet egymás mellett anélkül, hogy meg ne mérkőzzék.

Ki a hibás? Ki a hibásabb?

<sup>79</sup> MÉSZÖLY Gyula, *A magyar tenger és a társadalom*, Bp., Franklin-társulat, 1893, 3–4.

<sup>80</sup> GRÓF SZÉCHENYI, *Baltoni gőzhajózás... i. m.*

<sup>81</sup> „Az államnak, a népeknek érdeke, hogy a tőke és a munka a közjó előmozdítása körül együtt haladjanak [...]”, „Az ész, a tudományt, a munkát a tőke boldogíthatja” [...] „Nem szabad, hazaellenes, iszonyú bűn volna a nagy vagyont, a munkaerőt egymással szem beállítani, nem lehetnek ők ellenségek [...]” MÉSZÖLY, *A magyar tenger... i. m.* 4. „Ha nemzetünk ezred éven át a hadi téren tudott nagy vitéz és dicső lenni, legyen kitaró az okosság által vezérelt; legyen vitéz a nemzetek közgazdasági óriási harcában is, melytől jövőnk függ” Uo. 8.

<sup>82</sup> Uo. 6.



Az egyiknél elfonnyad a hűség, a másíknál elfonnyad a szeretet. Üres edény a jog, igazsággal és emberséggel kell megtölteni. Földhöz vághatjátok, ha meg nem tölthetitek.

Öreg hajdu – nincs már olyan szolgál, amilyen te voltál. Ha van is: kevés van. De olyan uraság is kevés van ma már, amilyen a tied volt.

Mi lesz a jövőndő: ez az igazi titok, öreg hajdu, nem pedig az, amit Biró Márton püspök könyvtárában a könyvek és irások beszélnek. A jog mellé és a szabadság mellé vissza tudjuk-e még valamikor szerezni a hűséget és szeretetet?<sup>83</sup>

Jóllehet, egy rövid bekezdésben jelzi a szerző, hogy az utazás története még nem ért véget,<sup>84</sup> mégis megdöbbenő tapasztalat, hogy a kétkötetes mű ezzel hosszas – a fent idézett részletnél még valamivel terjedelmesebb –, konzervatív kapitalizmuskritikát<sup>85</sup> megfogalmaz és a Balaton becses jövőjét egyáltalán nem érintő töprengéssel ér véget. Sokatmondó az is, hogy míg Mészöly idézett beszédében (nem csak címében) minduntalan „magyar tenger”-ként hivatkozik a Balatonra,<sup>86</sup> addig Eötvös háromkötetes művében – noha a szöveg nem átalija külföldi tájak fölé emelni a Balaton-vidék szépségét<sup>87</sup> – ez a szókapcsolat egyszer sem fordul elő ebben a formában.<sup>88</sup>

<sup>83</sup> Eötvös 1901/b, 294–296.

<sup>84</sup> „Vége a műnek.

Pedig még nem fejeztük be az utazást egészen. Még hátravan a gazdag kékfestő, hátravan Tátika, Keszthely, Hévíz és a Kis-Balaton. És hátravan Gyulai Pál urnak erőben, egészségben, jókedvben való hazaérkezése. Ezekről is beszámolok valahol és valamikor” Eötvös 1901/b, 296.

<sup>85</sup> Mintha az idézett Eötvös-szöveg kommentárjaként készült volna Takáts József jellemzése a 19. század eleji konzervativizmusról: a „[...] konzervativizmus ugyanakkor (bár talán kisebb részben) a kapitalizmus korabeli formáira adott válaszként is interpretálható. A kapitalizmus eredményeképp fölbomlottak a korábbi közösségi kötelékek, a nagyvárosi, most már főként gyárakban dolgozó munkásság nagy nyomorban élt, s léte állandó fenyegetést jelentett a jómódúak számára. A konzervatívok közül sokan úgy látták, az egykori társadalmi béke helyébe az osztályok harca lépett. A feudalizmus ugyanúgy az egyenlőtenség világa volt, mint a kapitalizmus, ám ott az egyes társadalmi szerepekhez különféle kötelességek tartoztak: a földesúrnak voltak kötelességei a parasztjaival szemben, például templomot tartott fönn számukra, ispotályt építtetett és alacsony származású gyerekeket iskoláztatott. Míg a kapitalizmusban gyáros és munkás között semmiféle morális kapcsolat nincs, kizárólag a lehető legalacsonyabbra szorított bér, míg e rendszerben a felek önzése határozza meg viszonyaikat, addig egykor a mindenkét átfogó keresztény hiten kívül morális tartalmú kapcsolatok is összefogták a társadalmat. A konzervatívok nagy része (nem mindegyike) úgy vélte, hogy a feudalizmus rendezettebb, morálisan magasabb rendű és a társadalmi békét inkább biztosító világ volt, mint a kapitalizmus világa. A 19. század során – a kontinensen legalábbis – a konzervativizmusnak állandó eleme maradt a kapitalista világ bírálata” TAKÁTS, *Modern magyar... i. m.* 48–49.

<sup>86</sup> „Az elhanyagolt magyar tengerpart, valódi ékessége lett az országnak”, „[...] a fejlődés, a jólét sugarai-val aranyozza a Magyartengernek azurszínű fodrokkal ékített habját [...]” MÉSZÖLY, *A magyar tenger... i. m.* 3.

<sup>87</sup> „Mi ehhez a Rajna partjainak szépségtárháza? Mi ehhez Nápoly környéke? Ha a nagy nemzetek közül valaki ilyen vidéket fölfedezett volna: millió meg millió kép volna arról forgalomban még Budapesten is” Eötvös 1901/b, 86. „A Balaton is aludt. Gyönyörű, sima felszínén végigragyogott a telehold. Velence, Nápoly büszke az ő tengeri holdfényére. Száz meg száz festett képen dicsekszik vele. Boldogtalan talián, jer csak a Balatonra, ott nézd meg a csöndes nyári felhőtlen éjjel a holdvilágot. Azután merj pisszenni, ha tudsz!” Eötvös 1909, 177.

<sup>88</sup> *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című könyvsorozat Eötvös általi Balaton-fejezete röviden utal rá, ám a szöveg során sosem fordul elő többé: „A Balaton Magyarország legnagyobb tava,

Szó sincs arról, hogy Eötvös írásainak nincs meg a maguk propagandisztikus potenciálja, azaz a Balaton minél szélesebb körben való népszerűsítésének a vágya, és szerzőjük bizonyára azt is érezte, hogy a fürdőturizmus egyre több lehetőséget ad erre. Minő érdekesség, hogy *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* 4. kötetének (1896) ugyancsak Eötvös által írt Balaton-fejezete<sup>89</sup> – jóllehet merőben más paratextuális környezetről és műfajról beszélhetünk – egészen másképp viszonyul a fejlődő fürdőkultúrához. Mindenekelőtt ebben a szövegben szó sincs arról, hogy a fürdés összeegyeztethetetlen volna a magyar nemzetkarakterrel,<sup>90</sup> illetve nem ismerünk rá az *Utazás...* utolsó lapjain a kapitalizmussal kapcsolatos kételyek fölött meditatív önéletrajzi elbeszélőre:

Több millióra megy évenként az az összeg, melyet a magyar társadalom fürdőző közönsége nyaranta külföldön költ. E milliókat ma a külföld társadalmá teszi zsebre a helyett; hogy az a mi társadalmunk javára szolgálna. A le nem csapolt, meg nem csonkított Balaton hivatalosa, hogy e milliók nagy részét itthon fogja s ezt még az idegen nemzetek fürdőző és szórakozó közönségének pénzével is szaporítsa. Pár évtized figyelme, okossága és buzgalma eljuttat ide bennünket. A hogy hazánk fővárosa harmincz év alatt a világ egyik legnagyobb városává lett: úgy a Balaton a föld kerekiségének egyik legnagyobb fürdőtelepe és gyógyuló helye lehet egyetlen nemzedék életén át. A mit ehhez a természet adhatott: azt mind megadta. Csak föl kellett fedezni, mint Afrika aranymezőit. A fölfedezés megtörtént, sőt a kiaknázás is megkezdődött. De az aranymezők aránya kimerül, míg a Balaton csodatévő ereje soha ki nem merül. A gyöngének született gyermek, a beteg idegzetű nő, az ereje fogytán levő agg, a lábbadozó beteg, a kifáradt agy, a tünedező életkedv, a megtámadott tudó itt örökké meg fogja találni a napnak tiszta fényét, a nyár egyenletes melegét, a tiszta levegő erős mozgását, a gyógyító vizek hullámain, a tenger szelidebb habverését, az arcznak pírját, a csontok szilárd fejlődését, az idegek megedzését; az agynak kinyugvását, az életerő fölpezsdülését, a munkához való kedvet, az életnek sok örömét s majdnem minden vidámságát. Csak az irodalom, a napi sajtó s az orvosi tudomány férfiai teljesítsék nagy kötelességüket: a tőke és a nagy közönség nem fog elmaradni, sőt még csak késni sem.<sup>91</sup>

---

sőt közép és dél Európa tavai közt is a legnagyobb. *A magyar büszke e tavára s örömet nevez magyar tengernek.* Oly ország, melynek tengerpartjai nincsenek, mely csak Fiúmánál tud egy kis szögleten a tengerre kitekinteni, mely a tavaszi áradásoknál nagyobb színvizet nem ismer, szívesen játszadozik elméjében azzal a gondolattal, hogy neki is van állóvize, mely hasonlít a tengerhez, s melyen csónakok, vitorlások és gőzösök raja ringatódzik” [kiemelés – R. D. Sz.] Eötvös Károly, *A Balaton tava = Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből. Magyarország, 4.*, a magyar kiadást szerk. Jókai Mór, Nagy Miklós, Bp., Magyar Királyi Államnyomda, 1896, 577.

<sup>89</sup> Uo.

<sup>90</sup> „Kezdetleges fürdőzésre a Balatont partjainak egész hosszában ős időktől használták. A parton és a parthoz közelebb lakók, kivált a nyári aratási és cséplési munka befejeztével, ünnepnapokon gyalog és kocsin tömegesen mentek a partra, vitték magukkal élelmi szereket, és férfiak, asszonyok, gyermekek; örege-apraja százanként fürödtek a nyári meleg délutánokon és valóságos vásár módjára zsibongtak a tó sekélyes vizeiben és homokos partjain. Az e féle fürdőzés július elejétől augusztus közepéig szokott tartani” Uo. 584.

<sup>91</sup> Uo. 599–600.

Érdekes módon az 1896-ban (a millennium időszakában) megjelenő reprezentatív kiadvány Balaton-fejezete alapján a fürdőzés régóta része a tó körüli lakosság életének, a Balaton tárt karokkal fogad mindenkit („gyöngének született gyermeket”, „beteg idegzetű nőt”, „ereje fogytán levő aggot” stb.), és csupán azt említi problémaként, hogy a magyarok külföldi fürdőkben költik a pénzüket. Ehhez képest Eötvös 1900 és 1909 között született Balaton-köteteinek önéletrajzi elbeszélője sokkal problematikusabbnak látta mindezt. Mint említettük, a három kötet számtalan fejezetében bukkan föl a tágan értelmezett modernizáció kigúnyolása, és szinte alig jelenik meg a narrátori fókusz előterébe állított témaként a fürdőturizmus, ha pedig mégis, akkor többé-kevésbé negatív színben. A *balatoni utazás vége* „Hazafelé” című fejezete látszólag azt az érzetet kelti, hogy az 1900-ban megjelent két kötet és a kilenc évvel később megjelent folytatás közötti idő lényeges változást idézett elő az elbeszélő vélekedésében, hiszen örömmel konstatálja kétkötetes könyvének sikerét és hatását a Balaton fejlődésére:

Ma már huszonöt virágzó balatoni fürdőtelepet mutathatnék, nem hármát-négyet, mint harminckét év előtt. [...] Utazásunk után negyedszázad mulva jelent meg könyvem első két kötete. Csodálatos szeretettel karolta ezt föl mivel jó magyar közönségünk. [...] A messze lakók előtt újabb és ismeretlenebb volt a tárgy, a Balaton szépsége, tehát érdekesebb is. A gyakorlati siker tünteti föl könyvemnek bármily szerény, de valódi becsét. Mióta könyvem napvilágot látott: azóta évenként szaporodnak a Balaton körül az újabb és újabb fürdőtelepek. Kenese, Világos, Aliga, Zamárdi, Szárszó, Falu-Szemes, Mária-telep, Balaton-Berény, Györök, Szepezd, Badacsony, Alsó-Örs fürdőhelyek azóta keletkeztek, s ezek is, a régebbiek is azóta váltak nagyobbá és díszesebbé.

Legnagyobb örömet nekem ezzel okozott könyvem.

Valamivel később azonban kiegészíti, feltételekhez köti a jelennel és a jövővel kapcsolatos – a számokat illetően meglehetősen elnagyolt<sup>92</sup> – elképzeléseinek pozitív kimenetelét:

Jó magyarnak, okos hazafinak *nem szabad idegen népek tengerét, idegen országok fürdőit látogatni*, s szegény országunk fölös pénzét ott tékozolni. Majd ha a Balaton partjának minden alkalmas része kényelmes nyaralókkal lesz behintve, s ötvenezer fürdővendég helyett félmillió jön oda üdülni nyaranként: törekvésünk végére akkor jutunk el.

Ne törődjünk azzal, ha császárok, királyok, főhercegek, nagy *mágnások és nagy tőzsérek* nem tanyáznak ott, *s nem vonzzák oda a művelt világ ledér alakjait s a majomerkölcsű tömeget se hazánkból, se a külföldről*. Nincs mit várni a magyarnak mindezekről. Szívesebben okoznak ezek kárt nekünk, semmint hasznot hajtának.<sup>93</sup> [Kiemelés – R. D. Sz.]

Érvelésében, pontosabban: annak szóhasználatában, ellentétpárjaiban („jó magyar”, „okos hazafi” – „mágnások, tőzsdések”, „majomerkölcsű tömeg”) egyúttal felidéződik

<sup>92</sup> „Ezt a századfordulón teljességgel irreális elvárás [ti. Eötvös vízióját – R. D. Sz.] az 1960-as évek-re teljesítette a balatoni idegenforgalom: 1960-ban 511.829 fürdővendége volt a tónak” SCHLEICHER, *Kulturális kölcsönhatások... i. m.* 60.

<sup>93</sup> Eötvös 1909, 254–255.

a századvég azon konzervatív érvelésmódja, amely különbséget tett a Grand Tour értelemében vett (külföldi vagy honi) *utazás* és az egyre nagyobb teret hódító, tömeges *turizmus*<sup>94</sup> kulturális mintája között. Takáts József tanulmánya<sup>95</sup> Arany László egyik 1879-es (Ágai Adolf kötetéről szóló) bírálata kapcsán rekonstruálja ezt az eszmetörténeti kontextust, amelyben előbbi, az utazás, értéktelített kategóriaként, a „régibb művelt körök” (azaz a földbirtokos nemesség) kulturális gyakorlatával, a turizmus pedig a mobiltőkével rendelkező új társadalmi csoportok (kereskedők, iparosok) negatívan értékelt<sup>96</sup> önértelmező aktusával válik azonosíthatóvá.<sup>97</sup> Persze Eötvös szövege mindezt a turizmus összefüggésében – mint oly sok mást – ugyancsak nem fejti ki részletesen, de a modern tömeges utazás jellegzetességeivel kapcsolatos korábban idézett kritikái megnyilvánulások, kételyek jó okot adnak e dichotómia feltételezésére a fenti érvelésben, amely összefüggésbe hozható a korábban idézett részletekben működésbe lépő republikánus beszédmód szóhasználatával.

Itt nyer értelmet igazán *A balatoni utazás vége* című harmadik kötet jelentős hányadát (a 310 oldalas könyvből kicsivel kevesebb, mint 100 oldalt) elfoglaló betéttörténet, a hét pozsonyi jurátus (Ferenczy István, Apostol József, Orbán Miklós, Oláh Dani, Hudoba Soma, Lükő Géza és Lakatos Miklós) 1844-es dunántúli utazását megörökítő rész. A hét kalandvagyó fiatal jogtanonc rövid, a diétai szünet ideje alatt tett, Balatont is érintő utazása és annak részletes elmesélése egyfelől lehetőséget nyújt az elbeszélőnek az 1840-es évek forradalmi szerveződése és a protestáns iskolázta-  
tás közötti összefüggés látens kidomborítására,<sup>98</sup> Magyarország felfedezendő volta-

<sup>94</sup> GYÖMREI Sándor, *Az utazási kedv története* (Bp., Gergely R. kiadása, 1934, 192 p.) című könyvében előbbi paradigmát az „arisztokratikus-intellektuális utazások kora” (65–108), utóbbit pedig a „polgári utazások kora” (130–154) megjelöléssel tárgyalja. Az utazási kultúra alakulása és a modernizáció összefüggéseire lásd: KÖSTLIN, Konrad, *Utazás, régiók, modernség*, ford. Kovács Tímea, Café Babel, 1996, 4. sz., 117–124.

<sup>95</sup> TAKÁTS József, *Genus Migrans: a turizmus kulturális azonosítása egy 1897-es szövegben = Uő, *Ismerős idegen terep*, Bp., Kijarat, 2007, 254–266.*

<sup>96</sup> A turizmussal kapcsolatos 19. századvégi negatív attitűdöt illetően lásd: T. SZABÓ Levente: „*Erdély népei*”... *i. m.* 157–160.

<sup>97</sup> Takáts emellett meghatározónak véli a korszak kontextusában a dzsentroid középosztály és az (aszsimilálódó) zsidó középréteg etnikumkarakterológiai eltérését és konfliktusát: „[a] másik magyarázati lehetőséget inkább etnikumkarakterológiainak nevezhetjük, mint szociológiainak: eszerint a turizmus a zsidó faj karaktere által meghatározott kulturális viselkedés” TAKÁTS, *Genus migrans... i. m.* 258–260. Ha visszaidézzük Eötvös Károlynak a tóban való fürdés kapcsán felvázolt teóriáját a „lónemzet” (= magyar) és „juh-nemzet” (= német, zsidó) különbségéről, máris nyakig benne járunk a korszak etnikum-orientált magyarázat repertoárjában. Az azonban, hogy „[...] a turizmust ebben a társadalomtörténeti keretben társadalmi utánzásként is [értsd: asszimilációs célzatú, kulturális hasonulásként – R. D. Sz.] is lehet értelmezni [...]” (Uo. 262) nem újdonság az utazás kultúrtörténetében. „Az új gazdagok igyekeznek levetni a nyárspolgári szokásokat és átvenni a születési és szellemi arisztokrácia életmódját. Elsősorban az utánzás – írja Gyömrei Sándor – az a lelki jelenség, amely kimozdítja otthonából a vagyonos kereskedőt, a gyárost, a pénzembert és a polgári értelmiséget” GYÖMREI, *Az utazási kedv... i. m.* 130–131.

<sup>98</sup> „Szegény kálvinista diákok. No, ezek igazi utazók. Legátusok és szuplikánsok. Minden esztendőben elindul kollégiumából négy-öt száz ifju, s bejárja az ország nagy részét. S hogyan járja be? Gyalog.

nak hangsúlyozására<sup>99</sup> és a Dunántúl erényeinek újabb, retrospektív sorjázására.<sup>100</sup> Másfelől a szöveg elbeszélője itt nyilvánítja ki legerőteljesebben (történeti perspektívába helyezve, a valós 1875-ös utazás cselekményétől eltávolítva, példázatként mintegy): a haza szeretete számára egyet jelent a haza ismeretével. „Mert a hazát szeretni kell. Mindennél jobban és örökké. Am aki hazáját igazán nem ismeri: igazán nem is szeretheti. Már a régiek is tudták. »Ignoti nulla cupido.« Ami körülbelül azt jelenti magyarul: Hogy szerethessem én azt a leányt halálig, akit nem ismerek?»<sup>101</sup> Emellett a jurátusok nyári túrája kapcsán felhívja a figyelmet (nem függetlenül persze a teleologikus végponttól: a nemzeti eszme felülkerekedéséről, az 1848-ban bekövetkező forradalom célképzetéről)<sup>102</sup> a megismerés, az útra kelés lélekgazdagító jelentőségére, a *Bildung*ban betöltött szerepére. „Látni, figyelni, észlelni, lelket gazdagítani, eszmék és érzések kincsét gyűjteni, egész élet számára az emlékezet gyönyöreit megszerezni

---

Az apostolok lovain és módjára. Hátán háza, kebelén kenyere. Ott hál, ahol megesteledik, ott lakik jól, ahol szívesen látják. Bejárja az egész vidéket. Megmássza hegyeit és sziklavárait, fürdik vizeiben, bebukkan rengetegeibe, ismeri csárdáit, összeszedi népdalait, megrakodik minden tájnak költészetével, bölcs és vidám mondásaival, tarkabarka példabeszédeivel. S amikor visszatér kollégiumába: lelkét és tudását ott kicseréli társaival” Eötvös 1909, 129.

<sup>99</sup> „Mi magunk se ismerjük önhazánkat. Még magyar utazó sincs Magyarországon. Széchenyi, Wesselényi is csak idegen országokon járt; Gorove, Szemere, Pulszky is csak a külföldet utazta be. Fényes Elek munkái is csak üres, hivatalos adatokkal telvék. Alig van bennük élet; *költészet és népleírás* semmi. Népünk lelkéről, nemzetünk szelleméről senki nem beszél. Mintha a vármegyék viszállyain kívül nem is volna magyar világ” [kiemelés – R. D. Sz.] Uo. 128.

<sup>100</sup> „A felső-tiszai jurátusok szerencsésebbek voltak.

Ők túl a Dunát választották ki. Sohase látta közülük egy se. A tüneményes Balatont csodás regéivel. A zordon Bakony rengetegét, ahol éppen most mult el Sobri, de lábainak nyoma még meleg, s híres kalandjainak hagyományai még forrók. Az istenek és a költők által fölszentelt Csobáncz és Tátika várát, a délceg Badacsonyt, amint mosolyogva nézi magát a Balaton tükrében, s a fejedelmi Somlyót, amint büszkén emeli fel koronás fejét a Marczalnak és Kemenesaljának ködbe vesző, messze síkjain. És túl a Duna nagyjai, a nemzet ragyogó vezetői! Deák Ferencz az ő kehidai magányában, a nagy költő, Kisfaludy Sándor az életnek alkonyán már sümegi remetelakában, és Széchenyi, a legnagyobb magyar ott a Fertő partján, czenki kastélyában!

Oda menjünk! Ezeket lássuk! Ezekben van együtt a múltak dicsősége s a jövőndő nagysága, fénye, ragyogása!” Uo. 130–131.

<sup>101</sup> Uo. 123.

<sup>102</sup> „És mégis mennyi erőt látok én e hét ifjuban, mennyi dicsőséget nevükön!

Érezték, hogy új ég, új föld támad fejük fölött és lábuk alatt.

Érezték, hogy más a honfi kötelesség ma, mint volt eddig. Ne csak merengjünk a multnak dicsőségén, ne csak védelmezzük az eltűnt idők korhadó alkotásait, ne csak átkunk és imádságunk szálljon ellenségeink ellen, hanem alapítsuk meg a jövőndőt, szerezzünk jogot és szabadságot a népnek, lelkesedést a nemzetnek, s szegezzünk fegyvert, éleset és sulyosat, az ellenség ellen.

Még szellő se mozdult, még sejtelem se támadt: lesz-e valaha még a magyarnak függetlenségi harca valamikor? Az a hét ifjú még honfi ábrándokkal s ifjúkori pajzánkodásokkal töltötte ideje nagy részét, de már ott, Somlyó várának omló falai közt hét honvéd volt ő testben, lélekben. Csak azt nem tudta: mikor kerül rá a sor.

Majd négy év múlva, jurátus urak! Négy év múlva!

Hanem addig is: »Hazádnak rendületlenül...«” Uo. 205–206.

csak ily utazással lehet<sup>103</sup> – írja, és az is beszédes, hogy a balatoni körútjuk során Sümegyet is meglátogató nebulókat az Eötvös írásában következetesen kultikus hangon megjelenített,<sup>104</sup> már idős költő, maga Kisfaludy Sándor döbbsenti rá hazájuk beható ismeretének a fontosságára.<sup>105</sup>

Miként a jurátusok nyári felfedező körútja is, a *Bildung* elengedhetetlen részeként jelenik meg mint követendő példa Eötvösék balatoni utazása – jóllehet utazóink nem fiatalok, 1875-ben már jócskán benne járnak a férfikor nyarában – a szó szoros értelemben ugyancsak nem nevezhető *turisztikai* motivációjúnak. Célja a haza megismerése, nemzeti tartalmú közösségi élmény létrehozása és a lélek nemesítése. Az egyik oldalon tehát a negatívan értékelt turizmus, amely alkalmi, szórakoztató célzatú, magánélményekhez kötődő, és a 19. század második felében már riasztó tömegesedés jellemzi, hiszen a szélesebb (például női vagy akár alsóbb társadalmi rangú) közönség számára is nyitott. A másik oldalon pedig a valódi utazás, amelyet – Takáts József szóhasználatával – „[...] időbeli tartósságával, az utile célelvével, a férfi utazóval és a politikai közösség (a nemzet) perspektívájával jellemezhetjük”.<sup>106</sup> A Balaton körbeutazása és megismertetése Gyulai Pállal, valamint erdélyi tudós barátaival – és így sejtethetően az Eötvös által kilátásba helyezett, ám végül meg nem valósult erdélyi kirándulás<sup>107</sup> – innen nézvést cseppet sem magánélményekből indul ki, és nem is csupán azok kialakítására törekszik, hanem közösségi célja van: a nemzeti identitás formálása, ráismerés a hazára, önmagunk megtalálása a tájban. Így a fenti idézetekből úgy tűnik, a szöveg – hiába helyesli elméletben a Balaton turizmus általi népszerűsítést és a vendégek növekvő számát – ugyanezt a követendő magatartás, a „turista-lét” ellentétéként tételező attitűdöt várja el a Balaton mindennemű látogatójától.

Eötvös Károly szövegeiben tehát a Balaton felvirágoztatása csak akkor lehet üdvös, ha nemzeti érdeket szolgál, idegen minták nélküli belső fejlődés eredményeként alakul ki. S ha mindenáron turisztikai célokat elégit is ki, közönsége legelső sorban a művelt magyar emberek, a „magyar nemzet” kell, hogy legyen. A tőkés kapitalizmus (ezen belül a kereskedelem és az idegenforgalom), illetve általában a modernizáció

<sup>103</sup> Uo. 135.

<sup>104</sup> Ennek részletes elemzését lásd: RADNAI, *Kisfaludy Sándor portréja... i. m.* Lásd még: NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 218.

<sup>105</sup> EÖTVÖS 1909, 194–195.

<sup>106</sup> Takáts a kontextus rekonstrukciójához (Arany László tárgyalt bírálatának ellentétpárjai mellett) gróf Teleki László 1806-os értekezését (*A magyar nyelv elmozdításáról buzgó esdeklései Gróf Teleki Lászlónak*, 1806) használja fel. TAKÁTS, *Genus migrans... i. m.* 264–265.

<sup>107</sup> „– Jól van, Miklós, segítünk a bajon. Te elhurczolsz engem Tordára, Kolozsvárra, megmutatod a tordai hasadékot, s megtanítasz, miként kell készíteni a kolozsvári káposztát és tordai pogácsát, s hol terem a pojník és batul? Így is lesz pihenőd. Azután én elviszlek téged túl a Dunára, s megmutatom a Balatont. Elvisszük Gyulai Pált, Salamon Ferencet, Szász Károlyt, Szilágyi Sándort is, erdélyi barátainkat, lássanak világot valahára ők is. Így is lesz pihenőd.

Erdélyi utunk és pihenőnk sohase jött létre, de a Balaton körül csakugyan utaztunk, úgy, ahogy megállapodtunk. Szász Károly elmaradt, helyette Szentirmay József lett a társunk” EÖTVÖS 1909, 230–231.

kérdéseit érintő részletek nem titkolt kételyről tesznek tanúbizonyságot, amely a balatoni turizmus állapotára és lehetséges fejlődésére nézve is meghatározzák Eötvös kötetének Balaton-képét. Miként az *Utazás a Balaton körül* és *A balatoni utazás vége* az általuk reprezentált terek alapján értelmezhető egy alapvetően rurális karakterű és archaikus-patriarchális magatartásformákat sugalló balatoni táj megalkotását célzó kísérletként,<sup>108</sup> úgy a turizmus megítélése kérdésében felmutatják az ettől eltérő, más társadalmi csoportokhoz (nagyfokúval rendelkező városi polgársághoz, kereskedőkhöz, iparosokhoz) kötődő térhasználat kritikáját.

### *Összegzés, kitekintés*

Eötvös Károly *Utazás a Balaton körül* I–II. és *A balatoni utazás vége* című kötetének tematikus, a Balaton-vidéki fürdőturizmus reprezentációjára fókuszáló elemzése több tanulsággal és tovagondolásra érdemes következtetéssel szolgál. Ezek egyrészt kifejezetten a Balaton irodalmi megjelenítésével és turizmusának kulturális beágyazottságával, másrészt Eötvös Károly szövegvilágával kapcsolatosak.

Először is a Balaton-kötetek ilyen szempontú elemzése jól jellemezte, mennyire nem volt magától értetődő a tó mentén lassacskán kialakuló és intézményesülő fürdőturizmus kulturális „sajáttá tétele”, a nemzetépítésben történő elhelyezése, valamint milyen eltérő megszólalási formák által valósult meg a tág értelemben vett turizmusról való beszéd, akár egyetlen szerző különböző szövegeiben is. E regionális vonatkozású társadalomtörténeti folyamat további alakulásának felvázolásához érdemes lenne megvizsgálni a későbbi, főként az 1920 utáni megváltozott történelmi szituációban, a magyar táj „újrafelfedezésének” időszakában<sup>109</sup> született Balatonnal kapcsolatos szövegeket. Annak feltérképezése, hogy az 1920–30-as évek újfajta (revizionista) nacionalizmusában milyen elgondolásokat forgalmaztak a Balatonról az azt témájukká tevő szépirodalmi és ismeretterjesztő művek<sup>110</sup> vagy akár az ekkoriban működő

<sup>108</sup> Erre a legszemléletesebb szöveghely, ahol az elbeszélő antropomorfizálja (s ily módon egyben nemzeti értelemben karakterizálja is) a tájat: „Csakugyan csodálatos a látás onnan. [...] napkelet felé föltáru a Lesencze völgye és az Eger patak völgye. Itt pedig örök ragyogásával s égi illatával mosolyog a nézőre a szépség, az arány, a szüntelen változat s a magyar lélek hagyományainak s képzeletének minden varázsa. Istennek egyetlen tökéletes szinköre ez. Ott játszanak előtted a természetnek s a nemzettörténetnek s a magyar népéletnek ünnepi alakjai. Öreg családapákként Haláp, Szentgyörgy és Badacsony, nyalka legényként a gulácsi és tóti és hegyesdi csúcsok s csaták járta hősökként Csobáncz és Szigliget várai. És a falvak és nyalka tornyaik, a zöld vetések, vidám patakok, a malmok és sorban álló farendek a völgyeken s a sugárzó szőlők és nyaralók a hegyek oldalán. Mintha ők nyújtanák, ők tárnák feléd a női báj minden örömét, vidámságát” Uo. 186. [Kiemelés – R. D. Sz.] Eötvös Balaton-köteteit, mint a Balaton nemzeti tájként való karakterizálását részletesen elemeztem korábban, lásd: RADNAI, A *'Magyar tenger'...* i. m.

<sup>109</sup> POMOGÁTS Béla, Bevezetés = *Magyar Dunántúl. Művelődéstörténeti olvasókönyv*, összeáll. POMOGÁTS Béla, Pécs, Pro Pannonia, 2007, 7–8.

<sup>110</sup> A Balatonról szóló szövegek exponenciális növekedését csak néhány címmel fémjelvezve: Wlassics Tibor szerk. *Balatoni kalauz* (1925); Váth János: *A kövek között* (1941), *Halásztűznél* (1937);

balatoni sajtótermékek,<sup>111</sup> rávilágíthat arra, hogy milyen reprezentációk élnek tovább a 19. század után, mik változtak, és melyek azok, amelyek a mai napig meghatározzák a Balaton-vidék önképét és a róla való gondolkodást.

Eötvös Károly munkássága kapcsán a balatoni turizmus fejlődésének irodalmi megjelenítése leginkább politikai eszmetörténeti szempontból jelentéssé. Azon megszólalási módok, stratégiák felfejtése, amelyek Eötvös Károly szövegeiben megjelentek a modernizáció és azon belül a turizmus értékelése kapcsán, rávilágít arra, hogy a kiegyezés utáni magyar liberalizmus politikai érvrendszere miképp vált a század utolsó harmadában egyre konzervatívabb beszédmóddá.<sup>112</sup> S ugyanígy, az általam vizsgált 1900 és 1909 között született szövegegyüttes problémakezelése – leginkább a második kötet hosszan idézett lezárása – kiválóan megmutatja (esetünkben a fürdőturizmus vonatkozásában is), hogy milyen kételyek és kihívások elé állították a századvég társadalmi változásai (a tőkés középosztály megerősödése), valamint új politikai irányjai (például a szocializmus vagy az agrárius szerveződések)<sup>113</sup> a kossuthi és a deáki politikán pallérozódott magyar nemességet. Bizonyosan izgalmas következtetésekhez vezetne Eötvös itt vizsgált szövegeinek érvelési stratégiáját szintézisbe hozni egyéb, politikai és életrajzi jellegű szövegeivel, amelyek érintik a századvég legfontosabb politikai „korkérdéseit”: a nemzeti eszme érvényesítését, a munkásosztály helyzetét, valamint az állam és az egyház viszonyát.<sup>114</sup> Eötvös ugyancsak fontos életrajzi írásai mellett a jelentősebb politikai beszédei is megjelentek két kötetben (*Harcz a nemzeti hadseregért*, 1906; *Harcz az alkotmányért*, 1909), politikai szerepének, újságírói munkásságának és képviselői praxisának kritikai igényű eszmetörténeti értékelése azonban még várhat magára. Bizonyosan érdeklődésre tarthat számot e politikai beszédek eszmetörténeti kontextusba helyezése, amelyhez – kissé távoli és túllontúl speciális témája ellenére – jelen tanulmány kérdezőmódja, problémafelvetése is adalékul szolgálhat.

---

Sebestyén Gyula: *Mosolygó balatoni emlékek* (1935); Lukács Károly: *A Balaton* (1931), *Utazás a Balaton körül. Siófoktól Siófokig* (1947); Sziklay János: *Balatonunk egészségügyi, gazdasági és turisztikai értéke* (1928), Sziklay János szerk. *A Magyar Tenger Iklódy-Szabó János megvilágításában. Beszédek, cselekedetek, írások. Munkásságát érintő megállapítások. 1933–1940* (1940); Margittay Rikárd: *Balaton. Tájak – emberek* (1943).

<sup>111</sup> *Somogy Vármegye Hivatalos Lapja* (1882, 1904–1942), *Balaton Kurír* (1933–44), *Balaton Szemle* (1942–44), *Zalai Közlöny* (1925), *Zalai Magyar Élet* (1940–44), *Zalamegyei Ujság* (1920–44), *Zalai Összetartás* (1944–45).

<sup>112</sup> „A század első két évtizedének új, izgalmas, mozgósító erejű eszméi antiliberális (s általában anti-kapitalista) eszmék voltak, melyeknek hívei nemcsak elutasították a liberális álláspontot, de elavultnak is tekintették. Azok, akik ragaszkodtak a liberális hagyományhoz [...], kulturális háborúra kényszerültek a »radikális ellenkultúrával« szemben, amelybe Ady, a *Nyugat*, a *Huszádik Század*, a szociológia és a pszichoanalízis iránti rajongás, Marx és Nietzsche egyidejű kultusza egyként beletartozott, s e kulturális háborúban szellemi pozíciójuk fokozatosan konzervatívvá alakult” TAKÁTS, *Modern magyar... i. m.* 100., lásd még: 80.

<sup>113</sup> Uo. 75–77.

<sup>114</sup> Uo. 86–87.



HORVÁTH KITTI

„Kisfaludy Károly világtalan tekintete mereng a fehér márványból...”

Krúdy Gyula Kisfaludy-portréja

### *A Krúdy-féle Kisfaludy-kép*

Krúdy a modern magyar próza megújítójaként írók, szerkesztők népes csoportját szerepeltetve műveiben gondoskodott arról, hogy a többnyire már életükben elfelejtett alkotók emlékezete fennmaradjon.<sup>1</sup> Írásainak hasonlatai, idézetei több száz alkotó nevét őrzik. Holt és eleven írók, költők tömegére reflektál, akiket az egykori és kortárs boltosok, színészek, vendéglősök, politikusok, társasági urak és hölgyek vesznek körül.<sup>2</sup> A társadalom különböző rétegeinek képviselőit felvonultató műveivel tabló-szerű látképet fest saját koráról. Véleménye szerint az irodalom az élet térbeli, időbeli, valamint minőségi és mennyiségi kiterjesztése.<sup>3</sup> Ennek következtében az irodalomra való utalásrendszer fontos szerepet tölt be a regényeiben, novelláiban.<sup>4</sup> Az íróhősök közül a szinte egyeduralmat betöltő Rezeda Kázmér alakja a legismertebb. Azokat a szövegeket olvasva azonban, amelyekre fentebb utaltam, úgy gondolom, hogy egy újabb irodalmi kulcsfigura vizsgálatára nyílik lehetőség.

Az *Aranykéz utcai szép napok* című gyűjtemény elbeszéléseinek főszereplője egy új íróhős feltételezésére teremt alternatívát. Az egyes szám első személyben elbeszél, biedermeier miliőben játszódó történetek K. Károly nevű szereplője a 19. század első harmadának magyar irodalmi életét meghatározó Kisfaludy Károly megidézésének tekinthető. A novellákban megjelenő jelzésszerű és kanonikus jellegű reflexiók egymás mellé rendezésével kialakított személyiségkép, valamint az elbeszéléseket megelőző *Előhang* utalásai alapján feltételezhető, hogy Krúdy valóban a magyar vígjátékírás atyjaként emlegetett szerzőt szerette volna megidézni az *Aranykéz utcai* történeteiben. A Kisfaludy-figura szerepeltetésére és a személyére vonatkozó hivatkozások következtében egy eddig figyelmen kívül hagyott Krúdy-hős formálódhat.

Krúdy életművének jelentős részét teszik ki a visszaemlékezések. Íróportréi gyakorta árulkodnak szerzőjük irodalmi hangoltságáról. A múltidézés sorát az 1913-as *A vörös postakocsi* nyitja, amelyben a századforduló magyar irodalmának, politikai

<sup>1</sup> FÁBRI Anna, „Egykor regényhős voltam” = *Az élet álom – In memoriam Krúdy Gyula*, szerk. FÁBRI Anna, Bp., Nap, 2003, 322.

<sup>2</sup> Uo. 320–322.

<sup>3</sup> Uo. 325.

<sup>4</sup> Uo. 329.

életének képviselői jelennek meg, és szolgálnak kiindulópontként a későbbi memoárszerű alkotásokhoz. Irodalmi portrékat tartalmazó önálló kötetek (*Magyar Köztársaság almanachja, A tegnapok ködlovagjai*) már Krúdy életében megjelentek, legtöbbjük azonban szétszórtan újságokban, folyóiratokban volt olvasható. Az 1957-ben kiadott *Irodalmi kalendárium*, majd az 1974-es *A szobrok megmozdulnak* című gyűjtemény tartalmazza a sajtóban megjelent alkotásokat.<sup>5</sup>

Az *Irodalmi kalendárium* című kötetben „a profán kultuszok írója”<sup>6</sup> két szöveggel is emlékezik Kisfaludyra (*Kisfaludy Károly; Szegény Kisfaludy!*). Úgy véli „Kisfaludy Károssal kezdődik az igazi magyar irodalom. [...] Az ő kedve, satírja vonul később végig az egész tizenkilencedik század irodalmán, Jókai regényein, Mikszáth tréfáin”.<sup>7</sup> Az idézet jól bizonyítja az íróelőd irányába mutatott tiszteletet és elismerést. Krúdy ugyan nem csatlakozik szorosán a Kisfaludy-szakirodalom fénykorához, hiszen az elemzett szövegek többsége az 1910-es éveket követően íródott. A Kisfaludy-kultusz problematikus vonásának (a kultikus tisztelet tárgyául nem az életműben mutatkozó költői génusz, hanem sokkal inkább a kezdeményező, alapító szerepkör a hangsúlyos) folytonosságát azonban nem szakítja meg.<sup>8</sup>

Az *Aranykéz utcai szép napok* című novellafüzérben nem találhatók olyan jelentős irodalomtörténeti vonatkozások, amelyek egyértelművé tennék a Kisfaludy Károlyra való következtetést (Krúdyt ezúttal sem az író művészi tevékenysége, hanem társadalmi, elsősorban pedig szerelmi élete érdekelte), néhány utalás azonban mégis a reformkort megelőző korszak irodalomszervezőjének megidézése felé irányítja az értelmezést.<sup>9</sup> A további Krúdy-novellákban (*A százgalléros, Három ezüstlakat, L.M. emlékkönyvébe, Régi fametszetről való pesti úr, A daliás függetlenségi követek*) előforduló reflexiók egymás mellé rendezésével ugyanakkor egy teljes Kisfaludy-kép rajzolódhat ki az olvasó előtt. E mozaikok összeillesztése a töredékesen fennmaradt elbeszélésciklus felszínes szerelmi történeteiben főszerepet betöltő, „a magyar regényesség atyamesterének”<sup>10</sup> kijáró irodalmi „szöveg-emlékhelyek” forrásainak a feltárásával lehetséges.

Az 1916-ban kiadott (korábban önálló elbeszélésként már napvilágot látott) elbeszélésfüzér első négy novelláját (*Múló évek az Aranykéz utcában; Fáj; A nők könyvéből; Egy Aranykéz utcai éj emléke*) megelőző *Előhangban* olvasható sorok („Ők, a régi írók írtak igazságokat, szépségeket, jóságokat, meséket. Félrefordították a fejüket az élet kellemetlenségeitől. Hallatlanul énekel Manon Lescaut és a három testőr andalítóan hazudik. Jázminvirágos Kisfaludy és sírógörcsös Maupassant; a nő lovagja, Turgenyev és a féleszű lord, aki románcokat énekel! Ők tudtak írni – mert hisz e korban a nyomtató

<sup>5</sup> FLEISZ Katalin, *Medialitás Krúdy prózájában*, Jyväskylä, Jyväskylä University Printing House, 2012, 126.

<sup>6</sup> FÁBRI, *Egykor regényhős voltam, i. m.*, 317.

<sup>7</sup> KRÚDY Gyula, *Irodalmi kalendárium*, vál. BARTA András, Bp., Szépirodalmi, 1989, 14–16.

<sup>8</sup> GOSZTONYI Ferenc, *Kisfaludy Károly 19. századi irodalmi kultuszáról*, ItK, 101(1997), 3–4. sz. 286.

<sup>9</sup> KEMÉNY Gábor, *A szecessziós Krúdy*, Magyar Nyelvőr, 125(2001), 3. sz. 319.

<sup>10</sup> KRÚDY, *Irodalmi kalendárium, i. m.*, 17.

műhelyek lassabban dolgoztak –, írták életüket, érzelmüket, örömeiket, szenvedésüket<sup>11</sup>) máris mozgásba hoznak egyfajta Kisfaludy-képzetet. Az elbeszélésekben olvasható, torzított kontextusban előforduló utalások további, Kisfaludyhoz kapcsolható életrajzi „helyre” reflektálnak.

A Krúdy szövegekben megjelenő lapírás és folyamatos publikálás a „néhai hasonlíthatatlan Hazafi ’s Költő”<sup>12</sup> irodalmi tevékenységének a jellemző vonása volt. A megidézett szerző az 1820-as évek magyar irodalmi életének meghatározó főszereplőjeként, költészetével, drámaírói tevékenységével, az új irodalom legfontosabb orgánumának tekintett *Aurora* zsebkönyv szerkesztésével, sokrétű életművet hozott létre. Pest irodalmi központtá szervezésében, az új romantikus irodalom térnyerésében is tevékeny részt vállalt. Krúdynál K. Károly a Kisfaludy halála után 14 évvel induló *Életképek* mellett az (1850 márciusa és 1939 októbere között megjelenő) *Pesti Napló*ban publikált, ezen sajtóorgánumok beemelése az időszerűtlenség és az idősíkok összekeveredésével teszi bizonytalaná az olvasót.

A publicisztikai kötelezettségek mellett a novellaszövegekben több helyen is találunk a közönségsikerre, az írói elismertségre vonatkozó utalást: „Maga a legnagyobb író Pesten! [...] Ismeretlen gavallérok borultak a nyakamba a Váci utcán, és a hölgyek a szalonokban rólam beszélgettek.”<sup>13</sup> Krúdy efféle reflexiói is megalapozottnak tekinthetők, ugyanis Kisfaludy Károly Gaál Györggyel folytatott levelezésében, valamint a Toldy Ferenc-féle Kisfaludy életrajzban<sup>14</sup> is több olyan anekdota olvasható, amely a közönség elismerését, és egy-egy jól sikerült bemutató utáni ünneplés emlékét őrzi. Kerényi Ferenc „*Társalkodásról, színházról, magyarságról*” című tanulmányából egy 1819 májusában a bécsi rendőrminisztériumba beérkező titkosügynöki jelentés ismerhető meg, amely az első Kisfaludy-darab, *A tatárok Magyarországon* című vitézi játék tomboló publikumáról számol be.<sup>15</sup> Nyilvánvaló, hogy az anekdotikus történethez kritikusan kell viszonyulni, ennek ellenére úgy vélem, hogy Krúdy novelláiban tudatosan reflektál Kisfaludy életének ezen epizódjaira.

A következő jellegzetesség, amely a hosszú 19. század „irodalompolitikusára”<sup>16</sup> enged következtetni az *Egy Aranykéz utcai éj emléke* című novella „K. Károly divatos elbeszélő író”<sup>17</sup> sora. Kisfaludy az 1820-as évek elismert elbeszélésírója volt.

<sup>11</sup> KRÚDY Gyula *Összegyűjtött művei, Regények és nagyobb elbeszélések* 6., kiad. KELECSÉNYI László, Pozsony, Kalligram, 2008, 115.

<sup>12</sup> *Tudományos gyűjtemény* 1831. VII. kötet, 120.

<sup>13</sup> *Uo.* 118.

<sup>14</sup> Toldy Ferenc visszaemlékezése In: KISFALUDY Károly *Minden munkái VI. kötet*, szerk. SCHEDEL Ferenc, Pest, Kilián György, 1844, 346): „Kisfaludy egy akkor időhöz illő prólógot írt váratlanul előkerült darabjához; s ez május 3d. zajgó jelei közt adatott a közönség lelkesedésének. Alig szabadulhatta meg a költő az ifjúság tüzetől mely őt a színre akarta hurcolni, mint egykor Párizs népe Voltairt.”

<sup>15</sup> KERÉNYI Ferenc, „*Társalkodásról, színházról, magyarságról*”, *Műhely*, 11(1988), 2. sz., 31–37.

<sup>16</sup> FRIED István, *Kisfaludy Károly irodalompolitikája* (Kisfaludy Károly halálának 175. évfordulójára emlékülés, Győr, 2005.), Arrabona Múzeumi Közlemény, 43(2005), 2. sz., 9–20.

<sup>17</sup> KRÚDY Gyula *Összegyűjtött művei...*, i. m., 130.

Szatirikus-realisztikus novelláival és romantikus történelmi elbeszéléseivel járult hozzá e műfaj megújításához. A „magyar novella úttörőjének” tartott szerző hatására számos beszélyíró lépett fel. Egyre több, a korszak kulturális életét meghatározó komoly és víg novellát közöltek.<sup>18</sup>

A fentebb említett kritikával kezelendő mozzanatokat bővíti a síremlékre gyűjtő tevékenység (édesanyja sírkövét kívánja megújítani) történetbe emelése is. Feltételezésem szerint Krúdy ezzel a motívummal Kisfaludy újratemetési és szoborállítási ceremóniáinak bonyolult és több szempontból problémás történetére kíván reflektálni, ezzel is rejtetten utalva a valamikor létező, a kanonizáció során kora irodalmi vezérévé váló alkotóra.<sup>19</sup>

A felsorolt bizonyítékértékű motívumok mellett további szemléletes példa a Krúdy-féle portréalkotás módszerére a novellák festészetre és képszerűségekre való utalásrendszere. Az *Irodalmi kalendáriom* című kötetben a szerző, Kisfaludy festői szerepét kiemelve („Pestre úgy állított be, mint egy hóbortos festőművész, a vándorpiktorok ez idő tájt szokásos vad külsejében”<sup>20</sup>) a zsebkönyvszerkesztő irodalmi vezért egy kevésbé ismert alkotói minőségében ábrázolta. A festőművész létről *Aranykéz utcai szép napok* elbeszéléseiben sem feledkezett meg. A novellákban található figurális ábrázolásra vonatkozó részletek (ezeket a későbbiekben novellaszervező elemként részletesen kifejtem) fontos bizonyítékai lehetnek az egykor élt „írófejedelem” evokálásának.

### *A Krúdy-novellák szövegáthárterének jelentésrétegei*

Az 1914 és 1915 között a *Pesti Napló*ban, az *Új Idők*ben, valamint az *Újság*ban megjelenő történetek helyszíne az Aranykéz fogadó. A jellegzetes cégerről elnevezett borozó a Régi posta utcában kedvelt találkozóhelye volt a 19. század eleji művészvilágnak.<sup>21</sup> Krúdy e közéleti és kulturális térként is funkcionáló helyszínt örökítette meg az elbeszéléseiben. Az Aranykéz fogadó mellett a Csiga vendéglő is gyakori színtere az író történeteinek. „A híres Csigában, ami kívülről nem mutatott többet, mint bármely pesti bormérő [...] volt az az asztal, [...] ahonnan [...] a magyar irodalmat irányították.”<sup>22</sup> E két helyszín megidézésével egy 19. század eleji irodalomszervező közeg elevenedik meg az olvasó előtt „irodalmi emlékhellyé” válva. Az utcakövek a régi nagyok,

<sup>18</sup> PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténet* <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/magyar-irodalomtortenet-pinter-jeno-5116/6-a-magyar-irodalom-a-xix-szazad-masodik-harmadaban-1C05/a-regeny-es-drama-2106/a-novella-es-regeny-fejlo-dese-215C/> (utolsó megtekintés: 2018. június 24.)

<sup>19</sup> A téma szakirodalmához: GOSZTONYI, i. m., 279–291.

<sup>20</sup> KRÚDY, *Irodalmi kalendáriom*, i. m., 14.

<sup>21</sup> BÖLCSICS Márta–CSORDÁS Lajos, *Budapesti Krúdy-kalauz*, Bp., Helikon, 2002, 23.

<sup>22</sup> KRÚDY Gyula, *A szobrok megmozdulnak*, vál. KOZOCSA Sándor, Bp., Gondolat, 1974, 70.

a szent elődök lábnyomát őrzik, csupán némi erőfeszítés kell ahhoz, hogy a képzelet felelevenítse alakjukat a századvégi utcai forgatagba.<sup>23</sup>

Az emlékező magatartás következtében Krúdy az időt idézi meg legtöbbször elbeszéléseiben.<sup>24</sup> Műveire az időtlenség mozzanatának kiterjesztése jellemző. A szöveg-háttér szerepének felismerése írásművészetének, epikájának fontos részét képezi, hiszen ezekben a részletekben mutatkozik meg az a művészi ökonómia, amely novellisztikáját jellemzi.<sup>25</sup> Az elbeszélésciklus első négy kiemelt novellájában egy bizonytalan korú Pest képződik meg, amely a szabadságharc utáni évektől kezdve, egészen az 1910-es évekig terjedő korszak bármelyik évében megállná a helyét.<sup>26</sup> Három időintervallum társadalmi, történelmi, kulturális viszonyai mozognak egyszerre. A 19. század első harmadának, a reformkort előkészítő korszaknak, a forradalom és szabadságharc, valamint a kiegyezés korának meghatározó szereplőinek az ábrázolása egy idő-síkban történik, ennek eredményeként mozaikszerű időbeliség alakul ki. Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Vachott Sándor, Petőfi Sándor, Széchenyi István, Katona József, Laborfalvi Róza, Déryné Széppataki Róza, Fáy András, Teleki László, Kossuth Lajos, Ferenc József a novellák fiktív világában azonos térben és időben mozognak. Kisfaludyn kívül a felsorolt szereplők kisebb-nagyobb eltérésekkel, de kortársi viszonyban álltak egymással, miközben a valóságban nem fordultak meg egy helyen sohasem. Az *Aranykéz utcai éj emléke* című novellában szemléletes példa található erre: „Ah, ifjúság, amely csak tegnap szöktél el mellőlem, hitek, rajongások, rövid boldog délutánok és álmodozások a pamlagon, értelmetlen vallomások séták közben vadgesztenyék alatt...”<sup>27</sup>. Az elbeszélő eltűnt ifjúságának emlékeit egyetlen többszörösen összetett mondatba sűrítetten foglalja össze. Az 1848 márciusában gőzhajóval Bécsből Pestre érkező Kossuth Lajos és az 1867-es kiegyezés értelmében magyar királyként elismert Ferenc József koronázási ceremóniájának képei egyszerre idéződnek meg, ezzel disszonanciát keltve az olvasóban.<sup>28</sup>

Az idősíkok keveredése okán fennálló értelmezési problémák az olvasót aktivitásra készítetik, hiszen az állóképszerű történetmozzanatok egymás mellé rendeződve mozgóképekké válva hívják fel a figyelmet a fikció és valóság ötvözetének lehetőségeire.

<sup>23</sup> FÁBRI Anna, *Mit lehet írni Pestről? A Krúdy-művek Budapestjéről*, Budapesti Negyed, 34(2001), 4. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00026/fabri.html>

<sup>24</sup> BORI Imre, *Krúdy Gyula*, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1978, 123.

<sup>25</sup> *Uo.*, 106–107.

<sup>26</sup> SÓTÉR István, *Krúdy és a megállított idő = Az élet álom...*, i. m., 275–276.

<sup>27</sup> KRÚDY Gyula *Összegyűjtött művei...*, i. m., 130–131.

<sup>28</sup> Krúdy novelláiban az emlékezet, szétartó darabokból áll, amely a szereplők párbeszédeiből és elmélkedéseiből tűnik elő. Monarchia-képe nem a „nagy” történelemből, hanem a köznapok és szereplők „kis” történeteiből összetevődő mozaik. Az 1867–1918-ig tartó időszakra Krúdy mint aranykorra tekint: „Mindnyájan meghaltunk, kedves Laci: Ferenc Józseffel együtt. Furcsa, de így van, hogy ez a magyarul sem elég jól tudó öregember jelentette a magyar irodalom többé soha vissza nem térő fénykorát is.” A Krúdy-féle Monarchia-nosztalgjáról bővebben: GÁNGÓ Gábor, *Nosztalgia és szimbólumteremtés. A Ferenc József-mítosz kezdetei Krúdy Gyulánál*, Irodalomtörténet, 37(2006), 2. sz. 162–173.

<sup>29</sup> A kiemelt novellák belső képi környezetére a közelebbi és távolabbi múlt megállított pillanatainak játéka jellemző. Egyfajta ködképszerűség jelenléte (a múlt képeinek éles és halvány megidézése) tapasztalható a szövegekben. A tér, idő és szereplők heterogén közegben való megjelenítése hozza létre ezt a hatást.<sup>30</sup>

Krúdy elbeszéléseinek cselekménytelensége szükségszerű következménye annak a vállalkozásnak, amelynek során a cselekménytelenség írói módszerré válik.<sup>31</sup> A vizsgált szövegek alapján jól látható, hogy alapvetően nem a cselekmény, hanem a szereplői monológok irányítják és szakítják meg az egységes eseményfolyamot. A négy elbeszélés története szerint K. Károly divatos elbeszélésíróként szerelmi és magánéleti problémák között, három nő szeretőjeként éli hétköznapjait. Az írói elismertség ellenére egzisztenciális és szerelmi problémákkal (szerencsejáték-szenvedély, hűtlenség) küzdő, az életet kilátástalannak érző művész öngyilkosságot tervezve keres menekülést. Saját haláláról szóló újsághír-fogalmazványokkal, naplóbejegyzésekkel a múlt világáról álmodozva válik társadalmon kívülálló figurává.

### *Tárgy és egyén élménye – a tárgyiasság és képszerűség fokozatai*

Krúdy műveinek gyakori helyszínei a különféle városi közegek. A Pest írójaként aposztrofált szerző a nagyvárosi élet ábrázolójaként sajátos világot teremtve szemlélteti egyén és környezete viszonyát. Vágyképek alakjában olyan feltűnő életminták, életmódváltozatok, tájak képződnek meg, amelyek a novellaszereplők számára menedéket jelentenek.<sup>32</sup> Ez a menekülés azonban nem csupán térbeli változás utáni vágyat jelent, hanem időbeli vonzalmat, nosztalgiát is.<sup>33</sup> A novellák szöveg háttereiben olyan korfestő részletek, utalások halmozódnak, amelyek fontosabbak mint az előtérben zajló cselekmény.

Krúdy művészete nem sorolható be egyetlen stílusirányzat kategóriájába sem, hiszen szecessziós, szimbolista, impresszionista és szürrealista jegyek egyaránt megmutatkoznak műveiben.<sup>34</sup> Írásai több olyan jellegzetességet tartalmaznak, amelyek a klasszikus modernség hagyományos elbeszélésmódokat megújító törekvéseivel hozhatók összefüggésbe. Ezek közé tartozik a cselekmény okozati összefüggéseinek fellazítása, a történetmondás visszaszorulása, a metonimikus kapcsolatokat felváltó metaforikus szövegkohézió, az időkezelés linearitásának felbontása, valamint az elbeszéltség hangsúlyozása.<sup>35</sup>

---

<sup>29</sup> BORI, *Krúdy Gyula, i. m.*, 115.

<sup>30</sup> SZAJBÉLY Mihály, *Intermediális randevúk a 19. században*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2008, 98.

<sup>31</sup> SÖTÉR, *i. m.*, 275.

<sup>32</sup> FÜLÖP László, *Közelítések Krúdyhoz*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 84–85.

<sup>33</sup> FÜLÖP, *i. m.*, 111.

<sup>34</sup> KEMÉNY, *i. m.*, 319.

<sup>35</sup> GINTLI Tibor, „Valaki van, aki nincs” – *Személyiségbeszélés és identitás Krúdy Gyula regényeiben*, Bp., Akadémiai, 2005, 11.

Az irodalomhoz hasonlóan a művészetre való reflexiók is alapvető részét képezik az elbeszéléseinek. A külvilágra történő utalások és az egyén középpontba állításának következtében egy sajátos viszony alakul ki tárgy és személy között. Krúdy alkotásainak a 1910-es évek második felében meghatározó témájává válik a báb-ember, azaz a tárgy-egyen élményének az ábrázolása.<sup>36</sup> A bábuképzet tematikája a szerző több művében is központi jelentőséggel bír.<sup>37</sup> Az a felfogás, amely szerint a novellák szereplői csupán „furcsa figurák egy különös bábszínházban”,<sup>38</sup> a dolgozatomban vizsgált elbeszélésekben furcsa figurák egy festményen elképzelésre módosul. Ezen módosult ábrázolási közeg az 1916-os elbeszélésciklus esetében Kisfaludy Károly festői tevékenységére való utalásként is értelmezhető.<sup>39</sup> A *Múló évek az Aranykéz utcában* című novellában a tárgyi világ egy-egy eleme mint művészeti alkotás az egyéntől függetlenül jelenik meg, („a lámpaernyőn korcsolyázó ladyk szálltak”; „pásztorok voltak láthatók a fényes ajtón”).<sup>40</sup> Az ábrázolt képeken már megjelenik az ember, de az elbeszélések főszereplője még nem jelzi azonosulását a képi világgal, csupán a biedermeier környezetre reflektál. A következő három elbeszélésben a főszereplő monológjaiból azonban kiderül, hogy az egyén saját kora társadalmának egy jellegzetes figurájaként, egy nagy alkotás részeként tekint saját személyére. Családi fotó, rézmetszet, fametszet vagy acélmetszet szereplőjeként definiálja önmagát.

<sup>36</sup> BORI, Krúdy Gyula, i. m., 127.

<sup>37</sup> BORI, Krúdy Gyula, i. m., 129. További néhány Krúdy írás melyben a bábuképzet megjelenik: *Francia kastély* című Szindád-regény, *A vörös postakocsi*, *Gázláng*, *Tótágas*, *A ház ahol a lámpás ég* című elbeszélések. A bábuképzet azonban nem csupán Krúdy műveiben követhető nyomon. Ady Endre 1910-es kötetében *A föltámadás szomorúsága* című költeménye és Bartók Béla *A fából faragott királyfi* című táncjátéka is e problémakörhöz illeszhető. A szobor-ember-báb hármasságra Honoré de Balzac műveiben is több példát találhatunk. Az 1847-es *Pons bácsi* című regényében található porcelánfigurákra reflektáló szövegrészek valószínű, hogy Krúdy számára is jól ismert és követni kívánt minták lehettek.

<sup>38</sup> BORI Imre, *Krúdy Gyula „nagy évtizede” – Egy pályaszakasz történetének vázlata*, Híd, 1974, 1. sz., 1305. [http://adattar.vmmi.org/cikkek/10585/hid\\_1974\\_11\\_16\\_bori.pdf](http://adattar.vmmi.org/cikkek/10585/hid_1974_11_16_bori.pdf), (utolsó megtekintés: 2018. szeptember 6.)

<sup>39</sup> Kisfaludy Károlyban a reformkort megelőző magyar képzőművészeti élet tudatos szervezőjét, a magyar romantikus festészet ihletőjét tisztelhetjük. „A festés művészete, melyet zsenge koromtól fogva különösebben kedveltem, [...] a legjobb eszköznek tetszett. Nagy örömmel láttam magamat szabadon a világban kóborolni [...] Ez a kedvelt eszmém azután háttérbe szorítja minden egyéb vágyamat; abbe-li büszkeségem pedig, hogy rokonaim kegyelméből megélni nem akartam, legyőzött velem minden akadályt, s így sikerült kivinni tervemet, mely engemet császári-királyi tisztból a magyar földesúrból festővé teremtett át.” – emlékszik vissza 1812–1816 között Bécsben töltött festői korszakára. Az éji viharok, tengeri vészek, égő faluk, holdvilágban táncoló csontvázak, vagy nyugalmas tájképek festőjeként műveinek száma az 1820-as évekre legalább százra tehető, ennek ellenére festészetéből ma már csak morzsákat ismerünk. (Vö.: VAYERNÉ Zibolen Ágnes, *Kisfaludy Károly. A művészeti romantika kezdetei Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1973. – SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *Kisfaludy Károly az első magyar romantikus festő* (Kisfaludy Károly halálának 175. évfordulójára emlékülés, Győr, 2005), Arrabona Múzeumi Közlemény, 43(2005), 2. sz., 67–84.)

<sup>40</sup> KRÚDY Gyula *Ősszeűjtött művei...*, i. m., 118–119.

[...] az egész élet hasonlatos volt egy régi német fametszethez, [...] Általában: úgy viseltem eddig elmúlt életemet, mintha valóban egy figura volnék csupán, egy családi lap illusztrációján, [...] „... szép fotografus pózokban láttam magam:”<sup>41</sup>; „Hányszor ültem íróasztalom mellett, félbenhagyott munkám fölött, midőn lábamat keresztbe vettem, homlokomat kezembe hajtottam, mint a Childe Herold szerzőjét ábrázolták az egykori acélmetszetek.”<sup>42</sup>

A szereplők képekhez való viszonya néhány esetben egyfajta idegenségerzettel társul („... férje a nem régen elmúlt hadjáratban veszíté életét, de több példányban megmaradt az ódon belvárosi házban [...] Félt azonkívül az arcképektől, amelyek az elesett hőst a falakon ábrázolták”<sup>43</sup>). A valóság és képzelet tükröződésére utaló motívum is jellemző a novellákra („Naplóm, életem torz tükörképe...”<sup>44</sup>). Az *Aranykéz utcai szép napok* novellái mellett több Krúdy-elbeszélésre is jellemző az egyén tárgyiasulását ábrázoló jelleg.

Az *Irodalmi kalendárium* című portrészorozatban található *Régi fametszetről való pesti úr* című elbeszélésben is a képszerűség és tárgyiasulás gondolatkörével kapcsolatos tényeket fogalmaz meg a szerző:

tulajdonképpen semmi egyéb bajunk nem volt, mint az, hogy valamikor egy kedves nő kapaszkodott a karunkba a helyen, ahol a folyamban a Gellérthegy tükröződik, mint egy elmúlt századbeli páncélos vitéz az olajfestményen, aki a pókhálás tükörben látja magát. [...] S most ismét látom – midőn búcsúzom tőle –, mint először láttam a Múzeum-kertben, ahol Sümeg látóképe domborodik Himfy lantján, ahol Kisfaludy Károly világtalan tekintete me-reng a fehér márványból. Erre járt Zuboly múzeumi tisztviselő korában. S e múlt századbeli költői alakok előtt, midőn elhaladt, úgy jelent meg nekem, mint valamely régi fametszetről való figura, furcsa, költői alak, akiről egy gyönyörű könyvben olvastunk fiatal korunkban, midőn mindnyájan regényhősök vagyunk. Most már valójában gyönyörű fametszet lett Bányai Elemér doktor, aki Zuboly álnév alatt, pesti ruhádivatban, estve és éjjel járt-kelt itt, Budapesten. Holott valójában csak egy szép könyvben lett volna szabad élnie!<sup>45</sup>

A *Jókai Pestje* című, 1925-ben írt novella is a múlt figuráinak képszerreplővé válását tematizálja: „Jókai százesztendősz születésnapjának közeledtével ismét aktuálissá válik a régi Pest, amelyet legfeljebb muzeális metszeteken láthatunk viszont, de viszont a Jókai-regényekből oly megelevenedett mozgalmassággal jönnek vissza közénk a régi pesti utcák és azoknak alakjai, hogy szinte hallani véljük a dámák krinolinjainak suhogását.”<sup>46</sup> Az 1932-ben megjelenő *Tiszaeszlár az ötvenedik évforduló távlatából* című Krúdy-szövegben is található az imént idézett szöveghez hasonló hivatkozás: „Megtermett férfiú volt R. Eötvös Károly is, igaz, hogy még nem potrohos és kopasz, amint a mai nemzedék emlékezne rá, hanem dús fürtökkel ékesített, testhezálló,

<sup>41</sup> KRÚDY Gyula *összegyűjtött művei...*, i. m., 120–121.

<sup>42</sup> Uo. 127.

<sup>43</sup> Uo. 123.

<sup>44</sup> Uo. 131.

<sup>45</sup> KRÚDY, *Irodalmi kalendárium*, i. m., 455–458.

<sup>46</sup> KRÚDY Gyula, *A szobrok megmozdulnak*, vál. KOZOCSA Sándor, Bp., Gondolat, 1974, 106.



magyaros szabású ruhát viselő, költői tekintetű férfiú, amint a fiatal Kisfaludyt látjuk a régi dunántúli arcképalbumokban.”<sup>47</sup>

Az idézetek alapján jól látható, hogy a képzőművészeti és az irodalmi ábrázolásmód szoros kapcsolatban, egymást feltételező relációban áll egymással a különféle Krúdy-szövegekben. Az egyén figuraként való öndefiníciója a világ színházként való felfogását is eszünkbe juttathatja. Jelen dolgozat esetében azonban a főszereplő kilétének felfedése kapcsán válik hangsúlyossá a képi ábrázolásokra való utalásrendszer. A *Fáj* című novella első öt mondatában olvasható vízió forrása Kisfaludy Károly *Éjjeli szélvész* című festménye is lehetne. A Jósika Miklós regényére utaló („nagy Dunán sikongó éji kísérteteket kergetett a szélvész, mint Jósika Miklós Abafijában, túlhan a budai házak és a rácvárosi torony csupán egy-egy villámlásnál mutatkoztak”<sup>48</sup>) sorok az 1820-as években készült Kisfaludy-festményre való reflexióként is értelmezhetők. A novellák képszerűsége és festményekre utaló jellege mentén bővíthető tovább Kisfaludy Károly megidézését bizonyító feltevések sora. A festményszerűség, valamint a felismerhető életrajzi utalások mellett egy vissza-visszatérő tárgy is Kisfaludy evokálását szolgálhatja. Krúdy szövegeiben a dolmány (vagy néhány esetben köpönyeg) állandó Kisfaludy attribútumként értelmezhető. A *Három ezüslakat* című elbeszélésben egy vidéki ház falát díszítő, „Kisfaludy-dolmányos, idős magyar úriember olajfestmény képéről”<sup>49</sup> olvashatunk: „... a ház urát kipirosított arccal a vászonra mázolták. Temérdek holdkóros képű, feszes magatartású, régi úriember maradt fenn a családi festményeken a múlt századbéli magyar világból; naplementesínű arcuk tétován fordul az unokák felé. [...] halála napjáig nem vetette le a Kisfaludy-dolmányt, amelyben megörökíttette magát.”<sup>50</sup> A *Százgalléros* című elbeszélés „Csigában függő megbízható barátját (százgalléros) az igen öreg urak Kisfaludy Károlyénak mondták”<sup>51</sup> A *Fáj* című novellában is olvasható utalás a köpönyeget viselő költőre: „azért sétálgattam a Duna partján, mert szép fotográfuspozokban láttam magam: divatos bő köpönyegembe belekapaszkodik a szél, holllófürtjeim lobognak sötét homlokomra húzott kalapom alatt...”<sup>52</sup>

A köpönyeg és dolmány toposzjellegét egy Szontagh Gusztávtól fennmaradt anekdota is bizonyíthatja. Szontagh emlékiratában fennmaradt történet szerint: „Kisfaludy Károly, mint már érintém, magas izmos legény volt, azonfelül télben carbonári köpönye egyik szárnyát rendszeren félválra szokta felvetni. Illy éjszaka félénknek rémületes

<sup>47</sup> KRÚDY Gyula, *Pesti album, Publicisztikai írások 1919–1933*, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Krudy-krudy-gyula-munkai-1/pesti-album-publicisztikai-irasok-19191933-151A9/1932-158CA/tiszaeszlar-az-otvenedik-evfordulo-tavlatabol-159D2/2-a-dalias-fuggetlensegi-kovetek-159E4/> (utolsó megtekintés: 2018. szeptember 6.)

<sup>48</sup> KRÚDY Gyula *Összegyűjtött művei...*, i. m., 120.

<sup>49</sup> KRÚDY Gyula, *Telihold, Elbeszélések 1916–1925*, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Krudy-krudy-gyula-munkai-1/telihold-elbeszelesek-19161925-F96A/1916-F96D/harom-ezustlakat-FA2B/> (utolsó megtekintés: 2018. szeptember 6.)

<sup>50</sup> *Uo.*

<sup>51</sup> KRÚDY Gyula, *A százgalléros*, vál. TÓTH Lajos, UDVARHELYI Dénes, Bp., Móra Ferenc, 1971, 204.

<sup>52</sup> KRÚDY Gyula *Összegyűjtött művei...*, i. m., 121.

alakban siet egykor késő este haza 's közel lévén kiveve zsebéből nagy kapukulcsát, midőn barátját Szemerét szemközt jönni látja, előtte félénken az utca ellenkező oldalára kitérve.”<sup>53</sup>

A rövid történetből megismert bő köpenyes Kisfaludy az 1859-es országos Kazinczy-ünnepek egyik legfontosabb vizuális elemévé vált Orlai Petrich Soma-festmény jellegzetes központi alakjaként is ismert volt a korabeli közönség számára. Feltételezésem szerint a Kazinczy és Kisfaludy 1828-as pesti találkozását megörökítő festményen ábrázolt, utólagosan megkomponált, irodalmi nemzedékváltás pillanatát bemutató kép jelenhette Krúdy számára a Kisfaludy-figura megalkotásának egyik forrását.<sup>54</sup> A vizsgált szövegben megjelenő generációról generációra hagyományozódó, a magyar íróársadalom szolgálatában álló ereklüként tisztelt ruhadarab az idézett példák alapján a 19. század Kisfaludy-képének releváns jegyeként térbeli és időbeli korlátokat megszüntető eszközként funkcionálhat.

### *A Krúdy- és a Jókai-féle Kisfaludy-kép párhuzamai*

Jókai Mór Toldy Ferenc kérésére írt, 1872-ben megjelent *És mégis mozog föld* című művével a 19. század művészregényét alkotta meg. A költött alakok között a 19. század első harmadának jeles írói, tudósai és közéleti szereplői ismerhetők fel. A Jókai-féle korrajz néhány túlzástól eltekintve pontos képet ad a magyar irodalmi és színházi élet reformkort megelőző helyzetéről. A Jókai-regény főszereplőjének, Jenőy Kálmán alakjának irodalomtörténeti előzményeit az ajánlás szövege alapján elsősorban Kisfaludy Károly és Katona József személyében szokták megjelölni. Krúdy is hasonló álláspontot képviselt *Jókai Pestje* című elbeszélésében: „Az És mégis mozog a föld... című regény csizmadiájának a műhelycégérét táncoltatja a szél a Duna-part egyik mellékutcájában, amerre majd a Katona József és a Kisfaludy Károly figuráiból összegyúrt Jenőy Kálmán olyan hosszan ábrándos sétákat tesz.”<sup>55</sup> Ennek ellenére a regény kritikusaik többsége Jenőy figurájában inkább Kisfaludy Károly irodalmi alteregóját vélte felfedezni. 1869-ben Kisfaludy első fellépésének félszázados emlékezete okán rendezett ünnepségsorozat szellemisége is talán ezt a nézetet erősíti meg.<sup>56</sup>

<sup>53</sup> BOLDOG-BERNÁD István, *Levelek tükrében: Kisfaludy Károly és Szemere Pál kapcsolata = A két Kisfaludy. Tanulmányok*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2016 (Tempevölgy Könyvek 21), 137–138.

<sup>54</sup> SZILÁGYI Márton, *Összeköt vagy elválaszt? A nemzedékek mint irodalomtörténeti magyarázóelv = Generációk a történelemben*, szerk. GYÁNI Gábor, LÁCZAY Magdolna, Nyíregyháza, A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete, 2008 (Rendi társadalom – polgári társadalom 21), 21.

<sup>55</sup> KRÚDY Gyula, *A szobrok megmozdulnak, i. m.*, 105–106.

<sup>56</sup> JÓKAI Mór, *Eppur si muove – És mégis mozog a föld*, kiad. MARGÓCSY József, MARGÓCSY Józsefné, OBERLÄNDER Erzsébet, Bp., Neumann Kht, 2001. <http://mek.oszk.hu/05500/05573/html/> (utolsó megtekintés: 2018. szeptember 6.)

Jókai és Krúdy esetében is jól látszik Kisfaludy írótevékenysége és munkássága iránti érdeklődés, írói portrészorozataikban mindkét szerző (Jókai: *Ezelőtt...*; Krúdy: *Kisfaludy Károly, Szegény Kisfaludy!*) megidézi az íróelődöt. Jókai *Ezelőtt...* című írásában a következőképp állít emléket Kisfaludynak:

Tetszik azt tudni, hogy én a Magyar utcában 21-ik szám alatt lakom, egy csendes kis magányos szobában, melynek ablakaiból két nagy szép kertre nyílik a kilátás. [...] Ezelőtt negyvenöt évvel volt ennek a háznak a helyén egy alacsony, rozszant vityilló, abban volt egy kis udvari szállás két szűk szobával, [...] az egyik szobát lakta egy becsületes céhenkivüli csizmadia; a másikat egy fiatal költő, akit keresztnévéről híttak Károlynak, azt pedig nagyon restelltek előkelő rokonai, hogy vezetéknevéről – „Kisfaludynak” címezték.<sup>57</sup>

Krúdy *L. M. emlékkönyvébe* című elbeszélésében hasonló képet fest a helyszínről:

Még elcsalogatott a nyáréji holdvilág a Duna-part felé azokon a napjainkban elveszett utcákon, ahol egykor azok a férfiak bolyongtak erkélyek és ablakok alatt, akik a múlt század érthetetlen, jó szagú és ábrándos hölgyeibe voltak szerelmesek. [...] szívdobogva mentem fel azon a vasrácsos, ódon lépcsőn, amelyen Kisfaludy Károly járt otthonába, és a házban volt egy földbe bújó kis vendéglő, ahol a saját poharából iddogáló és a konyhán is megfordulató törzsvendég még emlékezni vélt arra, hogy Kisfaludy úr néha két személy részére hozott fel vacsorát, és az emeletről hárfá és női dal hangzott.<sup>58</sup>

E két részlet a szöveg- és térbeli emlékhely összekapcsolásának beszédes bizonyítéka.<sup>59</sup>

Az írói portrékészítéshez az életrajzi tények és kortársi levelezések anyaga mellett Jókai és Krúdy műveiben is előkerül Kisfaludy bohém, magánéleti válságokkal teli élete. Az *És mégis mozog a Föld* című regényben, illetve az *Aranykéz utcai szép napok* történeteiben is a szerelmi bonyodalmak nehezítik a főszereplő életútját. A társadalom három rétegének nőalakjai párkaként szövik az eseményekkel sodródó Kisfaludyt evokáló alak életfonalát. Jókainál egy gazdag, válófélben lévő nő (Csollánné Satory Katinka), egy arisztokrata grófnő (Decséry Dorothea) és egy színésznő (Cilike) jelenik meg sorsalakítóként. Krúdynál az aranyművesné, egy gazdag katonaözvegy és egy fiatal színésznő hálózza be a novella főszereplőjének az életét. A színház világához való kötődés mindkét műben hangsúlyosan megjelenik (Jókainál a darabírás, a színházi előadások szervezése; a Krúdy-novellákban a színházi esték, színházi barátok, színházi találkozók). Jókai könyvében egy komplexebb és jóval meghatározottabb Kisfaludy-kép rajzolódik ki, Krúdy esetében azonban nehezebb és több bizonytalansággal jár a K. Károly és a Kisfaludy Károly közötti párhuzam felállítása.

<sup>57</sup> JÓKAI Mór, *Írói arcképek*, Bp., Unikornis, 1993, 36.

<sup>58</sup> KRÚDY Gyula, *Pesti album, Publicisztikai írások 1919–1933*, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Krudy-krudy-gyula-munkai-1/pesti-album-publicisztikai-irasok-19191933-151A9/1921-1523B/1-m-emlekkonyvebe-152A9/> (utolsó megtekintés: 2018. szeptember 6.)

<sup>59</sup> Kisfaludy Károly élete utolsó félévében költözött a Kappel-házba, a Régi Híd utcai (Váci utcai) részen, a Vadászkiért Szálloda mellett levő három szobából álló lakásrészben élt. Kisfaludy Károly és 25 évvel később Vörösmarty Mihály is ebben a házban töltötte utolsó napjait.

A regény és a novellaciklus a bevezető gondolatok alapján is összevetésre ad lehetőséget. Jókai Toldynak címzett levelében megfogalmazott gondolatai („A mártírokról írhatunk legendát, a hősökrol eposzt, a tündérekről mítoszt: de mártír, hős, varázsló regénytárgy nem lehet. És mégis az volt. Senki sem hiszi el már, hogy egy eszményi célnak, melynek mi, mostaniak már csak jól jutalmazott epigonjai vagyunk, egykor földre tiport óriásai voltak”<sup>60</sup>), valamint az *Aranykéz utcai szép napok* novelláit megelőző *Előhang* sorai („Ők voltak az írók – a régiek –, manapság semmit nem tudunk. [...] Ők, a régi írók írtak igazságokat, szépségeket, jóságokat, meséket. Félrefordították a fejüket az élet kellemetlenségeitől”<sup>61</sup>) a régmúlt íróvilág előtti tisztelet hangját tükrözik. Saját koruk irodalmáról szóló értékítéletükkel kijelentik, hogy műveik nem érnek fel és nem hasonlíthatók össze az elődök munkáival. A két szerző Kisfaludyt megidéző kultuszképző és kultuszépítő funkciót betöltő alkotásával járult hozzá a Kisfaludy-portré alakulástörténetéhez.

Krúdy szövegeiben Kisfaludy és Jókai irodalmi szerepe is összeér. Krúdy szerint „Kisfaludy Károly látja meg Magyarországot olyannak, amilyen ez igazában volt. Az ő vígjátékaiban az eleven Magyarország mutatkozik”.<sup>62</sup> Ezzel egy időben ugyanezt állítja Jókairól is: „Jókai regényei: mindenki története Magyarországon, Jókai regényhősei: mindenki rokonai e hazában.”<sup>63</sup> Krúdy esetében a Kisfaludyra és Jókaira történő hivatkozások az elődkeresés szempontjából is fontosak lehetnek. Az elfeledett irodalmi vezérre és az ünnepektől írófejedelemre történő utalásokkal Krúdy „a magyar költészet aranyát termő vaskorának”<sup>64</sup> és „a magyar nemzet tündéri álmainak levelesládájának”<sup>65</sup> darbjait idézi meg kora olvasóközönségének.

A kiválasztott Krúdy-novellák kapcsán megállapítható, hogy a szakirodalom által sokat elemzett Krúdy-íróhősök között vannak még olyan szereplők, akikre az eddigi kutatások nem fordítottak kellő figyelmet. A Krúdy-féle Kisfaludy alak önmagán túlmutató jellege következtében különböző kanonizációs kérdéseket felvetve válhatna a Krúdy novellisztikáját értékelő, elemző irodalom fontos részévé. Az emlékező magyar novellista művei az irodalmi fikcionalizáltság és időszerűtlenség alkalmazása következtében annak a kísérletnek a részeként is megközelíthetővé válhatnának, amely megmutatná, hogy a 19. század első felének irodalmát meghatározó alakok hogyan élnek tovább és hogyan viszonyulnak a századelő világához képest bekövetkező történelmi, társadalmi és kulturális változások tömegéhez.

<sup>60</sup> JÓKAI Mór, *Eppur si muove – És mégis mozog a Föld I.*, Bp., Kossuth, 2009, 7.

<sup>61</sup> KRÚDY Gyula *Összegyűjtött művei...*, i. m., 115.

<sup>62</sup> KRÚDY, *Irodalmi kalendárium*, i. m., 15–16.

<sup>63</sup> KRÚDY Gyula, *A szobrok megmozdulnak*, vál. KOZOCSA Sándor, Budapest, Gondolat, 1974, 43.

<sup>64</sup> JÓKAI Mór, *Írói arcképek*, Budapest, Unikornis, 1993, 37.

<sup>65</sup> KRÚDY Gyula, *A szobrok megmozdulnak*, vál. KOZOCSA Sándor, Budapest, Gondolat, 1974, 43.

BENGI LÁSZLÓ

## Metadiszkurzus és redukált elbeszélés

Wilde és Kosztolányi

Oscar Wilde műveinek nagy hatása volt a huszadik század eleji magyar irodalomra. Jól ismert, hogy a szerzőt Kosztolányi Dezső is sokra tartotta, több művét le-, illetve újrarendelt. Természetesen Wilde hatása ennek ellenére sem közvetlenül vagy át-  
télékek nélkül, sőt talán nem is széles körűen érvényesült Kosztolányi életművében. Az alkotásmód és az irodalomszemlélet összecsengései mellett tehát legalább annyira fontos kérdés, hogy a magyar író miben és miért különbözött vagy éppen tért el Wilde fölfogásától, és mennyiben alakított ki a *Dorian Gray arcképe*nek szerzőjéhez képest más irányba mutató elbeszélés-poétikát. Más szóval: a Wilde-hatás kétségkívül nem határozza meg a Kosztolányi-szövegek olvasásának a módját és irányát, de mint ebbe beleszövődő szál, fontos kérdések föltételére ösztönözhet. Tanulmányomban nem veszem számba Wilde és Kosztolányi kapcsolatának minden aspektusát, figyelmemet kizárólag a *Dorian Gray arcképe*re és Kosztolányi regényeire összpontosítom.

A *Dorian Gray arcképe* két fordításban is megjelent a század első évtizedében: 1904-ben Konkoly Tivadar magyarításában, majd 1907-ben Schöpflin Aladár átültetésében.<sup>1</sup> Amikor utóbbi napvilágot látott, akkor Konkoly fordítása már a harmadik kiadásnál járt. Kosztolányi Dezső mintegy másfél évtizeddel később vállalkozott a regény magyarítására: a *Dorian Gray arcképe*nek általa készített fordítását 1922 végén jelentette meg a Genius kétkötetes amatőr kiadásban,<sup>2</sup> három másik Wilde-kötettel együtt. A sorozat darabjai a kiadó szándéka szerint alighanem úgy kerültek forgalomba, mint amelyek kitűnően alkalmasak karácsonyi ajándéknak.<sup>3</sup>

A két korábbi fordítás szinte természetesen veti föl a kérdést, hogy miért vállalkozott Kosztolányi is a regény magyarítására. Nem éppen hihető elképzelés, hogy figyelmét elkerülték volna a Wilde-mű magyar átültetései, hiszen Kosztolányi már ifjú korában megismerkedett Wilde írásaival, még ha fiatalon részben német közvetítéssel tájékozódott is a nagyra becsült író munkásságáról. Nem lehetetlen, hogy elégedetlen volt a korábbi fordításokkal. Konkoly Tivadar magyarítása a maga idejében ugyan

<sup>1</sup> WILDE Oszkár, *Gray Dorian arcképe. Regény*, ford. KONKOLY Tivadar, Bp., Országos Irodalmi Részvénytársaság, 1904. – Uő, *Dorian Gray arcképe. Regény*, ford. SCHÖPFLIN Aladár, Bp., Lampel, 1907.

<sup>2</sup> Oscar WILDE, *Dorian Gray arcképe*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső, Bp., Genius, 1922, (Oscar Wilde Összes Művei). Két miniatűr kötetben. A továbbiakban ezt a kiadást idézem DG megjelöléssel, a kötet- és oldalszám megadásával.

<sup>3</sup> Vö. (f. j.), *Wilde Oszkár munkái*, 8 Órai Újság, 1923. január 19., 5. – (.), *A Genius irodalmi almanachja*, Az Újság, 1923. március 18., 8.

népszerűnek látszott, később mintha valóban feledésbe merült volna, Schöpflin munkája azonban még napjainkra sem vált teljesen ismeretlenné. Mindebből persze nem lehet rögvést a fordítások sikerülségére következtetni, de talán jelzi annak a magyarázó sémának a kérdésességét, hogy Kosztolányit egyszerűen két rossz fordítás ösztönözte volna a Wilde-regény átültetésére. Valószínűnek látszik, hogy egy külsődleges ok is fontos szerepet játszott ebben: mivel Schöpflin magyarázása a Franklinnál volt lekötve, a Geniusnak új fordítóra volt szüksége ahhoz, hogy a *Dorian Gray arcképét* megjelentesse.<sup>4</sup> Innen nézve tehát a Kosztolányi-fordítás megszületéséhez vezető események legalább részben esetlegesnek tűnnek föl.

Lehetséges ugyanakkor más oldalról is tekinteni arra a történetre, amely a húszas évek elején oda vezetett, hogy Kosztolányi vállalkozott a *Dorian Gray arcképének* átültetésére. A regényfordítás olybá is vehető, mint amely éppen hogy beleillik egy nem annyira esetlegesen, mint inkább következetesen kibontakozó sorba. Lord Alfréd Douglas *Wilde Oszkár és én* című műve ugyanis 1919-ben, Huysmans – Wilde művével több szálon is kapcsolatban álló – *A különce* pedig 1921-ben már megjelent Kosztolányi fordításában,<sup>5</sup> majd erre következett a *Dorian Gray arcképe* 1922-ben. Ráadásul Douglas, illetve különösen Huysmans és Wilde könyveinek lefordítása talán nem véletlenül esik arra az időszakra, amikor Kosztolányi pályáján előtérbe kerül a regény. Ennek kezdetét az inkább elbeszélésnek, esetleg kisregénynek tartható, ám szerzője által regényként is megjelölt *A rossz orvos* jelöli ki a húszas évek legelején,<sup>6</sup> amelyet aztán sorra követ *A véres költő* (1921),<sup>7</sup> a *Pacsirta* (1924), az *Aranyársarkány* (1925) és az *Édes Anna* (1926), hogy aztán e szakasz lezárulását a regény műfaját még fölidéző, de attól el is távolodó *Esti Kornél* (1933), illetve a soha el nem készülő, töredékben maradt *Mostoha* jelezze.

A Wilde-regény lefordításának a jogi-könyvkiadási gyakorlatot, illetve az irodalomtörténeti összefüggéseket szem előtt tartó magyarázata esetlegesség és következetesség olyan együttesét teszi láthatóvá, amely nemcsak Kosztolányi és Wilde kapcsolatát

<sup>4</sup> A két könyvkiadó Wilde-sorozatáról lásd TAKÁCS László, *Néhány megjegyzés a Nero, a véres költő forrásaihoz. Kosztolányi Dezső és Oscar Wilde*, Kalligram, 21(2012), 7–8. sz., 28.

<sup>5</sup> Lord Alfréd DOUGLAS, *Wilde Oszkár és én*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső, Bp., Kultura Könyvkiadó és Nyomda R.-T., 1919. – J.-K. HUYSMANS, *A különce (À rebours). Regény*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső, Bp., Kultura Könyvkiadó és Nyomda R.-T., 1921. A két fordítás életrajzi kontextusához lásd még ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete*, Osiris, Budapest, 2017, 288–290.

<sup>6</sup> A mű maga, *Elbeszélés* alcímmel, 1920-ban a *Nyugatban* látott napvilágot, majd egy évvel később *Kis regény* megjelöléssel jelent meg – négy további novellával együtt – az azonos című kötetben. Utóbbinak 1927-es második kiadása – a közölt novellák körének jelentős bővítése mellett – az alcímet is immár *Regényre* változtatja. (Lásd a kritikai kiadást: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Béla, a buta – A rossz orvos*, s. a. r. BARTÓK István, SÁRKÖZI Éva, Pozsony, Kalligram, 2015 [Kosztolányi Dezső Összes Művei. Kritikai kiadás].)

<sup>7</sup> A regény címe az 1929-es második kiadástól változik *Nero, a véres költőre*. Míg a korábbi megnevezés *A rossz orvossal* állt világos párhuzamban, a későbbi – alighanem a fordítások és az idegen nyelvi fogadtatás tapasztalata által is ösztönözött – címváltozat portrészertü benyomást kelthet, némiképp közelítve a Kosztolányi- és a Wilde-regény címéből kiinduló olvasói várakozásokat.

jellemzi, hanem a hatás(történet) mint olyan inherens ambiguitását, feszültségét is tanúsítja. Ezáltal viszonylagosnak mutatkozik az a szemlélet, amely a hatásban mindenkélettől szükségszerű összefüggést, avagy szándékos utalást keres, és valamely (élet)művek kapcsolódását racionális, de legalábbis minden elemében motivált gesztusnak látja.

Kosztolányi és Wilde irodalmi rokonságának gondolata *A véres költő* első kiadásához írt – később Thomas Mann levelével helyettesített – előszóban is fölmerült. Kállay Miklós rövid portréja már első mondatával így kezdte Kosztolányi bemutatását: „Az érzékeny, a mimózaalkü örökgyermek és a spleenes világfi keveredik a vonásaiban, Wilde Oszkár, aki a szabadkai aszfalra csöppent, poros kisvárosi ákácok közt Párisról álmodik [...]”<sup>8</sup> Később Kiss Ferenc monográfiája részletezőbben is mérlegelte a *Dorian Gray arcképe*nek és a *Nero, a véres költő*nek a kapcsolatát,<sup>9</sup> amelyet legutóbb a kiváló és részletgazdag kritikai kiadás sajtó alá rendezője, Takács László árnyalt tovább:

Kiss Ferenc részletes tanulmányában elsősorban a holland Joris-Karl Huysmans *À rebours* (magyarul: *A külön*) és Oscar Wilde Kosztolányi által is lefordított *Dorian Gray arcképe* című regényét nevezi meg mintaképekként. [...] S bár a Kosztolányi-regény problematikája eltér mindkét művétől, rokon vonások azért fölfedezhetők: Nero szenvedélyei közt említi Kosztolányi a növényemesítést, ez azonban des Esseintesre igaz, a császárról nem maradt fenn ilyen adat, Seneca szerepe pedig némileg emlékeztet Lord Henryre a *Dorian Gray arcképe*ből. Éppen ilyen markánsak azonban a főszereplőket elválasztó vonások is: Nero sohasem érez megbánást, mint Dorian Gray, des Esseintes pedig nem gyilkos, s ráadásul csak a császár képzeletművészeként magát, a két másik inkább önmagát és életét akarja műalkotássá tenni.<sup>10</sup>

A hatások és utalások szövevényét még tovább bonyolítja, hogy a regény több esetben nem annyira a történelmi Seneca, illetve a sztoikusok bölcséletére emlékeztet, mint inkább Nietzsche gondolatait idézi föl, és szövi bele a szereplők világába.<sup>11</sup>

<sup>8</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nero, a véres költő*, s. a. r. TAKÁCS László, Pozsony, Kalligram, 2011 (Kosztolányi Dezső Összes Művei. Kritikai kiadás), 754.

<sup>9</sup> Kiss Ferenc, *Az érett Kosztolányi*, Bp., Akadémiai, 1979, 117–124.

<sup>10</sup> TAKÁCS László, *Keletkezéstörténet* = KOSZTOLÁNYI, *Nero ...*, i. m., 917–918. További rokon motívumokra hívják fel a figyelmet a kiadás jegyzetei a regény alábbi részlete kapcsán: „A nap rózsás-sárga koszorúval övezte a fórumon álló Alkibiades szobrát, ki örökké szép maradt és aranyköntöst akasztott Marsyas délceg termetére” (*Uo.*, 155; a tárgyi jegyzeteket lásd 975–976). Sőt a regény zárata sem csupán az emberen fölülemelkedés vágyáról, az emberfeletti akarásáról szól, hanem az arcon lévő titok benyomását is megfogalmazza, mikor a halott császár arcát úgy írja le, mint egy átdolgozott, egyszerre tudatosan és szándékolatlanul megváltoztott, élettelen dermedt képet: „– Nézd az arcát, – mondta [Epaphroditus] – milyen erőszakos, még a halálában is. Álkapcáit összeharapja és erőlködik. Most is akar valamit. Valami nagyobbat, mint a többi ember. Mintha minden titka rajta lenne. Mennyire átdolgozott, kiégett, megszenesedett minden vonása. Mostan különös és érdekes. Úgy érzem, az arca szép” (*Uo.*, 739). Míg azonban Nero arca mintegy megszépül a regényt záró halálban, az eladdig változatlan Dorian csúffá és öreggé válik Wilde művének végén. (Lásd továbbá TAKÁCS, *Néhány megjegyzés...*, i. m., 29–30. Vö. még KŐRIZS Imre, *A „Néhány megjegyzés a Nero, a véres költő forrásaihoz”-hoz*, Kalligram, 21(2012), 9. sz., 103 és TAKÁCS László, *Válasz Kőrizs Imrének*, Kalligram, 21(2012), 9. sz., 104.)

<sup>11</sup> Lásd KOSZTOLÁNYI, *Nero...*, i. m., 921–929, 1066–1067, 1089.

Egyfelől tehát a Nero-regényt sem lehet afféle egyszerű Wilde-átiratnak tartani. Másfelől viszont ha igaz, hogy Kosztolányi regény felé fordulása és Wilde-fordítása között poétikai összefüggés is fönnáll, akkor ennek nemcsak *A véres költőn* kellett nyomot hagynia, hanem az alig később íródott *Pacsirtában* is meg kell mutatkoznia.<sup>12</sup> Röviden öt szempontot emelek ki, amelyek ha külön-külön nem is támasztanak alá Kosztolányi és Wilde regénypoétikájának a kapcsolatát, együttesen megerősítik az irodalomtörténeti kérdésfelvetés érvényét és a *Dorian Gray arcképe* és a *Pacsirta* között vonható részleges párhuzamot.

Amiként a Wilde-regényben kulcsszerepet játszik a főhősről készült festmény, úgy a *Pacsirtában* is fontos motívummá válik az utolsó, tizenharmadik fejezetben előkerülő kép. Persze *Pacsirtáról* legföljebb csak a regény fest portrét, a történetben erről nincsen szó. A címszereplő hazaérkezvén egy tarkövi társaságot ábrázoló fényképet mutat a szüleinek, olyan csoportképet, amelynek egyik alakjaként ő maga is föltűnik.<sup>13</sup>

A lány először anyjának adja át – talán naiv, inkább erőltetett vidámsággal – a fényképet, amelyet afféle anekdotikus kitérő követ: „A fényképen mindenki rajta látható, még Tigris is, ki fülét hegyezve ült ott, a vadászkutyák hivatalos fontoskodásával és úri göggyével, lógatva emlős hasát, melybe a vadászaton éveken át annyi sörétet kapott, hogy az csörgött tőle és Béla bácsi szellemes megjegyzése szerint valóságos »vaskutyá« lett.”<sup>14</sup> Az elbeszélő talán *Pacsirta* nézőpontjához áll közel, amikor a csoportkép végző soron nem is emberi mellékszereplőjét, a nagymacskáról elnevezett kutyát állítja középpontba, és Béla bácsi – a leány nevetését is visszhangzó vagy némi frivolságával éppen ellenpontoszó – történetét kanyarítja a kép köré, avagy inkább a látvány helyébe. A figyelem csak ezután terelődik a fényképen látható alakokra, amelyek némelyikéről az anya mond véleményt: „A nagyobbik [Thurzó-lány] nekem nem rokonszenves. A kisebbik csinos fruska, de nincs az arcán semmi kifejezés.”<sup>15</sup> A kép végül Vajkay kezébe kerül, aki viszont „csak leányát nézte”: „Ott áll a pajtánál, melynek nyitott ajtajához

<sup>12</sup> Természetesen ahogy a *Nero*, úgy a *Pacsirta* sem Wilde-parafrázis. Ehelyett számos eltérő hatás – teljességében soha nem fölfejtető – kölcsönhatásával érdemes számolni. Így a Wilde-fordítás nyomainak érzékelése egyáltalán nem áll ellentétben azzal, hogy a kritikai kiadás – Kosztolányi és Csehov többször emlegetett rokonságát mintegy konkretizálva, főként Zágonyi Ervin utalásai nyomán – a *Három nővér* időben szintén közel eső fordításának a hatását mutatja ki a *Pacsirtában*: BUCSICS Katalin, *Keletkezéstörténet* = KOSZTOLÁNYI Dezső, *Pacsirta*, s. a. r. BUCSICS Katalin, Pozsony, Kalligram, 2013 (Kosztolányi Dezső Összes Művei. Kritikai kiadás), 728.

<sup>13</sup> Ahogy arra Kiss Ferenc monográfiája is fölhívta a figyelmet, a fénykép – még ha másról készült is, illetve a mással való azonosulás alkalmástörténetekre emlékeztető eseménysorát nyitja is meg – már abban *A csúf leány* című novellában meghatározó motívummá vált, amely 1910-ben, majd a *Bolondok* című kötetben látott napvilágot, vagyis jóval a Kosztolányi-fordítás elkészülte előtt (vö. KISS, i. m., 186). Ugyanakkor Kosztolányi már egy Babitsnak írott 1906-os levelében arról számol be, hogy megvette Wilde regényét, illetve a szerző *Intentions* című esszégyűjteményének német fordítását olvassa (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelezése I. 1901–1907*, s. a. r. BUDA Attila, JÓZAN Ildikó, SÁRKÖZI Éva, Pozsony, Kalligram, 2013 [Kosztolányi Dezső Összes Művei. Kritikai kiadás], 525.)

<sup>14</sup> KOSZTOLÁNYI, *Pacsirta*, i. m., 519.

<sup>15</sup> *Uo.*, 521.



fagereben volt támasztva, egyik kezével Etelka nénibe, másik kezével a falba fogózva, mintegy védelmet keresve valami ellen, amitől félt. Milyen egyedül tengett-lengett ebben a társaságban, az ő rokonai, az ő vérei között is. Csak ez a mozdulata látszott, a kétségbeesett menekülés mozdulata, mely szép volt, különben arca alig tűnt elő, mert fejét, amint szokta, lehajtotta és haját tartotta a lencse felé.”<sup>16</sup> Ha a fiatalabbik Thurzó lány arca kifejezéstelennek tetszhet, Pacsirtáé a maga hiányával nagyon is kifejező.

A *Dorian Gray arcképében*, szigorúan véve, a festmény mindegyre változik a cselekmény folyamán. A *Pacsirtában* a fénykép értelemszerűen változatlan, a szereplők mégis rendre mást-mást látnak rajta, különböző nézőpontokból tekintenek rá. Elsőként – talán Pacsirtának – a kutya tűnik szembe, az anya a Thurzó lányokon köszörülő nyelvét, és szinte csak Vajkay veszi észre a lányt, akit abban az értelemben valóban keresni kell a fényképen, hogy inkább a menekülés gesztusával van jelen, semmint arcával tűnne elő. Míg tehát Wilde regénye a kép eltérő (idejű) állapotait állítja kontrasztba, addig a *Pacsirta* a látvány eltérő érzékeléseit, leírásait szembesíti egymással. A fénykép köré szövődő beszéd így maga is kettős: éppannyira jellemzi a rögzített és láthatóvá tett képet, mint a szereplők érzéseit és gondolkodását, bizonyos értelemben láthatatlan személyiségét. Ugyan sok szempontból más funkcióval bír, részben mégis hasonló ehhez a kettősséghez Dorian kinézetének és elzárt képének viszonya, amely külső és belső, nyilvános és rejtett, látható és láthatatlan mind instabilabb konstellációjaként áll elő a regény folyamán.<sup>17</sup> Ekként a látható és a nem látható nem tekinthető egyszerű dichotómiának, jóllehet kétségkívül különbséget hoz létre. Amint Evan Horowitz hangsúlyozza, a láthatatlanság az irodalomban több annál, mint a látás pusztá hiánya vagy akadályozottsága: a láthatóhoz és látáshoz fűződő viszonyok kölcsönhatása olyan értelmező játékot nyit meg, amely nemcsak az olvasói látás átalakítására képes, hanem egyáltalán az irodalom létmódjával és befogadásának módjával hozható összefüggésbe.<sup>18</sup>

Kosztolányi – jóllehet más műveiben nem föltétlen tartózkodott tőlük – regényeiben alapjában nem élt a fantasztikus elbeszélés vagy a rémregény eszközeivel: a *Pacsirtában* nem a kép változik, hanem annak olvasatai vetélkednek egymással. A *Dorian Gray arcképében* szintén határozott küzdelem folyik a festményért: a cselekmény szintjén a mű fizikai birtoklásáért, szellemi értelemben pedig a kép alkotói jogaiért. Basil Hallward kezdetben vonakodik kiállítani festményét, később újfent látni szeretné, sőt szerepeltetné is azt egy tervezett párizsi kiállításán, ám Dorian

<sup>16</sup> Uo.

<sup>17</sup> Ha azt vesszük, hogy Dorian Gray fokozatos elszigetelődése a regény szerkezetében is kifejeződik (lásd Charles ALTIERI, *Organic and Humanist Models in Some English Bildungsroman*, *The Journal of General Education* 23(1971) nr. 3., 226), akkor a Wilde-mű akár az *Aranyáskány* hősének, Novák Antalnak a sorsával is párhuzamba állítható, aki – a mind teljesebb összeomlás közepette is kínosan, egyre reménytelenebbül próbálván megőrizni a rendezett és példás élet látszatát – egyre magányosabbá válik, mígnem elbukik a küzdelemben, és Dorianhoz hasonlóan véget vet életének.

<sup>18</sup> Evan HOROWITZ, *Literary Invisibility*, *New Literary History* 45(2014) nr. 3, 464.

Gray heves tiltakozásával szembesülve meghátrál – amikor pedig bebocsátást nyer a padláson lévő régi diákszobába, és meglátja az elváltozott festményt, Basil nem maradhat többé életben. Mindemellett a szereplők abban is eltérő álláspontot képviselnek, valójában kinek az alkotása a festmény, úgymond ki a forrása, az eredete. Basil – jóllehet később némiképp elbizonytalanodik – a regény elején határozottan akként vélekedik, hogy „minden arckép, melyet érzéssel festettek, a festő arcképe, vagy [föltehetőleg toll- vagy sajtóhiba, helyesen: nem] a modell arcképe. A modell pusztá véletlen, pusztá alkalom. Nem ő tárja föl önmagát a festőnek, inkább a festő tárja föl önmagát a színes vásznon. Ezért nem akarom kiállítani az arcképet, mert attól tartok, hogy megmutattam benne tulajdon lelkem titkát”.<sup>19</sup> A változó képről azonban Dorian is azt állítja: „Ez a lelkem arca.”<sup>20</sup> Amennyiben pedig a festmény Dorian Grayt ábrázolja, róla Lord Henry tartja úgy: „Ez a fiu jobbára az ő alkotása volt.”<sup>21</sup> Ehhez a vetélkedéshez természetesen alapvetően hozzájárul, hogy Wilde-nál a kép története nem zárul le, modell és mű viszonya nem rögzül a megfestéssel. A festmény változása elmosza alkotás és befogadás, művészet és élet határait, a kép létrejöttét pedig nemcsak Dorian Gray formálódásával, hanem a róla szóló regény olvasásával is párhuzamba állítja. A *Pacsirtában* a fénykép vetélkedő, egyszerre feltáró és elrejtő olvasatai szintén összefüggésbe hozhatók a befogadás eltérő irányokba futó folyamataival, ám Wilde regényénél alighanem erőteljesebben nyomatékosítják a szereplők elválasztottságát, a gondolkodásmódok távolságát.

A két regényben egyaránt fontos szerepet játszó kép mellett mindkét műben – illeszkedve a modern próza egy hagyományvonulatához – nagy hangsúlyt kap az idő problémája. A *Dorian Gray arcképének* majd minden fejezete időmegjelöléssel indul: „Másnap félelgyor”; „Egy hónappal később”; „szólt Henry lord aznap este, mikor”; „ezen az estén”; „Régen elmúlt dél, mikor”; „Másnap reggel”; „évekig nem tudott szabadulni”; „November kilencedike volt, egy nappal harmincnyolcadik születésnapja előtt”; „Másnap reggel kilenc órakor”; „Ezen az estén félkilenckor”; „Egy héttel azután”; „Másnap”; „Gyönyörű éjszaka volt”.<sup>22</sup> A nyitó mondatok az idő múlása mellett a fejezetek között eltelt időtartamoknak a jelentékeny változásáról is vallanak, miközben a cselekmény időviszonyainak pontos fölfejtéséhez nem adnak elegendő fogódzót. Ez az elbeszélés ingadozó sebességével együtt ahhoz vezet, hogy az olvasó időérzéke elbizonytalanodik, megváltozik: az idő ugyan határozottan múlik a regényben, a változatlanul fiatal és szép Dorian azonban mintha kívül állna rajta, az időnek látszólag nincs hatalma fölötte.

---

<sup>19</sup> DG, I, 17–18.

<sup>20</sup> DG, II, 77.

<sup>21</sup> DG, I, 117.

<sup>22</sup> A fejezeteket kezdő mondatokból vett – nemegyszer az első szavakat jelentő – töredékeket, zárójelben a fejezet számát is föltüntetve, lásd DG, I, 66 (3), 91 (4), 145 (6), 161 (7), 184 (8), 211 (9); II, 19 (11), 58 (12), 86 (14), 109 (15), 144 (17), 155 (18), 193 (20).

Amikor a Magyar Színház 1907-ben Hajó Sándor átdolgozásában színpadra állította a *Dorian Gray arcképét*, a darabot a Budapesti Napló munkatársaként ismertető Kosztolányi – Nietzsche-t is idézve – kiemelte, hogy Wilde regényében a festészet ereje az örökkévaló szépség jegyében még az időnek is képes gátat vetni: „A művészet és az élet misztikus kapcsolatát éreztük, s nem találtuk képtelennek, hogy a mindenható ecset megállítsa az időt, és egy pusztuló, vétkező testre a képek örökegyforma ifjúságát, hamvát és szépségét vigye át.”<sup>23</sup> Kosztolányi megítélése szerint ugyanakkor a dráma mintegy túl sokat mutatott meg, és ezáltal hatásában elmaradt a regény mögött:

Brutális nyersséggel láttuk, mint változik a portré, mint torzul, ráncosodik, zsugorodik össze Gray gyönyöreitől és bűneitől a kép fiatalsága. Ez nem lehet drámai igazság. A regényben lélektani magyarázatát kapjuk. Egy autoszugesztívó hatása alatt ugyanis Gray látja a kép változásait, a lelkében lejátszódó folyamatokat tárgyiasítja, és kivetíti a képre, bár nyíltan kimondja Wilde, hogy a képen semminemű változás nincs. Ezeket a finomságokat nem bírja el a más eszközökkel más hatásokra dolgozó színpad, még akkor sem, ha Wilde szellemességeivel tűzdeli körül.<sup>24</sup>

A fiatal Kosztolányi lélektani magyarázattal oldotta föl a Wilde-szöveg hihetetlen mozzanatait, amikor – alighanem a regény zárlatának kettős átváltozása nyomán – a festmény módosulását Dorian Gray önszugesztívójának tudta be. Jóllehet ez az értelmezés egyszerűsíti a regény alaphelyzetét, más szempontból a *Pacsirtához* közelíti. Miközben Kosztolányi éppúgy változatlanul látja Basil alkotását, mint ahogy a regényében szereplő fénykép is rögzített, ez mit sem számít ahhoz képest, hogy a képet Dorian Gray, illetve Vajkayék miként látják, mit vetítenek belé, milyen érzések és gondolatok tárgyiasításaként tekintenek rá. Másfelől az örök egyformaság és változás feszültsége visszavezet az idő problémájához is: a *Pacsirta* – Szegedy-Maszák Mihály a korábbiaktól eltérő irányokban tájékozódó, meghatározó erejű értelmezése szerint – „az idővel, pontosabban annak szükségzerű többértelműségével foglalkozik.”<sup>25</sup> Habár a mérhető idő a *Pacsirtában* is megállíthatatlanul pereg le, a regény zárlatában a címszereplő paradox módon egyként éli át helyzetének remény nélküli változhatatlanságát, illetve tapasztalja meg fölfokozottan ezt az állandóságot átalakulásként, kilátástalanságának az elmélyüléseként: „Semmi sem történt, ismét semmi. Csak hazudott, mosolygott, kedveskedett, mindig, mindenkivel, de ezen a héten, távol szüleitől, oly átalakuláson ment át, melyre csak most ocsúdott, hogy nem látta többé a tarkövi embereket, nem hallotta a vonat zakatolását.”<sup>26</sup>

A *Pacsirta* a regényhős meghasonlását nem alakmások, avagy az én megtöbbszörözése révén, hanem az időtapasztalatot jellemző feszültség által érzékelteti. Az én

<sup>23</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Dorian Gray. Bemutató a Magyar Színházban* [1907] = Uő, *Színházi esték*, kiad. Réz Pál, Bp., Szépirodalmi, 1978, I, 247.

<sup>24</sup> Uo., 247.

<sup>25</sup> SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Körköröség és transzcendencia a Pacsirtában* = Uő, „Minta a szönyegen”. *A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995, 185.

<sup>26</sup> KOSZTOLÁNYI, *Pacsirta*, i. m., 533.

belső osztottsága azonban a szereplők távolságában, széttartó látásmódjában, az őket összefűző viszonyok korlátaiban is reflektálódik. Ez pedig elválaszthatatlan a regényben érvényesülő nézőpontok viszonylagosságától: „A belső nézőpont elsődlegessége helyett talán helyesebb, ha a külső és belső nézőpont játékát tartjuk jellemzőnek a *Pacsirtára*. A kétféle látószög változtatása teszi lehetővé, hogy a történetmondó olykor fölülről nézzen olyan szereplőkre, akiket más alkalmakkor belülről közelít meg, s ugyanez a kettősség okozza, hogy nehéz kétségbe nem vont értékeket találni a regényben.”<sup>27</sup>

Látás és láthatatlanság, külső és belső, valódi és látszat említett ellentéteihez is kapcsolódóan mindkét regényben komoly jelentőségre tesz szert a színlelés és színpadiaság problémaköre, sőt konkrétan a színház motívuma. A *Dorian Gray* arképe igen változatos helyszíneken játszódik. A privát, sőt kifejezetten zárt terek, valamint a bűn városi bugyrai mellett hangsúlyosan megjelenő nyilvános és félnyilvános terek közül több is valamiképpen kötődik a színleléshez, szerepjátszáshoz. Magának a Basil festette képnek a sajátos terén túl a modellt állásnak, a kosztümökbe öltözésnek, a valóság művészi átformálásának a színterét jelentő műterem is említhető, amely – aligha véletlenül paradicsomi létet idéző kertre nyilván – az első fejezet helyszíne. Wilde és Kosztolányi regénye között azonban sokkal közvetlenebb kapcsolatot teremt a mindkettejüknel fordulópontot jelentő színházi epizód.<sup>28</sup>

A Wilde-regény negyedik fejezete Dorian Gray egy fiatal színésznő, Sibyl Vane iránt érzett szerelme köré épül, akinek színpadi játéka szenvedélyes érzéseket kelt a főhősben. Ám amikor a lány műalkotásból mintegy valósággá, drámai hősnőből elérhető, hús-vér alakká válik, elveszti érdekességét Dorian számára – az eltaszított szerelmes öngyilkossága pedig fontos láncszem Dorian Gray bűneinek a sorában. A *Pacsirtában* a Vajkay házaspár – némi ellenérzéssel vegyes izgalommal és izgatottsággal – a regény közepe táján látogat el a sárszegi Kisfaludy Színházba. A férfit itt is magával ragadja a színház világa, és Orosz Olga színészi kisugárzása sem hagyja érintetlenül: „Ákosnak [...] új volt minden. [...] Amint a függöny felgördült, elállt szeme-szája. Előrehajolt, hogy minden figyelmét központosítsa. [...] A színpad kápráztató volt.”<sup>29</sup> Vajkayt részben hasonló lelkesedés hevíti föl a színház iránt, mint Dorian Grayt. Ez olyan tapasztalat, amely fontos láncszem a lány édesapjának új emberré válásában.<sup>30</sup> Azzal pedig, ahogy Dorian szenvedélye utóbb kiábrándulásba fordul, távolról szintén rokonítható, amiképpen a *Pacsirta* végén – a megváltozott változatlan paradox körköröséggel – az apa is visszatérni látszik rövid időre elhagyott-kizökkent életéhez. A mindennapoknak ahhoz a világhoz, amelyben a szereplők egyébként rendre szerepet játszanak, különféle elvárásokhoz igazodva, végső soron tehát nem

<sup>27</sup> SZEGEDY-MASZÁK, i. m., 190.

<sup>28</sup> Természetesen a színházhoz kapcsolódó történetrész esetében sincs szó arról, hogy Kosztolányi mintegy Wilde regényéből emelte volna át ezt, hiszen a jelenet a magyar író korábbi műveinek sorához is köthető: SZILÁGYI Zsófia, *Az éretlen Kosztolányi*, Bp., Kalligram, 2017, 198–200.

<sup>29</sup> KOSZTOLÁNYI, *Pacsirta*, i. m., 213.

<sup>30</sup> Vö. *uo.*, 197.

öntörvényű módon cselekednek. Nemcsak ez bomlik meg Pacsirta „üdülésével”, hanem a lány valóságosnak tetsző alakja is voltaképp hiányában, a jelenlétét kísérő színlelés fölfüggesztődésével bontakozik ki.

A *Pacsirtának* és a *Dorian Gray arcképének* is meghatározó motívuma a rótság és ahhoz szorosan kapcsolódóan a szereplői test sajátosan feszült tapasztalata. Pacsirta csúnyasága persze nem annyira Wilde hőséne, hanem a róla festett képnek a látványával vág mindinkább egybe. Ahogy azonban a regény zárlatában az eszményi szépségű Dorian Gray mintegy újra egyesül förtelmes testével, hazaérkezvén úgy tapasztalja meg Pacsirta is gondolatainak és húsának terhes elválaszthatatlanságát, az én levetkezhetetlen testre utaltságát, a látszólag változatlan igazság időbeliségét: „– Én, – gondolkodott, úgy, mint mindenki, aki magára gondol.

De ez az én ő volt és ő ezt teljesen átélte. Ő volt ez az én, testben, lélekben, egy a húsával és emlékeivel, multjával, jelenével, jövődjével, melyet mind összefogunk, mint sorsot, mikor magunkra eszmélünk s kimondjuk a változhatatlan szót: én.”<sup>31</sup> Pacsirta a testét valamiféle meghaladhatatlan, teljes egészében meg nem ragadható és rajta túlmutató, sorsszerű adottságként tapasztalja meg.

Dorian Gray teste is sajátos titokként jelenik meg, és nem csupán az idő múlásától is érintetlen szépsége, meghökkenetően és rejtélyesen állandó fiatalsága miatt. A test mint olyan válik bizonytalanná és megfoghatatlanná Wilde regényében, föloldva ezzel a fogalom határait is.<sup>32</sup> Dorian eszményi és látszólag örök szépsége folytán afféle testetlen ideává lesz: eszményképen túl magának az eszménynek a képe.<sup>33</sup> Az olvasó ugyanakkor a test elvesztésére is értheti azt az egyszerre erőszakos és tragikus kifakadást, amely – Basil megölése előtt – közel sem a felhőtlen öröm benyomását kelti: „A kép semmisített meg engem.”<sup>34</sup> Basil sorsa kifordítva, mintegy parodisztikus formában visszhangozza azt, ahogyan Dorian Graynek a teste lesz a titka: Dorian, miután megölte Basilt, Alan Campbell segítségével nyomtalanul megsemmisíti, „elpárolja”, köddé porlasztatja áldozata testét. Miközben a regény eljátszik a testtől való megfosztásnak, a testetlenségnek a gondolatával, igen ironikusan ellenpontoszza ezt a művészet nem épp örök-éterei anyagiságának hangsúlyozása a festmény látható átalakulása révén. Olyannyira, hogy Basil a képet meglátva elsőként penészre, a festék anyagának bomlására gondol a változás okaként.

Végül a titokhoz, a rejtélyhez is kapcsolódóan mindkét regény fölveti a hiány problémáját. Pacsirta, jóllehet az olvasók többsége a regény címét alighanem elsősorban rá vonatkoztatja, a cselekmény jó részében nincs jelen, mint ahogy a Dorian Grayről készült, elzárt festmény is csak rövid időre tűnik föl a történet időtartamához képest.

<sup>31</sup> *Uo.*, 533.

<sup>32</sup> Vö. Elana GOMEL, *Oscar Wilde, “The Picture of Dorian Gray,” and the (Un)death of the Author*, Narrative, 12(2004), 1. sz., 88–90.

<sup>33</sup> Vö. BÉNYEI Tamás, *Kettős látás: a képiség viszontagságai Oscar Wilde Dorian Gray arcképe című regényében*, Filológiai Közönlöny, 58(2008), 3–4. sz., 214–215.

<sup>34</sup> DG, II, 77.

Az ilyesféle, részben már említett láthatatlanság mellett természetesen metaforikusan is érthető a hiány. Pacsirta és szülei életének csonkasága Dorian Graytól sem teljesen idegen, hiszen a mű vége felé Lord Henry híres örvendező szavai nemcsak azt foglalják magukban, hogy Doriannak az élete maga vált művészetté, hanem ennek áraként a teremtő-alkotó élet hiányát is: „Mennyire boldog vagyok, hogy sohasem csináltál semmit, nem faragtál szobrot, nem festettél képet, semmit se alkottál önmagadból! Az életed volt a művészeted. Önmagad szedted zenére. A napjaid voltak a szonettjeid.”<sup>35</sup> A művészetről tett ehhez hasonló, esszéisztikus kijelentésekkel gyakorta találkozik az olvasó Wilde regényében.<sup>36</sup> Ezt a sajátosságot Kosztolányi sem mulasztotta el megjegyezni a mű színpadi átdolgozásáról írott, már idézett bírálatában: „Azok a szellemes-ségek, paradoxonok, amiket itt hallunk, nem olcsó ürességek, hanem keserves, véres igazságok. A társalgás a görög dialektikára emlékeztet [...]”<sup>37</sup> Ugyanakkor Kosztolányi fölfigyel az ebben rejlő veszélyre is, amelyet az előadás nem mindenkor tudott elkerülni: „reánk legalább úgy hatott, mint egy aforizmagép, amely ontja magából a szellemességeket, anélkül hogy bármi köze lenne hozzájuk”<sup>38</sup> Számos más motívum mellett ezzel a főntartással is összefüggésbe hozható, hogy Kosztolányi húszas évek közepén írott regényei, a *Pacsirta*, az *Aranysárkány* és az *Édes Anna*, ha nem is nélkülözik, de csínján bánnak a hosszabb elmélkedő passzusokkal, és még ezeken belül is ritkák a kifejezetten művészi alkotásra vonatkozó megjegyzések.<sup>39</sup> Amikor pedig mégis ilyen mondatok szövődnek a regényekbe, mint például a *Pacsirta* színházi jelenetében, azok gyakorta tartózkodóak, távolítottak, nemegyszer ironikusan olvashatók. A hiány így nemcsak hasonlóságként, de némely vonatkozásban markáns különbségként vehető számba a *Dorian Gray arcképét* és a *Pacsirtát* egymás mellé helyezve.

Meggyőződésem, hogy ez a különbség teszi igazán érdekessé a két regény között megfigyelhető rokon vonásokat. A Wilde-fordítás éppen azért nem csupán esetlegesen illeszkedik Kosztolányi regénypoétikai elképzeléseinek az alakulástörténetébe, mert hangsúlyos kérdésekben, például az önértelmező vagy művészetről elmélkedő részletek szerepeltetésében a *Pacsirta* szerzője tartózkodással viseltetik Wilde iránt. Ugyan több szempontból nem megalapozatlan az angolul írott munka tudatos vagy öntudatlan befolyásával számolni, az említett kérdésben Kosztolányi mégis más utat

<sup>35</sup> DG, II, 190.

<sup>36</sup> A regénnyel sajátos-ellentmondásos viszonyban álló, vitatott előszó kapcsán lásd például John G. PETERS, *Style and Art in Wilde's The Picture of Dorian Gray. Form as Content*, *Victorian Review*, 25(1999), 1. sz., 1, 4. Sőt vö. már DOUGLAS, i. m., 36–38. Érdemes megemlíteni, hogy a Douglas-könyv teljes terjedelmében idézi a *Dorian Gray arcképének* előszavát (i. m., 36–37), amely azonban jelentősen eltér mind a korábbi Schöpflin-féle magyarázástól (Konkoly nem közölte az előszót), mind az 1922-es Kosztolányi-fordítástól (DG, I, 5–7, amely jóval közelebb áll Schöpflin változatához, mint Kosztolányi saját, három évvel korábban megjelent magyar átültetéséhez).

<sup>37</sup> KOSZTOLÁNYI, *Dorian Gray. Bemutató...*, i. m., 248.

<sup>38</sup> *Uo.*, 248–249.

<sup>39</sup> Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy Kosztolányi regényei – miként a Wilde-é is – ne utalnának nyíltan más művészekre és (akár kétes értékű) alkotásokra, sőt ne idéznének szó szerint is azokból.

választ, amelynek sajátos vonásai az érdeklődéssel kezelt művel kontrasztba állítva rajzolódnak ki élesen. Úgy vélem tehát, Wilde – némiképp paradox módon – erősebb hatást gyakorolt Kosztolányi regénypoétikájának formálódására azzal, amiben a magyar szerző nem követte őt, semmint ott, ahol átsajátította kartársa írásmódját. Ráadásul közel sem arról van szó, hogy a Wilde-regényben is fölmerülő gondolatok ne jelennének meg Kosztolányi életművében. Csakhogy nem annyira a regényekben bukkannak föl, hanem a szerző esszéiben és műbírálataiban, publicisztika és értekezés határára mozgó írásaiban. A *Dorian Gray arcképének* hatása épp ezért lehet poétikai-irodalmi, nem maradván meg egyszerűen motivikus vagy gondolati síkon: a regény művészetszemléletére jellemző kijelentések nem azért hiányoznak a regényekből, mert Kosztolányi határozottan vitatta volna őket, hanem mert nem a regényben, hanem az írás más műfajaiban és közegében érezte azokat helyénvalónak.

Kosztolányitól sem állt távol az az elgondolás, amelyet Lord Henry vetett festő barátja szemére: „Basil, édes fiam, mindent, ami varázsos magában, beletett munkájába. Ennek az a következménye, hogy az élete számára nem marad egyéb, csak előítéletei, elvei és józanese [!]. [...] A nagy költő, az igazán nagy költő, a legköltőietlenebb lény a világon.”<sup>40</sup> Majd alig valamivel később „Henry lord azon tépelődött, lehet-e valaha a lélektan olyan föltétlen tudománnyá tenni, hogy az élet minden kis rugóját föltárja előttünk. Ahogy ma áll, mindig félreértjük magunkat és ritkán értünk meg másokat.”<sup>41</sup> Ami itt még jövőbe vetített kérdés, az Kosztolányinál már nem kis részben múltbeli eredmény: „Vedd számba, hogy nem is oly régen akármilyen félkegyelmű fajankó sikerrel hozzászóllhatott az úgynevezett »lelki élet rejtélyei«-hez, szabadon kalandozhatott irdatlan österületén, melyen bizonyos »titkok«-at fedezett föl. Azóta ezeknek a titkoknak java részét pontosan, tudományosan, szakszerűen megmagyarázta a lélekelemzés.”<sup>42</sup> A művészt pedig éppen azok a kérdések izgatják, amelyeket a Lord Henry által vázolt, tudománnyá lett lélektan sem tudott megmagyarázni, véli Kosztolányi már a Wilde-regény lefordítása előtt is: a költő úgymond „azokkal a további nem boncolható maradékokkal foglalkozik, melyek értelmi életünk vizsgálása után hagyódnak hátra, mintegy a lombikok és göregek alján”<sup>43</sup> A fenti gondolatmenetet a *Dorian Gray arcképének* negyedik fejezete tovább is fűzi: „Világos volt előtte, hogy a kísérleti módszer az egyetlen módszer, mely által elérhetünk a szenvedélyek

<sup>40</sup> DG, I, 114. A költő költőietlenségének paradoxona John Keats Richard Woodhouse-nak írott, 1818. október 27-i keltezésű levelére alludál: „A Költő minden dolgok között a legkevésbé költői teremtmény, mert jellegtelen: állandóan más, állandóan feloszlik valami másban.” (KEATS *levelei*, vál. ford., bev. és jegyz. PÉTER Ágnes, Bp., L'Harmattan, 2010, 2. átdolg. kiad., 101.)

<sup>41</sup> DG, I, 118.

<sup>42</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Káté kezdő költőknek* [1927] = Uő, *Nyelv és lélek*, kiad. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1971, 433–434.

<sup>43</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Gábor Andor* [Harminchárom, 1918] = Uő, *Egy ég alatt*, kiad. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1977, 398. Baudelaire szintén úgy vélte, a költészetnek „a modern tudomány által még fel nem tárt ürökben” kell kibontakoznia (Charles BAUDELAIRE, *Victor Hugo*, ford. RÉZ Pál = Uő, *Válogatott művei*, Bp., Európa, 1964, 447, 448).

tudományos elemzéséhez [...]”<sup>44</sup> Kosztolányi 1920-as Goethe-tanulmánya – több eszmei hatást is ötvözve – hasonlóképp a költészet tudományos-kísérleti magyarázata mellett száll síkra: „A módszer – bármily kezdetleges kísérlet is – az esztétikába a természettudomány rendszerét óhajtja belevinni.”<sup>45</sup>

Lord Henry elmékedését apró lélektani megfigyelés zárja: „Azok a szenvedélyek zsarnokoskodnak rajtunk legerősebben, melyeknek eredetét eltitkoljuk magunk előtt. Azok a leggyöngébb mozgató okaink, melyeknek természete öntudatosá vált bennünk.”<sup>46</sup> Kosztolányi a regényfordítás megjelenésével egy évben szintén úgy vélekedik: „Ha tudjuk, hogy miért vagyunk szomorúak, nem vagyunk oly igazán szomorúak, mint mikor nem tudjuk, hogy miért vagyunk szomorúak.”<sup>47</sup> Természetesen a szöveg-párhuzamok árnyalhatók az elbeszélés-, illetve érvelésszerű különbségek föltárásával, ám ez nem érinti a Wilde-regény és a Kosztolányi-esszé között kétségtávol kitapintható gondolati egybecsengések létét, valamint a *Dorian Gray arcképe* esszéisztikus passzusainak más szövegtípusokba történő áthelyezését a magyar szerző életművében.

Kosztolányi regényeiben a szereplők igen korlátozottan képesek világuk és benne önmaguk megértésére, az elbeszélő pedig – ha nem is következetesen, de – gyakorta tartózkodik a történet kommentálásától. Nemcsak a hősök döntő többsége,<sup>48</sup> hanem a narrátor sem hajlik igazán az elmékedésre, a szinte elejtett megjegyzéseken túlnövő gondolati elemzésre.<sup>49</sup> Más szavakkal, a Kosztolányi-regényekből ugyan nem hiányzik a mindentudó elbeszélő, ám ez a mindentudás sok esetben és több szempontból is korlátozottan mondható, még akkor is, ha valamely értelmező a narrátor afféle szándékos önkorlátozását látja ebben.

Azáltal, hogy a szereplők magyarázatait rendre a tévedés vagy egyoldalúság gyanúja lengi körül, az – amúgy nem oly visszahúzódo – elbeszélő pedig nyomatékosan tartózkodik a szájbarágástól, a szöveg nagyban az olvasóra bízva, hogy a regénynek mely rétegeit tünteti ki figyelmével, és a történetmondó által különösképpen kedvelt jelzéseket miképpen hozza egymással összefüggésbe. Ekként az elbeszéléstől elváló metadiszkurzus igencsak redukált szerephez jut Kosztolányi húszas évek közepén írott

<sup>44</sup> DG, I, 119.

<sup>45</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Tanulmány egy versről* [1920] = Uő, *Nyelv és lélek*, i. m., 405.

<sup>46</sup> DG, I, 120.

<sup>47</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Füst Milán* [1922] = Uő, *Egy ég alatt*, i. m., 478.

<sup>48</sup> Az *Édes Anna* Movisztere talán a legnyilvánvalóbb kivétel, aki azonban ki is lóg a regénybeli világból, annak több értelemben határán áll, szavait leginkább értetlenséggel fogadják, alakját nevetés kíséri. Ijas Miklós némileg hasonló kivételnek számíthatna a *Pacsirtából*, már ha mondatainak jó része nem rekedne kívül a regényen, például a szülőkkel való beszélgetése során. Ebben a jelenetben az olvasó akár úgy is érezheti, a történetmondó látványosan, szinte tüntetőleg nem fordít rá figyelmet. Alakját ez a sajátos hiány azonban ambivalens módon ki is emeli.

<sup>49</sup> Kosztolányi már fiatalon méltányolta a naturalista drámának azt a törekvését, hogy visszaszorította a színpadon mesterkéltén ható drámai magánbeszédet, Ibsenre hivatkozva pedig amellett szállt síkra, hogy a hősök ne magyarázgassák magukat, a drámaíró ne értelmezze fölöslegesen, a drámaiságra sokszor fittyet hányva alakjait: KOSZTOLÁNYI, *Színházi esték*, i. m., I, 154, 306; II, 679.



hosszabb prózai műveiben, jóllehet utóbbiak nem egy részlete öntükröző jelenetként is értelmezhető. Kosztolányi regényei ilyen módon eltérő jellegű olvasói együttműködésre, a szöveg más aspektusaira összpontosító befogadásmódra tartanak igényt, mint például a *Dorian Gray arcképe*, amely a benne megfogalmazott föltevések igazságérvényét tekintve egyébként szintén erősen rétegzett. Nem elképzelhetetlen, bár csöppet sem bizonyos, hogy a *Mostoha* közelebb került volna a művészetet tematizáló, esszészzerű megszólalásra nagyobb súlyt helyező regényekhez. Csakhogy Kosztolányi elbeszéléspoétikája nem ebben az irányban alakult tovább, hanem az *Esti Kornél* erősen (ön)ironikus és játékos, immár a regényszerű megformálást is viszonylagossá tevő beszédmódja felé mozdult el.

KERÉNYI FERENC

## Mikszáth és Nógrád megye

Kiállítás megnyitó 1982-ből\*

Tisztelt Vendégeink! Kedves Barátaim!

Két ház áll egymás mellett Horpácson, egyazon telken. Fényes villa az egyik, oszlop-  
rendes portikusszal, timpanonnal kívül, belül pedig kényelmes bútorokkal, márkás  
festményekkel. Ebben állunk most. Valóban írófejedelemhez méltó kastély, amely  
az előző írófejedelem, Jókai Mór életrajzának honoráriumából épülhetett fel 1907-  
ben. A másik egy földszintes kúria, a régi kép tanúsága szerint négy ablakkal és két  
ajtóval az utca felé, és rá csak később húznak emeletet. Szontagh Pál udvarháza ez,  
itt a közvetlen szomszédunkban, amelynek egykor látogatója volt Madách Imre is, és  
amelynek tornácán örökítette meg Jelfy Gyula, a híres fotográfus az ebéd után csen-  
des pipaszó mellett üldögélő író a Vasárnapi Ujság olvasói számára. (Ez a kép látható  
mai meghívónk belső oldalán.)

A két ház egymás mellett, akár jelképesnek is tekinthető. Mutatja, milyen ellent-  
mondásaival a kornak és az embernek kell szembenéznünk, ha nem elégszünk meg  
Mikszáth Kálmánról szólva a „nagy palóc”, a „varázslatos mesélő”, az „utolérhetetlen  
anekdotázó” típusú, gyakran ismételt minősítésekkel. Melyik az igazi Mikszáth? A kor-  
mánypárti képviselő és a befutott író-e, akinek az 1880-as évektől – Király István találó  
megjegyzése szerint – szinte nincs is életrajza? Netán a fiatalkor éles tollú és nagyon  
szegény publicistája, akinek gazdag újságírói életművét éppen napjainkban kezdjük  
áttekinteni, és akinek 1869 és 1887 között írott cikkei 25 kötetet tölthettek meg a kri-  
tikai kiadás eddig elkészült hányadában? Vagy a nagy regényeivel voksoló realista,

---

\* A szöveg a balassagyarmati Palóc Múzeum gyűjteményében maradt fenn. 1982. október 29-én volt a horpácsi Mikszáth-émlékház állandó kiállításnak a megnyitója, és ezen alkalommal hangzott el Kerényi Ferenc (1944–2008) megnyitóbeszéde (a szöveg mellett a kiállítás meghívója is megtalálható). A szerző nyilván az elhangzás után dokumentálási céllal adta le a gépiratot a múzeum gyűjteményébe; nincs nyoma annak, hogy publikálta volna. A szöveg tisztázat, amely csak néhány helyen tartalmaz saját kezű, tollal történt javítást, de ezek is a géphibákat, elütéseket korrigálják. Ezeket a közlés során nem tűnt érdemesnek feltüntetni. A szöveget egyébként betűhíven, minden változtatás nélkül közöljük; a szerző nem csatolt hozzá jegyzeteket (a szóbeli elhangzás ezt nem is igényelte), ezt mi sem láttuk szükségesnek pótolni. A címet a sajtó alá rendező adta, mivel a kéziratot a Palóc Múzeum irodalomtörténész-muzeológusa, Steinmacher Kornélia jóvoltából ismertem meg. Ennek a szövegnek a közlésével a 10 éve elhunyt kiváló színház- és irodalomtörténészre, Kerényi Ferencre kívánunk emlékezni. A kézirat gondozása Szilágyi Márton munkája.

aki az egyházpolitikai küzdelmekre válaszul *A különös házasságot*, a millennium ünnepeire feleletül az *Új Zrinyiást* írta, és aki utolsó műveiben a múlt és a jelen példáiiban azt vizsgálta *A Noszty-fiú esete Tóth Marival* és *A fekete város* lapjain, miért nem férhetett egybe a büszke nemesi hagyomány és a szorgalommal gyűjtött polgári vagyon az ország javára? Melyik hát az igazi Mikszáth?

A modern lélektan „referenciacsoport”-nak nevezi azokat a kisebb-nagyobb közösségeket, amelyeknek véleményét mértékadónak fogadjuk el, amelyek előtt bizonyítani akarunk, és amelyek így formálják is személyiségünket. Mikszáth Kálmán életében alighanem három ilyen közösség létezett: Nógrád vármegye, Tisza Kálmán és Szabadelvű pártja meg a család. Az elsőhöz, szülőföldjéhez kötötte a gyermekkor minden emléke, a kis szklabonyai porta a balassagyarmati országút mentén, a kovácműhely, a malom, legkivált a nógrádi táj palóc emberei, babonás meséikkel, ősi hiedelmeikkel, szabadságszeretetükkel. „Érdemes elhagyni a szülőföldet, hosszú-hosszú ideig odalenni, csak ezért az élvezetért, hogy ismét visszatérhessünk” – idézhetjük erről magát az író. A távollét kétségkívül hajlamosít a megszépítésre, arra, hogy mindent úgy lássunk évtizedek múlva is, ahogyan elhagytuk, és ahogyan emlékeinkben él. De mégiscsak egyszerűsíteniék a képet, ha kizárólag ebből a szempontból értékelnék Mikszáth novelláinak, karcolatainak idevonható hányadát. Hiszen a népmesébe illő módon ártatlan Bede Erzsit, a mogorván tiszta szívű Filcsik Istvánt megörökítő mellett olyan írások sorjázhatnak, mint *Az elfelejtett rab*, *a Frivol akta*, *A korlátfa*. Megannyi anekdotába oltott kórkép a vármegyéről, amelynek tisztikarában nagy időket átélt öregek és történelmi neveket viselő középkorúak osztották el egymás között a helyi hatalom kulcspozícióit. A bizonyítás vágyában ezek az emlékek is továbbéltek: a balassagyarmati sajtópolémiaik, a vonzó-taszító vármegyei állások, az örömapai beleegyezést megtagadó szolgabíró-após, Mauks Mátyás.

Diákkori lelkesedés, hűség a kiegyezést megelőző évek hazafias felbuzdulásához és az akkor még 1848-as jogalapon állott párt vezéréhez, Tisza Kálmánhoz – ez volt Mikszáth Kálmán második erős kötődése, mondhatni, egész életén át. Tiszához és pártjához – éppen az 1848-as eszmék megőrzésének reményében – maradt hű a fúzió, az egykori pártprogram félrevetése után is, egészen a Szabadelvű Párt bukásáig, 1904-ig. Az írások ellenpontosító tanúságtétele azonban a mameluknak csúfolt kormánypárti képviselőt is jellemezte. Nem egyedülálló az eset a magyar és még kevésbé az a világ-irodalomban, hogy az erős tehetség, az ember- és társadalomismeret felülkerekedhet téves vagy hiányos politikai érzéken, tájékozódáson. Mikszáthnál nem egyszerűen erről van szó. Többről. Arról, hogy a mítosszá emelt palóc élet tisztasága mellett sokáig hitt – az 1848-at megelőző nagy eszmerendszer, az érdekegyesítés egyik utolsó, őszinte híveként – abban, hogy nemes, paraszt és polgár patriarchális osztálybékében élhet és munkálkodhat együtt. Miközben a parlament padsoraiban a kormánypárt számíthatott Mikszáth Kálmán illyefalvi, majd fogarasi képviselő szavazatára, Mikszáth Kálmán, az író papírra vetette országgyűlési karcolatait, amelyek laza füzérében remekművek

is akadnak, és amelyekből ismét halhatatlan figura kerekedett ki, Katánghy Menyhért képviselő. A széthulló illúziók, remények, a „kizökent idő” motívuma Mikszáthnál sokszor visszatér. A leginkább szembeötlő módon persze a híres különöck, a Pongrácz István grófokhoz hasonlók figuráiban, de erre az alapötletre épült – többek között – a *Galamb a kalitkában* című, eléggé nem ismert és méltányolt kisregénye (1891) és a 19. század talán legnagyobb magyar satírákísérlete, az *Új Zrínyiász* is.

Nem véletlen az sem, hogy a 420 holdas, frissiben vásárolt horpácsi birtok, a szülőföldre visszatérés akkor lett igazán fontos a számára, az emberi-írói bizonyítás testet öltött eszköze, amikor 1904-ben Jókai halála után vitathatatlanul az ország első írója lett, és amikor 37 esztendő múltán először roppant meg, kormányzati válság formájában a kiegyezés biztosnak hitt rendszere.

A harmadik és valóban kiapadhatatlan érzelmi forrás Mikszáth számára a család, a hozzáfűződő magánérzelmek rendszere volt. A romantikus szerelmek nagy történeteit idézte házasságának históriája Mauks Ilonával, a sikerre és megélhetésre még jóformán képtelen fiatal újságíró válása, majd az újbóli lánykérés az irodalmi diadalok árnyékában, a megismételt esküvővel. Itt azután nincs szó írói kettőslátásról. Egész irodalmunkban párját ritkítóan gazdag a családi érzelmek ábrázolása az olyan kis remeklésekben, mint *A ló, a bárányka és a nyúl* vagy *A németke*.

Csak egy ilyen, a szülőföld, a haza, a család megtartó erejét érző író rendelkezhetett a humornak is azzal a bölcsességével, amely képessé tette őt a kisebb-nagyobb emberi hibák és gyarlóságok felmérésére, rögzítésére, a metsző gúnytól az elnéző mosolyig terjedő széles érzelmi skálán.

Tisztelt vendégeink!

A mikszáthi életutató és életművet igazgató tényezőket vallatva, kézenfekvőnek és jó választásnak bizonyult a kiállítás alkotóinak az a döntése, hogy Mikszáth és Nógrád megye címen rendezzék újra a múzeumot. A hangsúlyt tehát az egyik meghatározóra helyezve, de kitekintve a pálya egészére és bátran felvállalva a „Milyen is volt Mikszáth?” sok szempontú megközelítést, korproblémákat is feszegető kérdését.

Nemcsak a könyveknek, de az irodalmi kiállításoknak is megvan a maguk sorsa. A horpácsi házban először 1954-ben nyílt emlékszoba, amely 1958–59-ben bővült tovább. Az előző kiállítás, többszöri felújítással, 1972 óta teljesítette közművelődési feladatát. A horpácsihoz hasonló bemutatókat általában 10–15 évenként cserélni kell: változik, fejlődik hagyománytudatunk, gyarapodnak a tudomány bemutatandó eredményei, és finomodik az a kiállításrendező technika is, amely az irodalomtörténet tényeit látványban közvetíti. A Nógrád Megyei Múzeumigazgatóság fiatal munkacsoportja – úgy véljük – teljes sikerrel oldotta meg feladatát. A forgatókönyv egyik írója Szabó Ágnes, a megye fiatal irodalomtörténésze, akinek ez az első nagyobb szabású munkája, és aki mindig számíthatott szerzőtársa, dr. Praznovszky Mihály elmélyült tudására, gazdag tapasztalatára. Presits Antal, Kollár Sándor tervezői és kivitelezői munkájával, Buda László fotóival vált azután az elképzelés, a terv valósággá, élményforrássá.

Mert mi is az irodalmi kiállítás feladata? Nem elsősorban az, hogy lexikonszerű teljességgel vagy tankönyvi módon máshol is megszerezhető ismereteket közvetítsen. Inkább az, hogy élményt keltsen, és olvasásra buzdítson. És akkor újra meg újra részei lehetünk annak az olvasói élménynek, hétköznapi csodának, amelyet Mikszáthról szólva Krúdy Gyula fogalmazott meg a legszebben parnasszusi látomásában: „Úgy képzelem, hogy egész külön falut foglal el az újonnan érkezettek csapata, ahol a másvilági Mikszáth jár-kei a hosszú szárú pipával... Mikszáth Kálmán egy darab Magyarországot vitt magával a halhatatlanságba. Egy vármegyét, amely valahol ott van az Ipoly mentén, de fölnyúlik a Kárpátokig, szélességében pedig érinti Sároset és Besztercét.”

Tóth Zsombor: *A kora újkori könyv antropológiája. Kéziratos nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*

Budapest, reciti, 2017, 378 l.

Tóth Zsombor tanulmánykötete, *A kora újkori könyv antropológiája* hiánypótló munka. Nem csupán a Cserei-kutatás fellendülését, hanem az irodalomtörténeti munkának egy új, izgalmas módszerét ismerhetjük meg általa. A kötet mind irodalomtörténetileg, mind antropológiailag megalapozott munka, így mindkét tudományág kutatói értékelni tudják, ugyanakkor laikus olvasók számára is izgalmas olvasmány lehet. A kötetben világosan látszik a befektetett munka mennyisége, a 2003 óta tartó vizsgálat, erdélyi, magyarországi levéltárakban és könyvtárakban folytatott kutatás, amelynek során hatalmas mennyiségű kéziratos anyagot tekintett át a szerző. Tóth Zsombor a hazai Bethlen- és Cserei-kutatás egyik meghatározó alakja,<sup>1</sup> a kötet maga is egy nagyobb monográfia előfutára, amelyben a szerző az 1690–1697 közötti, Cserei Mihály felnőtté válásának évtizedét kívánja bemutatni, történeti-antropológiai módszerekkel.

A kötet számos értékeinek egyike a téma, mert noha a Cserei-szakirodalom nem kimondottan szegény, mégis bőven akadtak még felfedezésre váró területek. Cserei Mihály kéziratos maradványainak középpontba állításával a munka éppen ezt a hiányt orvosolja. Mindezek mellett nem elhanyagolhatók a szakirodalom által korábban már feldolgozott Cserei-szövegeket vizsgáló újabb tanulmányok sem, ebben Tóth Zsombor szintén jelentős munkát végzett.

A kötet könnyen olvasható, szerkezete világos. Rövid, dinamikus fejezetei magával ragadják, egyik fejezetről a másikra viszik az olvasót, és követhetővé teszik a szerző gondolatmenetét. Ugyanakkor helyenként a túltagoltság, az alfejezetek sokasága töredékessé teszi a szöveget, így a befogadás aktusát is. A minden kisebb egység végén található konklúzió megkönnyíti a kötet átláthatóságát és a nagyobb összefüggések megértését. Fontos megjegyezni, hogy a kötet – ahogy a szerző is említi – több tanulmány egymás mellé helyezésével készült, ennek tudható be a szövegekben előforduló ismétlések is.

Az első nagyobb egységben, a második fejezettel kezdődően bepillantást nyerhetünk az életútnak a szakirodalom számára eddig ismeretlen szakaszaiba. Az olasz, német,

---

<sup>1</sup> TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírásamagától” és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2011. – TÓTH Zsombor: *A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 2006.

angol és francia mintát követve egyre nagyobb hangsúlyt kapnak az úgynevezett *egodokumentumok*; ezek kutatása és újrafelfedezése, főként antropológiai szempontból, itthon még kevésbé elterjedt. Az egység alapvető módszertani tanulsága a régi magyar irodalom vizsgálatába átemelt újabb kutatások, módszerek és eredmények használatának a sikeressége.

Az öt élettörténeti elbeszélés, amelyet Tóth Zsombor Cserei Mihály különböző életszakaszaiból választ ki, felettebb jól mutatják, hogy ugyanazon életesemények leírásában a változó életkor és élethelyzet következtében milyen változások mennek végbe. A fiatalság, Cserei aktívabb időszaka magától értetődően rövidebb, praktikusabb feljegyzésekkel párosul, míg az időskor elemzéseivel, elbeszélésekkel teli szövegekkel. Jól alátámasztja tehát a tézisé, miszerint az emlékirattal kapcsolatban nem szabad egyetlen írásalkalmat, egyetlen narratívát feltételezni, és noha, mint Bethlen Miklós esetében is, jobbára az időskori feljegyzések kerülnek be a kánonba, nem szabad figyelmen kívül hagyni az összes többi alkalmat, ezek ugyanis fontos adatokkal szolgálhatnak mind a szerzőre, mind a korra vonatkozóan.

Az író sokszínű tevékenységének első fontos állomása Cserei kiadatlan, 1684-es dialektikajegyzete. A szakirodalomban kissé elhanyagolt helyen szereplő munka fontosabb lehet, mint ahogy azt eddig feltételezték. Minden valószínűség szerint ez Cserei első önálló írása, amelyből kiviláglik műveltsége, tudásszomja, illetve az írás és az olvasás iránti hatalmas szeretete. Köztudott, hogy nem peregrinált, önerőből fejlesztette tudását, ennek ékes bizonyítéka az a tudatos könyvgyűjtés, amelyet élete végéig folytatott. A külföldön végzett tanulmányok hiánya egész életében hatással volt a munkásságára, gondolkodásmódjára.

Érdekes itt szót ejteni az író ifjúkoráról és Altorjai Apor Istvánhoz fűződő kettős természetű kapcsolatáról is. Az 1692-től 1703 nyaráig tartó szolgálat, familiárisi viszony fontos szakasz Cserei életében. A szolgálat első periódusát, amely 1697-ig tart, Tóth Zsombor töretlenül felfelé tartó, pozitív időszakként jellemzi, az ifjú Cserei hűségese szolgálatával kiérdemelte Apor megbecsülését. Cserei házasságával változás állt be a kapcsolatban. A fordulatról egyéb adatokat Tóth Zsombor egy 2009-es tanulmányában is közöl.<sup>2</sup> A második szakasz ennek megfelelően már az elidegenedés, a familiárisi viszony válságként jellemezhető. A prioritások Cserei életében megváltoztak, a családdal nagyobb felelősség terhelte, több pénz szükségeltetett a feleség és a gyerekek eltartására, öröklésére. A konfliktus kiváltó oka az lehetett, hogy Cserei kimaradt Apor István végrendeletéből, noha a Cserei családra jelentős összeget hagyott. Ugyanakkor azt is megemlíti a szerző, hogy Apor István magánemberként és politikusként is támogatta Csereit, aki, élete végéhez közeledve, átértelmezte Aporhoz fűződő viszonyát, időskorára engedékenyebben beszélt róla. A kötet egyik legizgalmasabb fejezete ez, a kapcsolat leírása már-már regényes, ugyanakkor minden esetben pontos adatok sokaságával alátámasztva.

---

<sup>2</sup> Tóth Zsombor, *A familiáris Cserei Mihály és a végrendelező Apor István konfliktusának két ismeretlen forrása*, *Lybus*, 2009, 97–111.

Apor István első embereként belátása nyílt az erdélyi politikai élet színpalcai mögé, és ez erősen befolyásolta a hazáról alkotott képét is. Az *emlékirat és patriotizmus* című fejezetben Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionalizmusát mutatja be a szerző, akik noha eltérő pozícióból, de egészen hasonló módon vélekedtek a világról. Mindkét szerző esetében világosan elkülönül a haza, a *patria*, vagyis Erdély a Magyar Királyságtól, Cserei Mihály munkáiban azonban sokkal radikálisabb és nyersebb beszédmód tükrözi e szűkebb értelemben vett hazafiasságát. Az Erdélyben élő kálvinista értelmiség regionalizmusában nem csupán a lokálpatriotizmust vagy a felekezeti elfogultságot kell azonban látnunk, mélyen benne van a szülőföld szeretete és az ott élők jogainak a tiszteletben tartása.

Az utolsó nagyobb egység, *Az íráshasználati habitus sajátosságai* Cserei olvasmányai, írásai és az általa hallgatott és értelmezett prédikációkon keresztül mutatja be az író és a kora újkori ember szokásait. Az íráshoz és olvasáshoz egyaránt kapcsolódik praktikus és reprezentációs funkció, a nyomtatott szövegek olvasása, értelmezése széljegyzeteket, összefüggő szövegeket, helyenként önálló textusokat eredményez, amelyek aztán a nyomtatott szövegtest médiumába is szervesen beépülnek. Mindebből leszűrhető tehát, hogy Cserei korában, kultúrájában, pozíciójában átlagon felüli íráshasználónak számított. Akadnak olyan esetek is, amikor az író nem széljegyzeteivel tüntet ki egy adott művet, hanem egyéb módon alakítja a szöveget. A legjobb példa erre Medgyesi Pál *Praxis pietatis*ának 1641-es kiadása, ahol Cserei aláhúzással emeli ki a figyelemre méltó szövegrészeket. Cserei íráshasználatának bemutatása minden bizonnyal látványosabb lenne, ha az adott szövegről a kötet fotókat is közölné, akár margináliákról, akár egyéb szövegen belüli jelölésekről van szó.

A befogadás másik formája, a hallgatás is előkerül a fejezetben, mégpedig a prédikációk kapcsán. Ezekben az esetekben azonban nemcsak maga a szöveg, de elhangzásának körülményei is nagyban befolyásolják az értelmezés aktusát. A befogadó élethelyzete, identitása mind fontos tényező, de a legkiemelkedőbb maga a felekezeti hovatartozás. A fejezet bemutatja, miként értelmezhet a befogadó egy kálvinista és miként egy katolikus prédikációt, valamint hogy egy halotti prédikáció miféle érzelmeket kelthet a hallgatóban. A befogadás ilyen mértékű elemzése és ilyen sok szempontból történő megfigyelése kuriózumnak számít. A túlzott alaposság helyenként az érthetőség kárára válik a magyar és a külföldi szakirodalom bevonása közben, ugyanakkor a lábjegyzetek akkurátus kidolgozása magabiztosan igazítja el az olvasót.

A kötet olvasása során egyre tisztábban látszik, hogy Cserei számára az írás és az olvasás aktusait, a szerző, a szöveg és a befogadó kapcsolatát állandó átjárhatóság jellemzi, jelesül Josephus Flavius *De antiquitate judaica et de bello Judaico* című munkája illusztrált, folionagyságú kiadásának széles margóira jegyzetelte le reflexióit, majd ezeket a végén jobbnak látta egységes szöveggé összeilleszteni.<sup>3</sup> *Compendiuma* ennek jegyében fordítások és átvitelek végeredménye, és ez a kompiláció „művészetének” kora újkori használatát mutatja be.

<sup>3</sup> Balázs Mihály, *Cserei Mihály sárgabőrű könyvéről*, Irodalomtörténet, 37(2006), 4. sz., 601–609.



Az átjárhatóság, kölcsönösség egy másik érdekes esetét Cserei Mihály és Apor Péter baráti kapcsolatán keresztül ismerhetjük meg. Mint Apor István bizalmi embere, ha a szükség úgy hozza, nevében leveleket ír, szignál, fenyegetőzik és hízeleg. Lehetővé tette ezt a köztük lévő, bizalomra és hűségre épült familiárisi viszony, illetve az, hogy ebben az esetben a szerzőség csupán funkció volt, amelyet helyzettől függően bármelyikük teljesíthetett. Apor István halála után az örökös, Apor Péter szolgálatába áll, kapcsolatuk barátságként indult, és meg is maradt annak. Ez az „irodalmi barátság” egymás szövegeinek elolvasását, segítségét, olykor kiegészítését, alkotói közreműködését is jelenthette. Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* című írása esetében bizonyított, hogy Cserei pótlásai is szerepeltek a kiadásban. Tóth Zsombor valószínűsíti, hogy nem ez volt az egyetlen eset, amikor Cserei jegyzeteivel, tanácsaival segíthette Aport. Noha nincs adat arra, hogy a kölcsönösség jegyében Apor Péter beleírt volna Cserei szövegeibe, ugyanakkor nem is zárható ki. Barátságuk implikálta művelet volt ez, nem feltétlenül érezték szükségét írásban feltüntetni.

A kötet befejezéseként Cserei másolói tevékenységét, íráshasználatának egyik legfontosabb aktusát mutatja be a szerző. Mint már a kötet elején is olvashattuk, Cserei többször újramásolta jegyzőkönyveit, szó esik az öröklődő földekről, ingóságokról, könyvekről, sőt különböző gyógymódokról is. Az idős kor, amelyből Csereinek kortársaihoz képest kicsit több jutott, kedvezett másolói tevékenységnek, a halálra való készülődés idejében két testamentumát és *Apológiáját* is elkészítette, emellett maradt ideje egy egész *Bethlen-kódexet* is másolni. Ebből következtethetünk a kéziratosság jelentőségére Cserei életében, és adalékként szolgál a kora újkori íráshasználathoz is.

Cserei Mihály és Bethlen Miklós koruk meghatározó kéziratossági szerzői, az irodalomtörténet-írás többnyire csak az első nyomtatott kiadásaik után foglalkozott velük. Mint ahogy ez a kötet is mutatja, érdemes több figyelmet szentelni a kéziratban maradt munkáikra, hiszen ezekből is számos információt nyerhetünk, mind a szerző életrajzi adatait illetően, mind a kora újkori ember általános írási-olvasási szokásaira vonatkozóan.

A szerkesztés kiváló, átlátható, a lábjegyzetek pedig rendkívül pontosak és részletesek. A precízen elkészített névmutató és a felhasznált irodalom jegyzéke sokban segíti a kutatókat, érdeklődőket, míg az élettörténetre vonatkozó újabb adatok, ezek elbeszélése, a korabeli társadalom ábrázolása érdekesek lehetnek a nem szakképzett befogadó számára is. *A kora újkori könyv antropológiája* talán egyetlen kisebb hibája, hogy nem közöl képeket. Természetesen érthető a hiány, hiszen anyagi szempontból nem feltétlenül előnyös ilyen kiadást készíteni, de a hosszas értekezések Cserei jegyzetelési módszereiről talán még érthetőbbek lennének fotómellékletekkel. A kötet az olvasóközönség számára hozzáférhető online is.<sup>4</sup>

Varga Réka

<sup>4</sup> <http://reciti.hu/2017/4333> (utolsó megtekintés: 2018. okt. 18.)

## Tóth Orsolya: *Egykor és most. Tanulmányok a 19. századi magyar irodalomról*

Budapest, Kronosz Kiadó, 2017, 225 l.

Tóth Orsolya *Egykor és most* című tanulmánykötetét – mint könyvtárgyat – kézbe véve talán meghökkenhet az olvasó: vajon mit kereshet egy 19. századi magyar irodalomról szóló tanulmánygyűjtemény borítóján a híres kacsanyúlkep, amelyet inkább filozófiai és teoretikus munkák szoktak elemezni? A borító nemcsak azért kiváló választás, mert figyelemfelhívó, és mert nyomozásra késztet, hanem azért is, mert előre vetíti: a kötet nem biztos, hogy kizárólag a tárgyalt szerzőkről szól.

A könyv hat tanulmányt tartalmaz a 19. századi magyar irodalomról, valamint három kritikát kortárs művekről. A *Kazinczy Win(c)kelmannnt olvas* című nyitótanulmány azokat a szövegekőzi kapcsolatokat veszi szemügyre, amelyekben Kazinczy szerzői névként vagy művei megnevezésével hivatkozik Winckelmannra. Tézise, hogy a Kazinczy hivatkozásaiból rekonstruálható, illetve a művészettörténeti gondolkodásban megjelenő Winckelmann-kép csak távoli kapcsolatban áll egymással. A következő két írás két „epizodistával” foglalkozik: olyan figurákkal, akik nem kaptak főszerepet az irodalomtörténet-írásban. E szövegek középpontjában Hoblik Márton és Bárány Boldizsár verseinek vizsgálatával az epigonizmus kérdése, valamint Berzsenyi Dániel mesterszerepének a kizárólagossága áll. A negyedik tanulmány Kölcsey Ferenc *A vadászlak* című novelláját elemzi. Állítása szerint az elbeszélés hőse, Andaházi az andalgó, merengő, álmodozó, ábrándozó, vagyis a *rajongó* prototípusa. Az értelmezés a Kölcsey-novellát a rajongásdiskurzushoz kapcsolódó esettörténetként olvassa; módszere, hogy az érzékenység szakirodalmának alapvető fogalma, a rajongás körüli kontextus történeti rekonstrukcióját adja elsősorban a fogalom 18. század végi, 19. század eleji használatára fókuszálva. A tanulmányfejezetet két Katona Józsefről szóló írás zárja. Az első Katona *A Múzsához* című enigmatikus versét interpretálja, amelyet a szerző az irodalmi kommunikáció határait rákérdező kísérletként olvas; a második a *Bánk bán* alábbi instrukcióját elemzi a 18–19. századi fiziognómiai, antropológiai irodalomra hivatkozva: „a’ki mindeddig oszlop módra állott, földre szegezett szemekkel; most hirtelen felkapja a kardját”. A kritikablokk tárgyai Márton László *Minerva búvóhelye* (2007) című regénye, Péterfy Gergely *Kitömött barbárja* (2015) és Nyáry Krisztián *Így szerettek ők 2. Újabb irodalmi szerelmeskönyv* (2013) című munkája.

A borító azt sugallja, a fent megnevezett témakon túl a kötet mintha másról is szólna. Az egyszerűs tanulság- és kritikagyűjtemények a klasszikus szerzői monográfiákhoz

képest eleve nagyobb szabadságot adnak az olvasónak abban, hogy meghatározza, mi is pontosan a könyv témája. A kötetbe rendezés arra szólít fel, hogy a szerző azon írásait, amelyekkel addig elszórtan találkozhattunk különböző szakmai fórumokon, ezúttal ne kizárólag önmagukban vagy tanulmányok egymásutánjaként értelmezzük, hanem olyan írásokként, amelyek párbeszédben állnak egymással, és amelyek együttesen valamilyen általánosabb kérdésfelvetés eszközei. Meglátásom szerint az *Egykor és most* valódi főhőse nem Kazinczy, Kölcsey vagy Katona, hanem az *irodalomtörténet-írás* – mind módszertani, mind történeti értelemben.

Tóth Orsolya könyvében több ponton is általánosabb, az irodalomtudományos és irodalomtörténeti kutatásokat érintő módszertani következtetésekre jut. A Kazinczy-tanulmány tanulsága például az, hogy hiába különbözik a Kazinczy hivatkozásaiból rekonstruálható és a művészettörténeti gondolkodás számára relevánsnak bizonyuló Winckelmann figura, a lényeg nem az, hogy Kazinczy perspektívájából *kizárólag* ez látható, és nem is az, hogy az irodalomtörténet-írásnak *ezt kellett volna* láttatnia. Érvelése szerint az elemzésben tárgyalt szöveghelyek eddig kívül estek az esztétika-történeti változásokra koncentráló kutatás nézőpontján, de a szorosabban felfogott történeti olvasat, illetve a mentalitástörténeti összefüggésekre nyitott szemlélet segítségével láthatóvá válhatnak. Tézise azonban nem az, hogy bármelyik is helyesebb lenne a másiknál, hanem az, hogy létezhet olyan perspektíva, ahonnan egymás mellett vagy akár egyszerre is láthatjuk ugyanazt a képet. Ki a művészetelméleti gondolkodásból ismert Winckelmann-képet, ki Kazinczy „renegát”, „botrányhős”, „stiliszta” vagy „republikánus” Winckelmann-képet láthatja először – ki kacsát, ki nyulat. A tanulmány tehát módszertani elköteleződést illusztrál: egyrészt olyan állítást tükröz, amely szerint, ahogyan e Kazinczy-történet, úgy bármely más történet esetében is az új nézőpontok egyszerre szűkítik és bővítik a források és nézőpontok körét. Másrészt arra is rámutat, az az elköteleződés, hogy egyik kép sem tekinthető helyesnek, nemcsak a(z irodalom) történetész igazságba vetett hitének tagadásán alapszik, hanem annak belátásán is, hogy az aktuális kontextus mindig preformálja tapasztalatunkat, vagyis azt, hogy mit vagyunk képesek és hajlandók látni.

Módszertani kérdés áll az *Igazából szerelem?* című Nyáry Krisztián-kritika középpontjában is. A bírálat egyik legfontosabb érve a társadalomtörténeti tényezők figyelembevétele, Nyáry Krisztián irodalomtörténeti múltja. Tóth Orsolya remek retorikai fogással éppen Nyáry egyik egykori irodalomtörténeti munkájának állításait fordítja az *Így szerettek ők 2.* módszerei ellen. Ráadásul úgy véli, ha nem vesszük figyelembe Nyáry irodalomtörténeti múltját, akkor nem is érthető igazán, miért okozott akkora szakmai felháborodást könyve első és második kötete. A fejtegetést az irodalomtörténeti szakma jelenlegi bizonytalan helyzetére tett diszkrét utalás egészíti ki. Az elemzés azt tükrözi, a szerző számára kulcsfontosságú a gondolatmenetben a társadalmi és irodalomszociológiai tényezők interpretációs eszközzé emelése, legyen szó akár 19., akár 21. századi jelenségekről. De a társadalomtudományos szempont metaszinten

is megjelenik: a szerző reflektál is rá, miért elengedhetetlen a társadalmi és szakmai kontextus tekintetbe vétele; amellett érvel, hogy e tényező nemcsak gazdagítja az értelmezést, hanem kifejezetten kulcsaspektusa a Nyáry-jelenség megértésének. Ahogyan a Kazinczy-tanulmányban, úgy itt is, a főszereplő nem vagy nemcsak Kazinczy vagy Nyáry; a szövegek téje és témája is általánosabb módszertani elvek melletti elköteleződés és érvelés.

Az *Egykor és most* főhősének történeti értelemben is a magyar irodalomtörténet-írás tekinthető. A „*Mint Hoblik*” (*Esettanulmány egy Berzsenyi-epigonról*) című írás egyik téje például az, hogy rámutat, nem azért tévedés Hoblik Mártont Berzsenyi-epigonnak tekinteni, mert Hoblik ne lenne Berzsenyi-utánzó, hanem azért, mert *nem kizárólag* az. Tóth Orsolya meggyőzően, pontos filológiai munkával és kreatív interpretációval bizonyítja, hogy Hoblik ugyanúgy merített Kazinczy Ferenc, Dayka Gábor, Ányos Pál vagy Csokonai Vitéz Mihály lírájából; vagyis (egyetlen megjelent) kötete inkább a századforduló költészetének összetett hatását mutatja. Gondolatmenete szerint, ha Hoblikot kizárólag Berzsenyi-követőként értelmezzük, akkor eltagadjuk kötetének műfaji, nyelvi, tartalmi sokszínűségét. A tanulmány arra mutat rá, a Hoblik Márton eset számos továbbgondolandó kérdést vet fel, például: vajon milyen szempontok alapján tekinthetünk valakit epigonnak? Mennyiben játszik szerepet az epigonizmus esetében a szerző és mennyiben a befogadó tapasztalata? Mennyiben beszélhetünk utánzásról, ha a követés nem reflektált? A tanulmánynak azonban olvasatomban másik, kifejezetten az irodalomtörténet-írás történetét érintő szintje is van. Meglátása szerint ugyanis a korabeli kritika Hoblikkal kapcsolatban nem szűkítette egyetlen szerzőre a lehetséges minták körét. Ehelyett Toldy Ferenc irodalomtörténetében kezdődött el a Berzsenyi-referencia kizárólagos dominanciája, amely jelenséget a mintául szolgáló szerzők, illetve a Hoblikra hivatkozó szövegek kanonikus pozíciójának változásával hoz összefüggésbe. Emellett az irodalomtörténet-írás és a műfajiság kapcsolatát is érinti a szöveg. Dávidházi Péter Toldy-monográfiájára<sup>1</sup> hivatkozik, amely az irodalomtörténet-írás eposzi hagyományáról értekezik, és a Hoblik-történet apropóján, illetve a Dávidházi-monográfia állítására építve veti fel a kérdést: vajon elbeszélhető-e a magyar irodalom története epigonok történeteként? Ha pedig így beszéljük el, akkor az nem lenne-e az irodalomtörténet-írás vígeposza?

A *Felejtés és emlékezet* (*Berzsenyi Dániel és Bárány Boldizsár*) című tanulmány egyik tézise, hogy noha Berzsenyi Dániel mesterszerepe vitathatatlan, a kvázikortárs irodalomban a költőtársak Berzsenyi mellett más alkotókat is kiemelkedőnek találtak mikrokörnyezetükben. A szerző meggyőzően érvel amellett – például Edvi Illés Pál vagy Berzsenyi István munkáit felhasználva –, hogy a soproni barátok saját csoportjukon belül kifejezetten Báránynak tulajdonítottak vezető szerepet (nem feltétlenül költői teljesítménye, hanem műveltsége miatt is). Valamiért azonban Bárány Boldizsár neve

---

<sup>1</sup> DÁVIDHÁZI PÉTER, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004, 357–539.

mégiscsak kihullott a magyar irodalomtörténeti emlékezetből. Például – olvashatjuk a gondolatmenet folytatásaként – azért, mert Báránynak egyetlen kötete sem jelent meg nyomtatásban, így a nyomtatás mediális szerepét hangsúlyozó Toldy Ferenc számára költőként nem is létezett, még akkor sem, ha maga Toldy egyértelműen olvasott Bárány-kéziratokat. A következtetés ismét azt sugallja: az értelmezés tétje egyfelől az, hogy érdemes átértékelni Berzsenyi kizárólagos mesterszerepét. Másfelől legalább akkora súlya van annak is, hogy az elemzés a (magyar) irodalomtörténet-írás működésmódjára, annak emlékező, szelektáló, felejtő jellegére mutat rá.

Említhető olyan szempont is, amely az *Egykor és most* szinte minden tanulmányában előfordul: mindegyikben felmerül a kérdés, az elemzések szereplői pontosan mit olvastak vagy olvashattak. Az *Andalgók, merengők, ábrándozók és rajongók* című Kölcsey-tanulmány például a rajongásfogalom kontextusának történeti rekonstrukciójához kifejezetten olyan szövegeket érint, amelyekkel Kölcsey bizonyosan találkozott – vagy azért, mert bizonyíthatóan részei voltak a Kölcsey-könyvtárnak, vagy azért, mert Kölcsey valamilyen formában hivatkozott rájuk. A *szó hiánya és a test nyelve* című Katona József-tanulmányban abban a kérdésben, vajon Johann Jakob Engel *Ideen zu einer Mimik* című munkája releváns kontextus lehet-e a *Bánk bán* megértéséhez, részben az az információ nyújt segítséget, hogy a könyv része volt Katona és Kazinczy könyvtárának is, illetve többször is hivatkoztak rá a harmincas évek színházi vitáiban. A *Kazinczy Win(c)kelmannt olvas* című írásban még összetettebb formában jelenik meg az olvasás témája: a tanulmány egyaránt dolgozik olyan szövegekkel, amelyeket Kazinczy biztosan olvasott; olyanokkal, amelyeket elvileg ismerhetett; olyanokkal, amelyek valószínűleg nem voltak számára hozzáférhetők; és olyanokkal is, amelyeket biztosan nem ismert, de a kortárs horizont szempontjából fontosnak tűnnek. Az olvasásra, utalásra, széljegyzetelésre hivatkozás általános módszertani eszköze az irodalomtörténeti kutatásoknak, nem meglepő tehát, hogy Tóth Orsolya tanulmányaiban is találkozunk vele. Az írások kötetbe rendezése azonban megengedi, hogy a könyvet egységében is szemléljük. Efelől nézve az izgalmas filológiai eredmények mellett az *Egykor és most* széles palettáját nyújtja az olyan általánosabb kérdéseknek is, mint a tudható, a nem tudható, a lehetséges vagy a valószínű kérdése a 19. századról szóló irodalomtörténet-írásban.<sup>2</sup>

A kötetben nem csupán a 19. századi irodalomtörténeti tárgyú tanulmányok, hanem – olvasatomban – a kritikák is az irodalomtörténet-írásról szólnak áttételesen. Noha a kritikafejezet kisebb részét teszi ki a könyvnek, a terjedelmi különbség nem jelent minőségbeli eltérést. Különösen termékenynek tartom a Márton László-kritikában az *irodalom-történelmi regény* fogalmának a bevezetését. A műfaji finombesorolás tematikai szűkítésen alapul a történelmi regényhez képest: az irodalom-történelmi regényben „az elbeszélés középpontjában olyasvalaki áll, akinek történeti jelentőségét

<sup>2</sup> A kérdésről vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya: Pozitivisták kötődéseink egy szakmai vita fényében*, ItK, 108(2004), 1. sz., 26–34.

pályájának esztétikai-poétikai karaktere határozza meg” (172). Definíciója alapján az irodalom-történelmi regény esetében a műfaj „felettes szerve” nem a történetírás, hanem az irodalomtörténet-írás lehetne. Tóth e terminus segítségével elemzi mind Márton László, mind Péterfy Gergely regényét; azokat az aspektusokat veszi szemügyre, amelyek összefüggésben állnak az irodalomtörténet-írás hagyományával. A fogalom bevezetése azért előremutató, mert olyan regénytéma megnevezéséhez ad nyelvet, amelyről eddig csupán elszórtan és pontatlanul beszélhettünk. De a fogalomalkotás abban is segíthet, hogy különbséget tegyünk az ilyen témájú művek és a történelmi regények, a történetírás és az irodalomtörténet-írás között. Remek kutatási téma lenne az az elemzés, amely az *Egykor és most*ban még csak kérdésként merül fel: vajon az irodalomtörténet-írás mint diszciplína megengedőbben bánt az „irodalom-történelmi regényekkel”, mint a történészek a történelmi regénnyel (173)?

Újszerű továbbá, ahogyan a három kritika tágítja a saját műfaji határait. Nemcsak az időbeli távolság miatt nem beszélhetünk klasszikus értelemben vett műbírálókról, hanem azért sem, mert úgy vélem, tárgyuk nem a bírált mű, az elemzések eszköze pedig nem a szövegek teljes körű, prózapoétikai technikákra koncentrált értelmezése és értékelése. Az *Egykor és most* kritikái ehelyett azokat az eljárásokat elemzik, ahogyan az irodalomtörténelmi múlt felé forduló szövegek az irodalomtörténelmi elbeszélésekhez viszonyulnak.

A *Clio búvóhelye* című bírálat tárgya Márton László Batsányi János életét feldolgozó *Minerva búvóhelye* című regénye. Tóth Orsolya a Batsányi Jánosról írt irodalomtörténelmi elbeszéléseket elemezve arra a megállapításra jut, hogy azok strukturálisan elégikus jellegűek. Érvelése szerint ugyanis azon az előfeltevésen nyugszanak, hogy a költő csak saját korában nem nyerte el a „megérdemelt koszorút”, később azonban megkapta jutalmát, és elfoglalta az irodalmi panteonban neki járó helyet. Kiemeli továbbá, hogy a Batsányiról szóló életrajzok hangsúlyos szerepet szánnak a korabeli recepció azon fázisának, amelyben Toldy Ferenc úgy mutatja be (az akkor még élő) Batsányi alakját, mint egy rég letűnt korszak emlékét. Ezzel szemben Márton regényének elbeszélője Tóth Orsolya értelmezésében szkeptikusan viszonyul ehhez a karrierlehetőséghez, és a főhős reménytelen kísérletei iróniába fordítják ezt az irodalomtörténelmi elbeszélést.

A Péterfy Gergely *Kitömött barbár* című regényéről írt kritika a Kazinczy Ferenc önéletrajzi szövegeiben, valamint az irodalomtörténetben formált Kazinczy-képet elemzi. Tézise szerint mind a *Fogságom naplója*, mind a *Pályám emlékezete* ugyanúgy regényként is olvasható, mint ahogyan Péterfy regénye. Az elemzés azonban ennél is tovább lép, és arra a következtetésre jut, hogy az állítás valójában a Kazinczyról szóló szakirodalomra is igaz. Érveléséhez Szauder József tanulmányának<sup>3</sup> szépprózába hajló hangvételére utal, valamint Szilágyi Ferenc filológiai munkájára,<sup>4</sup> aki erőteljes

<sup>3</sup> SZAUDER József, *A kassai „Érzelmek iskolája”* = Uő, *A romantika útján*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 90–115.

<sup>4</sup> KAZINCZY Ferenc, *Sophie*, vál., szerk. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Szépirodalmi, 1984.

szerkesztői beavatkozással alkotta meg Kazinczy „posztumusz, sosem-volt levélregényét” (180). A kritika tehát amellet foglal állást, hogy legalább akkora olvasói aktivitás szükséges ahhoz, hogy az irodalomtörténeti elbeszélések alapján megformáljuk Kazinczy-képünket, mint egy vállaltan fikciós mű, például Péterfy regénye esetén. Arra mutat rá, az irodalomtörténeti elbeszélésekből ismert Kazinczy-kép ugyanolyan töredékes, esendő, ellentmondásokkal teli, mint a Kazinczy-önéletrészek vagy mint egy fikciós mű Kazinczy-figurája.

Látható, mind a Márton-, mind a Péterfy-kritika a tanulmányokhoz hasonlóan ugyanúgy a történetírás és a (magyar) irodalomtörténeti elbeszélések történetét és módszereit érinti. Tanulságuk, hogy az a kérdés, hogy e történetekben vajon mi a regények viszonya a „valós” biográfiai adatokhoz, többek között azért is problematikus, mert előbb érdemes rákérdeznünk az állítólagos „valós” biográfiai adatok mibenlétére is. Tóth Orsolya kritikái áttételesen arra figyelmeztetnek, érdemes szem előtt tartanunk, az irodalomtörténet-írás is csak szövegekkel dolgozik, az irodalomtörténeti elbeszélések is csak narratívákat írnak – épp úgy, mint Márton László vagy Péterfy Gergely.

Tóth Orsolya kötete megérdemelné azt a típusú recenzálást is, amely egyenként olvassa a szövegeket, kitérve mindegyikük újszerűségére, filológiai felfedezéseire, hatalmas műveltséganyagot mozgató, izgalmas értelmezéseire. Meglehet, egy tőlem eltérő érdeklődésű kutató egészen más típusú novumait emelné ki a könyvnek vagy egyes darabjainak – ki kacsát, ki nyulat látna. Meglátásom szerint ez a szabadság nem csupán a különböző nézőpontokból adódik, hanem az *Egykor és most* írásainak sajátja. Tóth Orsolya tanulmányai és kritikái olyan diszkurzív teret alakítanak ki, amely lehetővé teszi, hogy egyetlen tanulmány is képes legyen egyszerre beszélni Berzsenyi Dániel költészetéről és kortárs fogadtatásáról, Hoblik Márton verseinek mintáiról, az epigonizmus problémájáról, a magyar irodalom Berzsenyi-parafrazisairól, az irodalomtörténeti kutatások ko incidenciáiról, illetve kontradikcióiról vagy a magyar irodalomtörténet-írás történeti és elméleti dilemmáiról. Tóth Orsolya könyve is olvasható úgy, mint ahogyan ő olvassa Márton László és Péterfy Gergely regényét: számos érdekes, szerteágazó aspektusa mellett húzódik a háttérben egy szál, a magyar irodalomtörténeti elbeszélés módok iránti érdeklődés, amely néhol kevésbé, néhol erőteljesebben érzékelhető. Nem monográfiát kapunk a 19. századi magyar irodalomról szóló irodalomtörténeti elbeszélésekről, hanem egyes interpretációkat. Az *Egykor és most* helyi, eseti sajátosságok vizsgálatán keresztül nyújt képet az irodalomtörténet-írás kérdéseiről.

*Bozsoki Petra*

## *Diszciplínák között. A magyar színikritika hivatásosodásának dilemmái egy 19. század közepi vitában, szerk. Zabán Márta*

Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2018, 146 l.

Ez a karcsú kötet voltaképpen egy szöveggyűjtemény: az 1855-ös, illetve 1856-os magyarországi (szűkebben: pest-budai) sajtójából rekonstruál egy színikritikai vitát, amelynek mind ez ideig elmaradt nemcsak az elemzése, de még a leíró tudomásulvétele is. Az alapul vett orgánumok sokfélék, és ez jól mutatja a vita kiterjedtségét (*Hölgyfutár, Pesti Napló, Budapesti Hírlap, Vasárnapi Ujság, Magyar Sajtó, Délibáb, Budapesti Visszhang, Családi Lapok*). A tematikusan összerendezett, korrekt módon közölt és jól jegyzetelt cikkeket egy tanulmány vezeti be, amely határozottan és koncepciózusan vázolja fel a kötet középpontjába állított vitának a jelentőségét, és végzi el az értelmezését. Ilyen típusú forráskiadás meglehetősen szokatlan a 19. századra vonatkozó kritikátörténeti szakirodalomban. Merthogy ennek a kötetnek kritikátörténeti tétje van, és ez már önmagában is méltó a figyelemre – még akkor is, ha maga a bevezető tanulmány nem minősíti magát kritikátörténetinek. Ám az, hogy a kötet fókusza a sajtónyilvánosságban megragadható, színházi események köré rendeződő reflexiókra és kritikákra irányul, önmagában is a kritikátörténethez köti a munkát.

Ez annál is érdekesebb, mert a kritikátörténet a magyar irodalomtudománynak egy viszonylag késői megközelítési iránya, és néhány évtizedes története igen komoly eredményeket mutathat föl – de elvégzetlen, befejezetlen feladatok is jócskán jellemzik. Zabán Márta könyve azonban nem egyszerűen ezt folytatja, és nem is az ismeretes, nyilvánvaló hiányok kitöltésén fáradozik, hanem szinte újrakezdi ezt a megközelítést: az anyaggyűjtés szintjén éppúgy, mint szemléletileg. Az utóbbi évek már mintha ennek a kutatási iránynak a lassú elhalását mutatták volna – az a néhány markáns és jelentős szakirodalmi teljesítmény (elsősorban Korompay H. János és Dávidházi Péter munkái), amely a 19. századra vonatkozóan a 90-es évek óta megjelent, mint ha minden kérdést egyszer s mindenkorra kielégítően megoldott volna. Pedig nem. Az 1848-tól 1867-ig terjedő periódusról nem is készült el a korszak-monográfia. Ezt jó darabig Dávidházi Péter kutatásai ígérték, tőle olvashattuk az ezt megalapozni kívánó módszertani összegzést is a nyolcvanas éve végén.<sup>1</sup> Dávidházi érdeklődése azonban módosult, és a kritikátörténeti munkássága sem a korszak egységes szempontú leírásai

---

<sup>1</sup> DÁVIDHÁZI Péter, A „bevégzett tények” felülbírlása: A kritikátörténet korszakformáló elve 1849–1867 = *Forradalom után – kiegyezés előtt: A magyar polgárosodás az abszolútizmus korában*, szerk. és a bevezető tanulmányt írta NÉMETH G. Béla, Bp., Gondolat, 1988, 79–98.



kísérlete irányába fordult, hanem inkább az egységes narratíva lebontása felé mozdult el: már az Arany János kritikai normáinak a feltárását elvégző monográfiája is ezt jelezte,<sup>2</sup> de a Toldy Ferencről szóló nagy könyve<sup>3</sup> nyilvánvalóvá is tette, hogy az aprólékosabb, egyéniségre szűkített szemlélet vált a legvonzóbbá a számára (amely egyébként Toldy esetében egy sokkal nagyobb fejlődési ív megrajzolását célozta, hiszen ott Toldy munkásságából kiindulva az egész későbbi magyarországi irodalomtörténeti hagyomány megragadására kísérletet tett). S innen aztán nem is vezetett út vissza, a korszak-monográfia felé. Dávidházi munkásságának ez a belső átrendeződése párhuzamos volt a magyarországi kritikátörténeti kutatások átstrukturálódásával is: miközben ugyanis a korszakokra felosztott kutatási tervek nem fejeződtek be teljes mértékben (a legfőbb adósság egyébként a 20. század vonatkozásában mutatkozott, bár a 19. század „sincs készen”, sőt a 18. század sem), az eredményeket közlő sorozat (*Irodalomtudomány és kritika*) egyre inkább az egyes kritikusi személyiségek portré-szerűen felfogott bemutatása felé tolódott el.<sup>4</sup> A 19. századra vonatkozó, elkészült kritikátörténeti összefoglalások alapvetően ugyanannak a meghatározott szemléleti iránynak a megvalósítói, hatásukat és egységüket nagyrészt ennek köszönhetik: még ha értelemsszerűen, az anyagból következően vannak is köztük különbségek, alapvetően mindegyik a kritikusi normakészlet feltárására és ezen normakészlet alkalmazásának az elemzésére kíváncsi (egyébként ennek a módszertani elveit is a legnagyobb hatással Dávidházi Péter munkássága fogalmazta meg). Ám egyáltalán nem biztos, hogy ez lenne a kritikátörténet egyedül lehetséges útja, illetve hogy nem kellene most már újraalapozni ennek a megközelítésnek, vizsgálati fókuszának a metódusát.

Zabán Márta, a kolozsvári irodalomtörténész más útra lépett, és ez a kis kötete annak a példája, miképpen lehet kísérletet tenni arra, hogy a kritikátörténeti kutatások aktuális módszertanát alapjaitól gondoljuk újra. Még ha ennek a kísérletnek ez a kötet nem is a legfőbb vagy legjobb indikátora, hiszen sem a szövegközlés, sem a kísérőtanulmány nem tudhatta vállalni a módszertani-teoretikus alapvetés minden terhét. Ám az adatgyűjtés és adatkezelés módszertana már önmagában is hordoz egy másik irányt. Zabán Márta számára ugyanis nem a kritikai normakészlet feltárása a cél, hanem a professzionalizáció (egyre elterjedtebb magyar néven: a hivatásosodás) egyik fontos fázisának a megragadása. S ezáltal voltaképpen a kritikátörténetnek a társadalomtörténeti irányultságú bővítése mellett érvel. A szövegkiadással éppúgy, mint a kísérőtanulmány szempontjaival.

<sup>2</sup> DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikusi öröksége*, Bp., Argumentum, 1992.

<sup>3</sup> DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és kritika).

<sup>4</sup> Mint például: GYAPAY László, „A tisztább ízlésnek regulájival”: *Kölcsey kritikusi pályakezdése*, Bp., Universitas, 2001 (Klasszikusok). – ANGYALOSI Gergely, *Ignotus-tanulmányok: Közelítések az „impresszionista kritika” problémájához*, Bp., Universitas, 2007 (Klasszikusok). – FÓRIZS Gergely, „Álpeseken Álpesek emelkednek”: *A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*, Bp., Universitas, 2009 (Klasszikusok).

Ráadásul ez az újító jelleg már kellőképpen meg van alapozva Zabán Márta eddigi munkásságában, mondhatni, ki van alakítva ennek az értelmezői bázisa is. Korábbi kutatásai annyiban is jól kapcsolódnak a magyarországi kritikátörténeti kutatások fentebb vázolt tendenciáihoz, hogy ezekben megpróbált mélyfúrászerűen egy fontos kritikusi életművet feltárni. Filológiaiul éppúgy, mint egy személyiség köré szervezett monografikus értelmezéssel. Gondolok itt elsősorban a kiváló, de érthetetlenül alig hivatkozott Salamon Ferenc-monográfiájára – igaz, a kötet igen nehezen lelhető föl, bár éppen az internetes hozzáférés meg is sokszorozhatta volna a hatását.<sup>5</sup> S a közelmúltban megjelent az a magisztrális Salamon-kiadás is, amely a szerző összes, irodalomtörténettel és színházzal kapcsolatos, az egykorú sajtóban publikált írását közli két kötetben, egy olyan anyagot téve ezzel hozzáférhetővé, amelynek bizonyos része legföljebb átírt formában, Salamon későbbi gyűjteményes kötetéből lehetett ismerős.<sup>6</sup> Jelen szövegkiadás nem ezeket a vállalkozásokat ismétli meg (noha a vitában Salamon is részt vett, így ennek bizonyos vonatkozásai rendre felbukkannak írásainak teljességre törekvő kiadásában is), hanem egy új kontextust teremt. Nyilván a vita minden vonatkozását az egykorú sajtóanyag nem teszi megragadhatóvá – de a polémia léte szempontjából ennek a hiánynak egyfelől nincs jelentősége, másfelől nem is remélhető olyan forrás, amely teljesebb lenne, mint amit egykorúan a vita résztvevői publikáltak.

Miről is van szó ebben a vitában? A színész Szerdahelyi Kálmán, amikor 1856-ban íróként is bemutatkozott egy vígjátékkal (*Rászedtek a komédiások*), egy olyan darabbal állt elő, amelyet egy anonim kritikus a kritikusok ellen írott szatirikus műként értelmezett. Ez pró és kontra igen sok reflexiót váltott ki. S még inkább a Szerdahelyinek tulajdonított másik gesztus. Amikor ugyanis a következő szerepében, a *Férjem színész* című vígjáték Szarkaláb nevű alakjának megformálójaként ismét színpadra lépett, akkor – többek szerint – úgy állt bosszút az őt meg nem értő, szidalmazó kritikusokon, hogy az általa alakított figurát az egyik folyóirat színházi referensének felismerhető paródiájává tette. Ezt persze Szerdahelyi nem ismerte el, és minden efféle tudatosságát tagadott – ám a kérdés igen komoly hullámokat vert. A polémia egyik alapkérdésére, hogy tudniillik egy színész egy szerepében valóban felismerhetően karikírozott-e egy kritikust, teljesen kielégítő választ soha nem remélhetünk, hiszen a dolog lényegéből következően az egykorú színészi alakításról csak a színikritikák adhatnak némi felvilágosítást. Ezek pedig ez esetben egymásnak is ellentmondanak, ráadásul a sajtóanyag bizonyos, lényeges pontokon következetesen elhallgatásokkal él. Így például éppen azt nem mondja ki senki, ki is lenne a parodizált kritikus (Zabán Mártának külön bravúrja, hogy valószínűsíteni tudja, Vadnai Károlyról lehet szó – annak ellenére, hogy éppen ő nem szólalt meg ebben a vitában). De a polémianak nem is a személy megnevezése a centruma (és ebben egyébként egymást kizáró vélemények jelentek meg,

<sup>5</sup> ZABÁN Márta, *Salamon Ferenc szakmai életútja: Hivatástörténeti esettanulmány*, Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2014.

<sup>6</sup> *Salamon Ferenc irodalmi írásai 1854–1857*, I. kötet; *1858–1888*, II. kötet, szerk. ZABÁN Márta, Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2018.

hiszen a cikkek egy része amellet érvelt, hogy a kritikus felismerhető volt, a másik része azt állítja, hogy nem történt ilyen paródia). Sokkal lényegesebb az alapkérdés, hogy tudniillik van-e joga a színésznek ehhez, és egyáltalán miféleképpen lehet legitim módon reagálni egy színházi kritikára, beletartozik-e ennek eszköztárába az a színészi reakció, amely a parodizálás eszközét a közönség előtt alkalmazza.

A probléma nem is korhoz kötött. Éppen az utóbbi időben tette igencsak aktuálissá a jelenleg az egyik legjelentősebb magyarországi színházi alkotó, Pintér Béla alkotómódszere. A *Színház* című folyóirat 2018-as második száma például külön blokkot szervezett „Valós személyek a színpadon” címmel, és ennek kiindulópontja Pintér Béla *Ascher Tamás Háromszéken* című drámájának a szerző rendezésében és szereplésével a Katona József Színházban bemutatott produkciója volt. Ebben az előadásban három olyan szerep van (Ascher Tamás, Máté Gábor és Pintér Béla), amely valós személyek nevét viseli (ebből az első a színház egyik meghatározó rendezője, a második a színház igazgatója), és az őket alakító színészek (Keresztes Tamás, Fekete Ernő, Dankó István) felismerhetően parodizálják is külsejüket és gesztusaikat, valamint van egy színész, aki önmagát játssza (Bezerédi Zoltán). S mindemellet még az előadásban játszik maga Pintér Béla is, de nem saját magát alakítja, hanem egy fiktív figurát. Láthatólag tehát ez a friss színdarab szinte sűrítve mutatja mindazt a problematikát, amelyet ez a 19. század közepi vita fölvetett, és nem csoda, hogy ennek végiggondolására éppen az egyik legfontosabb színházi szakfolyóirat vállalkozott. Hiszen ennek a színdarabnak és előadásnak az egyik legfőbb hatáseffektusa az ismert, azonosítható személyiségek felismerhetősége és a hozzájuk rendelt, alapvetően fiktív, de reális elemekből is táplálkozó cselekvény léte. Vagyis a parodisztikusságnak nem a megbélyegző szerepe a legfontosabb itt, hanem a színpadi illúzió elbizonytalanítása, az azonosulásnak a fölkinált, a majd ugyanazzal a lendülettel vissza is vont lehetősége. Ráadásul a dráma létrejöttét is megelőzte egy kritikusi pozícióból elhangzó (ezúttal kifejezetten politikai irányultságú) dehonesztálás, amely kifogásolta azt, hogy Pintér korábbi, a Katona József Színházban bemutatott darabja egy olyan pletykát használ föl, amely egy hivatalban lévő, kormánypárti politikus magánéletéből származik. Ez a korábbi darab, *A bajnok*, erősen stilizált formavilággal rendelkezik (egy Puccini-opera szerkezetét követi, és a szereplők elejétől a végéig énekbeszédben kommunikálnak, azaz prózai szöveg nem is hangzik el az előadás során, csak zongorakíséretes ének), a szereplők sem viselik valódi személyek nevét, a színészi alakítás sem parodisztikus, és felismerhetően senkit nem lehet általa dekódolni. Pintérre mégis az immoralitás bélyegét sütötték, és azt, hogy politikai (ellenzéki) sandaság vezette, noha ennek az azonosításnak a lehetőségét éppen az az újságíró tette lehetővé, aki megszégyesítette, hogy a darabban ábrázolt szerelmi történet akár igaz is lehet. Pintér bocsánatkérésre kényszerült, de a darabot tovább játszották, és a szerző rövid időn belül reakcióképpen előállt új előadásával, amely viszont most már explicit módon a darabnak otthont adó színház igazgatójának a magánéletéről ígerte a titok fellebbentését (azt egyébként az újságíró vetette fel,

nem kis arroganciával, hogy Pintér szórakozzon inkább a színházigazgatóval, mint a derék kormánypárti politikussal). Ezt Máté Gábor, a Katona József Színház igazgatója vállalta is, és az előadás azóta is sikerrel fut.

A kérdés tehát időről időre felmerülhet – de éppen a korhoz kötöttsége mutathatja a legfontosabb történeti tanulságokat. Hiszen ennek a 19. századi hírlapi polémianak a szerkezete is egészen más volt: a kritikus autonómiának a kérdését éppúgy exponálta, mint ahogy a színészi alakítás határait is. Erre markáns példa, hogy a karikírozással megvádolt Szerdahelyi Kálmán saját magáról egy fényképet készíttetett a *Férjem színész* színpadi jelmezében, és ezt egy üzlet kirakatába kihelyeztette, hogy mindenki meggyőződhessen arról, hogy ő egészen máshogy fest, mint az állítólag parodizált kritikus. Persze ez a gesztus – amely egészében a mi számunkra, utólagosan rekonstruálhatatlan: nem tudjuk, Szerdahelyi ezt valóban megtette-e, és ha létezett egyáltalán, megvan-e még bárhol a fénykép, stb. – amúgysem dönthetne el semmit: régi színházi tapasztalat, hogy akár a hanghordozás, a mimika, a színpadi mozgás is elegendő lehet a karikatúriszikus ábrázoláshoz, nem kell ehhez a jelmez, márpedig egy fénykép legföljebb az utóbbiról árulkodhatna. Ám az a tény, hogy Szerdahelyi a fényképezkedését és a fénykép közszemlére bocsátását fontosnak tartotta sajtóhírré avatni és ezáltal bevezetni a köztudatba, sok mindent elárulhat a színészi identitás társadalmi környezetéről, illetve arról, hogy maga Szerdahelyi hogyan is gondolkozott erről. Ezért is igen sokatmondó Zabán Márta döntése, hogy számára az igazi feltárandó tanulsága ennek az ügynek nem a kritikus normakészletben rejlik, hanem a vitaszituációból kibontható, a professzionalizációról árulkodó tanulságokban. Ez a módszertani hangsúlyáthelyezés egészen máshol láttatja a kritikátörténet illetékességét, mint ahogyan azt az eddigiekben alkalmazni szokták. Úgy vélem, ez a nagy jelentőségű gesztus méltó a figyelemre: talán a kritikátörténet módszertanának az ebbe az irányba történő tágítása jelenti ennek a kiadványnak a legfőbb érdemét. Ez a forráskiadvány azt bizonyítja, hogy mind az anyagfeltárásban, mind az interpretációban komoly újdonságok remélhetők a kritikátörténeti kutatásoktól. Remélhetőleg folytatókra talál ez a kezdeményezés, és ez a kis kötet végre ráirányítja a figyelmet Zabán Márta eddigi teljesítményére is, és nem lesz ugyanolyan visszhangtalan Magyarországon ez a könyve, mint volt korábbi monográfiája.

*Szilágyi Márton*

## Az Anyanyelvápolók Szövetsége hírei

2018. október 6. (szombat) – Az ASZ ifjúsági tagozatának tanévi tevékenységet előkészítő országos tanácskozása (Baár–Madas Református Gimnázium, Budapest)
2018. október 19–21. (péntek–vasárnap) – Az „Édes anyanyelvünk” nyelvhasználati verseny országos, Kárpát-medencei döntője a középfokú iskolák tanulói számára (Sátoraljaújhely)
2018. november 9–10. (péntek–szombat) – 19. Kárpát-medencei Kossuth szónokverseny (Budapest, ELTE-TÓK)
2018. november 10. (szombat) – Péchy Blanka-emléknap (Budapest, Gundel SZKI)
2018. november 13. (kedd) – Gála a magyar nyelv napja alkalmából (Budapest, Pesti Vigadó)
2018. november 23–25. (péntek–vasárnap) – „Anyanyelvi Akadémia” – délvidéki kapcsolatépítés (Szeged)
2019. február 16. (szombat) – Kárpát-medencei Ifjúsági Anyanyelvi Parlament (Budapest, Baár–Madas)
2019. február 21. (csütörtök) – Konferencia a nyelvek világnapján (Budapest)
2019. február – Kazinczy-verseny (Nagydobrony)
2019. március 2. (szombat) – „Práter” anyanyelvi nap általános iskolásoknak (Budapest, Baár–Madas)
2019. március – Beszélni nehéz! körök országos találkozója
2019. április 5–7. (péntek–vasárnap) – Általános iskolások „Szép Magyar Beszéd” versenyének félországos döntője (Kisújszállás)
2019. április 8. (hétfő) – A magyar nyelv hete megnyitója – ünnepi ülés (az ASZ megalapításának 30. évfordulója tiszteletére is)
2019. április 11–13. (csütörtök–szombat) – Általános iskolások „Szép Magyar Beszéd” versenyének félországos döntője (Balatonboglár)
2019. április 26–28. (péntek–vasárnap) – Középiskolások „Szép Magyar Beszéd” versenyének országos döntője (Győr)
2019. május 9–12. (csütörtök–vasárnap) – A Magyar Nyelv napjai – Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége (Nagyenyed)
2019. május 18. (szombat) – ASZ tisztújító közgyűlés (Budapest)
2019. május 25–26. (szombat–vasárnap) – Helyi csoportok kétnapos tanácskozása (Tahi)



A Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata

**Szerkesztőbizottság:**

Kenyeres Zoltán (elnök)  
Bengi László  
Gintli Tibor  
Petőcz András  
Sebők Melinda  
Sipos Lajos

**Főszerkesztő:**

Szilágyi Márton

**Szerkesztő:**

Szabó-Reznek Eszter

**Szerkesztőség:**

Magyar Irodalomtörténeti Társaság  
1088 Budapest  
Múzeum krt. 4/A, III/323.

[www.irodalomismeret.hu](http://www.irodalomismeret.hu)  
[iris@irodalomismeret.hu](mailto:iris@irodalomismeret.hu)

Ára számonként: 500 Ft  
Előfizetés egy évre: 2000 Ft  
MIT-tagoknak: 1300 Ft

# irodalom ismeret

2018/3

Jókai Erdély aranykora című regényének forrásai  
Kemény Zsigmond és a kapitalizmus szelleme  
Turizmus és nemzetépítés összefüggései Eötvös Károly balatoni utazásaiban  
Krúdy Gyula Kisfaludy-portréja  
Wilde és Kosztolányi  
Kerényi Ferenc: Mikszáth és Nógrád megye (Kiállításmegnyitó 1982-ből)

Irodalomismeret 2018/3

## TARTALOM

Tamás Menyhért: Mikromitológiák (Kötötte és kötetlen)..... 3

### *Tanulmányok*

Gajda Péter: Jókai Erdély aranykora című regényének forrásai ..... 4

Hojdák Gergely: Kemény Zsigmond és a kapitalizmus szelleme..... 36

Radnai Dániel Szabolcs: Turizmus és nemzetépítés összefüggései Eötvös Károly balatoni utazásaiban ..... 53

Horváth Kitti: „Kisfaludy Károly világtalan tekintete mereng a fehér márványból...”  
Krúdy Gyula Kisfaludy-portréja ..... 75

Bengi László: Metadiszkurzus és redukált elbeszélés (Wilde és Kosztolányi) ..... 87

### *Dokumentum*

Kerényi Ferenc: Mikszáth és Nógrád megye (Kiállításmegnyitó 1982-ből)..... 100

### *Kritika*

Varga Réka: Tóth Zsombor: A kora újkori könyv antropológiája. Kéziratosságv nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában ..... 104

Bozsoki Petra: Tóth Orsolya: Egykor és most. Tanulmányok a 19. századi magyar irodalomról..... 108

Szilágyi Márton: Diszciplínák között. A magyar színikritika hivatásosodásának dilemmái egy 19. század közepi vitában. Szerk. Zabán Márta ..... 114



## *E számunk szerzői*

Bengi László, PhD, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Bozsoki Petra, PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem)

Gajda Péter, PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Hojdák Gergely, PhD, irodalomtörténész

Horváth Kitti, PhD-hallgató (Szegedi Tudományegyetem)

Kerényi Ferenc irodalom- és színháztörténész (1944–2008)

Radnai Dániel Szabolcs, MA-hallgató (Pécsi Tudományegyetem)

Szilágyi Márton, DSc, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Varga Réka, PhD-hallgató (Szegedi Tudományegyetem)

*Tamás Menyhért*

## **Mikromitológiák**

### *Kötöten és kötetlen*

I.

HÜAKINTHOSZ:

Naptúz, fény, játékra igézőn zöldell a pálya,  
diszkoszom éppoly békével készül tenyerembe,  
mint amikor kedvtő perceit úzi a lélek,  
ám nyomban mézízú, orv szelet ízlel a nyelvem,  
sejteni sejtem: Zephürosz Isten gyűjti haragját,  
nyugtasson, hogy Apollón szem-közel állja a bűvkört,  
diszkoszt választ, sorra tapintja, kivár, sebesén tart,  
sistereg ég, föld, jaj, mi szorítja felém eme sulykot!

APOLLÓN:

Éguram, Ó, Zeusz! Mit tettem vágyott szeretőmmel?  
Büntess, Ég! játékomat újra halálra cseréltem,  
hercegként hódolt, én Istenként viszonztam,  
most látom: tetemében sem más; spártai jellem,  
szívadomány volt minden-egy óra, amit hivül adtál,  
émely nékem e vérző homlok; rózsabiborlás,  
rózsálló vér, vérszirom, ájult gyász, sziromírás,  
„Ái, ái”, jácint, jácint, nyit; jácintol az ének!

II.

SZISZÜPHOSZ:

Mit nekem az ünnepi szó, mióta büntető sziklámra  
leltem, súlyát emelem; közös vele a sorsom, tudom,  
bizonyosan tudom, nem hiányozhatom magamból,  
sorsom, gyilok helyett, hegyre viendő sors –  
egyszer-halt, örök emberi arccal!

GAJDA PÉTER

## Jókai *Erdély aranykora* című regényének forrásai

### *Az eddigi irodalomtörténeti konszenzus az Erdély aranykora forrásaival kapcsolatban*

Az *Erdély aranykora* (1851) című Jókai-regénnyel<sup>1</sup> kapcsolatos irodalomtörténeti kutatómunka elsősorban a regény forrásainak a feltárására irányult, és 1962-re, a kritikai kiadás megjelenésének az idejére – mint ahogy eme kiadás viszonylag terjedelmes *Keletkezése, forrásai* című jegyzetében olvasható – három forrásművet tárt fel: Gálos Rezső Cserei Mihály *Históriájának*,<sup>2</sup> majd Czunya Miklós Bethlen Miklós (valójában Dominique Révérend) *Mémoires historiques...*<sup>3</sup> című művének a hatását mutatta ki;<sup>4</sup> végül egyes kor- és helyrajzi részek forrását Tolnai Vilmos,<sup>5</sup> majd nyomában a kritikai kiadás jegyzeteit író Oltványi Ambrus Szilágyi Sándornak 1850-ben a *Magyar Emléklapok* című rövid életű folyóirat hasábjain megjelent cikksorozatában vélte felfedezni. Ezzel látszólag nyugvópontra jutott a kérdés, ugyanakkor maradt néhány zavaró, megmagyarázhatatlan részlet, amelyek közül a legszembetűnőbb: Jókai a regényt a költő Zrínyi Miklós halálának leírásával kezdi, ebben a fejezetben (*Egy vadászat 1666-ban*) azonban említést sem tesz Zrínyinek a halála előtti percekben elmondott politikai tréfájáról, Zrínyi „cygnea cantiójáról”. Mivel ez az adoma nem szerepel a főt említett forrásművek egyikében sem, az első fejezet olvastán nem csodálkozunk azon, hogy Jókai sem ismerte; a regény 15. fejezetében (*A gyulafehérvári országgyűlés*) azonban mégis idézi, mégpedig olyan szövegkörnyezetben – Bánfi Dénes beszédébe illesztve –, ahol sokkal kevésbé indokolható, mint ahogy az első fejezetben lett volna.

Jelen tanulmány egy újabb, eddig senki által nem említett, talán nem is ismert forrásmű hatásának a bemutatásával – szándéka szerint – feloldja a fenti ellenmondást, sőt megkérdőjelezi az eddigi három forrásműből kettőnek, Révérend és Szilágyi írásának a hatását. Ami Cserei Mihály *Históriáját* illeti, annak forrás volta kétségbevonhatatlan és kellően dokumentált, így azzal nem foglalkozunk; hanem figyelmünket egyenesen az Auguste de Gerando–Jókai-párhuzamokra irányítjuk.

<sup>1</sup> JÓKAI Mór, *Erdély aranykora (1851)*, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1962 (JÓKAI Mór *Összes Művei*, szerk. NAGY Miklós, *Regények*, 3, Kritikai kiadás). A továbbiakban: JKKR3.

<sup>2</sup> GÁLOS Rezső, *Jókai és Cserei*, Erdélyi Múzeum, 29(1912), 3. sz., 239–243.

<sup>3</sup> A mű első kiadásának teljes címe: *Mémoires historiques du comte Betlem-Niklos, contenant L'Histoire des derniers Trouble de Transylvanie*. Amsterdam, Jean Swart, MDCCXXXVI.

<sup>4</sup> CZUNYA Miklós, *Jókai töröktárgyú regényeinek forrásairól*, Bp., a szerző kiadása, 1934, 8–11.

<sup>5</sup> TOLNAI Vilmos, *Jókai forrásaihoz*, EPhK, 49(1919), 179.

## *Auguste de Gerando Transylvanie-ja*

Auguste de Gerando (1819–1849) francia történész 1840-ben házasodott össze Teleki Emma grófnővel, a kővárvidéki és hosszúfalvi Teleki család tagjával. De Gerando intenzív magyarnyelv-tanulás, történelmi kutatómunka és két erdélyi körút után – apósa, Teleki Imre hathatós szakmai segítségével – megírta a *La Transylvanie et ses habitants* [’Erdély és lakói’] című kétkötetes, francia nyelvű országismertetését.<sup>6</sup> A mű változatos tematikával mutatja be az országrészt: az egyes helyszínekhez kötődő történelmi események fölidezésén kívül foglalkozik Erdély aktuális bel- és külpolitikai helyzetével, a bányászattal, a természeti szépségekkel, az itt élő népek származásával, gondolkodásmódjának, viseletének bemutatásával stb. Először 1845 tavaszán jelent meg Párizsban franciául, majd még ez év nyarán németül,<sup>7</sup> végül 1850-ben némileg kibővítve ismét franciául. A szórványos említések közül az a következtetés vonható le, hogy elsősorban Magyarországon olvasták.

De Gerando mintegy nyolcszáz oldalas műve harminckét fejezetre oszlik. A fejezetek élén címszavakban a fejezet tartalma olvasható, ezáltal az olvasó könnyen megtalálhatja az őt érdeklő témát. Feltételezem, hogy Jókai nem olvasta végig a művet, csak azokat a részeket olvasta, amelyek – fejezetcímük alapján – valahogyan kapcsolódnak az Apafi-korhoz. Mint majd látni fogjuk, átvételei nagyjából az első kötetből valók.

## *Forrásmű lehetett-e Révérend Mémoires historiques-ja és Szilágyi Sándor cikksorozata?*

A kritikai kiadás Czunya Miklós említett tanulmányára hivatkozva bizonyítottnak tekinti Révérend művének a hatását Jókai regényére.<sup>8</sup> Dominique Révérend fiatal francia pap és diplomata abban az időben teljesített Erdélyben diplomáciai szolgálatot (1677–1680 között), amikor XIV. Lajos az ideiglenesen Erdélybe húzódott felvidéki protestánsokat, az ún. elégtelenekeket vagy elégedetlenekeket, tehát a későbbi kurucokat akarta felhasználni arra, hogy Kelet felől megtámadva a Habsburg Birodalmat, lekösse annak némi katonai erejét. Ennek a francia szándéknak felelőse a Lengyelországban tartózkodó Béthune márki (Sobieski János sógora) volt, aki a feladat végrehajtása érdekében Erdélybe küldte titkárát, Révérend abbét mint diplomatát, a katonai feladatokat pedig Boham és Forval nevű francia főtisztekre bízta. Révérend három évet töltött Apafi Mihály udvarában, ahol kitűnően érezte magát. A konverzáció jórészt latinul folyt, de a fiatal gallofil Bethlen Miklóssal – akivel az abbé szoros barátságot kötött – franciául is. Révérend évtizedekkel később – részben Bethlen János latin

<sup>6</sup> Auguste DE GERANDO, *La Transylvanie et ses habitants*, Paris, Comptoir des imprimeurs-unis, 1845, I–II.

<sup>7</sup> A. DE GERANDO, *Siebenbürgen und seine Bewohner*, ford. Julius SEIBT, Leipzig, Carl B. Lorck, 1845.

<sup>8</sup> CZUNYA, *i. m.*, 7.; JKKR3, 311.

nyelvű történeti műveire, részben saját személyes tapasztalataira építve – regényes memoárt írt az 1660 és 1690 közötti erdélyi eseményekről, úgy állítván be művét, mintha az Bethlen Miklós írása lenne.<sup>9</sup> Révérend műve csak a szerző halála után jelent meg, mégpedig két kiadásban, mindkétszer Amszterdamban, 1736-ban és 1739-ben. Az előző önálló, kétkötetes kiadás, a második viszont egy hatkötetes, magyar vonatkozású írásokat tartalmazó sorozat 6. kötetében szerepel. (A kétkötetes munka első kötete megjelent magyarul is Kolozsváron 1804-ben, ennek tartalma azonban nem kapcsolódik Jókai regényéhez, tehát ha Jókai olvasta is, nem használta fel. A második, immár teljes magyar fordítás – Toldy Ferenc fiának, Toldy Istvánnak munkája – pedig 1864-ben jelent meg, tizenkét évvel a Jókai-regény után.) Czunya Miklós és a kritikái kiadás megállapításával szemben nem tartom valószínűnek, hogy Jókai bármelyik francia nyelvű kiadással találkozott volna. Egyrészt nyilván nehéz lehetett 1851-ben hozzájutni egy 1736-os vagy 1739-es francia könyvhöz, másrészt – mint alább megpróbálom bebizonyítani – Jókai semmi olyat nem vett át Révérend-től, amit a Révérend-t szintén bőségesen felhasználó de Gerandonál ne olvashatott volna. És de Gerando műve – 1845-ben és 1850-ben jelenvén meg – sokkal könnyebben megszerezhető volt. Tanulmányomban tehát többek között azt próbálom demonstrálni, hogy mindazokat az információkat, amelyeket korábban Révérend-től származtattak, Jókai nem tőle, hanem de Gerandótól vette át.

Némileg hasonló a helyzet a Szilágyi Sándor által írt, Erdélyt szubjektíven bemutató cikksorozattal is: nem kizárt, sőt ez esetben valószínű, hogy Jókai merített belőlük, már csak azért is, mert a cikkeket megjelentető *Magyar Emléklapok*nak Jókai is munkatársa volt.<sup>10</sup> Szilágyi azonban maga is – legalábbis részben – de Gerandóból dolgozott. (Furcsa, hogy ez a kolozsvári származású történész egy fiatal francia kollégája művéből merít Erdélyt ismertető cikksorozata írásakor, de ez tény, hiszen hivatkozik is de Gerandóra, mint erről alább még lesz szó.) Itt tehát ismét olyan motívumokkal állunk szemben, amelyek két forrásműben is megtalálhatók. Alaposabb vizsgálattal azonban megállapítható, hogy Jókai forrása az esetek többségében itt is de Gerando volt.

### *A forrásművek dominanciájának eloszlása az Erdély aranykorában*

Az *Erdély aranykora* a forráshasználat szempontjából három részre oszlik: az 1–8. valamint a 16–19. fejezet fő forrása Cserei *Históriája*, míg a 3. fejezet egy részének, valamint a 9–15. fejezetnek Auguste de Gerando fönt említett *La Transylvanie et ses habitants* című műve. Tanulmányom további részében csak ez utóbbi mű hatásával, tehát csak a regény 3., valamint középső fejezeteivel foglalkozom, hiszen Cserei hatását Gálos Rezső és Oltványi Ambrus már teljes mértékben feltárta. Amennyiben sikerül

<sup>9</sup> Vö. KÖPECZI Béla, *Bethlen Miklós francia emlékiratai* = Dominique RÉVÉREND, *Bethlen Miklós emlékiratai*, Bp., Helikon, 1984.

<sup>10</sup> JKKR3, 312.

meggyőzően bizonyítanom, hogy Jókai de Gerandóból dolgozott, azzal egyúttal cáfolom Révérend és Szilágyi Sándor mind ez idáig föltételezett hatását.

### Az Erdély aranykora és a La Transylvanie et ses habitants párhuzamos helyei

#### 3. fejezet: Kényszerített fejedelem

Mint a Jókai-regény fejezetcíme már előre sejteti, a következő oldalakon I. Apafi Mihály fejedelemmé választásáról lesz szó.<sup>11</sup> A tatár fogságból nemrég kiváltott Apafinak esze ágában sincs aktív politizálásra adni a fejét, Ali basa azonban ellenfejedelmet akar állítani Kemény Jánossal szemben, és Apafira esik választása. Apafi fejedelemségre kényszerítésének történetét többen megírták, a legfontosabbak: maga Apafi a ránk maradt naplójában;<sup>12</sup> a kortárs erdélyi kancellár, az Erdély Tacitusának nevezett Bethlen János;<sup>13</sup> valamint Révérend abbé, a pletykaéhes francia diplomata.<sup>14</sup> Az eset két fő motívumot tartalmaz, az első: Ali pasa marosvásárhelyi polgároktól kér tanácsot, hogy kit nevezzen ki fejedelemmé; a második: Apafi épp mindenórás felesége mellett tartózkodik, amikor a török követség azonnali paranccsal Ali pasához hívja. Apafi egyébként is rendkívül szűkszavú naplójában természetesen csak a második motívumról van szó;<sup>15</sup> Bethlen mindkettőt leírja, és ami az elsőt illeti, szerinte az Alinál tartózkodó marosvásárhelyi városi követek javasolták Apafit a fejedelemségre.<sup>16</sup> Ez a tárgyilagos tényközlés valószínűleg nem volt megalázó Apafi számára. A gunyoros Révérend azonban – ki tudja, milyen udvari pletykára alapozva – egy cserzővargától (*corroyeur*) származtatja az ötletet.<sup>17</sup> A szülő felesége mellőli elhívás motívuma mindhárom műben szerepel. De Gerando mindkét motívumot átveszi Révérend-től, szó szerint idézve elődjét.<sup>18</sup> Jókai – érthetetlen módon – kihagyja a cserzővargás epizódot, és csak a gyerekágyas Bornemissza Anna mellőli elhívást veszi át.

Ezek után eldönthetetlen, hogy Apafi megválasztásának történetét Révérend-től vagy de Gerandótól vette-e át Jókai. Egy apróság azonban de Gerando mellett szól: Jókai regénye 2. fejezetében Apafi fogságból való hazatértét – tévesen – 1662-re datálja,<sup>19</sup> tehát a regény szerint fejedelemmé tételének is 1662-ben vagy 1663-ban kellett történnie.

<sup>11</sup> Uo., 35–42.

<sup>12</sup> I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója 1634–1694, közli TÓTH Ernő, Kolozsvár, Ajtai K. Albert könyvnyomdája, 1900.

<sup>13</sup> BETHLEN János, *Erdély története*, ford. P. VÁSÁRHELYI Judit, utószó és jegyzetek JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1993.

<sup>14</sup> Dominique RÉVÉREND, *Mémoires historiques du comte Betlem Niklos...*, La Haye [Hága], Jean Neaulme, 1739<sup>2</sup> (*Histoire des Révolutions de Hongrie...*), VI, 93–380.

<sup>15</sup> APAFI, *i. m.*, 3.

<sup>16</sup> BETHLEN János, *i. m.*, 100.

<sup>17</sup> RÉVÉREND, *Mémoires historiques...*, *i. m.*, 1739<sup>2</sup>, 200–201.

<sup>18</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, *i. m.*, II, 185–187.

<sup>19</sup> JKKR3, 25.

(Valójában 1661 augusztusában tért haza, a fejedelemségre meghívása pedig 1661. szeptember 11-én történt.) Révérend művének mindkét kiadásában az említett résznél 1661-es évszám szerepel a margón; míg de Gerando könyvében ez esetben nincs semmiféle évszám.

### 9. fejezet: *A fejedelem és minisztere*

Ettől a fejezettől kezdve a 15. fejezet végéig lépten-nyomon valószínű vagy kétségtelen de Gerando-átvételekre bukkanunk az *Erdély aranykora* olvastán.

1. Az ebesfalvi Apafi-kastély homlokzatán – Jókai szerint<sup>20</sup> – a következő Vergilius-idézet ékeskedett: „*Fata viam inveniunt*”.<sup>21</sup> Ugyanez a szállóige de Gerandónál is szerepel, de ott a marosvécsi Kemény-kastély felirataként.<sup>22</sup>

2. Jókai – a közfelfogásnak megfelelően – következetesen uralkodásra alkalmatlan szobatudósnak ábrázolja Apafit. *A fejedelem és minisztere* című fejezet elején Apafi – mit sem törődve a kihallgatásra várók tömegével – épp különféle régi, a Hátszegi-medence környékéről előkerült pénzdarabot vizsgálgat Passai János (fiktív alak) nagyenyedi professzor társaságában, amikor belép a szobájába Teleki Mihály.<sup>23</sup> Természetesen Jókai saját ötlet alapján is írhatta, hogy Apafi Erdélyben talált régi pénzeket tanulmányoz, de az ötletet vehette de Gerandótól is, aki műve 2. fejezetében<sup>24</sup> részletesen foglalkozik az Erdélyben talált pénzleletek történelmi tanulságaival.<sup>25</sup>

3. A következő sorokban Jókai már a románokat jellemzi, és ezzel jelentősen gyengíti regénye szerkezeti egységét, hiszen az *Erdély aranykora* szereplői között egyetlen román sem találunk. Jókai voltaképpen akkori olvasmányélményét építi be regényébe: valószínűleg éppen de Gerando művének első kötetével ismerkedik, hiszen az alább következő motívumok Jókai esetében teljesen indokolatlan sorrendben követik egymást, de Gerandónál viszont az „oláhokat” bemutató második és tizenharmadik fejezet (mindkettő az első kötetben található) egymást követő tartalmi elemei. Jókai itt tehát ismét Passai János szájába adva a szavakat a következőt írja: „[...] az oláhok megszoktak már minden romot Erdélyben római emlékek tartani”.<sup>26</sup>

---

<sup>20</sup> Uo., 123.

<sup>21</sup> 'A végzet megtalálja a maga útját' (VERGILIUS, *Aeneis* X, 113).

<sup>22</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 276.

<sup>23</sup> JKKR3, 124–125.

<sup>24</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 38–40.

<sup>25</sup> De Gerando szakirodalmi forrása ez esetben Köleséri Sámuel *Auraria romano-dacica* című munkája volt.

<sup>26</sup> JKKR3, 125.

De Gerando – az 1840-es években még a magyar történészek között is uralkodó nézetnek megfelelően – a románokat a dákok és a rómaiak leszármazottainak tekinti, ebből következően Erdély legrégebbi lakóinak, akiket az Árpád-féle honfoglalás után a magyar nemzetiségű, katonáskodó nemesség szolgáskorba süllyesztett. Erre a történelmi axiómára épül a következő de Gerando-idézet is: „[...] les Valaques, comme les plus anciens habitans [...] aiment à retrouver partout les souvenirs de leurs ancêtres”.<sup>27</sup> [‘Az oláhok, mint (a tartomány) legrégebbi lakói, szeretik lépten-nyomon őseik emlékeit felfedezni.’] Jókai – az oksági viszonyt említetlenül hagyva – ezt a gondolatot visszhangozza a fenti idézetben.

4. Egy mondattal később már a román paraszt „örökségvédelmi” tevékenységéről van szó: egyáltalán nem érzékeli a római szobrok értékét, és a lehető legbarbárabb módon bánik velük: „[Passai:] A falubeliek [ti. a várhelyi románok] meszet akartak égetni a szobrokból! [...] Egy faragványos koporsófödelet vettem meg s egy egészen ép szfinxet, hanem az oláh, aki meg volt bízva az elszállításával, restellte az egészet emelni, s eltördelte a szobrokat öt-hat darabra, hogy könnyebben szekérré rakhassa.”<sup>28</sup>

De Gerando műve 2. fejezetében – a román parasztság elkeserítő primitívségének bizonyítékeként – írja le szinte ugyanezt az esetet, amelyen Jókai csupán apró módosítást hajt végre: az időhatározó mellőzésével mindezt visszavetíti az Apafi-korba: „L’empereur Charles VI, en 1723, fit transporter à Vienne toutes les curiosités que l’on put trouver en Transylvanie. On employa à cet effet les paysans de corvée, qui, pour plus de commodité, brisaient les statues, les urnes et les prières. Ces débris furent placés sur des bateaux.”<sup>29</sup> [‘VI. Károly császár 1723-ban Bécsbe szállíttatott minden érdekes műkincset, ami Erdélyben föltalálható volt. Mindezt jobbágyokkal végeztették robotban, akik – hogy megkönnyítsék a munkát – összetörték a szobrokat, az urnákat és a köveket. Ezt a törmelékét rakták hajókra.’]

A római faragványokból történő mészegetésről pedig Jókai a *Transylvanie* 15. fejezetében olvashatott: „Plus loin un villageois avait trouvé dans son champ trois marbres chargés d’inscription; il était en train de les briser pour en faire de la chaux ; les éclats de marbre dont il était entouré prouvaient que depuis long-temps il se livrait à cette déplorable spéculation.”<sup>30</sup> [‘Távolabb egy falusi azzal volt elfoglalva, hogy a földjén talált három, feliratos márványdarabot próbálta széttörni, hogy meszet készítsen belőlük. A körülötte látható márványszilánkok mennyiségéből arra lehetett következtetni, hogy ezt a siralmas ötletet nem most kezdte megvalósítani.’]

<sup>27</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 44.

<sup>28</sup> JKKR3, 125.

<sup>29</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 43.

<sup>30</sup> Uo., 373.



5. A következő sorokban – a regény eseménysorában szintén szervesen motívumként – arról olvasunk, hogy valahol Déva közelében a helybeliek istállóként használnak egy római korabeli mozaikpadlós helyiséget:

[Apafi:] – Hát a dévai nemesemberrel beszélt-e kegyelmed a mozaik végett?

[Passai:] – Nem adja semmi áron. [...] Csak legalább kiemeltetné onnan, ahol találta, de nem cselekszi, mert most is tehénóla van fölötte, a bivalyok ott hevernek Venus és Cupido kövekből kirakott alakjain.<sup>31</sup>

Itt nem lehet másról szó, mint az ún. *várhelyi mozaikokról*, amelyeknek az ott lakók hanyagságából bekövetkező végső pusztulása hírértékű esemény volt az 1820-as években. De Gerando járt ugyan Várhelyen 1842-ben, de a mozaikokból már semmit sem láthatott. Szerencsére Jósika Jánosné gróf Csáky Rozália még időben készíttetett róluk rajzokat<sup>32</sup> – amelyek de Gerando *Transylvanie*-jában is láthatók<sup>33</sup> –, továbbá egy könyvet is kiadtak a mozaikokról 1825-ben.<sup>34</sup> De Gerando ezekből tájékozódhatott, de a helyszínen is járt, és a következőket írja:

Dans l'année 1823, au milieu du village, [...] on découvrit [...] les restes d'un édifice antique. Parmi ces chambres, il s'en rencontra deux qui avaient un pavé de mosaïque. [...] Il m'en coûte d'ajouter que ces mosaïques n'existent plus. L'incurie du propriétaire a laissé complètement dégrader ces restes précieux, à tel point qu'il n'est plus possible de rien distinguer. On dit que les porcs et tous les animaux de basse-cour s'étaient installés sous le toit qui protégea un instant les mosaïques. Les prières [...] furent inutiles ; [...] [le] propriétaire [...] refusait obstinément de les vendre [...].<sup>35</sup> [1823-ban a falu közepén egy épület maradványait fedték fel. Ennek két helyiségét mozaikpadló fedte. Sajnálattal kell közölnöm, hogy ezek a mozaikok már nem léteznek. A tulajdonos gondatlansága következtében oly mértékben tönkrementek ezek az értékes maradványok, hogy már semmit sem lehet fölismerni rajtuk. Állítólag a disznók és a gazdasági udvar összes állata beköltözött a tető alá, amely előtte egy rövid ideig a mozaikokat védte. Semmiféle könyörgés nem használt, a tulajdonos makacsul elutasította, hogy eladja a mozaikokat.]

6. A Jókai-regény következő soraiban Apafi – mit sem törődve az őt aktuális tennivalóira figyelmeztető Telekivel – ismét egy régi pénzdarab feliratát próbálja megfejteni: „[Apafi:] – Hiszen ezek dák betűk. [...] Emlékszem, olvasám valahol – folytatá a fejedelem. – Talán Dio Cassiusban, hogy Decebál elveszte után verettek emlékpénzt a rómaiak, dák fölirattal, s túloldalán egy lefejezett, megláncolt férfival. Íme az embléma rajta!”<sup>36</sup>

<sup>31</sup> JKKR3, 126. – De Gerando szerint a mozaikok Venust és Parist ábrázolták, nem Cupidót (vö. DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 377).

<sup>32</sup> Vö. DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 378.

<sup>33</sup> Az I. kötet 376. oldala utáni számozatlan oldalakon.

<sup>34</sup> *Abbildung von zwei alten Mosaiken, welche im Jahre 1823 zu Várhely im Hunyader Comitate, entdekt worden*, Hermannstadt und Kronstadt [Nagyszeben és Brassó], Thierry, 1825.

<sup>35</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 375, 377–378.

<sup>36</sup> JKKR3, 126.

Jókai itt négy, szintén de Gerandónál olvasott információt használ föl – eltorzítva, összezavarva, rendkívül felületesen. Egyrészt de Gerandónál olvasható arról, hogy Sarmis dák király neve megjelenik aranypénzeken; továbbá Decebal dák király haláláról Cassius Dio tudósít; továbbá a rómaiak emlékoszlopot állítottak a dákok legyőzése alkalmából; végül a római korból maradt fenn néhány szobor, amely talán Decebalt ábrázolja: „On a découvert près de Thorda, en 1826, deux monnaies d'or qui furent frappées sous le roi Sarmis, comme le montrait l'inscription greque abrégée ΣΑΡΜΙΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ.”<sup>37</sup> [’1826-ban Torda mellett találtak két aranyérmét, amelyeket – görög nyelvű feliratuk tanúsága szerint – Sarmis király idejében vertek, ugyanis – rövidítve – a következő felirat olvasható rajtuk: ΣΑΡΜΙΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ’]

Arról, hogy Cassius Dio számol be Traianus Decebal elleni háborújáról, tehát Dacia meghódításáról, Jókai többek között de Gerandónál is olvasható.<sup>38</sup>

A rómaiak nem emlékpénzzel, hanem diadaloszloppal tették emlékezetessé a dákok legyőzését, és nem pénzre verve, ha szoborban ábrázolták a lefejezett Decebalt: „Pour éterniser la gloire de cette conquête, Trajan éleva à Rome la colonne triomphale qui porte son nom.”<sup>39</sup> [’Traianus, hogy megörökítse a győzelmet, Rómában föllállította a róla elnevezett diadaloszlopot.’] „[...] quelques statues représentant un homme décapité et enchaîné, dans lequel on croit reconnaître Décébale.”<sup>40</sup> [’néhány szobor, amelyek egy lefejezett és megkötözött embert ábrázolnak, akiben Decebalra ismerhetünk.’]

\*

7. Ezt követően Jókai fölléptet egy tatár követet, aki – micsoda szemtelenség – szemrehányást tesz Apafinak, amiért az általuk tavaly felégetett városok nem épültek újjá, így az idén nincs mit felégetnie a tatár hadaknak: „[a tatár követ egyes száz városokról:] – Mert midőn ez idén újra meglátogattuk őket, íme a puszta falakra találtunk, amint azokat tavaly leégettük. Ezek a hitetlen kutyák áruló módra megszöktek előlünk, s ott hagyták nekünk a semmit.”<sup>41</sup> A jókais humorral megírt jelenet egy erdélyi országgyűlési határozatra megy vissza, amelyet de Gerando is idéz a *Transylvanie* Gyulafehérvárt bemutató 9. fejezetében, és valószínű, hogy Jókai itt olvasta: „Les habitants de cette ville malheureuse se lassèrent de rebâtir leurs maisons: ils s'abritèrent sous des huttes faites à la hâte, et il fallut que la diète de 1618 ordonnât à chacun de construire des habitations...”<sup>42</sup> [’Ennek a szerencsétlen városnak a lakói beleuntak abba, hogy folyton újjáépítsék a házaikat. Inkább sebtében összetákolat kunyhókban húzták meg magukat, így történetesen, hogy az 1618-as diéta elrendelte, hogy mindenki építsen magának

<sup>37</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 38–39.

<sup>38</sup> Vö. Uo., 1845, I, 371. lap alji jegyzet.

<sup>39</sup> Uo., 1845, I, 38.

<sup>40</sup> Uo., 1845, I, 40.

<sup>41</sup> JKKR3, 127.

<sup>42</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 232.

házat.'] A Gyulafehérvár újjáépítését célzó törvény Benkó *Transsilvania specialis*ában<sup>43</sup> is megtalálható, de Gerando valószínűleg itt olvasta, Jókai pedig de Gerandónál.

8. A tatár követ távozása után Teleki Mihály bemutatja Apafinak a fiatal Thököly Imrét. Jókainak bőven lenne mit mondania Thököly – főképp jövendő – politikai szerepéről, ő azonban csak a fiatalember nőies szépségét emeli ki:

– A leendő vőm, nagyságos uram.

Szép magas sugarú ifjú volt a bemutatott, eleven piros arccal, szakállnak legkisebb nyoma sem mutatkozott még rajta, s női szépségű vonásaiban csak a büszkeség árul el a férfit.

Az ifjú megtetszett Apafinak.

– Hogy hívják vődet? – kérde Telekitől. [...]

– Thököly István fia, Imre.<sup>44</sup>

Arról, hogy Thököly Imre valamelyik Teleki lány vőlegénye lett volna, két helyen olvashatott Jókai: Cserei Mihálynál és de Gerandónál. A jegyesség viszonylag legrészletesebb leírása Bethlen Miklós magyar nyelvű emlékirataiban szerepel, ezt azonban Jókai nem ismerhette, hiszen csak 1858-ban jelent meg először nyomtatásban. (Elgondolkodtató, hogy az eljegyzésnek a leginkább érintettek, Teleki Mihály és Thököly Imre levelezésében nincs nyoma.) Thököly itt említett menyasszonya nem lehet más, mint Teleki Mihály legidősebb lánya, Anna (1661. december 26. – 1719 után),<sup>45</sup> aki először Apafi Miklós felesége, majd korán előzvegyülvén Thököly Imre menyasszonya (ha igaz a hír), végül Kemény János felesége lett. A rövid életű jegyességet 1680 elejére tehetjük. Cserei a következőt írja a Thököly–Teleki Anna-jegyességről: „Teleki [...] tartván attól, ha Thököly Erdélyben megállapodik, aemulusa [vetélytársa] leszen, elsöben azon practicálódik, hogy a leányát, kit Apafi Miklósnak, azután Kemény Jánosnak adott vala feleségül, Thököly Imre venné el.”<sup>46</sup> Amint látható, Cserei nem említi, hogy Thököly „szép férfi” lett volna, utal viszont korán megmutakozó hadvezéri képességeire, amelyek miatt a kiváló politikus, de csapni való hadvezető Telekiben jogosan merült fel a féltékenység.

Jókai regényében a későbbiekben semmiféle szerepe sincs Thököly Imrének, és ezért erős a gyanúm, hogy pusztán azért szerepelteti, mert regénye írása közben épp egyik forrásának, de Gerando *Transylvanie*-jának 5. fejezetét forgatta, ahol épp erről olvashatott. A későbbiekben látható lesz, hogy a *Transylvanie* 5. fejezetének egymást követő motívumai sorban megjelennek az *Erdély aranykora* most elemzett 9. fejezetében is, jóllehet semmiféle szerves kapcsolatban nincsenek a Jókai-regény cselekményével.

<sup>43</sup> BENKÓ József, *Transsilvania specialis* (= *Trans. specialis*), ford., bev., jegyzetek SZABÓ György, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1999, I, 185. Ezt megelőzően a műnek csak (latin nyelvű) kéziratok voltak nagyobb erdélyi főúri könyvtárakban.

<sup>44</sup> JKKR3, 129.

<sup>45</sup> Vö. HOMONNAI Betti, *Veér Judit életrajza*, Bp., Pesti Könyvnyomda Rt., 1914, 40.

<sup>46</sup> CSEREI Mihály, *Erdély históriája [1661–1711]*, kiad. BÁNKÚTI Imre, Bp., Európa, 1983, 156.

Ezek után nézzük meg, mit ír Bethlen Miklós az *Önéletírás*ban a Thököly–Teleki Anna-féle házasságról:

[...] Teleki Mihály szép özvegy menyecske leányát, Apafi Miklósnet Tököli eljegyzette volt, de elbomlott, és a gyűrűt visszaküldte, és teljességgel halálos ellenséggé lettek; és a szegény bujdosó magyar főemberek propter publicum gentis et ecclesiae bonum [a nemzet és a (református) egyház közjáva érdekében – latin] öszve akarták őket békéltetni, mivelhogy Tököli már ekkor a kuruc hadaknak főgenerálisa volt, az egész bujdosó nemzet választása, et dum spes praefati matrimonii adhuc florebat [amíg főnnállt a remény, hogy lesz valami ebből a házasságból – latin], Teleki recommendatiója által.<sup>47</sup>

Jókai tehát nem olvasta Bethlen *Önéletírását*, Auguste de Gerando azonban igen, több helyütt idézi is – a forráshely pontos megnevezése nélkül. (De Gerando 1842–44-ben még nyilvánvalóan nem tudott olyan jól magyarul, hogy Bethlen Miklós nagy terjedelmű és veretes szövegű művét egyedül végigolvassa, de apósa, Teleki Imre gróf feltételezhetően segített neki az eligazodásban. Bethlen *Önéletírásának* egy kéziratós példánya minden bizonnyal megvolt a hosszúfalvi Teleki-kastély könyvtárban.)<sup>48</sup>

Mint a fentebbi Bethlen-idézetből kitűnik, Bethlen Miklós nem említi, hogy Teleki újabb hatalmi mesterkedése lenne a Thököly–Teleki Anna-jegyesség. Akármi is volt az oka, az Erdélyben meghúzódó elégtelenek számára elemi érdek volt ennek a frigynek a létrejötte, hiszen így biztosítva lett volna számukra a stabil hátország (Teleki Mihály mint Kővárvidék és Máramaros tényleges ura) és a tehetséges katonai vezető – Thököly Imre – személyében.

Nem bizonyítható, hogy de Gerando ismerte volna Cserei emlékiratait. Bár Cserei műve minden valószínűség szerint szintén megvolt a hosszúfalvi könyvtárban, az egész *História* oly rossz véleménnyel van Teleki Mihályról, Cserei szerint Erdély pusztulása és általában minden baj okozójáról, hogy a Cserei-mű nem lehetett népszerű olvasmány a Teleki-kastélyokban még a 19. században sem. Amennyire elfogult Cserei negatív irányban Teleki Mihállyal szemben, annyira lehetett az ellenkező előjellel Teleki Imre is, aki Teleki Mihálynak köszönheti grófságát és birtokait. De Gerando *Transylvanie*-ja nyomokban sem tartalmaz semmit Cserei véleményéből. Az egyetlen hely, ahol esetleg fölhasználhatta Csereit forrásként, a zernyesti csata leírása,<sup>49</sup> de az itt leírt információkat vehette Benkő József *Transsylvania specialis*ából is; ahol Benkő forrása viszont Cserei volt.

<sup>47</sup> BETHLEN Miklós *Önéletírása I–II*, Bp., Szépirodalmi, 1955, s. a. r. és jegyzetek V. WINDISCH Éva, I, 313.

<sup>48</sup> V. Windisch Éva az *Önéletírás* sajtó alá rendezése során igyekezett föltárni, hogy az első, 1858-as kiadás előtt hány kéziratós példánya lehetett a műnek. Nyolc kéziratról tud. Nem említi közöttük a hosszúfalvi példányt, amelynek létét épp de Gerando Bethlen-idézetei bizonyítják. (Vö. BETHLEN Miklós, *i. m.*, II, 237–238.) A hosszúfalvi Teleki-könyvtár állománya 1848-ban csonkult, végül 1944–45-ben szétszóródott, így utólag lehetetlen pontos leltárt készíteni róla.

<sup>49</sup> Vö. DE GERANDO, *La Transylvanie...*, *i. m.*, II, 21. fejezet.

Bethlen Miklós *Önéletírásának* politikai koncepciója, illetve Bethlen gallofiliája azonban nagyon szimpatikus volt de Gerando számára, így alapjában véve ezt fogadja el. A kortárs visszaemlékezőkhöz képest azonban de Gerando még önállóbbnak és koncepciózusabbnak állítja be Thökölyt, így ennek a házasságnak az ötletét is neki tulajdonítja, nem Teleki Mihálynak: „[...] il [sc. Thököly] résolut de gagner les conseillers d’Apafi, et ne trouva pas de plus sûr moyen que de captiver l’intérêt des femmes. Il obtint du premier ministre la main de sa fille, et des fiançailles furent célébrées, qui scellèrent l’alliance des Transylvains et des mécontents de Hongrie”<sup>50</sup> [’(Thököly) következő terve az volt, hogy a maga pártjára állítja Apafi tanácsadóit, és erre nem talált biztosabb módot, mint hogy felkeltette maga iránt a nők érdeklődését. Megkérte a főminiszter lányának kezét, és megtartották az eljegyzést is, ami pecsétet tett az erdélyiek és a magyarországi elégedetlenek szövetségére.]

Amint látható, Jókai egyedül de Gerandonál olvashatott Thökölynek a női nem számára vonzó külsejéről, valószínű tehát, hogy ez esetben Cserei mellett (vagy helyett) de Gerando volt a forrása.

**9. Az Erdély aranykora** következő soraiban Apafi monologizál, felidézi Thököly Istvánnal kapcsolatos emlékeit:

– Szegény megboldogult [ti. Thököly István], ha ráemlékezem, milyen csatákat vívott azzal a félbolond Zólyomi Dáviddal. Két Bethlen-leányt vettek el ketten, kik örökségbe kapták Vajdahunyad várát. Az egyiknek jutott az innenső fele a várnak, a másiknak a túlsó. Mikor aztán összejött a két úr, összeszedett cselédjeikkel egész ütközetet viseltek tulajdon váruk udvarán, s egyik ablakból a másikba álglyúztak.<sup>51</sup>

Az idézet két fő információt tartalmaz: a Zólyomi Dávid és Thököly István közötti rokonság fokát; valamint a vajdahunyadi vár udvarán egymásra lövöldöző tulajdonosok anekdotáját.

Ami az előbbi illeti: Jókai szövege azt sugallja, hogy Zólyomi Dávid és Thököly István sógorok és nagyjából egyidősek voltak. Valójában Zólyomi Dávid (1600 k. – 1649) felesége Bethlen Gábor fejedelem öccsének, iktári Bethlen Istvánnak (1580–1648) Kata nevű lánya volt; Thököly István (1623–1670) pedig ugyanezen Bethlen Istvánnak Anna nevű lányától született unokáját, Gyulaffy Máriát vette feleségül. Zólyomi Dávid és Thököly István között tehát volt egy szűk generációnyi korkülönbség. Ráadásul Zólyomi Dávidot I. Rákóczi György 1633-ban bebörtönöztette, és élete végéig ki sem szabadult. Tehát ha Jókainak igaza lenne, akkor a legfeljebb tízéves Thököly István lövöldözött volna ágyúval a harminchárom éves Zólyomi Dávidra.

Honnan e nyilvánvaló tévedés? A kritikai kiadás – rámutatván a hibára – az egész anekdotát „Jókai írói kitalálásának”<sup>52</sup> nevezi. Nem valószínű, hogy így lenne. Az *Erdély*

<sup>50</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 129.

<sup>51</sup> JKKR3, 130.

<sup>52</sup> Uo., 418.

*aranykora* fabulája szempontjából már Thököly Imre szerepeltetése is teljesen fölösleges volt, apjának ez a harcias afférja pedig végképp nem mondható másnak, mint a szerkezetet föllazító, kósza ötletnek. Jókai mindezen információkat de Gerandonál olvasta, és mit sem ellenőrizve vagy változtatva leköszölte az egész anekdotát – a nyilvánvaló tévedésekkel együtt. Íme a de Gerando-szöveg: „[Vajdahunyad] échut alors aux Bethlen, qui le réparèrent, et vers le milieu du 17<sup>e</sup> siècle il appartenait à deux femmes de cette maison, qui épousèrent l’une le comte Etienne Tőkölyi (sic!), l’autre le comte David Zolyomi. Le château fut partagé entre ces deux possesseurs, qui se livrèrent dans la cour plusieurs combats : on voit encore près des fenêtres les trous des balles de leurs mousquets.”<sup>53</sup> [(Vajdahunyad) a Bethlenek kezére került, akik helyrehozták, majd a 17. század közepe felé ennek a családnak két női tagja volt a tulajdonos, akik közül az egyik Thököly István grófhhoz ment férjhez, a másik pedig Zólyomi Dávid grófhhoz. A vár e két birtokos közt oszlott meg, akik a várudvaron többször megütköztek egymással. Még ma is látható az ablakok mellett néhány lyuk, amelyeket muskétájuk golyója ütött.]

Ahogy az anekdotának a Jókai kritikai kiadás, úgy jelen sorok írója sem találta írásos forrását. Feltételezésem szerint de Gerando, aki 1841–42-ben két nagy körutat is tett Erdélyben, és jegyzetfüzettel a kezében igyekezett minél több adatot összegyűjteni, Vajdahunyadon járván hallhatta a történetet – talán az udvari fal lövésnyomainak magyarázataként. És ahogy nála gyakran megesik, talán az adatközlő tájékozatlansága vagy a felületes jegyzetelés következtében hiba csúszhatott a személynevek (máshol az évszámok) közlésébe. (Amennyiben egy anekdota egyáltalán korrekcióra szorul, akkor jegyezzük itt meg, hogy a várudvari lövöldözés nem Zólyomi Dávid, hanem annak fia, a hóbortos észjárású és Vajdahunyad birtoklása fölött Thököly Istvánnal évtizedes haragot tartó Zólyomi Miklós [1630–1680 k.] között játszódhatott le – már ha egyáltalán lejátszódott.)

## 10. A következő Jókai-idézet szintén egy anekdota:

[A fiatal Thököly Imre Apafinak:]

– Én is ott voltam az ostromlott várban, s védtem azt, míg apám meg nem halt.

Apafi kedvetlenül fogadta a közbeszólást, mégis részvétet akart mutatni.

– S hogy szabadult ki öcsémuram?

Imre elvörösödött, s nem akart felelni. Teleki, némileg korlátozandó az ifjú tüzét, ki-mondá az igazat.

– Olyan fiatal még a legény, hogy az ostromlók figyelmét, nőruhába öltözve, könnyen kikerülheté.<sup>54</sup>

A Thököly családnak Árva és Liptó megyében három vára volt: Árva, Likava és Rózsahegy. Amikor 1670 decemberében az osztrákok Árva várát ostromolni kezdték, a várat védő, de már betegség általi halála közeledtét érző Thököly István megbízta

<sup>53</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 363.

<sup>54</sup> JKKR3, 130.

néhány hű emberét, hogy menekítsék ki a Likava várában tartózkodó Imrét az ott is várható ostromgyűrűből, és vigyék Erdélybe. Az akkor mindössze tizenhárom éves Thököly állítólag parasztlánynak öltözve szökött ki a várból. A történet pikantériáját az adja, hogy Thököly a nem is olyan távoli jövőben mind a politikában, mind a harcmezőn a korszak legférfiasabb, leghatározottabb közszereplőjének bizonyul majd. Lányruhás szökése valószínűleg közszájon forgó anekdota lehetett, amelyet aztán a kortárs nyugati Thököly-irodalom is átvett, legalábbis annak regényes-életrajzi fele.<sup>55</sup> (A nyugati, főleg a francia szerzők teljesen megbízhatatlanok a magyar helynevek, évszámok, sőt személynevek leírását illetően. Nemcsak Thökölyék várait, de magát a Thököly/Tekeli és a Teleki nevet is rendszeresen összekeverik.)

A lányruhás szöktetés első leírója Dominique Révérend francia követ, aki az anekdotát Apafi udvarában Thököly barátaitól, ismerőseitől hallhatta. *Mémoires historiques du comte Betlem Niklos...* című művében a következőket írja:

[...] le Comte de Tékely qui étoit resté malade dans son Château de Rosenberg, y fut assiégé par les Troupes Impériales, où il mourut peu de temps après. Ce Comte n'avoit qu'un fils, qui pour-lors étoit auprès de lui, que quelques Gentilshommes avec ses principaux Domestiques enlevèrent la nuit, en le faisant passer par dessus les murailles de ce Château [...]. Ils l'avoient déguisé en fille, n'ayant encore que sept à huit ans, & après lui avoir fait passer le Mont Crapack, ils le conduisirent en Transsilvanie.<sup>56</sup> [Thököly [István] grófot, aki rózsahegy várában feküdt betegen, a császári csapatok ostrom alá vették. A gróf nem sokkal később meghalt. Egyetlen fiúgyermek volt [Thököly Imre], aki akkor éppen mellette tartózkodott. A fiút néhány nemes és a cselédség tekintélyesebb tagjai éjnek évadján megszőktették a várfalon keresztül. Mivel még csak hét-nyolc éves lehetett, női ruhába öltöztették, átvitték a Kárpátok hegyein, és bevitték Erdélybe.]

De Gerando Révérend nyomán írja újra a történetet: „[...] le comte Etienne Tököli étoit mort assiégé dans son château par les troupes impériales. Peu s'en fallut que son fils, encore enfant, ne tombât entre les mains des Autrichiens. Ses amis lui firent passer à la hâte un vêtement de femme, et l'entraînèrent hors des murailles. Sous les habits d'une innocente jeune fille fuyait le plus implacable ennemi qui se soit jamais levé contre l'Autriche.”<sup>57</sup> [Thököly István gróf saját várában halt meg, miközben a császári csapatok ostromolták. Kevésen múlt, hogy akkor még csak gyermekkorú fia nem került az osztrákok kezébe. Jóakarói hirtelenjében női ruhát adtak rá, és kicsempészték

<sup>55</sup> Egy ismeretlen, kortárs francia memoáriró (állítólagos titkos ügynök) visszaemlékezéseiben is olvasható Thököly szökésének egy variánsa: „Il [Thököly István] fit cependant évader le comte Emeric Tékely son fils unique en habit de paysan, et le confia à deux gentilshommes déguisés de la même façon. On le fit passer au travers des bois pour le conduire en Transylvanie, où il gagna la Pologne en habit de fille.” [Thököly István gondoskodott róla, hogy kimenekítsék egyetlen fiát, Thököly Imrét, mégpedig parasztruhában, s rábízta őt két nemesre, akik ugyanígy voltak öltözve. Erdőkön keresztül eljuttatták őt Erdélybe, ahonnan – lányruhába öltözve – Lengyelországba ment.] (*Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France*, LIX, szerk. Alexandre PETITOT et Louis-Jean-Nicolas MONMERQUÉ. Paris, Foucault, 1827<sup>3</sup>, 5–6.)

<sup>56</sup> RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739<sup>2</sup>, 261.

<sup>57</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 128.

a várból. Egy ártatlan leányka ruhájába bújva menekült Ausztria eddigi legádázabb ellensége.'].]

De Gerando magát a történetet forrásához híven meséli el; ami viszont jól jelzi a szépírói vénával rendelkező Révérend és az inkább történész de Gerando közti gondolkodásbeli különbséget, az az, hogy a Thököly lányruhaszökése és későbbi politikusi attitűdje közt feszülő ellentétre csak de Gerando figyel föl.

Mindezek után nem lehet eldönteni, hogy Jókai melyiküket használta az *Erdély aranykora* forrásaként. A de Gerandóról mit sem tudó kritikai kiadás Czunya Miklós tanulmányára hivatkozva csak Révérend-t említi.<sup>58</sup> A Jókai-regény környező helyei azonban egyértelmű de Gerando-reminiscenciákkal vannak tele, ebből arra következtetünk, hogy ez is de Gerandótól származó átvétel. (Már itt megjegyezzük, hogy egyetlen olyan helyet sem találtunk a regényben, amely kétséget kizáróan csak Révérend-től lenne származtatható.)

**11.** A következő jelenet megértéséhez tudnunk kell, hogy Apafi egy időben nem fogadta az audienciára jelentkezőket. Ennek oka Révérend szerint a Béli-féle összeesküvés miatti haragja;<sup>59</sup> de Gerando közli a tény, de nem indokolja;<sup>60</sup> Jókai szerint pedig Apafi apolitikus, szobatudós fejedelem volt, ha csak lehetett, kivonta magát a politikai élet napi tennivalóiból.<sup>61</sup> Révérend erre ötletes taktikát alkalmaz: feltűnően díszes magyar ruhát ölt.<sup>62</sup> Révérend beszámolója szerint erről, valamint az öv hiányáról Apafi másoktól értesült, és csak üzen Révérend-nak, hogy hajlandó fogadni. Jókai azonban ügyesen jelenetezi az esetet: Apafi a többiekkel szinte egyszerre fedezi föl a Jókai szövege szerint nem túl díszesre, hanem túlon túl nevetségesre módosított öltözetet, és saját kezűleg tekeri az övet is Révérend hasa köré:

[...] a szobában levő urak mind általános hahotában törtek ki [...]. A becsületes Reverend ott állt a középen, magyar ruhába öltözve. Valóban mulatságosabb alakot nehéz lett volna képzelni nálánál. A jó úr, amellet, hogy igen respektábilis embonpoint-nel bírt, fülíg lévén borotválva és szüntelen mosolyogván, oly szeretetreméltó tréfás alakot kölcsönze magának, aminőről csak magyar embernek van fogalma. Mint tudva van, a magyar öltöny igen megkritizálja az ember természetét.<sup>63</sup>

A jelenet forrása a kritikai kiadás szerint Révérend: „Cet Abbé, qui jusques-là avoit toujours été habillé à la François, voulut changer de décoration, en se faisant faire un habillement à la Hongroise, un peu plus magnifique à la vérité, que ne le portent

<sup>58</sup> JKKR3, 322.

<sup>59</sup> „Cette révolution [...] fut cause que l'Abbé Révérend ne put avoir d'audience de lui”. [’Ez a (Béli-féle) forradalom volt az oka, hogy Révérend atyát nem fogadta (Apafi) kihallgatáson.]. RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739<sup>2</sup>, 323.

<sup>60</sup> Vö. DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 131.

<sup>61</sup> JKKR3, 124.

<sup>62</sup> Jókainál Teleki Mihálytól származik az ötlet. Vö. JKKR3, 134.

<sup>63</sup> JKKR3, 131.



ordinairement les principaux de la Noblesse. Le Prince n'eut pas plutôt appris cette métamorphose, qu'il voulut voir si cet ajustement lui convenoit, & l'envoya prier de venir dîner avec lui, comme il avoit coutume de faire."<sup>64</sup> [‘Ez az abbé, aki egészen mostanáig mindig francia viseletet hordott, változtatni akarván a kinézetén magyar ruhát csináltatott magának, méghozzá egy kissé díszesebbet a szokásosnál, amelyet különös ok nélkül a főnemesek sem hordanak. A fejedelem, mihelyt értesült az abbé átváltozásáról, látni akarta, hogy hogyan áll neki a ruha, ezért üzent, hogy meghívja vacsorára – ami egyébként is szokása volt.’]

Amint az alábbiakból látható lesz, de Gerando a lényegyet tekintve ugyanazt írja, amit Révérend, így ismét eldönthetetlen, hogy melyikük Jókai forrása: „[Révérend] imagine de mettre un costume hongrois et de se faire admirer des principaux seigneurs. Lorsque le prince eut appris ce déguisement, il voulut contempler l'abbé ainsi vêtu, et se hâta de l'appeler. Celui-ci ne manqua pas d'accourir, fit agréer ses demandes [...]”<sup>65</sup> [‘Révérend-nak támadt egy ötlete: magyar ruhát vesz fel, hadd csodálkozzanak a főrendek. Mikor a fejedelem tudomást szerzett a maskaráról, ő maga akarta látni az álruhás abbét, és azonnal magához hívatta. Az abbé már futott is, és előadta a kérését.’]

**12.** Az előbbi jelenet folytatásaként kiderül, hogy Révérend magyaros kollekciójából hiányzik az öv, amelyet aztán Apafi pótol:

Az övet elfelejtette fölkötni derekára, ami rendkívüli furcsaságot kölcsönze öltözetének [...]

[Apafi:] – Hanem ön nem kötött övet. [...]

Ezt mondva, előhozott a fejedelem egy bogláros övet, s maga kötötte vele keresztül monsieur Reverend figyelemre méltó hasát.<sup>66</sup>

Árulkodó, hogy Révérend – akivel az eset minden bizonnyal valóban megtörtént – az *envoyer* ‘küld’ igét használja, és az ő szövegéből kiderül, hogy Apafi nem látta a hiányos öltözetű Révérend-t, csupán hallott az öv hiányáról: „[...] mais comme il manquoit à son ajustement une ceinture, dont on fait plusieurs tours autour du corps, le Prince lui en envoya une des siennes, afin que rien ne manquât à son ajustement. Il se rendit auprès de ce Prince, qui charmé de le voir dans ce nouvel habillement, lui proposa une parti de boir [...]”<sup>67</sup> [‘...de mivel hiányzott ruhájához az öv, amelyet többszörösen a derék köré szokás tekerni, a fejedelem a saját készletéből küldött neki egyet, hogy teljes legyen a ruházat. Ezek után (Révérend) megjelent a fejedelem előtt, akit teljesen lenyűgözött a látvány, és meghívta (az abbét) egy kis ivászatra.’]

Gerando tesz egy lépést a szcenírozás felé: a *reçut* [...] *de ses mains* kifejezéssel azt sugallja, hogy Apafi saját kezűleg adta át az övet Révérend-nak: „[Révérend]...reçut au contraire de ses mains, en signe de bonne amitié, la ceinture qui manquait à son

<sup>64</sup> RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739<sup>2</sup>, 323–324.

<sup>65</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 132.

<sup>66</sup> JKKR3, 132.

<sup>67</sup> RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739<sup>2</sup>, 324.

costume.”<sup>68</sup> [’Révérend-nak viszont – a jó barátság jeleként – a (fejedelem) saját kezűleg adományozta az övet, ami még hiányzott a ruházatához.]

Jókai erre a személyes átadásra építi a fent idézett komikus jelenetet, amint Apafi a pocakos abbét saját kezűleg övezi fel.

**13.** Amikor (1680-ban) Révérend befejezi diplomáciai küldetését az erdélyi fejedelmi udvarban, különböző ajándékokat kap emlékül, közülük, ha nem is a legértékesebb, de mindenképpen a legötletesebb a fejedelemasszony szívessége. A most következő részletet nevezük el kendőepizódnak. Jókai az eseményt így fogalmazza meg:

[Apafi:] – Milyen szép zsebkendője van önnek?

[Révérend:] – Nemde gyönyörű?

– Valóban az. Selyemmel kivarrott koszorúkkal [...]. Ilyesmis csak Párizsban készítenek.

[...] Apafi sorba kereste a zsebkendő szegleteit. [...] végre ráakadt a negyedikre, hol egy fejedelmi korona alá e név volt hímezve: „Apafiné”<sup>69</sup>

Ez esetben végleg eldönthetetlen, hogy Jókai Révérend vagy de Gerando alapján dolgozott-e, ugyanis de Gerando itt szó szerint idézi Révérend-t. A mindkettejüknél olvasható kendőepizód eredeti változata tehát így hangzik: „Mais ce qui surprit le plus nos Transsilvains, ce fut une galanterie, que la Princesse lui fit avant son départ, de six mouchoirs de gaze brodés à la Turque ; honneur qu’elle n’avoit encore fait à aucun des Envoyés qui étoient venus avant lui à Cour de Transsilvanie.”<sup>70</sup> [’De ami a leginkább meglepte erdélyi barátainkat, az a kedvesség volt, amelyet a fejedelemasszony készített (Révérend) számára, elindulása előtt: hat darab, török módra hímezett fátýolszövet kendőt ajándékozott neki, ami olyan megtiszteltetés volt, melyben eddig még senki sem részesült az erdélyi fejedelmi udvarban megfordult diplomaták közül.]

**14.** A következő részlet a „bajor követ” (valójában Forval francia ezredes) és a szépségről híres Kapyné közti flörtöt eleveníti föl. A nyilvánvalóan udvari pletykára épülő jelenet első megörökítője Révérend, akitől ezt átveszi de Gerando. Ismét eldönthetetlen, hogy melyikük volt Jókai forrása.

A történet háttere: Forval egyike volt azon tiszteknek, akiknek a nijmegeni békét (1678. aug.–szept.) megelőző években XIV. Lajos Habsburg-ellenes politikáját elősegítendő a magyar elégületlenek és a Lengyelországban toborzott zsoldosok összehangolt támadásait kellett vezetniük a magyarországi osztrák katonai kontingensek ellen. Forval előéletéről a legnagyobb francia lexikonok sem tudnak semmit,<sup>71</sup> valószínűleg

<sup>68</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 132.

<sup>69</sup> JKKR3, 132–133.

<sup>70</sup> RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739<sup>2</sup>, 345–346. – DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 384.

<sup>71</sup> „On ne pourra obtenir de renseignements précis sur ce personnage” [’Erről a személyiségről semmiféle pontos információt nem lehet szerezni.’] (*Dictionnaire de Biographie Française*, fasciculus LXXXIX., Párizs, 1981, *Forval* címszó.)

titkos ügynökként is tevékenykedett. Forval tehetséges katona<sup>72</sup> és vidám társasági ember lehetett. Amit személyiségéről tudunk, azt jószerivel az őt személyesen ismerő Révérend abbé itt következő jellemrajzából tudjuk: „[Forval] étoit un Cadet de Normandie de très bonne Noblesse, [...] homme d’esprit & d’une grande vivacité, jointe à beaucoup d’expérience; il étoit actif & vigilant, & d’ailleurs beaucoup d’agrément dans sa personne & ses manières.”<sup>73</sup> [(Forval) egy nagyon előkelő származású normandiai fiatalember volt, szellemes és élénk észjárású, ráadásul bőséges tapasztalatai voltak, tevékeny volt és éber; továbbá kellemes volt az egyénisége és a viselkedése is.]

Nem kevésbé homályos Kapyné alakja. Amennyiben azonos Bánffy Ágnessel,<sup>74</sup> akkor apja Bánffy Zsigmond (meghalt 1682-ben), első férje (1660-ban) Barcsai Ákos fejedelem, a második Rhédey László, a harmadik Kapy (vagy Kapi) György. Jankovics József Bethlen János *Históriájának* jegyzeteiben azt írja, hogy elhunyt 1668-ban,<sup>75</sup> ugyanakkor a főszövegben maga Bethlen János 1673-nál még hivatkozik rá.<sup>76</sup> Tehát az 1668-as évszám valószínűleg téves, mert ha valós, akkor Bánffy Ágnes nem találkozhatott az 1677–78-ban Erdélyben tartózkodó Forvallal. Mindenesetre Kapyné lehetett a korszak egyik legszebb erdélyi asszonya, és ezt nemcsak Révérend tudja így, de az őt személyesen ismerő Bethlen Miklós is szán rá egy mondatot magyar nyelvű *Önéletírás*ban: „[...] szebb vala a teste, mint a lelke, és a szeme, mint a szíve.”<sup>77</sup>

Maga Jókai sem járt utána sem Forval, sem Kapyné kilétének, sőt Forval nevét itt nem is említi. (Forval majd a 15. fejezetben fog ismét szerepelni, mint Bethlen Miklós beszélgetőpartnere.<sup>78</sup> Filológiai előtanulmányok nélkül az olvasó nem veheti észre, hogy a „bajor követ” és Forval ugyanaz a személy.) Révérend a konkrét esetről azt írja, hogy a Kapynének szánt bók Apafiné fülébe jutott, aki természetesen vérig sértődött, és Révérend szerint Forvalnak minden ügyességére szüksége volt, hogy kiengesztelje a fejedelemasszonyt. Ez a befejezés azonban nem illett Jókai írói koncepciójába, hiszen Apafinét erkölcsileg tökéletesnek mutatja be – hogy Teleki Mihályt annál sötétebb színekkel ábrázolhassa –, így elvetette. Tehát csak magát a bókot közli

<sup>72</sup> Magyarországra érkezte után (Boham tábornok és Majos Ferenc tisztársaként) szinte azonnal győztes csatát vívott egy császári csapat ellen (nyalábvári csata, 1677. október 10).

<sup>73</sup> RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739<sup>2</sup>, 284–285.

<sup>74</sup> De Gerando *Transylvanie*-jének román kiadása is megpróbálja beazonosítani Kapynét, de nem jut megnyugtató eredményre: „Probabil că este vorba de Borbala Kapy, fiica baronului Gheorghe Kapy, comite suprem de Hunedoara, căsătorită în 1674 (?) cu Ștefan Toroczkay.” [‘Valószínűleg Kapy Borbáláról van szó, Kapy György báró, Hunyad megyei főispán lányáról, aki 1674-ben Toroczkay Istvánhoz ment férjhez.’] (Auguste DE GERANDO, *Transilvania și locuitorii săi*, trad. MALOMFĂLEAN & MITRACHE, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2014, I, 128.) Az itt említett Kapy Borbála Kapyné Bánffy Ágnes harmadik lánya. Életkora alapján túl fiatal lehetett a Forval-féle flört idején, de lehet, hogy ekkor már Toroczkayné volt, mindenesetre sohasem volt Kapyné.

<sup>75</sup> Vö. BETHLEN JÁNOS, *Erdély...*, i. m., 645.

<sup>76</sup> Uo., 563–564.

<sup>77</sup> BETHLEN *Önéletírása*, i. m., I, 302.

<sup>78</sup> JKKR3, 226–228.

az olvasóval: „[Balassa Imre:] [...] a minap a bajor követ Ebesfalváról Aranyosvárra jött, egy ebédnél a saját fülem hallatára mondá hízelegve Kapinénak, hogy ő most a valódi fejedelemasszony Erdélyországban.”<sup>79</sup>

Révérend az epizód első felét így meséli el: „[...] Mr de Forval aiant entendu parler de la beauté & de l'agrément de l'esprit de la Baronne de Capy, souhaite passionnément de la voir ; [...] il se rendit chez le Baron de Capy [...]. Il en fut si enchanté, qu'il s'émancipa de dire en Latin qu'elle étoit la Reine de Transsilvanie.”<sup>80</sup> [‘Forval úrnak fülébe jutott a hír, hogy Kapy báróné mennyire szép és mennyire szellemes, és ez szenvedélyes vágyat ébresztett benne, hogy találkozzék az asszonnyal. El is ment Kapy báróékhoz. Olyannyira el volt tőle ragadtatva, hogy volt mersze latinul azt nyilatkozni, hogy a hölgy Erdély királynője.’]

De Gerando a Révérend-től átvett történetet némi nemzetkarakterológiával fűszerezve próbálja – művében nem először és nem utoljára – a magyar–francia lelki rokonságot Forval személyében is felfedezni:

M. de Forval était un gentilhomme de Normandie, brave et spirituel. Il avait de charmantes manières, un visage agréable, et, au moment de danger, une belle humeur, qui enchantait les Transylvains. Ils reconnaissaient en lui plusieurs qualités hongroises [...]. Il dînait chez la baronne Kapy, l'une des plus belles femmes, disait-on, qui fussent à la cour, et, pour exprimer convenablement son admiration, il s'écria qu'elle était la reine de la Transylvanie. Ce mot fut rapporté à la princesse Apafi...<sup>81</sup> [‘De Forval úr igazi normandiai nemes volt: bátor és szellemes. Ezt a kellemes ábrázatú és elragadó modorú embert a veszély pillanatában sem hagyta cserben a humora, és ez lenyűgözte az erdélyieket. Többféle, tipikusan magyar vonást fedeztek föl benne. Egyszer Kapy bárónénál vacsorázott, aki – állítólag – az egyik legszebb asszony volt a fejedelmi udvarban, és de Forval úr, hogy megfelelőképpen fejezze ki csodálatát, így kiáltott föl: Ön Erdély királynője! Ezt persze hírül vitték Apafi fejedelem feleségének.’]

Ez esetben is – mint végig *A fejedelem és minisztere* fejezetben nehéz eldönteni, hogy Jókai Révérend-t vagy de Gerandót használta-e forrásul. A nehézség fő oka, hogy Jókai rendkívül szűkszavú, a két francia szöveg információit csak töredékesen használva alkotja meg a jeleneteit.

#### 10. fejezet: *A cirkáló*

A kritikai kiadás szemmel láthatóan nem tud mit kezdeni a 10. fejezet fő motívumával, a *cirkálói* feladatkörrel. Erről sem Cserei, sem Révérend nem ír semmit; így Oltványi Ambrus egy új – feltételezett – forrásmunkát kezd el idézni: Szilágyi Sándornak a *Magyar Emléklapok* 1850-es (egyetlen) évfolyamában megjelent cikksorozatát, amelyben a kolozsvári származású történész-szerkesztő meglehetősen szubjektív és kusza

<sup>79</sup> Uo., 140.

<sup>80</sup> RÉVÉREND, *Mémoires historiques ...*, i. m., 1739<sup>2</sup>, 279.

<sup>81</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 130–131.

gondolathalmazt, egyfajta letargikus-melankolikus visszaemlékezés-zuhatagot talál az olvasó elé saját erdélyi emlékeiből, és a forradalom alatti erdélyi eseményekből. Jókai maga is munkatársra volt a lapnak, Szilágyi a barátja volt, ennek ellenére a kritikai kiadás által sugallt jelentős hatás nem ismerhető fel az *Erdély aranykorán*.

A 10. fejezet perdöntő bizonyíték arra nézve, hogy Jókai Auguste de Gerando *La Transylvanie et ses habitants* című művével a kezében írta az *Erdély aranykorának* középső fejezeteit. De Gerando hatása vetekszik Csereiével. De Gerando forrása ebben az esetben Benkő József két államismereti műve, (népszerű nevükön) a *Transsilvania generalis*<sup>82</sup> és a *Transsilvania specialis*. Benkő az alább idézett helyeken a *liber baronatus* (szabadbáróság, magyarországi magyar szóhasználatnál *zászlósúri* rang) intézményét szándékozik bemutatni, és csak ennek jogi helyzetét jellemzendő ír a *cirkálásról*. (A cirkálók feladata egy-egy közigazgatási területen rejtőzködő gonosztevők felkutatása. Tevékenységük nem ad hoc jellegű, hanem háromévenként ismétlődik, függetlenül attól, hogy követtek-e el valamilyen bűncselekményt a környéken, vagy sem.) De Gerando Benkőtől nemcsak a *cirkálás* jogi meghatározását veszi át, hanem azt a kérdőívet is idézi, amelynek segítségével a cirkálást végző hivatalos személyek a lakosságot kikérdezték. Mind Benkő, mind de Gerando roppant érdekesnek, a középkori gondolkodásmód relikviájának tartják ezt a kérdéssort. Jókai csakis de Geradónál olvashatta mindezt, hiszen Benkő *Transsilvania specialisa* 1999-ig kizárólag latin nyelvű kéziratokban volt megtalálható néhány erdélyi magánkönyvtárban. A kérdésekből Jókai is idéz pár oldallal lejjebb,<sup>83</sup> és furcsaságukból adódhat Jókainak a *cirkáló hadnagyi* tevékenységgel kapcsolatos iróniája,<sup>84</sup> majd ő is kiegészíti a bizarr kérdéssort egy nem kevésbé furcsa újabb kérdéssel.<sup>85</sup>

Megjegyzendő még, hogy a szabadbárói jogállást az erdélyi országgyűlés még a 17. század első évtizedében (Báthori Gábor alatt) megszüntette, így ennek szerepeltetése a Jókai-regényben anakronizmus; a cirkálás műveletét azonban még évtizedekkel később is gyakorolták. Jókainál a Kelemen diák nevű fiktív szereplő végzi a cirkálást:

Apafi Mihály uram őkegyelme [...] Kelemen diákot [...] kinevezte – *cirkáló hadnagynak*. Ezen hivattal sok szép foglalatosság volt azon időben összekötte, melyeket Kelemen diák hagyott történni, ahogy akartak [...]

[Csáky László:] – A fejedelem kívánja, hogy menjen kegyelmed tüstént, és tegye meg a cirkálást haladéktalanul [...]. A szokott kérdezőpontokon kívül, melyeket a nép elé szokás terjesztetni, még e következő kérdést fogja kegyelmed a kikérdezettekhez intézni: „Nem látt-e valaki idegen országi állatokat a körül fekvő erdőkben?” [...]

<sup>82</sup> Josephus BENKŐ, *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus olim Dacia Mediterranea dictus...* (= *Trans. generalis*), Claudiopoli, Typis Lycei Regii, 1833–1834<sup>2</sup>.

<sup>83</sup> JKKR3, 158–160.

<sup>84</sup> Uo., 142.

<sup>85</sup> Uo., 147.

[Kelemen diák:] – S vajon, ha ama fenevad, melyről pedig nagyon kételkedem, hogy Erdélyországban tartózkodjék, valahogy Bánfi Dénes uram territóriumába találna átvétődni? [...] az ő birtoka, instálom, liber baronatus: ahol az én hatásköröm megszűnik.<sup>86</sup>

Benkő a szabad bárói állapotot a *Transsilvania generalis*ban így mutatja be:

Liberi Barones dicti fuere : quisquis enim eorum, cum exemptione a Jurisdictione Vajvodarum et aliorum Officialium, plena auctoritate Baroniam possidebat, juraque suprema [...] exercebant. [...] Ex his intelligere queas complures Legum Transsilvanicarum Articulos, quibus declaratur, Generalem Malefactorum Inquisitionem, Czirkálás vulgo dictam (quae omni saltem triennio semel omnibus locis peragi per Officiales debebat [...]) omnibus in territoriis, praeter Baronias [...] admittendum fuisse.<sup>87</sup> [A bárókat azért nevezték szabadoknak, mert ki voltak véve az erdélyi vajda és más hivatalnokok törvényhatósága alól, és birtokukat mindenre kiterjedő hatáskörrel birtokolták, továbbá a legfőbb jogokat gyakorolták. Mindezekből érthetővé válik számadra az Erdélyi törvénykönyv több cikkelye, amelyekben arról van szó, hogy a Gonosztevők Általános Üldözését – népszerű nevén a cirkálást – (amelyet a hatóságoknak legalább háromévenként mindenhol el kell végezniük) a szabadbárói területeken kívül [...] mindenhol le kellett bonyolítani.]

Ugyanez de Gerando megfogalmazásában:

Leur terre était respectée des officiers qui parcouraient la Transylvanie dans le but de prendre les malfaiteurs. Cette opération de police (tzirkálás) avait lieu tous les trois ans. [...] Le savant Benkő a retrouvé quelques fragments d'un interrogatoire tel qu'on en faisait subir alors au populaire de Transylvanie. La scène se passe sous Apaffi I<sup>er</sup> c'est-à-dire vers 1670. Un officier demande au nom de prince...<sup>88</sup> [Birtokukat tiszteletben kellett tartania azoknak a hivatalos személyeknek, akik gonosztevők elfogása céljából Erdélyt járták. Ez a rendőri művelet, a cirkálás minden harmadik évben megtörtént. A tudós Benkő megtalálta néhány töredékét egy olyan nyomozati kérdéssornak, amelyet akkor minden erdélyi lakosnak föltektek. Mindez I. Apafi Mihály idejére, tehát az 1670 körüli évekre datálható. Egy hivatalnok a fejedelem nevében a következő kérdéseket teszi föl...]

A többoldalnyi cirkálói kérdőív kérdései közül de Gerando nyolcat idéz (Benkőtől), Jókai ebből ötöt. Mít hagy ki Jókai? Amit 1851-ben célszerű kihagynia: „Ismer-e olyan embereket, akik német módi szerint öltözködnek, és akik segítettek a németeknek, hogy másokat kifosszanak? Ki vette meg a németektől a lopott birkákat?”<sup>89</sup> Az alábbiakban álljon itt három példa a de Gerando által idézett kérdések közül: „Connaissez-vous des calomniateurs ou des blasphémateurs qui aient invoqué le démon ? Qui de vous fume du tabac ? Qui s'est moqué des officiers chargés de prendre les moineaux ?”<sup>90</sup> [Ismertek-e rágalmozókat és istenkáromlókat, akik megidéztek az ördögöt? Ki dohányzik közületek? Ki csúfolódott a hivatalnokokon, akik azzal a feladattal voltak megbízva, hogy szedjék össze a verebeket?]

<sup>86</sup> JKKR3, 142, 147.

<sup>87</sup> BENKŐ, *Trans. generalis, i. m.*, I, 516.

<sup>88</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 42–43.

<sup>89</sup> BENKŐ, *Trans. specialis, i. m.*, I, 576.

<sup>90</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 43–44.

Jókai lefordítja, illetve átfogalmazza a de Gerandónál olvasott kérdéseket: *Vannak-e közöttetek bűbájosak és varázslók, kik az ördögöt segítségül hívják? [...] Van-e közöttetek, aki dohányt mer színi? [...] Kik voltak azok, akik ellene szegültek az ország azon határozatának, hogy a parasztok irtsák ki a verebeket, kicsúfolván azon embereket, kik a verébfejek beszédésével valának megbízva?*<sup>91</sup>

1. Az *A cirkáló* című fejezet elejére, mielőtt még megismerkednénk a cirkáló főnt részletezett feladatkörével, Jókai becsempész egy anekdotát. Az apró történet, amely voltaképpen csak egy szemtelen kérdésből áll, nem szervesül a regény fabulájával, Jókai nyilván nem tudott ellenállni az újramesélés kísértésének. Íme:

Egy tátottszájú oláh állt előtte, pecsétes levéllel kezében, ki rendkívül meg látszott ijedni [...].

– No mi kell! – förmedt rá Kelemen diák [...].

– Kend az az ember, aki pénzért szokott hazudni?<sup>92</sup>

A kritikai kiadás szerint Jókai ezt az apró szemtelenséget Szilágyi Sándor már említett cikksorozatának köszönheti.<sup>93</sup> Szilágyi ugyanis néhány oldalt a románok szokásainak bemutatására szán, és itt olvasható a sem az előtte, sem az utána következő szövegrésszel semmiféle szerves kapcsolatban nem lévő apró adoma: „Egykor egy oláh, kinek pere vala, megszólít egy ügyészt: „ön hazudik pénzért?”<sup>94</sup>

Szilágyi azonban két oldallal korábban megemlíti, hogy de Gerando helyes képet festett „az oláhokról”. Itt kezdünk gyanút fogni. És ha figyelmesen elolvassuk Szilágyinak a román népeletet bemutató kusza gondolathalmazát,<sup>95</sup> és összehasonlítjuk de Gerando *Transylvanie*-ja 13. fejezetével, azt tapasztalhatjuk, hogy ez az ízig-vérig erdélyi történéssz a magyar történelemmel még szinte csak ismerkedő francia fiatal ember művéből ollózza össze a románokkal kapcsolatos nézeteinek döntő többségét, voltaképpen kivonatolja de Gerandót, és csak elvétele egészíti azt ki saját tapasztalataival. (Például a román parasztok táncainak bemutatása szinte szó szerinti fordítás de Gerandóból.<sup>96</sup>)

De Gerando így meséli el a történetet: „Un Valaque avait à demander conseil à un avocat de la petite ville de Nagy Bánya. Il arrive chez lui la bourse à la main, et, prenant un air ingénu ; « Est-ce vous, lui dit-il, qui mentez pour de l'argent ? »<sup>97</sup> [’Egy oláhnak tanácsra volt szüksége, fölkereste hát a Nagybánya nevű városka egyik ügyvédjét.

<sup>91</sup> JKKR3, 158–160.

<sup>92</sup> Uo., 143–144.

<sup>93</sup> Uo., 324.

<sup>94</sup> Magyar Emléklapok 1848. és 49<sup>ből</sup>, 1850, 157.

<sup>95</sup> Uo., 152–158.

<sup>96</sup> Uo., 154. – DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I. 312–313.

<sup>97</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I. 329–330.

Belép az ügyvédhez – pénztárcája a kezében –, és ártatlan képpel megkérdezi: „Maga az, aki pénzért hazudik?”]

Mint már említettem, de Gerando a műve elméleti alapozását apósa, Teleki Imre hosszúfalvi kastélyában végezte. Kővárhosszúfalu (románul Satulung) pedig mindössze tizenöt kilométerre fekszik Nagybányától, ahol az adoma játszódik. Feltételezhető tehát, hogy megtörtént esetről van szó, amelyet de Gerando szóbeli közlés alapján vetett papírra. Még azt is meg merem kockáztatni, hogy a művelt, hidegen távolságtartó, a románság szociális problémái iránt érzékeny, ugyanakkor gúnyolódásra hajlamos após lehetett a szóbeli közlő. A történet további sorsa nyilvánvalóan az, hogy mind Jókai, mind Szilágyi de Gerandótól vette át – egymástól függetlenül. Jókai azonban Szilágyihoz képest valóban kiaknázza a jelenetben rejlő jellemfestő lehetőséget.

2. A *circáló* című fejezet utolsó három oldalán arról olvashatunk, hogy Kelemen diák ökröt sütő tatárok közé kerül, akik kötelezik, hogy az útjába eső falvakban hirdesse ki az új török adót, amely nevetségesen kevés, mindössze egy „kispénz” fejenként. Két fejezettel hátrébb Bánfi Dénes közli az őt köszöntő tömeggel, hogy ezt a cselt a török csak az adózók számának kipuhatolására vetette be:

[egy tatár csapatparancsnok:] [...] az én uram, a nagyváradi Ali basa ökegyelme, azért küldött engemet e helyre, hogy az új adót adjam tudtára a népnek [...]. Potomság az egész. Csupán csak annak elismerésére lesz kivette, hogy mi uraitok vagyunk. Az egész nem több, mint fejenként minden embertől egy kispénz. Ez bizony nem sok. [...] Kelemen diák [...] kénytelen-kelletlen kihirdetné az egy kispénz adót is, melyen annyira kapott mindenfelé a nép, hogy ott helyben rögtön lefizetné azt a tatár kísérő markába.<sup>98</sup>  
[Bánfi Dénes:] – A ravasz török két célt tudott ezáltal elérni: egy az, hogy elismertette a néppel az adótartozást, más, hogy eszerint kitudta, hány adófizető van a környéken, s rögtön utána kivette rájuk az iszonyú harácsot [...]<sup>99</sup>

Mind az ökröt sütő tatárok,<sup>100</sup> mind a jelentéktelen török adó esete de Gerandónál olvasható, a következőképpen: „On raconte encore quelle ruse ils employèrent pour lever le tribut sur les paysans. Ils répandirent le bruit que l'impôt pour chaque homme ne dépasserait pas une pultura [...]. Chacun apporta avec empressement cette somme modique au pacha, qui, découvrant ainsi le nombre de villageois payant impôt, les frappa d'un tribut considérable.”<sup>101</sup> [’Még ma is mesélik, hogy milyen ravaszul emelték a parasztok adóját. Azt híresztelték, hogy az adó fejenként nem lesz több egy polturánál. Mindenki vitte is buzgón ezt a mérsékelt összeget a pasának, aki ily módon megtudta az adófizető parasztok számát, és ettől kezdve jelentős adóval sújtotta őket.]

Mivel mindezt sem Cserei, sem Szilágyi nem említi, ezért valószínűnek tartom, hogy Jókai forrása ismét de Gerando volt.

<sup>98</sup> JKKR3, 151–152.

<sup>99</sup> Uo., 182.

<sup>100</sup> Pl. DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 224.

<sup>101</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 326–327.



## 11. fejezet: *Sange Moarte*

A 11. fejezet tartalmazza a legtöbb román néprajzi elemet. Álljon itt három példa, egy az állattereléssel, másik a *pománával*, harmadik egy bizonyos népi tánccal kapcsolatban:

1. „Majd egy-egy oláh paraszt jött reájok szembe; hosszú szekerebe bivalyok voltak fogva; az ember szüntelen kiabált az állatokra, s ijesztgető kézmozdulatokkal iparkodott azokat sebesebb menésre serkenteni.”<sup>102</sup>

De Gerando több helyen említi, hogy a magyar paraszt, ha kocsin ül, és állatait hajtja, vagy meg sem szólal, vagy csendben énekelget. Ezzel szemben román társa üvöltözve és intenzív gesztikulálással nógatja állatát. Egy példa: „Nos guides [...] se cramponnaient aux cornes des boeufs pour les retenir, avec une profusion de gestes et de cris rauques comme les Valaques savent en trouver.”<sup>103</sup> [‘Hegyi vezetőink az ökrök szarvát markolták meg, hogy a lejtőn visszatartsák az állatokat; mindeközben összevissza hadonásztak, és rekedten ordibáltak, már ahogy az oláhok szoktak.’]

2. A falusi románság vallásos jámborságában Mária-szobrot vagy feszületet rejtő fafülkéket állít az utak mentén, és vizet, néha kenyeret tesz ki a fafülkék elé az ismeretlen utasok számára. Mindez felettébb tetszik de Gerandonak, a román néplélek eklatáns megnyilvánulásának tartja a jelenséget. Az *Erdély aranykora* mondanivalója szempontjából mindennek semmi jelentősége, Jókai mégis tesz egy fölösleges kitérőt a *Sange Moarte* fejezet elején: „[...] itt-ott az útfélen mohos fa odvába egy-egy szentkép volt felállítva, melynek elavult festéséből csak a halvány aranyozás látszott még meg; a pudvás fülkébe le volt téve a pomana, egy korsó tiszta forrásvíz, melyet fiatal oláh leány állított oda hagyományos kegyes szokásból a szomjú utazóknak.”<sup>104</sup>

Ugyanez de Gerandonál: „Je vis sur le chemin, attachée à un arbre, une sorte de niche faite en bois. Sur le devant se trouvaient deux vases ; au fond on distinguait à peine une madone grossièrement peinte. [...] L’un de ces vases était encore plein d’eau, l’autre était déjà vide.”<sup>105</sup> [‘Láttam az úton valami fából készült fülkeszerűséget egy fatörzsre erősítve. Elöl két edény volt ráerősítve; a belsejében a figyelmes szemlélő egy primitíven festett madonnaképet fedezhetett föl. A két edény közül az egyik tele vízzel, míg a másik már üres.’]

A jelenséget Szilágyi Sándor épp csak megemlíti,<sup>106</sup> és ez esetben is feltételezhető, hogy nem ő volt Jókai ihletője, hanem de Gerando leírása volt mindkettejük közös forrása.

<sup>102</sup> JKKR3, 154.

<sup>103</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 228.

<sup>104</sup> JKKR3, 154.

<sup>105</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 274.

<sup>106</sup> Magyar Emléklapok 1848. és 49<sup>ből</sup>, 1850, 157.

3. A cirkálói szerepbe kényszerített Kelemen diák Marisel (rom. Mărișel, Havasnagyfalú, Vasvári Pál halálának helye) felé haladva román parasztokra bukkan, akik tűz mellett, dudaszóra táncolnak, majd miután gonoszűzéseként elégetik a Marce Zára nevű szalmabábut, a dudás vezetésével elvonulnak. E három motívum közül Marce Zára alakja Jókainak egy azonos című, 1845-ben írt novellájában is szerepel, de teljesen más jelentésben. Mindhárom motívumot, a táncot, Marce Zarét és a dudás szerepeltetését Jókai de Gerandótól vette.

A tánc leírása Jókainál: „A máglyától nem messze egy csoport oláh táncolt, szilaj tagjáratásokkal; hosszú botjaikat leütötték a földre, s nagyokat vetettek magukon vele.”<sup>107</sup>

Ugyanez de Gerandónál: „Je me souviens d’une danse [...]. Les cavaliers s’assemblaient, [...] puis, s’appuyant sur leurs longs bâtons, faisaient, en criant des sauts irréguliers [...]”<sup>108</sup> [’Emlékszem egy táncra, a lovagok összegyűltek, aztán hosszú botjaikra támaszkodva és nagyokat rikkantva szabálytalanul ugrándoztak.]

Szilágyi is leír egy román táncot – de Gerando nyomán –, de az nem azonos a Jókainál olvashatóval.<sup>109</sup>

Jókai művei közt tehát két helyen bukkan fel Márce Zára alakja. Az 1845-ben írt azonos című novellája horvát környezetben játszódik, Márce Zára ott egy rossz szellem, aki még élő öregasszonyként hétszáz évvel korábban egy Piatra Kupcseguli nevű stalaktitbarlang mellett rejtőzködött. Már életében és halála óta is a rontás megtestesítője. Az írói pályája kezdetén járó Jókai ez esetben egy meglehetősen zavaros rémtörténetet hagyott az utókorra. Ami különösen érthetetlen, hogy miért adott román nevet a Horvátországban játszódó történet főszereplőjének.<sup>110</sup> Az *Erdély aranykora* írása közben azonban de Gerandónál ismét találkozott Márce Záréval (*mar sara* alakban), némileg megváltozott szerepben, és most nem a boszorkány múltjára, hanem jelenlegi néprajzi (a mi kiszebábunkra emlékeztető) szerepére teszi a hangsúlyt:

Midőn a máglya már egészen parázssá égett, [...] előhozva egy szalmából kitömött [...] nőalakot, fölfekteték két nagy rúdra, s vadul kiáltozva: „Marce Zára! Marce Zára!” a tűzhöz vivék azt, s ott felkiáltva mindannyian háromszor: „Ég meg, átkozott kedden esti

<sup>107</sup> JKKR3, 155.

<sup>108</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie... i. m.*, I, 312–313.

<sup>109</sup> Magyar Emléklapok 1848. és 49<sup>ből</sup>, 1850, 154. – DE GERANDO, *La Transylvanie... i. m.*, I. 312–313.

<sup>110</sup> Erről Oltványi Ambrus, a kritikai kiadás sajtó alá rendezője, így ír: „Mi készíthette [...] az írókat arra, hogy horvát környezetben játszódó novellája hősnőjének román nevet adjon, továbbá másutt is román elnevezéseket használjon (*Mare [...] Piatra*) [...]? Nem tudunk megnyugtató feleletet adni a kérdésre. Annyi azonban kétségtelen, hogy a *Márce Zára* írása idején Jókai a kelet-európai népek nyelvére és kultúrájára vonatkozólag csak egészen felszínes, elnagyolt ismeretekkel rendelkezett.” Jókai Mór *Elbeszélések (1842–1848)*, s. a. r. Oltványi Ambrus, Bp., Akadémiai, 1971, I, 552.

boszorkány!”, behajítják a tűzbe, [...] azután pedig a férfiak ugráltak keresztül a tűzön vad örömrögással.<sup>111</sup>

Az oláhok szótlanul néztek a cirkáló után, míg szemeik elől eltűnt, akkor ökleikkel fenyegetőzve kiálták utána:

– Vigyen el a Marce Záre!<sup>112</sup>

De Gerando sokat ír a románság babonáiról és különösen a mócok bosszúálló természetéről. Ebben az összefüggésben említi *mar sarát*, azaz Marce Zárét: „Il y a certain jours de la semaine, le mardi par exemple, [...] où des fées malignes ont un pouvoir surnaturel. [...] la fée du « mardi soir ». La *mar sara* t'emporte ! est une de ces phrases charitables que l'on adresse à ses ennemis.”<sup>113</sup> [‘Van a hétnek egy bizonyos napja, legyen, mondjuk, a kedd, amikor a rosszindulatú tündérek természetfölötti erővel rendelkeznek. Ilyen a kedd este tündére. „Vigyen el a mar sara!” – egyike azon szeretetteljes mondatoknak, amelyeket az ellenségeikhez szoktak címezni.’]

Végül a tábortűz kihunyó fényében a dudás után elvonuló falunépe hátborzongató képe megjelenik a *Transylvanie* 11. fejezetében, ahol de Gerando a vulkoi bányászok életét mutatja be.<sup>114</sup>

4. A 11. fejezet következő alfejezete Marisel falu leírásával kezdődik. A falu elején – Jókai leírása szerint – Minerva-szoborral díszített diadalív emelkedik: „A falu elején áll egy óriási diadalív, roppant márványdarabokból összehordva, a portále tetején egy Minerva fő nélkül, a homlokzaton csaták alakjai domborművezetben, alattuk nagy betűkkel, római nyelven: „e várost építteté a győzhetetlen Traján diadalai emlékére”.<sup>115</sup>

Jókai ötlete teljesen légből kapott, Marisel szórványtelepülés a Gyalui-havasokban, semmi keresnivalója ott római kori diadalívnek. Viszont egyértelműen azonosítható, hogy az ötlet honnan származik: De Gerando Torda bemutatásakor ír az ott egykor létező római kapuról, amelynek – tekintve, hogy Tordán légió tábor volt – valóban lehetett funkciója. A tordai kaput azonban de Gerando már nem láthatta, hiszen legkésőbb 1657-ben – a II. Rákóczi György-féle lengyelországi hadjárat évében (!) – összeomlott. A kapu első leírója, Szamosközy István viszont még látta az építményt. Őt idézi Bethlen Farkas<sup>116</sup> és Benkő József.<sup>117</sup> Bár a római kapuról már egyiküknek sem volt személyes emléke – jöllehet Bethlen Farkas életkora alapján akár láthatta is volna –, mégis írnak róla, ugyanis leomlásában prodígiumot, Erdély 1658–62-es végromlásának az előjelét látták. De Gerando Bethlen Farkasra hivatkozik a kapu leírásakor: „On voyait à cette époque une porte demi-circulaire,

<sup>111</sup> JKKR3, 156.

<sup>112</sup> Uo., 157.

<sup>113</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 316.

<sup>114</sup> Uo., 283–284.

<sup>115</sup> JKKR3, 157.

<sup>116</sup> Wolffgangi de BETHLEN, *Historia de rebus Transsylvanicis*, Cibinii [Nagyszeben], Hochmeister, 1782–1793<sup>2</sup>, III, 327–328.

<sup>117</sup> BENKŐ, *Trans. specialis*, i. m., I, 287.

formée de grosses pierres carrées sans ciment et surmontée d'une statue de Minerve.<sup>118</sup> [Akkortájt még látható volt egy félköríves, hatalmas kváderkövekből, cement felhasználása nélkül épült kapu, melynek tetején egy Minerva-szobor állt.]

Bár ezen a helyen – Jókaival ellentétben – de Gerando nem ír Traianus tiszteletére készített feliratról, de a *Transylvanie* számos helyén, különösen a 13. és a 15. fejezetben olvashatunk Dacia meghódítójának tárgyakban és a románok tudatában megőrzött emlékéiről.

5. Kelemen deák a Jókai-regény következő oldalain a templomba hívja össze Marisel népét. Jókai, aki a regény megírása előtt még nem járt Erdélyben,<sup>119</sup> nem gondolta át, hogy egy ekkora település lakossága nem fér el egy falusi, ortodox fatemplomban. Megjegyzendő, hogy de Gerando több ízben foglalkozik a román ortodox templomok bemutatásával, de a méretükről nem közöl adatokat. Innen származhat Jókai tévedése. Felhasználja viszont de Gerando megfigyelését a templomban található mankókról, azaz ágas végű botokról (ezt Jókai aligha vehette máshonnan) és az ikonok furcsaságáról. Itt tehát Jókai szinte szabad fordítását adja a de Gerando-szöveg egy bekezdésének, csak éppen a gondolatok sorrendjét fordította meg:

A cirkáló más nyilvános hely hiányában a templomba gyűjté össze a népet. A sokaság körül állt, az öregek mankóikra támaszkodva. Az alkony vereslő sugára keresztülsütött a gömbölyű ablakokon, sajátsterű világitást adva az ódon épület belsejének, mely földig tele volt festve idomtalan szentek képeivel, miket paraszt művészek szörnyeteg fantáziája felöltöztetett piros palástokba, sarkantyús csizmákba. A sok csodakép közül nem hiányzott azon szokott allegóriai kép, mely a halált ábrázolja, karjai közt egy királyt, egy koldust és egy papot ragadva magával, s az ájtatos szentképek között ott terpeszkednek a nyelvöltögető ördögök, elkárhozott bűnösök üstökébe kapaszkodva. Egy-egy alak akkora, mint egy óriás, a másik, mint amannak az ökle.<sup>120</sup>

De Gerando ugyanerről:

Là mort emporte d'un même coup un roi, un prêtre et un villageois. Cette dernière scène se retrouve souvent dans les églises valaques. [...] Dans un angle se trouvent des fourches qui servent à soutenir les vieillards pendant les heures de l'office, personne n'étant assis. Au fond de l'église est placé l'iconostase, la cloison qui sépare le prêtre de la foule. [...] Les tableaux sont de toutes dimensions ; aussi les personnages sont-ils de toutes grandeurs. [...] une tête colossale de saint Nicolas repose sur le corps démesurément petit d'un saint Pierre placé au dessous. [...] L'obscurité augmente encore l'effet, car l'oeil n'aperçoit pas prime abord toutes ces chinoiseries, qui apparaissent peu à peu, et semblent se multiplier pour vous.<sup>121</sup> [Amott a halál egyszerre visz magával egy királyt, egy papot és egy parasztot. Ez utóbbi jelenet gyakran látható az oláh templomokban. Az egyik sarokban „favillákat” találunk, azokra,

<sup>118</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 162.

<sup>119</sup> Első erdélyi útjára 1853 májusában került sor, de akkor is csak Kolozsvárig jutott, ahol felesége vendégszerepelt.

<sup>120</sup> JKKR3, 158.

<sup>121</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 321.

mint mankókra támaszkodhatnak az öregemberek, hiszen az órákig tartó istentisztelet alatt senki sem ül le. A templom belsejében található az ikonosztáz, az a válaszfal, amely elválasztja egymástól a papot és a hívők tömegét. A képek mérete igen változatos; az ábrázolt személyek is a legkülönbözőbb méretűek. Szent Miklós hatalmas feje az alatta lévő Szent Péter túlzottan kicsiny testén nyugszik. A félhomály még csak növeli a hatást, hiszen szemünk az első pillanatban nem tudja befogni ezt a rengeteg fura alakot, aztán lassacskán minden láthatóvá lesz, és úgy tűnik, mint hogyha minden több példányban jelenne meg.]

## 12. fejezet: *Egy főúr a XVII. században*

A 12. fejezetben olvasható Bánfi Dénes bevonulása bonchidai kastélyának udvarára. Szentpáliné a túlzott pompát látva felháborodottan jegyzi meg: „– Jó, hogy függőhintóba nem tették, mint a fejedelmet szokás.”<sup>122</sup>

A függőkocsi (latinul *sublimis currus*) a fejedelmi beiktatáskor és egyéb kiemelkedő alkalmakkor használt hintó, amelynek alvázára bőrszíjakkal erősítették a fülkét. De Gerando a Gyulafehérvárt bemutató 9. fejezetben tesz róla említést, amikor a fejedelembekiktatás szokásos menetét mutatja be: „Le prince [...] montait dans un carrosse *suspendu*, aidé à sa droite par le chancelier.”<sup>123</sup> [A fejedelmet jobbról a kancellár segítette, amikor a függőkocsiba szállt.]

De Gerando az egyik fontos forrásánál, Bethlen Farkasnál olvashatott erről a rég nem használt kocsifajtáról; Bethlen Farkas azt írja, hogy Martinuzzi egy nyolclovas függőhintón utazott Nagyenyedre, az őt ott váró Castaldóhoz: „[...] ipse [sc. Martinuzzi] octojugibus [...] equis sublimi curru invehebatur.”<sup>124</sup>

A függőkocsi/függőhintó motívum útja tehát: Bethlen Farkastól de Gerandón át vezetett Jókaiig.

Ugyanitt, a 12. fejezetben Bánfi Dénes beszédet mond az őt köszöntő sokaság előtt. Beszédében emlékeztet a tragikus 1617-es esztendőre: „[Bánfi:] – 1617-ben a háború okozta ínség következtében *egész Erdélyországban egy gyermek sem született*, még anyja méhében elhalva éhség és futások miatt.”<sup>125</sup> Az 1617-es évszám nyilván téves, Jókai felületességének jele, észrevehette volna, hogy 1617-ben már Bethlen Gábor uralkodott. De Gerando ugyanerről a helyes évszámmal: „En 1601 [...] aucun enfant ne naquit. Tous moururent dans le sein de leurs mères.”<sup>126</sup> [Az 1601-es esztendőben egyetlen gyermek sem született. Mindannyian meghaltak még az anyjuk méhében.]

<sup>122</sup> JKKR3, 180.

<sup>123</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 234.

<sup>124</sup> Wolffgangi de BETHLEN, *Historia...*, i. m., I, 485.

<sup>125</sup> JKKR3, 180.

<sup>126</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 112.

### 13. fejezet: *Az éji harc*

*Az éji harc* című fejezetben Ali váradi basa megtámadja Bánffyhunyadiot, ahonnan segélykérő futár érkezik Bánfi Déneshez Bonchidára, aki meg is indul katonáival, és még az éjszaka folyamán visszaveri Ali seregét. Mikor a gyalogság indulni készül,

...előállt egy condrás székely fiú [...]. A többiek tuszkolták előre.

– Énekeld el nekünk azt a nótát!

Ez volt a nép egyszerű költője: *Gelenczei Ambrus*.

Bibliáját előkeresve zekéje zsebéből, annak pergamen táblájára írogatott verseket, mikre dalt szerkesztve, csaták előtt szokta azokat énekelni.<sup>127</sup>

A kritikai kiadás jegyzete tévesen azt állítja, hogy „Gelenczei Ambrus – költött név”.<sup>128</sup> Ezzel szemben Gelenczei Ambrus létezett, és Jókai erről nyilvánvalóan de Gerando *Transylvanie*-jából szerzett tudomást. Oltványi Ambrust valószínűleg az vezethette félre, hogy Szinnyei *Szöke Ambrus (gelenczei)* név alatt szerepelteti.

A székely népköltőről az első irodalomtörténeti jellegű híradás gróf Kemény József tollából a *Tudományos Gyűjtemény* 1830. évfolyamában jelent meg.<sup>129</sup> Innen megtudhatjuk, hogy Gelenczei Ambrus 71 éves volt, amikor a Kemény János fejedelem halálával végződő nagyszöllősi csata (1662. január 22.) előtt pár nappal a szászszent-lászlói evangélikus lelkész német nyelvű bibliájának hátsó táblájába írt egy buzdító verset. Mindebből nyilvánvaló, hogy Jókai nem olvasta a *Tudományos Gyűjteményt*, hiszen nála a költő fiatal fiú. De Gerando viszont ismerte Kemény József közleményét, nála a népköltő valóban a nagyszöllősi csata egyik mellékszereplője, és a Biblia tulajdonosát leszámítva nem tér el az ott olvasottaktól: „Un Sicule, Ambrois Gelentzei Szöke, récitait des vers enthousiastes, qu’il avait écrits le matin même sur les marges de sa Bible.”<sup>130</sup> [‘Egy székely katona, bizonyos Gelencei Szöke Ambrus előadta lelkesítő verseit, amelyeket aznap reggel írt Bibliája margójára.’]

### 15. fejezet: *A gyulafehérvári országgyűlés*

A 15. fejezet élén Jókai röviden összefoglalja Gyulafehérvár történetét.<sup>131</sup> Adatai származhatnak de Gerandótól<sup>132</sup> és Szilágyi Sándortól<sup>133</sup> is, ezért ezek összehasonlításával nem foglalkozom. Közvetlenül a várostörténeti bevezető után Jókai rátér a fejedelmi palota bemutatására, információi fordított sorrendben ugyan, de megegyeznek azzal,

<sup>127</sup> JKKR3, 200.

<sup>128</sup> Uo., 423.

<sup>129</sup> TudGyűjt, 14(1830) 6., 126–127.

<sup>130</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 188.

<sup>131</sup> JKKR3, 223–224.

<sup>132</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 231–233.

<sup>133</sup> Magyar Emléklapok 1848. és 49<sup>ből</sup>, 1850, 221–226.

amit de Gerandónál olvashatunk: „Ahol most a püspöki lak van, ott a János Zsigmond által megújított fejedelmi palota állott; termei márvánnyal kirakva, falai csaták képeivel befestve. [...] A város többi része azonban aligha lehetett összhangzásban a fejedelmi lak pompájával, mert az 1618-i országgyűlésnek rá kellett parancsolnia a lakosokra, hogy szűnjenek meg sátorokban lakni, s építsék föl elpusztult házaikat.”<sup>134</sup>

De Gerando ugyanerről:

Le palais des princes fut embelli par Jean Sigismund [...]. Les murailles furent ornées de belles peintures représentant des emblèmes guerriers [...]. Ce palais n'existe plus, et on voit aujourd'hui l'évêché à la place qu'il occupait.<sup>135</sup> [A fejedelmi palotát János Zsigmond hozatta rendbe. A falakat szép, csatajeleneteket ábrázoló képek díszítették. Ez a palota már nem létezik, helyét ma a püspöki palota foglalja el.]

Les habitants de cette ville [...] s'abritèrent sous des huttes faites à la hâte, et il fallut que la diète de 1618 ordonnât à chacun de construire des habitations « dignes de la résidence d'un prince ».<sup>136</sup> [Ennek a szerencsétlen városnak a lakói sebtében összetakolt kunyhókban húzták meg magukat, így történhetett, hogy az 1618-as diéta elrendelte, hogy mindenki építsen magának „a fejedelmi udvarhoz méltó” házat.]

1. A regénybeli országgyűlés leírásakor most már névvel szerepel Forval,<sup>137</sup> akit Jókai a 9. fejezetben – mint láttuk – még mint „bajor követet” szerepeltetett. Itt ismét szó esik Teleki Anna és Thököly Imre jegyességéről,<sup>138</sup> majd beszédek hangzanak el. Bánfi Dénes – teljesen indokolatlanul – beleszövi beszédébe a költő Zrínyi „cygnea cantióját”, azt a keserű humorral átítatott parabolát, amelyet a halála előtti percekben mesélt Zrínyi a barátainak. A kritikai kiadás teljesen tanácstalan abban a kérdésben,<sup>139</sup> hogy honnan ismerhette Jókai ezt az adomát, ugyanis egyetlen forrásmunkája (ti. Cserei, Révérend, Szilágyi) sem tartalmazza. Bethlen Miklós magyar nyelvű *Önéletírása* pedig, ahol a „cygnea cantio” olvasható, nem volt még kiadva.

Az egyetlen lehetséges megoldás: Jókai de Gerandótól vette át a Zrínyi-beszédet, a francia író ugyanis ismerte Bethlen Miklós eme művét, hiszen biztosra vehető, hogy annak kézírata megvolt a hosszúfalvi könyvtárban.<sup>140</sup> Így Jókai:

[Bánfi Dénes:] A vitéz Zrínyi Miklós, aki minden magyarnak ideálja lehet, mondott erre egykor egy mesét, mely megérdemli, hogy a késő kor számára följegyeztessék: – A székelyt vitte az ördög a hátán; szembejön rá a szomszédja, s megszólítja: Hova komé? – Visznek a polkba – felel amaz. Ejnye, az bizony gonosz állapot; szól erre a másik. – De még gonoszabb

<sup>134</sup> JKKR3, 224–225.

<sup>135</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 233–234.

<sup>136</sup> Uo., 232.

<sup>137</sup> JKKR3, 226–231.

<sup>138</sup> Uo., 228.

<sup>139</sup> Uo., 312.

<sup>140</sup> Ez esetben elallok attól, hogy az ősforrásból, Bethlen Miklós *Önéletírásából* is közöljem Zrínyi említett beszédét, tekintettel annak közismert voltára.

is lehetne, viszonzoz a góbé; ha tudniillik ő ülne az én hátamra, s sarkantyút ütne fel, és én vinném őtet. –Értsen belőle, aki akar.<sup>141</sup>

### Ugyanez de Gerandónál:

Le second Nicolas Zrinyi, peu d'instants avant sa mort, contait à ses amis l'apologue suivant, qu'il appliquait à la Hongrie et à la Transylvanie.

Un jour un homme emporté par le diable rencontre un compagnon : « Où vas-tu, camarade ? lui demande celui-ci. – Je ne vais pas, dit l'autre, on me porte. – Qui ? – Le diable. – Où ? – En enfer. – Hélas ! te voilà dans une triste situation ; tu ne saurais être pis. – Je suis mal, je l'avoue, mais je pourrais être pis encore. – Qu'y a-t-il de pire que l'enfer ? – C'est juste. Mais si je vais en enfer, je suis porté sur les épaules du diable ; je me repose dans le trajet. Que le diable au contraire me selle et monte sur moi, j'irais en enfer avec la fatigue de plus ; je serais donc plus mal que je ne le suis à présent. »<sup>142</sup> [Az ifjabbik Zrínyi Miklós percekkel a halála előtt mesélte barátainak a következő példázatot, amit Magyarországra és Erdélyre értett: „Egyszer egy ember, akit az ördög vitt a hátán, találkozik egy barátjával. Kérdi az illető tőle: – Hová mégy, barátom? – Nem megyek én, hanem visznek. – Ki? – Az ördög. – Hova? – A pokolba. – Jaj, szegény, bizony szomorú állapotban vagy, rosszabbul nem is lehetnél. – Tényleg rossz helyzetben vagyok, de lehetnék ennél is rosszabbul. – Mi rosszabb a pokolnál? – Igazad van, de most mégis az ördög visz engem, noha pokolba, de a maga vállán, legalább addig pihenek, amíg odaérünk. De ha az ördög megnyergelne, és a hátamra ülne, akkor is csak a pokolba mennék, s ráadásul ki is fáradnék; és bizony rosszabbul volnék, mint ahogy vagyok.”]

Mielőtt de Gerando a fenti Zrínyi-beszédet közölné, ugyanarról a problémáról elmélkedik – ti. arról, hogy Erdély számára a török vagy a Habsburg-iga elviselhetőbb-e –, amelyről a Jókai-regény két ellenlábásának, Teleki Mihálynak és Bánfi Dénesnek a diétai felszólalása szól. Jókai tehát ugyanabba a kontextusba helyezi a Zrínyi-anekdótát, mint amelybe de Gerando. Ami viszont a szöveghűséget illeti, a két idézet összehasonlítása önmagáért beszél: Jókai elnagyolt szöveget ad, ráadásul teljesen fölöslegesen próbál erdélyi jelleget adni a dunántúli Zrínyitől idézett szövegnek a két székely szerepeltetésével.

2. Szintén a 15., *A gyulafehérvári országgyűlés* című fejezetben hallunk a kiháló Bendorf (Jókainál Benfalva) esetéről, ami a regény fikciója szerint hatásos érv Béldi Pál kezében, amikor a béke megőrzése érdekében emel szót. Valószínűleg kizárható, hogy Jókai bárhol másutt olvasott vagy hallott volna erről a jelentéktelen erdélyi településről, mint de Gerandónál, aki ugyanúgy, mint később Jókai, Bendorfort mint a háborús pusztítások szimbólumát mutatja be. Jókai Benfalváról:

[egy öregember:] – Én vagyok – hebegé el-elhaló szóval a beteg agg – Benfalva utolsó lakója. A többit mind kiölte a harc, az éhség, a döghalál. – Én maradtam utoljára. – Utánam üres marad a hely. – Érzem én is, hogy megoszlatásom közelget. – Elhoztam, hogy kezdebe adjam, helységünk pecsétnyomóját – és harangját; – add át az országnak; – tétesse

<sup>141</sup> JKKR3, 231.

<sup>142</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 126–127.



archívumába; – s írassa alájuk: „Ez volt Benfalva harangja és pecsétje, mely faluból az utolsó lakó is kihalt”<sup>143</sup>

### Ugyanez de Gerandonál:

Un village voisin, nommé Bendorf, me fournit un exemple des calamités qui frappaient jadis la population des campagnes. Il fut si souvent saccagé par les Tatars au 17<sup>e</sup> siècle, qu'en 1653 il ne s'y trouvait plus qu'un seul habitant. Quand celui-ci fut mort, les paysans des environs portèrent aux magistrats du siège la cloche de l'église et les vases sacrés, que l'on conserva en attendant des jours meilleurs.<sup>144</sup> [‘Egy szomszédos falu, Bendorf a példa számomra arra, hogy mennyi csapást szenvedett el hajdan a vidék lakossága. A tatárok a 17. században oly gyakran dúlták fel, hogy 1653-ra mindössze egyetlen lakosa maradt. Amikor aztán ő is meghalt, a környék parasztjai bevitték a szék előljáróihoz a templom harangját és a templomi edényeket, amit aztán jobb napokra várva megőriztek.’]

\*

Jókai az eddig felsoroltakon túl de Gerandótól kölcsönöz regényébe román női neveket;<sup>145</sup> de Gerandonál olvashatott több helyen a románok kinczsásái hajlamáról (azaz Decebal, sőt Dárius állítólag itt elásott kincseinek kereséséről);<sup>146</sup> a román lányok hajviseletéről és átluggatott pénzdarabokból készített nyakláncáról;<sup>147</sup> a halott kezébe csúsztatott pénzről;<sup>148</sup> stb.

### *Jókai és a forrásfelhasználás*

Végül idézzünk fel két kritikai véleményt Jókai korai regényeinek forrásfelhasználásáról. Rajka László egy 1935-ös tanulmányában túlzottan elnéző Jókaival szemben, amikor így ír:

Alig volt a nagy író életében korszak, amelyben többet tanult volna, mint az 1850-es évek elején, amikor a született művész határozott ösztönével figyelte meg a magyar nép faji sajátosságait, épügy [sic!] a vele együttlakó többi népeket is; amikor hozzálátott a vándorló tréfák és anekdoták összegyűjtéséhez; és mindezek mellett nagyszabású történelmi tanulmányokat végzett, sokkal szélesebbkörűeket és alaposabbakat, mint ahogyan azt az eddigi kutatás általában föltételezte.<sup>149</sup>

Nagy Miklós kritikusan és reálisabban látja Jókai felkészülésének színvonalát: „a részletekbe menő historiai búvárkodás is idegen volt és maradt tőle”<sup>150</sup> Nagy Miklós

<sup>143</sup> JKKR3, 234.

<sup>144</sup> DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 199.

<sup>145</sup> Uo., 310–311; JKKR3, 159, 161.

<sup>146</sup> JKKR3, 161; DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., II, 123–124 et passim.

<sup>147</sup> JKKR3, 161–162; DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 327 et passim.

<sup>148</sup> JKKR3, 163; DE GERANDO, *La Transylvanie...*, i. m., I, 311.

<sup>149</sup> Dr. RAJKA László, *Jókai román tárgyú novellái*, Cluj, Erdélyi Múzeum-egyesület, 1935, (Erdélyi Tudományos Füzetek, 77) 3.

<sup>150</sup> NAGY Miklós, *Jókai: A regényíró útja 1868-ig*, Bp., Szépirodalmi, 1968, 82.

véleményével értek egyet. Jókai úgy kezdett neki az *Erdély aranykora* írásának, hogy Cserein kívül jóformán semmilyen más háttérodalmat nem olvasott. Néhány fejezet megírása után – nyilván valamiféle hiányérzettől hajtva – kezdte el forgatni de Gerando *Transylvanie*-ját, ahonnan a regény már megindult cselekményéhez alig talált muníciót, ugyanis de Gerando Teleki Mihállyal kapcsolatos véleménye pont ellentétes a Jókai-regény koncepciójával. Viszont megismerkedett a *cirkálás* fogalmával, és azt ügyesen beépítette regényébe; továbbá bőségesen talált román néprajzi adatokat, amelyeket meglehetősen indokolatlanul halmoz föl regénye középső részén. De Gerando művét azonban nem olvasta végig. Szerencsére a *Transylvanie* kézikönyvszerűen is használható, így Jókai könnyen és kevés munkával tájékozódhatott benne. Szinte kizárólag az első kötetet használta, onnan is elsősorban az erdélyi történelmet összefoglaló 5. és a román népszokásokat bemutató 13. fejezetet. Miután nyilvánvaló, hogy de Gerando Jókai második legfontosabb forrásműve volt, semmi okunk feltételezni, hogy Révérend abbé ál-Bethlen Miklós-életrajzát olvasta volna. Szilágyi Sándor cikksorozatát viszont valószínűleg ismerte, ha nem is merített belőle lényeges gondolatokat.

Ami pedig a *Transylvanie* mint forrásmű kiaknázását illeti, az hagy némi kívánnivalót maga után. Kisebb probléma, hogy Jókai az egyes szöveghelyeket elnagyolva, sokszor indokolatlan változtatásokkal veszi át, mint például a Zrínyi-anekdota székeleinek szerepeltetése esetén; nagyobb hiba, hogy a forrásmű által fölkinált anekdotikus történeteket sokszor csak töredékesen építi be a regényébe, és a legérdekesebb részeket kihagyja. Forráshasználata olyannyira felületes, hogy talán észre sem vette a de Gerando-anekdotákban rejlő lehetőségek nagy részét. (Ez nem jelenti azt, hogy ezen anekdoták és oda nem illő motívumok átvételét helyeselnénk, de ha már egyszer megtörtént, tegye gazdagabbá és élvezetesebbé a regényt.) Sorozatban hagyja ki a vérbeli regényíró tollára méltó apróságokat. Egy csomó, a regénye szempontjából teljesen fölösleges epizódot ollóz ki, de sokszor a „zsákmány” java részét otthagyja. Tehát úgy tűnik, hogy igencsak kutya-futtában lapozgatta és jegyzetelte forrásműveit, és ha egyszer valamire rosszul emlékezett, inkább kiegészítette a hiányt saját fantáziájával, de nem lapozott vissza a forrásműben, hogy tisztázza a helyzetet. Jól bizonyítja ezt Forval kétszeri szerepeltetése: első alkalommal emlékszik ugyan a konkrét esetre, ti. hogy Forval Kapynének udvarolva megsértette Apafinét, de Forval nevére nem; mintegy száz oldallal odébb viszont fellépteti Forvalt egy olyan szerepben, amelyben bárki mást is szerepeltethetett volna.

De Gerando *Transylvanie*-ja felől nézve a Jókai-regényt egyrészt örömteli, hogy a tehetséges, művelt, a magyar kultúráért jelentős munkát, a szabadságért pedig életét áldozó francia műve Jókai kezébe került, és új életre kelt az *Erdély aranykora* lapjain; másrészt sajnálatos, hogy Jókai ez esetben is ilyen felületes munkát végzett; és ráadásul soha, sehol, egyetlen szóval sem említi, hogy de Gerando művét ismerte volna.

## Kemény Zsigmond és a kapitalizmus szelleme

Az „új gazdasági kritika”<sup>1</sup> megközelítése már a magyar irodalomtudományi műhelyekben sem teljesen ismeretlen, még ha a tudományos helyi értékére – érthető módon – vetül is némi gyanú a doktriner, szélsőségesen mimetikus marxista–leninista olvasatok emléke nyomán. Az új gazdasági-társadalmi szempontú olvasásmód elméleti megalapozására, előnyeinek és buktatóinak számbavételére a 19. századi magyar próza-irodalom kontextusában leginkább Hites Sándor vállalkozott.<sup>2</sup> Jelen tanulmányommal ehhez a kutatási irányhoz szeretnék egy szerény hozzájárulást tenni, mégpedig egy olyan 19. századi prózaírónk vonatkozásában, akinek a nevét eddig ritkán emlegették hasonló összefüggésben. Tény, hogy Kemény Zsigmond nem hagyott hátra jelentős elméleti műveket a közgazdaságtan területén, mint fiatalkori példaképe, a *Hitel, Világ* és *Stádium* szerzője. Mégis, egyes tanulmányaiban olyan éleslátó megfigyeléseket tesz, szépírói műveiben olyan összetetten ábrázolja kora gazdasági-társadalmi problémáit, hogy talán ő is megérdemel egy lábjegyzetet ezen a téren.

Már Komlós Aladár felfigyelt rá,<sup>3</sup> hogy a hírlapíró Kemény – némi anakronizmussal szólva – plagizálta<sup>4</sup> Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* című könyvét 1853–54-es cikksorozataiban. Ami azt jelenti, hogy elméleti téren is kifejezetten fogékony volt a kapitalista polgárosodás és a pauperizmus problémáira. Az alábbi részlet jól szemlélteti, milyen kapitalizmusképet alakíthatott ki magában Kemény – és azt is, hogy az éppen kiépülő kommunista diktatúra mit tartott ebből „elfogadhatónak” (kurzívval szedve azok a részek, amelyek Komlós Aladár 1949-es közléséből kimaradtak):

Az iparforradalom következménye volt: egyfelől a kelmék rendkívüli olcsósága, a kereskedés és ipar felvirágzása, minden védetlen piacnak gyártmányokkal elárasztása, a tőkének és a nemzet-vagyonnak óriási növekedése s a brit királyságnak önző, de fényes világpolitikája, mely földgömbünk minden részére kiterjeszti figyelmét, hogy előkészíthesse hódításait; másfelől pedig következménye volt, a szegény-házak népesítése, a proletárok gyors szaporítása, a kis birtok mennyiségének csökkenése, a vagyon igen nagy mobilizatioja s központosítása, a munkás-osztály élelmének bizonytalansága, a napibérnek külföldi eseményektől függése, az egészségtelen életmód és foglalkozások terjedése, a tömeg demoralizatiojának

<sup>1</sup> A *Helikon: Irodalomtudományi Szemle*, 57(2011), 4-es tematikus számát az „új gazdasági kritikának” szentelték.

<sup>2</sup> HITES Sándor, *Az irodalom és gazdaság valóságáról és fiktitásáról = Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés bűvkörében a 19. századi Magyarországon*, szerk. LAJTAI Mátyás, VARGA Bálint, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, 2015, 131–163.

<sup>3</sup> KOMLÓS Aladár, *Kemény és Engels*, Irodalomtörténet, 1949, 1. sz., 122–129.

<sup>4</sup> Vö. FRIEDRICH ENGELS, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, Otto Wigand, Leipzig, 1845. [Magyarul: *A munkásosztály helyzete Angliában (1845) = Karl Marx és Friedrich Engels művei, II (1844–1846)*, Bp., Kossuth, 1958, 211–473.]

gyarapodása, a politikai izgatás, a szegényeknek a gazdagok elleni agyarkodása, a családi élet örömeinek s erényeinek csökkenése, s végre egy csoport oly elméletnek kiburjánzása, mely merényeket mindig támaszthat, de az emberiséget a tökéletesedés felé egy lépéssel se vezetheti közelebb, s ingerli a szívet, a nélkül, hogy hasznosságáról vagy létesíthetőségéről a józan ész – meggyőzhető.<sup>5</sup>

Önálló és a hazai viszonyokra alkalmazott nézetét e tárgyban Kemény legközvetlenebbül az *Élet és irodalom* középső részében (6–8. fejezet) fejt ki. A szabadságharc utáni Magyar Királyság két államalkotó rendi tényezőjét, a nagypolgárságot és a falusi (kis- és középbirtokos) nemességet hasonlítja össze a tudományok műveléséhez való hozzájárulásuk („pallérozódás”) terén.<sup>6</sup> A Bach-korszak kellős közepén persze evidenciának hat, hogy ebben a versenyben – a fejlődési tendenciákat tekintve – a nagypolgárság áll nyerésre.<sup>7</sup> A vidéki nemesség ugyanakkor elvesztette műveltségének és egyben politikai érvényesülésének az alapját, a helyi közéletben való részvétel lehetőségét, ami korábban leginkább a táblabíróságokon valósult meg. Más kérdés, hogy ez a berendezkedés a lehető legtávolabb állt a kapitalizmustól. Ujfalvy Sándor például így jellemzi (Keczeli István reprezentatív alakján keresztül) a forradalom előtti „táblabírói osztály” gazdálkodó attitűdjét az 1854–55-ben született, nosztalgikus hangvételű emlékiratában:

Gazdászathoz nem fogott, csak folytató az uton, mint elei századok óta vitték legkisebb változás nélkül: a házban is, az udvaron épület, butor, ló, marha és gazdasági eszközök egytől egyig a hajdaniak. [...] Házától ritkán s csak kiváló esetben ment ki. Ilyenkor nem mulasztá el néhány kispénzt vetni zsebébe... koldusnak alamizsnára: egyéb kiadása úgy sem volt. Ismerőihöz vagy rokonaihoz szállt: akik cselédestől s lovastól jó szívvel ellátták. Vendégfogadók helyett akkor csakis korcsmák léteztek: hova csak korhely járt. Nemes úri ember szégyelte betérni. A pénzen... korunk nélkülözhetetlen főkellékén... nem törte esztét. Kevés szüksége lévén, megveté a pénzt, mint haszontalanságot. Sőt mint családi eszközt nem becültes ember... kezére méltatá.<sup>8</sup>

Kemény is érzékelte a szabadságharc utáni gazdasági és politikai mozgástér drasztikus szűkülését a vidéki nemesség köreiben, ugyanakkor – angol példái nyomán – jelentősen túlbecsülte a kapitalizmus terjedésének az ütemét és intenzitását a Magyar Királyság területén. Akárhogy is, a *Forradalom után* és a *Még egy szó a forradalom után* szerzője az '50-es évek elején a meddő nosztalgia helyett inkább a rendi érdek- és értékkülönbségek kiegyenlítésére törekszik, még hozzá – gazdasági nyelven szólva – a komparatív előnyöket figyelembe véve:

<sup>5</sup> *Pesti Napló*, 1853. február 8., 1174.

<sup>6</sup> KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom = Uó, Élet és irodalom: Tanulmányok*, s. a. r. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971, 123–189, itt: 138.

<sup>7</sup> „Mert a közép-vámsorompók eltörlése, a kormánynak az idegen államokkal kötött kereskedelmi és postaszervezései, az óriás közlekedési vonalok, a vámrendszer reformjai, néhány reánk nézve eddig bezárt világpiacok megnyílása, s nyugotnak Kelet-Európa felé mindinkább terjedő figyelme, oly eredmények, melyek legközvetlenebbül a Sieyès által úgynevezett *harmadik rendnek* gyümölcsöznek.” Uo. 140.

<sup>8</sup> UJFALVY Sándor, *Emlékiratai*, s. a. r. Dr. GYALUI Farkas, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1941, 173.

A nagypolgár, ha szakának szenteli idejét, és a falusi nemes, ha gazdaságának áldozza magát – mindkettő már foglalkozásai által bizonyos mértékig politikai talentumot nyer. Csakhogy az első a nemzetek közti és külviszonyokban fejthet ki több tapintatot, a második pedig a belügyek sarkkérdései körül. Az első mozgékonyabb érdekei miatt azon irányra, melyet reformnak nevezünk, lehet fogékonyabbá, a második állandóbb érdekei által óvatosabb, konzerválóbbról szokott lenni. Mindkettő az önzés szempontjából nézendi a viszonyokat, de a nagypolgár önzésének gyakran lesz kozmopolitai színezete, míg a földbirtokos önzése a szigorúbb hazafiság köntösében jelenik meg.<sup>9</sup>

A gazdasági és kulturális folyamatok *kölcsönhatását* vizsgáló eszmefuttatásokat is bevonva az értelmezésbe óhatatlanul arra a következtetésre jutunk, hogy Kemény a kortársai többségénél mélyebben értette meg a kapitalizmus működését. Minthogy azonban ezeket a gondolatokat a témához közelebről vagy távolabbról kapcsolódó Kemény-esszék meglehetősen szétszórva tárgyalják, megpróbálom egy koherens narratíva keretében rekonstruálni a szóban forgó érvrendszert. A polgárosodás folyamata Kemény szerint „kitermelt” magából egy olyan társadalmi réteget, amely elég szabadidővel rendelkezik ahhoz, hogy – a saját kedvtelésére – irodalmi műveket olvasson. Az *Élet és irodalom* cikksorozatának 5. része értelmezi az *olvasóközönség* fogalmát, nagyrészt annak a programnak a keretében, amelyet a 19. századik második felében a napilapok tárcarovatai valósítottak meg.<sup>10</sup> Kemény nem határolódik el az irodalom szórakoztató funkciójától, sőt evidenciának tekinti. „Nemcsak nálunk, de a világon mindenütt a *nagy olvasóközönség* alatt azon kört értik, hová a szépirodalom behat, s hová legalább a versek és regények olykor elérkeznek, földérinteni egy unalmas téli estét, élvezhetővé tenni egy esős és munkátlan napot.”<sup>11</sup> Ez a szórakoztató funkció ugyanakkor elválaszthatatlan az irodalom gazdasági, polgárosodást segítő, pallérozó és erkölcsnemesítő hivatásától (ami a felvilágosult német polgári gondolkodásban már gyökeret eresztett „Bildung” paradigmáját idézi fel), hiszen a szépirodalomnál „[minden] más elmetermésnek keskenyebb köre van, még akkor is, ha több vásárlója akad; mert, mint tudatik, a szépirodalmi műveket szokták leggyakrabban átkölcsönzeni, s közülök egy példány néha száz kezen is fordul meg.”<sup>12</sup>

A *Szellemi tér* annyiban vezet tovább az érvelésben, hogy egyrészt az irodalmilag képzett *női olvasóközönség* szerepét hangsúlyozza, másrészt különbséget tesz a *vásárló* és az *olvasó* között: az előbbi az irodalmi piac működtetésében (azaz a gazdasági keretfeltételek biztosításában), az utóbbi a szellemi élet vitalitásának fenntartásában játszik fontos szerepet. A 3. rész a következő mondattal zárul: „Mert csak ekként lehet irodalmunk iránt állandó részvétet gerjeszteni és tartani fen, azon körökben, melyekben

<sup>9</sup> KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom*, i. m., 147–148.

<sup>10</sup> Részletesebben lásd HANSÁGI Ágnes, *Kemény Zsigmond, a Pesti Napló, az „olvasási vágy” és egy drámai költemény*, *Studia Litteraria*, 53(2014), 3–4. sz., 25–50.

<sup>11</sup> KEMÉNY, *Élet és irodalom*, i. m., 135. (Kiemelés az eredetiben)

<sup>12</sup> Uo.

eddig inkább honfi pártfogóink, mint buzgó olvasóink vannak.”<sup>13</sup> Kemény nem ítéli el a szépirodalom szórakoztató funkcióját, hanem egy átfogó gazdaság- és művelődés-történeti program keretébe helyezi. A szépirodalomtól a tudományos könyvkiadáshoz, azon keresztül pedig a „nemzeti művelődés”-hez, azaz a vidéki kis- és középbirtokos nemesség szellemi és gazdasági felzárkóztatásához, a polgárosodáshoz vezet az út, ami lehetővé teszi az innováción alapuló szabad versenyt – a kultúra piacán is. (Mindehhez médiatörténeti síkon persze a Gutenberg-féle nyomdatechnika elterjedése szükséges – Kemény egyébként evidenciaként használja az olvasóközönség kifejezést, mintha a nemzeti műveltséget más módon már nem is lehetne hatékonyan közvetíteni). Ennélfogva a szépirodalmi művek („belletristika”) újonnan megteremtődött piacán fokozatosan beindul az egyes irodalmi műfajok közti versengés, differenciálódás, vagyis a kultúra szabad versenye. A romantikával elsekélyesedő színházi kultúra, valamint a polgárosodással gyökeresen megváltozó olvasási szokások társadalom- és médiatörténeti folyamatai keretezik a *Színművészetünk ügyében* központi téziséét, miszerint a regényolvasás térhódítása jelenti a legnagyobb veszélyt a drámai költészetre nézve: „A megcáfoltatás félelme nélkül lehet állítani, miként egész Európában a dráma-költészet most nincs virágzásban, sőt mindenütt a hanyatlás nyomait mutatja. Több darabot írnak, mint valaha; de igen kevés jót. S mi lehet ily jelenet oka? [...] Hitem szerint: a regények divatbajötte a dráma-költészetre nézve korszakot – mégpedig szerencsétlent – nyitott meg.”<sup>14</sup> Az érvelés szerint a romantikus színpadon polgárjogot nyert hatásvadászat beindította a drámaköltészet minőségbeli hanyatlásának negatív spirálját. Ennek visszahatásaként a kultúra piacán egy nagyarányú eltolódás következik be: „a regény a drámától végképp elvette az olvasóközönséget. [...] a dráma mint olvasmány kiment a divatból. Megbuktatta azt a regény.”<sup>15</sup> A nyereszkeskedő színházi vállalkozók, az őket kiszolgáló igyekvő drámaírók, a hozzájuk kritikátlanul idomuló színészek és a közönség (vagyis a színházipar fenntartói) ezek szerint társattettek a poétikus dráma meggyilkolásában.

Kemény kultúratörténeti narratívája – nem meglepő módon – szorosan illeszkedik a korabeli konzervatív társadalombírálat kontextusába. A Tocqueville-t magyarító Fábrián Gábor írja például *A most fejlődő politikai világ’ főbb arczvonásai* című cikkében: „Majd minden szélsőségek összebékülnek és megtompulnak; majd minden feltűnő pontok elenyésznek, hogy helyet adjanak valami közészerűségnek, mi is sem olly magas, sem olly alacsony, sem olly ragyogó, sem olly homályos, mint minőt előbb a világon láttunk.”<sup>16</sup> *A’ jelenkor’ társas élete* című, németből átvett tanulmány is hasonló következtetésre jut egyrészt a gazdasági élet vonatkozásában (a manufaktúrák közösségi, céhes kereteit kiszorítja az egyéni érdekekre épülő nagyipar), másrészt – ezzel

<sup>13</sup> KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér = Uő, Élet és irodalom*, i. m., 234.

<sup>14</sup> KEMÉNY Zsigmond, *Színművészetünk ügyében = Uő, Élet és irodalom*, i. m., 284–286.

<sup>15</sup> Uo. 288–289.

<sup>16</sup> *Athenaeum*, 1842. április 14., 705–709, itt: 707.

szoros összefüggésben – a kulturális élet megítélésében: „A' népek' tavasza nem jött még el, 's csak kereset utáni piaczi, utczaí futkozás és nyargalásban melegszi a' soka-ság. Ezen fulasztó vadászat, birtok 's nyereség után, megemészi 's kimeríti az erőket. Ezért mostani multságaink többnyire passivusok. Mindenek fölött dal- és színjátékot, hangversenyt és olvasmányt szeretünk, hol az élvező csak készet hall, készet lát, hol csak elfogad, 's maga nem működik.”<sup>17</sup> Kemenczy Márton *A' polgár* című nagy sikerű tanulmánya szintén az „általános önzésre” vezeti vissza „az anyagi jóllét' hajszolása”-t, „az elkülönködés”-t, „az ész és akarat' egyoldalú kimívelésé”-t „'s a phantasia a' belső élet elhanyagolása”-t.<sup>18</sup> Kemény történelemfilozófiai értelemben csatlakozik ehhez a borúlátó, a kapitalista demokráciával és annak kultúrájával szemben kritikus irányzathoz, az ő „vizsgálódásai” azonban az új korviszonyok egyoldalú bírálata helyett a kultúra így létrejött (vagy legalábbis átrendeződött) piacának minél plasztikusabb elemzésére, a valódi műveltség és művészeti ízlés számára kínálkozó *kitörési lehetőségek* számbavételére irányulnak. S éppen ezt találja meg – a „hanyatló” drámairodalom dialektikus háttere előtt – a regényben.

\*\*\*

Bár Kemény számos szépprózai írásában (az első „beszélyfüzéréktől” a pálya ívét lezáró történelmi nagyregényekig) fel lehet mutatni gazdaságkritikai szempontból releváns részleteket, közelebbről most csak az 1852-ben megjelent *Férj és nő* című kisregényt<sup>19</sup> vizsgáljuk, amelynek prózapoétikája jelentős részben éppen a különböző vagyonosodási stratégiák ironikus szembesítése köré szerveződik. A gazdaságkritikai szempont azonban mind ez idáig kevesebb figyelmet kapott a recepciótörténetben, mint például a jellemek (állítólagos) lélektani következetlensége<sup>20</sup> vagy az arisztokrata-polgár viszony, illetve a romantika és biedermeier mentalitástörténeti jellemzőinek a tematizálása a szövegben.<sup>21</sup> Az újabb szakirodalom alapján világossá vált, hogy a *Férj és nő* társadalmi regényként való olvasásának lehetősége (azaz a teremtett világ társadalmi

<sup>17</sup> *Athenaeum*, 1841. december 9., 1105–1112; december 12., 1121–1125; december 14., 1137–1141; itt: 1141. („Kéri” aláírással).

<sup>18</sup> *Athenaeum*, 1841. november 14., 881–885; november 16., 943–947; itt: 881.

<sup>19</sup> Eredeti megjelenés: KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő, I-II*, Pest, Szilágyi Sándor, 1852. A főszövegbeli idézeteknél a legújabb kiadásra hivatkozom: KEMÉNY Zsigmond: *Férj és nő: Ködképek a kedély láthatárán*, s. a. r. FENYŐ István, Bp., Unikornis, 1996, (A magyar próza klasszikusai 39.) (Zárójelben az oldal-számok.)

<sup>20</sup> Előszőr: *Magyar Hírlap*, 1852. szeptember 24–25., 878–879. (Bulyovszky Gyula). Legárnyaltabb – a műfajelmélet, az egyéni sorsösszefüggések és a tragikum hármasszempontrendszerébe ágyazott – argumentációját lásd BARTA János, *Élő és holt elemek a Férj és nő című regényben* = Uő, *A pálya ívei: Kemény Zsigmond két regényéről*, Bp., Akadémiai, 1985, 45–101.

<sup>21</sup> SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Nemes és polgár, romantika és biedermeier: Férj és nő (1852)* = Uő, *Kemény Zsigmond*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 146–155.

kontextusának és megformáltságának a vizsgálata)<sup>22</sup> és lélektani regényként való olvasásának a lehetősége<sup>23</sup> termékenyen kiegészítik egymást. Arról viszont alig esik szó, hogy az ipari kapitalizmus gazdasági törvényszerűségei – amelyeknek uralomra jutását Kemény a már említett angol mintaképei alapján ekkoriban a magyar történelmi fejlődésben is elkerülhetetlennek látja – szintén adekvát értelmezési keretrendszerként szolgálhatnak a regény egészére nézve. Érdeemes tehát alaposabban szemügyre venni ezeket a gazdaságkritikai összefüggéseket is.

Az első rész 1. fejezetében olvasható családtörténet révén (amelynek jelentőségéről később még részletesebben szólunk) a narrátor meglehetősen pontos leírást ad főhőse, az arisztokrata Kolostory Albert származásáról, gazdasági háttéréről – egykor nagyhatalmú, de életmódjában időközben a megyei nemesség szintjére süllyedt arisztokrata család sarja<sup>24</sup> – és ezzel szoros összefüggésben, főbb személyiségjegyeiről: nosztalgia a dicső múlt iránt, kevélység, hiúság, kényelemszeretet, vallásosság, költői érzület stb. Ami a mi értelmezésünk szempontjából kulcsfontosságú, hogy a fiatalember önmagáról kialakított képe (ha úgy tetszik, hiúsága) és a tényleges társadalmi helyzete között szakadék tátong. Albert „a fiatal háziasszonyoknál óhajtott vendég volt, bár a férjknél és a leányaikat férjhez adni kívánó anyáknál annál kevésbé” (23). Politikai szereplése ennél fogva az önreprezentáció magasiskolája egy intenzív társadalmi átalakulás kellős közepén (a fikció szerint az 1840-es években, az életrajzi kontextus alapján akár a Bach-korszak tapasztalatait is beépítve).<sup>25</sup> E folyamat regénybeli ábrázolása Marxtól („a lét határozza meg a tudatot”) Michel Foucault-ig (*A szavak és a dolgok*) sok baloldali gondolkodónak inspirációt adhatott volna: „Eltűntek a nevek, megmaradtak a dolgok. S egészen más szótárt és új tirádákat kelle tanulni, hogy a parókás évekből örökségül hátrahagyott rögeszmék s gyengeségek e kényes ízlésű korban elfogadhatóvá, kellemessé, sőt divatosá váljanak” (20).

A regény címe is utaló házasságtematika is gazdasági kontextusban jelenik meg először: olyan kényszerpályaként, ahol nincs jó választási lehetőség, ezért jobb lenne elkerülni – csakhogy az ifjonti szenvedély közbeszól. (Itt érdemes megjegyezni, hogy a köztudottan fennkölt stílusú Kemény nemigen ábrázolta más regényében az erotikus túlfűtöttséget olyan nyíltsággal, mint a *Férj és nő* egyes jeleneteiben. Albert és

<sup>22</sup> KUNKLI Enikő, *A közösségi narratívák és az egyéni önnarratívák összehangolásának esélyei Kemény Férj és nő című regényében*, Studia Litteraria, 2005, 115–143.

<sup>23</sup> BÉNYEI Péter, „mert a szív ellentmondásokból áll: Férfireprezentáció a Férj és nőben = A sors kísértései: Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Ráció, 2014, 300–331.

<sup>24</sup> Kolostory András „életének két fő bűne van: egyik, hogy tíz gyermeket hagy hátra; másik, hogy kölcsönzött pénzzel egy kastélyt építtetett, mely minden jószágai becsárának felénél többbe került” (19). Lásd még a Kolostory fivérek lakhatási helyzetét a 2. fejezet második felében (22 skk.)

<sup>25</sup> NAGY Miklós jegyzi meg erről: „Halvány rokonszenv az ébredő Itáliával – ennél több politikát nem is bocsát be művébe Kemény, aki az 1846–50 közötti magyar eseményekre még a célzásokkal is fukarkodik [...] Norbert mit sem örökölt a Bachék alatt tért hódító »összbirodalmi« gondolkodású tőkésektől.” Uő, *Kemény Zsigmond*, Bp., Gondolat, 1972, 91–101, itt: 93, 99.



Iduna első találkozásához a Hermina gőzös fedélzetén talán csak a Dora kisasszony iránt érdeklődő Barnabás diák gerjedelmének a leírása fogható). A kérdésnek persze megint csak vannak gazdasági vetületei:

Albert tudta, hogy birtoka adóssággal van terhelve, emlékezék atyja végperceire s azon vonaglasi kínokra, melyek közül a hátrahagyott gyermekre gondolás volt a legszönyűbb; sejté, mennyire nincs egy polgári sorsú, egy munkával és nélkülözésekkel átszótt életpályára lélekereje; de viszont büszkébbnek képzelé magát, mintsem úgynevezett jó parti által – mi a zátonyra jutott urak mentődeszkája – kívánjon a papucskormány révébe úszni, hol a szabad matrónak elázott köntösét a házi rabság cifra bérruhájával cserélhetné föl. Szilárd akarata volt tehát nőtlen maradni. De huszonhat éves korunkban, ha szándékaink a szenvedélyek világára vonatkoznak, mentől szilárdabbak voltak, annál erősebben rendíthetnek meg; mint a földingás több pusztításokat a szirtes hegyláncokon okoz, s nem a sík és puha alapú rónaságon. (23)

Ugyanakkor már a Strahlenheim Adélhoz fűződő kapcsolatában is – amely a későbbi tragikus konstelláció előképe – meghatározó jegy a *színlelés*, illetve annak egy sajátos formája, az önbecsapás. „Ő csupa hiúságból okoskodta ki, hogy Adélba szerelmes; ő képzelődése által tukmálá szívére e szenvedélyt” (27). A gazdasági utalásokkal sűrűn átszótt regényben figyelemre méltó, hogy semmilyen utalást nem találni arra vonatkozóan, hogy ebben a vonzalomban az ábrándos lelkű Albert részéről az anyagi érdek és számítás még bármilyen szerepet játszott volna (amiben talán az „első szerelem” romantikus toposza is közrejátszik). Az ifjú hölgy anyagi viszonyaihoz – Alberttől függetlenül – a narrátor a következő megjegyzést fűzi: „A Strahlenheim-család idegen eredetű volt, s bár a vagyonosok közé nem tartozék, jószágai a birodalom különböző részeiben feküdtek” (26). Annál inkább szerepet játszhatott ez a szempont (különösen a fenti idézet második fele) abban, hogy Albert testvére és eltartója, az ironikusan többször is „szenvedélyes gazda”-ként jellemzett Tamás is közeledik Adél kisasszonyhoz. A prózapoétika ötletes megoldása, hogy Tamás minderről a keselykői levelek látszólag banális (például különleges ajándékok beszerzésére vonatkozó) utóiratain keresztül számol be az öccsének.<sup>26</sup>

Albert és Tamás kapcsolatának ironiája abban mutatkozik meg, hogy amíg az előbbi rendszerint az eszmények síkján nyilatkozik, és gyakorlatilag semmi hatása nincs a másikra, addig az utóbbi mintegy a röggvalóságot képviseli, és nagyon is meghatározza főhősünk sorsát. A számos releváns szöveghely közül egy szemléletes idézet Albert és Tamás első találkozásáról:

- Sógorasszonyom – szólta Albert a folyosón haladva – elmés, eleven, szellemdús nő.
- És nincsenek gyermekei – válaszolta Tamás, folytatva öccse magasztalását.
- Ez sok örömtől foszthatja meg.

<sup>26</sup> A levéltetűek poétikai szerepének részletesebb elemzését lásd: PINTÉR Borbála, *Levél a regényben: A levél mint szövegszervező elem Kemény Zsigmond négy regényében*, Doktori disszertáció, Budapest, 2012, 107–121.

– De gazdasága gyarapszik, míg a másik testvérünk özvegye számunkra is elég fogyasztóval látta el a családot.

Tamás úr inkább gyakorlati, mint kedélyes megjegyzése már az Albert írószobájában történt, hol a szenvedélyes gazda, szokása ellenére, még legalább két órát mulatott.

Búcsúzásakor Albert arca izgatott s testvéréé elégiült volt. Az íróasztalon pedig bankjegyek, vakító szépségű körmöci aranyok és pesti kereskedőházakhoz utalványozott váltók csomaga hevert. (29)

Albert hiába próbál függetlenedni eltartójától, ezek a kísérletek vagy iróniába fulladnak, vagy – a regény fő cselekményét tekintve – tragédiába torkollnak. Az előbbire egy Albert által írt levél „hosszú és égető”-nek szánt utóirata (75 skk.) a legjobb példa, amelyben a hős bejelenti a saját esküvőjét a hangsúlyozottan polgári származású Norbert Elizával, miközben a bátyja jellemét próbálja kifigurázni. A jellemzés vezérfonala – Albert nézőpontjából – a gazdasági okokból „felhígult” arisztokrácia és a vagyonuk révén „felkapaszkodott” alacsonyabb rendek ironikus szembesítése.<sup>27</sup> Albert szerint a bátyja a társadalmi lecsúszást, deklasszálódást kivédendő életmódjában már idejekorán a falusi gazdálkodó réteggel azonosult: „Tizenkét év alatt – míg Plutosznak [a gazdagság istene a görögöknél – H. G.] áldoztál – úgy néztél ki, mint a birkabőrrel kereskedő, ki éhhaláltól fél, ha a vidéken métely uralkodik, s nincs bőviben a dög”<sup>28</sup> (76). A sorok között olvasva adódik az a következtetés, hogy – Albert szerint – a „kufár” szellemű Tamás nem annyira szerelemből, mint inkább józan és praktikus megfontolásokból venné feleségül Adél kisasszonyt. De ezúttal rossz lóra tesz, mivel – úgymond – szép, erényes és művelt feleségének<sup>29</sup> nemcsak a küllem, de még a vagyon szempontjából is magasabb igényei lesznek, mint amit Tamás bátya nyújtani tud. „Pénzed van annyi... mennyit egy nagy bankár maîtresse-ének évenként ad. Ezzel nincs sok mondván” (76). A szép feleség igényeinek kielégítéséért végzett állandó „feszítő munka”, a „henye élet és a fiatalság búbajos előnyei” miatt örökké vonzó udvarlók ugyanakkor csak tovább fokozzák a „gömbölyeg termetű” (77) és „konok modorú” (uo.) Tamásnak azokat az – Albert szerinti – jellemhibáit, amelyek végső soron éppen a kapitalista polgár korabeli gúnyrajzát adják. Ahogy korábban Tamás írta neki: „Mutasd meg annak a nyárspolgárnak, mi egy magyar mágnás. Szeretnék gyermekkori félelmeimért a bankár úron elégtételt venni” (74).

Ezek után hat csak igazán ironikusan – az ezzel persze önmagát is nevetségessé tevő – Albert bejelentése, miszerint ő éppen egy bankár lányát készül feleségül venni, hangsúlyozottan a bátyja menyegzője napján. Az ehhez fűzött indoklás a „hős-szerelmes” Albert részéről már nem kerüli meg a vagyoni viszonyok kérdését sem,

<sup>27</sup> „Az angol arisztokrácia hatalmának alapja, hogy a néppel fölvegyül s családfája a társadalom minden rétegeibe terjeszti gyökereit” (86).

<sup>28</sup> Az első kiadásában még a „birkabőrrel kereskedő zsidó” szövegváltozat szerepel (1852-es kiadás 153. oldal). Korábban a narrátor „örmény haszonbérlet”-höz hasonlítja Tamást (1996-os kiadás 27. oldal).

<sup>29</sup> Nem kevés irónia van persze abban, ahogy a magát megcsalatra érzett hős az addig idealizált nőt jellemzi: „Adél az Isten angyala, neki elvei vannak... ő nem könnyelmű, nem kacér, nem ledér” (77).

mint az Adél-szerelem esetében: „Nemde, miután a Kolostory család századok óta rettegett a mésalliance-októl, csodálkozni fogsz választásomon? Ne magyarázd, kérlek, csupán pénzérdekekre. Sokszor írtam már neked, mily kellemes Eliza. S én hártalanul szerelmes vagyok belé...” (77–78). Albert tehát a bátyja elé akar ironikusan görbe tükröt tartani, ám – a prózapoétika átfogóbb szintjén – ő maga is kénytelen belenézni abba, felismerve a saját eltorzult gondolkodását. Egy még átfogóbb szinten megjelenő, tragikumba forduló ironia pedig abban mutatkozik meg, hogy Albert ezzel a „mésalliance”-szal csakugyan megismétli azt a mitologizált bukástörténetet, amely a családi legendárium szerint az újfajta társadalmi mobilitást (a felvilágosodás, majd a kapitalizmus szellemét) képviselő „Norbertekből” indul ki.<sup>30</sup> (Ez a dupla vagy tripla ironia is mutatja, milyen sokat tanult Kemény Walter Scott-tól és Jósikától, esetleg a francia és német romantikusoktól).

Mielőtt azonban ennek a szellemes prózapoétikai megoldásnak a további részleteire rátérnénk, vizsgáljuk meg alaposabban a kapitalista polgár különböző figurációit Kemény más műveiben is. Ehhez – a közös problémahorizont alapján – az eddig bemutatott korabeli műveken túl érdemes lehet a vizsgálatba bevonnunk Max Webernek a századfordulón megjelenő híres művét, *A protestáns etika és a kapitalizmus szellemét* is. A teoretikus Weber részletesen foglalkozik azzal a jellegzetesen aszketikus – a munkát öncélnak, hivatásnak (Beruf) tekintő – kapitalista polgári felfogással, amely mintha kifejezetten a „tradicionális talajából származó hanyagság leküzdése”-re, vagyis a felhalmozás nélküli önfenntartásnak (ezzel együtt az élet valamiféle spontán élvezetének) a meghaladására irányulna.<sup>31</sup>

Erről rögtön eszünkbe juthat az *Özvegy és leánya*, ahol a Mikes család a tradicionalista típus kiváló illusztrációja lehetne szemben a „kegyes Tarnócziné”-val, aki bizonyos értelemben a protestáns hivatásetika megtestesítője; csak éppen az ő aszkézisében a felhalmozás mellett az irigység és a bosszú is fontos szerepet játszik – méghozzá éppen Mikesék „tradicionalista” életöröme miatt!<sup>32</sup> Ahogy Tarnócziné maga kifejti: „Ők [ti. Mikesék] szoktattak féltékenységre, s órákig kellett egykedvűleg ülnöm kacér nőik közt, kik táncoltak, kendőztek, élceket mondtak, és szemtelen danákat énekeltek hárfá és citera mellett. Emlékszem, emlékszem mindenre!”

Weber szerint ez az aszketikus (és ezáltal felhalmozásra ösztönző) hivatásetika a kapitalizmus valódi hajtóereje, amelynek logikus következménye az érzelmek

<sup>30</sup> A november 12-i keselykői levélből az is kiderül, hogy Tamás – a fiatalabb Alberttel szemben – még közvetlen módon nyert beavatást ebbe a családi hagyományba idős nagynénjük révén (71. skk.).

<sup>31</sup> MAX WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, ford. Józsa Péter et al., Bp., Cserépfalvi, 1995, 55. Weber szerint tehát a kapitalizmus magában hordja jellegzetes etikai téloszát – pontosabban ebből az etikai téloszból fejlődött ki maga a kapitalizmus. Ez egy racionális, módszeres aszkézisre épülő hivatásetika, amely a „kegyelmi állapot” és a teremtetett lények elvetemültsége közti szakadékot hivatott áthidalni, amit ugyanakkor *nem* szavatolhat semmiféle mágiikus-szent eszköz, sem a gyónást követő feloldozás, sem pedig egyes vallásos cselekedetek sora, hanem csakis a *beigazolás* igazolhatja egy sajátos fajtájú, a „természetes” emberek életstílusától egyértelműen eltérő átváltozásban. Uo. 179–180.

<sup>32</sup> KEMÉNY Zsigmond, *Özvegy és leánya*, s. a. r. GERENCSÉR Zsigmond, Bp., Európa, 2001, 209.

racionalizálása is.<sup>33</sup> Mindez közreműködött abban, hogy felépüljön „a mechanikus-gépi termelési technika és gazdasági előfeltételeihez kötött modern gazdasági rend hatalmas kozmosza. Ez határozza meg ellenállhatatlan erőkkkel mindazoknak az egyéneknek az életstílusát [...], akik ebbe beleszülettek.”<sup>34</sup>

Bár Kemény értelemszerűen nem ismerhette még Weber elméleti munkáját, különböző szépprózai műveiben ő is hasonlóan rajzolja meg a kapitalista polgár karakterisztikáját. A *Ködképek*ben például – amelynek írásához még a Komlói által idézett, Engels-plágiumnak is beillő cikksorozat előtt kezdett neki – jellegzetes történelmi visszavetítéssel, az aufklärista zsarnok Jenő Eduárd képében ábrázolja az óraműpon-tossággal járó, maga körül mindenhol steril világot teremteni próbáló és mindent a felhalmozásnak alárendelő kapitalista polgár figuráját: „Aztán mindeniknek kötelessége volt évenként gazdagabbá lenni. Kinek vagyona csökkent, ha hibájából történt, szigorúan büntették, de mihelyt szegényedése mostoha körülményekből származott, volt a falu végén egy magtár és a tiszteletes úr felügyelete alatt egy kicsiny bank, melyből igen kedvező feltételek mellett lehetett segélyezést nyerhetni.”<sup>35</sup>

Az egyszerre példázatos és ironikus cselekmény csúcspontja az a jelenet,<sup>36</sup> amelyben a makacs Jenő gróf – kvázi isteni pozícióba helyezvén magát – foghúzással büntetné a saját feleségét egy tiltott gyümölcs (barack) letépéséért, ami nyilvánvalóan a bibliai bűnbeesés-történet ironikus parafrázisa (persze az olvasó tudja, hogy nem ő, hanem a rokon Márton Adolf úrfi volt a „bűnös”).

Hasonlóan emlékezetes – és szintén történelmileg visszavetített – ábrázolása a kapitalista polgárnak *A rajongók* Kassai Istvánja (és sajátos ellenpárja, a felhalmozás prózai racionalitásából az alkímia irracionalitásába menekülő Péchi Simon). Bár Weber rendszerében Kassai első ránézésre a „kalandor kapitalizmus”<sup>37</sup> megtestesítője lenne, amennyiben a vagyonát nagyrészt politikailag motivált birtokelkobzás révén szerezte, mindvégig maró ironiával ábrázolt fukarsága elárulja őt. Kassai nemcsak az *eszmék piacaként*<sup>38</sup> is jellemezhető közvéleményt tartja majdnem tökéletesen

<sup>33</sup> WEBER, *A protestáns etika...*, i. m., 144 skk.

<sup>34</sup> Uo. 224. Plasztikusan ábrázolja ennek az aszketikus etikának a következményeit Weber után Max HORKHEIMER és Theodor W. ADORNO híres műve, *A felvilágosodás dialektikája* is (ford. BAYER József et al., Bp., Atlantisz, 2011), amelynek középpontjában az „ész cselé” gondolat áll. A kicselezni vélt emberi alaptermészet ugyanakkor olyan destruktív magatartásformákban ölt testet, amellyel a racionális polgár végül a saját életfeltételeit ássa alá.

<sup>35</sup> KEMÉNY Zsigmond, *Ködképek a kedély láthatárán*, s. a. r. TAKÁTS József, Bp., Osiris, 2010, 16–17.

<sup>36</sup> Uo. XX. fejezet.

<sup>37</sup> Weber szerint a „kalandor kapitalizmus” az, „amely a politikai lehetőségek és az irracionális spekuláció szerint igazodott”, szigorúan megkülönböztetve a „valódi” (kifejlett, ideáltípusos) kapitalizmustól, amely az aszketikus protestáns hivatáseszmény talaján jött létre, és amely per definitionem racionálisan, üzemszerűen, illetve modern formájában már kifejezetten gépiesen működik. Kérdés, hogy az üzemszerű birtokelkobzás melyik kategóriába tartozik. WEBER, *A protestáns etika...*, i. m., 68, 224.

<sup>38</sup> Ennek a „politikai piacnak” plasztikus ábrázolása a regény monumentális kezdőjelenete, amelyben a feltűzelt tömeg a templomon kívül hallgatja Dajka püspök kiszűrődő szavait, hogy aztán ezekből a nyelvi

kézben, de még szeretett unokaöccse személyes tulajdonságait is tökéletesen beárazza: „– [...] Aki pusztán csak mint jó ember részesül megkülönböztetésben, egy bűn által egész értékét elveszti, s nem számíthat a világ azon kegyelésére, mellyel a hibás gyémánt és drágagyöngy aljas minőségben is bír. Nem csődülnek hozzá az alkuszok, nem ígérnek érte semmit. A nagy szellemű férfiú silány erkölccsel is gyémánt és gyöngy. Az egyenes útról letévedt középszerűség minden becsét lehullatja magáról.”<sup>39</sup> Nem tagadható persze, hogy – amint azt a szakirodalom már többször megállapította – a *Férj és nő* regénypoétikájában a feudális és a polgári társadalom reprezentatív figurái, valamint a polgárosodás különböző alternatívái is szembesítődnek egymással. A Kemény Zsigmond-i prózapoétika ugyanakkor nem veszi eleve adottnak az ábrázolt társadalmi-gazdasági valóságokat (referenciális értelemben), hanem – mint azt a fenti példákban is láthattuk – nagy hangsúlyt fektet ezek szövegen belüli megkonstruálására és dekonstruálására. A gazdasági háttér ugyanúgy összetett és ironikus, mint az ábrázolt lélektani folyamatok.

A *Férj és nő*ben ezért van kitüntetett jelentősége a meglehetősen teatrális, álomszerű betéttörténeteknek – a régi kor és a polgárosodás nemtői (59–61); az ősök (71); a szigorú egyházatyák (209–210) –, amelyek a romantikus *mise en abyme* technikát (a fikción belüli fikciót) jelenítik meg. Az itáliai álomallegória például nemcsak a polgárosodás, illetve a kapitalizmus egy lehetséges kimenetelének bemutatása (jelesül disztópia), hanem annak poétikai jele is egyben, hogy ez a társadalmi-gazdasági berendezkedés maga is egy *kulturális konstrukció*, amelyet egy szépírónak társadalom- és gazdaságtörténeti, vallási, lélektani stb. kérdésfeltevés tárgyává lehet és kell tennie.<sup>40</sup>

Az így megteremtett társadalmi-gazdasági koordináta-rendszerben Kemény kisregényének minden fontosabb szereplője elhelyezhető aszerint, ahogy a polgárosodás (tőkefelhalmozás) általános tendenciájához viszonyul. Albert tulajdonképpen végig a két világ határán egyensúlyoz<sup>41</sup> – bukását talán éppen ez az eldöntetlenség okozza, hiszen arisztokrataként már kicsúszott a lába alól a talaj (elsősorban gazdasági

---

töredékekből a saját félelmeiknek és vágyaiknak megfelelő jelentéseket formáljanak. A jelenet részletes elemzését lásd EISEMANN György, *Írás és beszéd összjátékának poétikája Kemény Zsigmond történelmi regényeiben = A sors kísértései*, i. m., 332–345.

<sup>39</sup> KEMÉNY Zsigmond, *A rajongók*, s. a. r. STAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 2001 (A magyar próza klasszikusai 89), 145.

<sup>40</sup> Ahogy azt maga Kemény is írja az *Eszmék a regény és a dráma körül* című tanulmányában: „Mindent vizsgálni s kiismerni, elfeledni önmagunkat, hogy az általánost és jellemzőt egyaránt tudjuk érteni, érzéseinkkel idegen érzésekbe, gondolatainkkal idegen gondolkozásmódba olvadni, a legszembetettebb helyzetek patoszát és komikai oldalát finom tapintattal felfogni, minden élmény közé képzelődésünkkel besimulni, mindennemű viszonyok nyelvét fogékonyan beszélni, a tárgyilagosságra törekedni alanyiségünknek, sőt néha jellemünknek gyengítésével is: ezek ama tulajdonok, melyeket az európai művelt közönségben eddig is kifejtettek, s ezentúl még inkább fognak előmozdítani, a közlekedési eszközöktől kezdve századunknak mindazon irányai, melyek államot államhoz, népeket népekhez közelebb vonnak.” KEMÉNY, *Eszmék a regény és a dráma körül* = Uő, *Élet és irodalom*, i. m., 193.

<sup>41</sup> „Albert elfogadta a reformeszméket, s vágya a népképviselő életbe léptetése volt, de semmi sem boszszanthatá őt inkább, mint a pénzembereknek és a tangyártóknak azon törekvése, mely a szavazati jogot

értelemben!), újdonsült polgárcsaládtagnaként viszont túlságosan kötik arisztokrata „előítéletei” – elsősorban a katolikus vallás (miközben éppen ő erőlteti a válást), de ide sorolhatók például az „erélytelen” polgársággal kapcsolatos előítéletei is<sup>42</sup> (miközben végül éppen ő bizonyul erélytelennek). Esetében egyébként a protestáns hitre való áttérésnek a válás elősegítése érdekében (amelyhez valószínűleg Jósika válása szolgáltatta a példát) azért is van különös jelentősége, mert ezzel nem csupán egy másik hitrendszerhez, hanem egy másik gazdasági-társadalmi talapzatot is csatlakozna – nevezetesen épp ahhoz, amely Weber szerint a kapitalizmus szellemi táptalaját jelenti. De ebben öngyilkossága végül megakadályozza, ami jelképes szinten mintha azt sugallná, hogy nincs (vagy legalábbis nagyon nem egyszerű) átjárás a két világ között.

Ha Kolostory Tamás a vagyonosodó kapitalista polgárság gúnyrajzát jeleníti meg a műben („A pontosság a legfőbb tulajdon, barátom, Albert! A pontosság” [28]), akkor Norbert Lipót – ezzel szemben – a nagypolgár idealizált típusa lehetne. (Jegyezzük meg, hogy ezek a pozitívumok elsősorban kultúra- és mentalitástörténeti síkon dekodolhatók; nem derül ki például, hogy a néhai könyvvivő milyen gazdasági manőverek útján szerezte roppant vagyonát, és hogy ez milyen hatással volt a környezetre vagy éppen a pauperizációra nézve – vö. a tanulmány elején idézett cikksorozat és az itáliai álomlegóriát). Nem éppen sematikus osztályábrázolásra vall, hogy Norbert úr fokozatosan az eleinte még kölcsönös idegenkedéssel fogadott Albert mentorává, amolyan pótapafigurává válik,<sup>43</sup> és ezáltal *mintha* Albert is tovább léphetne eggyel a polgárosodás útján. A bankár após segít az ősi birtok, Lőgyész megváltásában, és ezzel a Kolostoryak arisztokrata önérzetének, valamint pénzügyi helyzetének a helyreállításában. A maga taktikusan háttérből irányító módján segít az ifjú pár lakhatásának megoldásában (a hegyre épült, romantikus nemesi várkastély helyett egy síkvidéki, polgári cottage-dzsál), amellyel ugyanakkor akaratlanul is a Norbert-Kolostory kettős családi őstörténetre játszik rá.<sup>44</sup> (A hegyre épített város egyébiránt bibliai parafrázis is, vö. Máté evangéliuma 5. fejezet 14. vers).

---

képességhez s vagyonhoz akarta kötni” (21). Az Albert által kipróbált szerepekről és azok kudarcáról lásd KUNKLI, *A közösségi narratívák...*, i. m., 121–136.

<sup>42</sup> „»Midőn a tettek órája ütend«, így végzé egy híres szónoklatát, és »Európa a szabadságharc táborhelyévé válik: kik fognak küzdeni, győzni vagy meghalni egy nagy eszmeért, egy nagy jövődóért? Bizonyosan nem az értelmes és gyakorolt juste-milieu, melynek nincsenek sem előítéletei, sem elvei, nincsenek nagy vétkei, de emelkedett jelleme sincs. Nem azon elménc, ügyes, mívelt népek, kik okvetlenül élni és élvezni akarnak. Nem azon kornyadt s érzéki faj, mely minden eszmét, minden dolgot a hiúság és önzés számításaira vezet vissza, tisztán csak egyéni s anyagi számításokra, magasabb cél s eszményi becsérték nélkül. A restauráció és a júliusi forradalom bebizonyították, hogy a nagypolgárságra s tőkepenzesekre a szabadság ügye nem számíthat.«” (21).

<sup>43</sup> BÉNYEI, *»mert a szív ellentmondásokból áll...»*, i. m., 328.

<sup>44</sup> „S így történt, hogy András úrfi, az öreg báró legifjabb gyermeke, midőn teljes kort ért, és gyámjától az uradalom igazgatását átvette, már lakóhely nélkül volt (...) Neki tehát azon középkori alakú kastélyt kellett a dombra építtetni, melyet fönnebb leírtam.” (19) – vö. 24. lábjegyzet a Kolostoryak elszegényedéséről.

Az is megállapítható, hogy Norbert úr a politikai ellenzéki terén korántsem olyan elkötelezett, mint – látszólag – maga az arisztokrata származású Albert.<sup>45</sup> Ez teszi érthetővé, hogy Norbert úr „az ellenzéki eszméket a kereskedelmi kérdésekben nem mindig pártolta” (145) – noha magáévá tette például a védővámok ügyét (azaz a magyar ipar fejlesztését), és a magyar nyelvet és szokásokat is megőrizte Itáliában. Szöges ellentétben az *Élet és irodalom* Kemény Zsigmond-i okfejtésével, ahol „a nagypolgár önzésének gyakran lesz kozmopolitai színezete, míg a földbirtokos önzése a szigorúbb hazafiság köntösében jelenik meg”<sup>46</sup>

Nem kevés ironia van például abban is, ahogy az indigó és a gyapotszövetek vámtarifája feletti heves vitában Norbert úr meghunyászkodni kényszerül<sup>47</sup> az ékesszóló Alberttel szemben, aki a narrátor szerint „a gazdasági érdekektől kezdve, melyeket félig ismert, a vámtarifa ügyéig, mi körül sem adatokkal, sem eszmékkal nem bírt [...] nagy sikerrel nyilatkozott” (144). Mintha csak ennek a magatartásnak a parodisztikus leírását olvashatnánk az *Élet és irodalom* 7. fejezetében: „Vannak érett korú férfiak is, kik ekképp okoskodnak: [...] én *brouillirozva* vagyok a mostani korszellemmel, s egymással kölcsönös elégtelenségünk ismeretes. Minek csináljak tehát rossz vért magamnak? Kikerülöm e szellemet, nem tekintek arcára, nem kísérem mozdulatait, nem hallom meg cselekedeteit, nem vizsgálom jellemét, s ha történetesen vele találkoznom, behunyom szememet, mert látni sem akarom.”<sup>48</sup>

Norbert úr az egyedüli a regényben, aki higgadtan és racionálisan közelít a válás kérdéséhez. Ez a fajta józanság éppen fordított eredményre vezethetne, mint nagyapja makacs voltaire-izmusa, amely racionális alapon megkérdőjelezte a Kolostoryak ősiségét (családi ősnarratíváját), és ezzel a bukás útjára vitte a családot. Mindent egybevetve Norbert a korai kapitalizmus derűs, az *haute société* felől nézett oldalát jeleníti meg – de nem olvasható vajon ugyanilyen joggal a Bildungsroman és a polgári színművek örökké nevelni akaró, atyáskodó karakterének paródiájaként is?

Ezt az olvasatot erősíti a regényben, hogy Albert a Norberttel való első találkozás után éppen a polgári színművek világából vett hasonlattal festi le bátyjának a kedélyes, öntudatos bankár figuráját: „Nem vala lényén az a hideg számítás és sivár önzés, melyet képzelődésünk a pénz embereihez szokott kapcsolni. Norbert beillik a derék nagybácsik közé, kik a melodramák- és vígjátékokban főszerepet játszanak” (47). Gyanakodhat az olvasó a közvetlenül az Albert öngyilkosságához vezető

<sup>45</sup> Amint azt Szegedy-Maszák Mihály találóan kifejti, Norbert Lipót „egykor csak szegény könyvvivő volt [...], de amint sikerült felemelkednie, megállapodott, mintegy kiegyezett a fennálló viszonyokkal, és ettől kezdve az eseménytelen folytonosság vált lételemévé.” SZEGEDY-MASZÁK, *Nemes és polgár...*, i. m., 136.

<sup>46</sup> KEMÉNY, *Élet és irodalom*, i. m., 148.

<sup>47</sup> „Az öreg úr nagy szemeket meresztett legyőzőjére; de később csibukja és egy findza kávé mellett a világ hiábavalóságairól elmélkedvén meggondolá, hogy a dicsőség legalább családjában maradt, s ha ő nem, veje a mívelt kereskedő és financier...” (145).

<sup>48</sup> KEMÉNY, *Élet és irodalom*, i. m., 143.

melodramatikus nagyjelenetnél is a Praslin herceg esetéről beszámoló hírlapcikk kapcsán, amely az egyre rövidülő narrátori közlések nélkül akár a színpadra is közvetlenül áttemelhető lenne.<sup>49</sup> A meglehetősen hosszú és teátrális jelenetből most csak Norbert úr már-már parodisztikus végszavát idézzük: „Kedves, jó gyermekem, hadd öleljelek keblemre! A te nemes szívedet a világ érteni és követni nem fogja. Kiváltságképpen, fényes előjogul nyertelek az égtől, hogy megkülönböztetve legyenek a többi atyák felett. Szelíd áldozat, hadd öleljelek keblemre” (218).

Most térhetünk rá Albert tragédiába torkolló házasságára, amely sokrétű poétikai összefüggésbe állítható a fenti szempontokkal is. Az eddigiek alapján könnyen belátható, hogy a fiatalember Norbert Elizával kötött házassága a súlyos önbecsapás jegyében jött létre – nem függetlenül a szintén említett pénzügyi vonatkozásoktól. Emiatt erősen kérdéses, hogy létrejött-e ez a házasság egyáltalán. Ennek megítélésére természetesen nincsenek objektív kritériumaink. A műben mindenesetre katolikus házasságról van szó, és a katolikus kánonjog ismeri a teljes és a részleges színlelés fogalmát is, a házasságkötést mindkét esetben érvénytelennek tekintve (amennyiben ez az egyházi hatóság előtt bizonyításra kerül).<sup>50</sup> Tovább bonyolítja a kérdést, hogy bár Norbert Eliz és Kolostory Albert házasságánál a külső formákat tekintve minden szabályszerűen történt (beleértve a „saját akaratából” kitételt is),<sup>51</sup> ám a performatív beszédaktus *intenciót* tekintve Albert részéről épp a J. L. Austin által említett hipoplütoszi eset valósul meg: „»Csak nyelvem esküdött, eszem nem volt vele«, vagyis nyelvem megesküdött, de szívem (vagy eszem, vagy valami más a színfalak mögött) nem.”<sup>52</sup> A regényben szereplő lánykérési jelenet<sup>53</sup> maga is ilyen „színfalak mögötti” nézőpontból kerül ábrázolásra, azaz mimetikus leírás helyett inkább performatív

<sup>49</sup> Vö. BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 169–225. (A *Kemény-regények drámaiságának és tragikumának néhány lehetséges kérdése kritikatörténeti kontextusban* c. fejezet).

<sup>50</sup> Vö. GÁBOR Elemér, *A házasság színlelése*, Doktori disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Hittudományi Kar, 2011. Ez az egyik központi példája Austin performativitáselméletének is, amely így elméleti fogódzót biztosít a regényben körüljárt problémához is.

<sup>51</sup> E tekintetben tehát nem tehetünk olyan kifogást Eliz és Albert házassága ellen, mint amilyen Mikszáth közel fél évszázaddal később született irányzatos regényének, a *Különös házasságnak* jogi konfliktusát képezi, tudniillik, hogy az egyházjogi feltételek teljesítése megtévesztés, zsarolás és kínvallásra emlékeztető körülmények között ment volna végbe.

<sup>52</sup> John L. AUSTIN, *Tetten ért szavak*, ford. PLÉH Csaba, Bp., Akadémiai, 1990, 35–36.

<sup>53</sup> „E percben Eliza a terembe lép, könnyen, ragyogó arccal, sietve, mintha valami kérése vagy titkolatlan öröme volna; de midőn Kolostoryt, kinek ittlétét nem gyanítja, meglátja, vonalai némi zavart mutatnak, és arcszíne sápatagabbá lesz. Az ifjú éles szemei észreveszik e változást, s mielőtt az apa, kit leánya megjelenése nyugtalanít, szóhoz juthatna, Albert már Eliz előtt van hódító arckifejezésével a szerelemnek és aggodalomnak. – Eliz – mondá csengő hangon s lángoló hévvel –, Elizem! Én atyjától e percben kértem meg az ön kezét... Válasza tagadó volt... legalább önérzetemmel annak kell vennem. Kolostorynak szikrázó, égető szemeire egy könnycsepp vonult; de ez és egész fölindulása nem gátlá, hogy feszült figyelemmel ne kísérhesse a hatást, melyet meglepő nyilatkozata előidéz” (84).



körülírásként értelmezhető<sup>54</sup> – hiszen a narrátor és ezen keresztül az olvasó is végig tudatában van annak, hogy Albert *színjátékot* játszik. A regény fő cselekményszála tehát nyilvánvalóan a performativitas poétikájának többszörösen reflektált értelmezési terében helyezhető el.

Mindez a mi szempontunkból is különös jelentőséggel bír. A regénypoétika ugyanis folyamatosan felhívja a figyelmet a központinak tűnő problematikák, így például az arisztokrata-polgár ellentét és – ezzel szoros összefüggésben – a házasságtematika konstruált, erőteljesen stilizált, gyakran már-már parodisztikus voltára. Ezzel viszont a háttérnek tűnő gazdasági-társadalmi problémák „kemény” tényei rögtön előtérbe kerülnek, és folyamatosan szembesítődnek az úgynevezett „finom” lélektani fejleményekkel. Ez azt eredményezi, hogy az utóbbiak nem ritkán csak az előbbieket elfedő poétikai reprezentációknak, kulturális áttételeknek vagy pusztá stílusbravúroknak tűnnek fel. Mintha végig két „színpad” lenne a regényben: egy gazdasági-társadalmi kényszerekből, megélhetési és vagyonosodási stratégiákból ácsolt, valamint egy klasszikus értelemben vett „irodalmi” színpad szerelmi játszmákkal, magánéleti drámákkal és nem kevés ripacszkodással. (A kettő együtt pedig maga a nagy *Emberi színjáték*). Ugyanakkor az említett gazdasági-társadalmi értelemben vett „színpadot” sem lehet valamiféle monolit ácsolmányoknak tekinteni, amelyen egyszólamú színdarab zajlana.<sup>55</sup> Ahogy a mű címének alapjául szolgáló házasságtematika is már eleve idézőjelben értendő (lásd a fenti okfejtésünket), úgy a különböző gazdaságkritikai megállapításokat is nagyon óvatosan kell kezelnünk: nem tételmondatok, hanem egymással ironikusan szembesített álláspontok alkotják a *Férj és nő* gazdaságkritikai szempontból releváns poétikai szövetét.<sup>56</sup>

A *Férj és nő* címe által is indokolt lenne a női szereplők részletesebb jellemzése, erre azonban a jelen tanulmányban nincs lehetőségünk. Általános megállapítás, hogy az ő helyüket a regényben – a korabeli felfogás szerint – egyrészt a férfiak oldalán, másrészt a vagyoni, társadalmi háttér, a műveltség és a szerelmi élet koordináta-rendszerében érdemes kijelölnünk. Bár Strahlenheim Adérről tudunk talán a legkevesebbet, családi háttere és az esküvőn tanúsított emancipált viselkedése alapján feltételezhetjük, hogy jó parti lehetett volna Albert számára, ha a férfi nem érti félre a jelzéseit.

<sup>54</sup> Vö. FOGARASI György, *Lámpaláz: Terrorizmus, partizánharc, teatralitás = Performatív fordulatok*, szerk. ANTAL Éva, KICSÁK Lóránt, SZÉPLAKY Gerda, Eger, EKF Líceum Kiadó, 2015, 173–198, itt: 176–177.

<sup>55</sup> Erre a mű recepciótörténetében már többen felhívták a figyelmet. Szegedy-Maszák Mihály szerint a polgárosodás tétjeiről is szól a *Férj és nő* – arról, hogy vajon „létrehozható-e a polgári társadalom anélkül, hogy mindaz nyomtalanul eltűnnék, ami nemzeti hagyomány volt”. SZEGEDY-MASZÁK, *Nemes és polgár...*, i. m., 129 skk. Vö. KUNKLI, *A közösségi narratívák...*, i. m., 117–121.

<sup>56</sup> Arra egyébként, hogy Kemény mennyire tudatosan alkalmazza ezt a gazdasági-társadalmi és lélektani motívumokat folyamatosan szembesítő prózapoétikát, más regényeiben is bőven találunk példát. A *Ködképek* 2. fejezetének végén Jenő Eduárd például épp a földek tagosításáról folytatott tárgyalás alatt lobbant szerelemre Stephánia iránt. Az, hogy a hirtelen támadt szenvedély és a remélt házasságból fakadó gazdasági kilátások – ti. hogy Jenő gróf ezen keresztül mégiscsak elérheti a földek tagosítását – között van-e valamilyen lélektani összefüggés, ezúttal implicit marad – Kemény Zsigmondnál aligha lehetetlen egy ilyen jelentőségűteljes „üres hely” a szövegben. KEMÉNY, *Ködképek*, i. m., 36–37.

Norbert Eliz nála biztosabb gazdasági talajon áll, ezért van meg a lehetősége, hogy szerelmi házasságot kössön – csak éppen a megfelelő választáshoz nincs elég ember- és világismerete.<sup>57</sup> Nővére, Poliodora szintén biztos anyagi háttérrel rendelkezik, és nagyobb tapasztalattal is bír, ő azonban a kora és kevésbé vonzó külseje miatt nem jön számításba Albertnél (ezért áll bosszút a Praslin-gyilkosságról szóló hírlapi tudósítás felolvasásával). Iduna a legemancipáltabb női szereplő a regényben, akinek a rendi státusza megkérdőjelezhetetlen, ugyanakkor az ő életnarratívája is törést szenved a nő társadalmi helyzetét, feladatait kijelölő – férfiszempontú – kötelesség-narratíván.<sup>58</sup> A női szereplők mellett említhetjük még – mások mellett – a „vén gúnyos” Szenderyt (221) és a „szépreményű hivatalnok” Terényit (90): az örök cinikusokat, akik jól reprezentálják a rideg, számító, mindent és mindenkit eszköznek tekintő kapitalista logika kíméletlenségét – annak eredeti valláserkölcs tartalma nélkül (vö. Max Weber).

A gazdaságkritikai olvasat jelentőségét mélyíti tovább az a jelenet is, amelyben Norbert úr egy romkastély mellett találkozik a szokott negédességéből kivetközni látzó Iduna grófnővel, hogy – úgymond – a csőd szélére jutott házasság kármentéséről tárgyaljon vele. Miután a felek megegyeznek arról, hogy a büszke Iduna felvállalja Alberthez fűződő nem éppen kényelmes viszonyát a törvény színe előtt is azért, hogy ezzel a törvényes válást elősegítse, a büszke bankár úgy hagyja el a helyszínt, „mint midőn kereskedő-legény korában sok tartozást inkasszált” (188). Ez a sokrétű utalás a pénzbehajtásról a legegyszerűbben talán úgy dekódolható, hogy Norbert úr már sok pénzt fektetett Albert és Eliz házasságába. Emellett szimbolikusan újra felidézi a ket-tős családi őstörténetet a voltaire-iánus Norbert nagypapa és a családfájára oly büszke Kolostory nagypapa párharcáról – csak éppen itt a dús szellem helyett immár a dús pénztárcára kerül a hangsúly, ami akár a polgárosodás két szakaszaként is értelmezhető.

Ebből a szempontból azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az Idunához kötődő egyik legfontosabb jelkép a regényben a *lyukas pénz*. A hajdani félrelépését a bécsi diplomata Viktorral rideg katonaférje azzal torolta meg, hogy a rimaság jelével ékített nyaklánc viselésére kötelezte, amelyet a büszke asszony a férj halála után már dacból is viselt. Ehhez a motívumhoz kapcsolódik a regény utolsó fejezete is, ahol az Albert gyermekével várandós Idunát a saját rokonai – tartozásaik fejében – gyakorlatilag eladják – nem másnak, mint a felkapaszkodó, elvtelen polgárság jeles képviselőjének: Terényinek. A kapitalizmus logikájának gőzhengere itt – ahogy Albert itáliai álmaiban és Max Weber leírásaiban – már mindent maga alá temet, ami *látszólag* nem illeszkedett a pénzvilág szigorú törvényei közé (családi kapcsolatok, szerelem, sőt: férfibecsület).

Az, hogy a regény nem ér véget Albert poétikailag jól megkonstruált öngyilkosságával, önmagában is sokatmondó. Ebből látszik, hogy a regény gazdasági „színpada”

<sup>57</sup> Norbert Lipót mondja ki a felismerést: „...meg valék győződve, hogy egy arisztokratikus születésű ifjú boldogíthatja ugyan a polgárleányt, de egy arisztokratikus érzületű igen ritkán; és az sohasem, ki még emellett éveket töltött a szalonvilágban, magas rangú nőkkel viszonyai voltak és élénk képzelődéssel bír. Albert pedig ezen osztályba tartozék” (172).

<sup>58</sup> Vö. KUNKLI, *A közösségi narratívák...*, i. m., 137–140.

prózapoétikailag legalább olyan jelentős, mint a látványosabb – színpadiasabb – cselekménysor a balul sikerült házasság körül. Összehasonlításképpen vizsgáljuk meg más Kemény-regények zárlatát is.

A *Ködképek*ben a korábbi rögeszméitől megcsömörlött Jenő Eduárd egy pompás lakoma keretében teátrálisan elégeti az összes adósa kötelezvényeit, így óhajtván pontot tenni sok szenvedést okozó múltjára. Ez azonban semmiképpen sem általános, hanem csak szubjektív-egyedi kilépést jelent az ebben a regényben is igen hangsúlyos társadalmi-gazdasági koordináta-rendszerből. Hiszen például Villemont Florestán volt felesége, Cecil kezét ugyanúgy egy – az elbeszélő Várhelyi által – nyárspolgárként jellemzett figura, a tanácsos nyeri el, mint Idunáét Terényi. Másrészt az elbeszélő Várhelyi nyilvánvalóan maga is képtelen az új kapitalista világrend törvényszerűségeinek a megtörésére, így nem marad más számára, mint a keserű cinizmus.

A *rajongók* apokaliptikus regénypoétikájában<sup>59</sup> a szombatos szekta, illetve a körülötte kirobbant konfliktus pusztá eszköze Kassai István rideg kalkulációjában. (Kassai egész vagyona a „*jus ligatum*”-ra, azaz a politikailag motivált birtokelkobzásokra épül.) Unokaöccse, Kassai Elemér halála csak a *collateral damage* ebben a nagyszabású politikai-gazdasági játszmban, ami a tragikum modernebb felfogásához vezet.<sup>60</sup> A regény iróniája, hogy végül maga Kassai István is csak egy feláldozható sakfigurának bizonyul a látszólag mindent a kezében tartó Rákóczi fejedelem tábláján, akinek jó uralkodóként minden erőfeszítése a társadalmi, gazdasági és politikai „súlygyen” fenntartására irányul – mi ez, ha nem a hiperracionális polgári gondolkodás egy újabb történelmileg visszavetített allegóriája?

Kemény polgáralakjai közül talán csak a *Zord idő* Turgovics Miklósa az, aki radikálisan megtapasztalja egy, a kapitalista gazdasági koordináta-rendszeren kívüli, ám nem kevésbé elementáris erejű történelmi erőter működését. Emlékezetes, hogy éppen a budai bíró az, aki egy szörnyű mézárulás után az általa felügyelt várba vezeti a törököt – személyisége meghasonlásával és kedélye elborulásával fizetve ezért –, majd nagyon gyorsan megtörténik Buda és persze az egész Hódoltság korábbi jogrendjének lecserelése (szimbolikus momentum a Boldogasszony német templomának iszlamosítása). Ha a *Zord idő*nek van jelentősége egy gazdaságkritikai olvasat számára, az talán éppen annak belátása, hogy a mai domináns euroatlanti narratíva szerint feltartóztathatatlanok tűnő kapitalista polgárosodás (ennek a gondolatnak a legismertebb ideológusa Francis Fukuyama) a magyar történelmi tapasztalatok tükrében korántsem olyan univerzális, mint amilyennek hirdeti magát – sokkal inkább egy szerencsés történelmi és földrajzi, avagy geopolitikai konstelláció függvénye.

<sup>59</sup> HITES Sándor, *Apokalipszis és történetiség: a végidők nyelve* A *rajongókban* = *A sors kísértései*, i. m., 380–396.

<sup>60</sup> A tragikus pusztulás elbeszélése ilyenkor „nem törli el, legfeljebb – pillanatokra, az ideiglenes vak-ság totális állapotában – beláthatatlanná teszi az időiség mindent újraszemantizáló távlatát.” EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Bp., Korona, 1998, 141.

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS

## Turizmus és nemzetépítés összefüggései Eötvös Károly balatoni utazásaiban

– Tisztelt gazdánk! Le lehet innen a villából menni a vízhez?  
– Le lehet. Mit akar ott?  
– Fürödni.  
– Fürödni?  
[...]  
– Nálunk csak a zsidó fürdik meg a kácsa.<sup>1</sup>

### Bevezetés

A 21. századból visszatekintve gyakori tapasztalat, hogy a Balaton melletti tömeges fürdőturizmus mai képét – olyan, marketingcélokra számtalanszor felhasznált<sup>2</sup> állandó szövszerkezetek által, mint a „magyar tenger”<sup>3</sup> – alapvetőnek tekintjük, és visszavetítjük a múltba, elfelejtvén, hogy a tóban fürdés kulturális gyakorlata egy legfeljebb százharminc éves hagyományra vezethető vissza. Megtévesztő lehet persze, hogy a Balatonról szóló 18–19. századi irodalmi szövegek egynémely darabja kifejezetten „turisztikai” fókuszúnak tűnik – végtére is az első, kifejezetten a Balatonhoz kötődő 1777-es verseskötet a füredi savanyúvíz dicséretéért íródott;<sup>4</sup> Vörösmarty Mihály *A füredi szívhalászat* című beszélya<sup>5</sup> is fürdői környezetben játszódik, és a reformkori lapok tárcarovatai is tele voltak (más fürdőhelyek mellett) a Balaton társadalmi életét tematizáló beszámolókkal.<sup>6</sup> Ezek a szövegek azonban egy szűkebb

<sup>1</sup> EÖTVÖS Károly, *Utazás a Balaton körül*, II., Bp., Révai, 1901 (a továbbiakban: EÖTVÖS 1901/b) 184.

<sup>2</sup> Lásd: SCHLEICHER Veronika, *Helyek és színek. A Balaton-parti települések identitáskeresése a turizmus szolgálatában = Színre vitt helyek*, szerk. FEJŐS Zoltán, Bp., Néprajzi Múzeum, 2011, 101.

<sup>3</sup> A tenger mint toposz Balatonnal kapcsolatos megjelenését számos 19. századi szöveg bemutatása során elemezte: KOVÁCS Krisztina, „magyar tenger” – egy metafora története = *Jer, nézd a Balatont. Reformkori művelődéstörténeti szemináriumok és konferenciák. Badacsony 1999–2002*, szerk. FÁBRI Anna, ÁCS Anna, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007, 7–20. A szókapcsolat eredetéről lásd: RÁ CZ János, *A „magyar tenger” metafora*, Magyar Nyelv, 2013, 4. sz., 448–451.

<sup>4</sup> FEJÉR Antal, *A füredi savanyú víznek hasznáruul ki adott versek, mellyeket nemzeti és vitézleő Fej-ér Antal tekintetes, nemes heves, és külső Szólnok törvényesen egybe kaptoltt megyének Tábla Birája, ... a Füredi Savanyú Víz Forrásánál maga, és másoknak mulatságára múltt 1777-dik Esztendőben Sz. Jakab Havában irtt*, [Balatonfüred], 1777, [4] p.

<sup>5</sup> VÖRÖSMARTY Mihály, *Beszélyei és regéi 1829–1837*, Bp., Franklin-társulat, 1901, 111–146.

<sup>6</sup> A reformkori magyar sajtó Balatonhoz kötődő cikkeit kimerítően ismerteti: ANTALFFY Gyula, *A reformkor Balatonja*, Bp., Panoráma, 1984, főként: 47–78; KOVÁCS Emőke, *A Balaton a 19. század első*

(Balatonfüreden, Keszthelyen és Hévízen létesült) gyógyturizmushoz – savanyúvíz-iváshoz, forrásvízes fürdőzéshez – kapcsolódtak, és a mai értelemben vett üdülés, „strandolás”, azaz közvetlenül a tóvíz kihasználása csupán a század utolsó harmadában indult meg.<sup>7</sup> A déli vasút 1861-es megépülése, amely felgyorsította a déli part infrastrukturális fejlődését, erőteljes hatást gyakorolt a part menti turizmus kialakulására is,<sup>8</sup> ugyanakkor – Kósa László monográfiája alapján – a tó vizében történő fürdés még a 1880-as években is inkább furcsa, idegenkedést kiváltó, mint elterjedt szokás volt a Balaton-melléken.<sup>9</sup>

Dolgozatomban arra a rövid, ám annál fontosabb periódusra szeretném irányítani a figyelmet, amelyben a Balaton melletti széles körű fürdőturizmus első intézményes struktúrái kialakultak: a 19. század utolsó negyedére, az 1875 és 1900 közötti időszakra és annak reprezentatív művére: Eötvös Károly balatoni utazásaira.<sup>10</sup> Ez a szövegcsoport, amely a Balaton irodalmi megjelenítésében majdnem egyedülálló módon<sup>11</sup> – egyéb-

---

felének hírlapirodalmában = *Jer, nézd a Balatont... i. m.* 51–70; Kovács Emőke, *A régi idők Balatonja*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2013, 41–78. A balatonfüredi reformkori fürdőélet társadalomtörténetéhez lásd: KATONA Csaba, *Fürdővendégek Balatonfüreden, különös tekintettel Szabolcs megyére és Nyíregyházára = Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv*, XIV, szerk. Galambos Sándor, Kujbusné Mecsei Éva, Nyíregyháza, 2000, 133–156 és UŐ, *Füred és vendégei. Egy fürdőhely és társadalma az 1840–60-as években*, Korall 3(2002), 7–8. sz., 56–77. A fürdőéletet népszerűsítő, tudtommal egyetlen számot megért 19. századi magyar periodika: *Nayad. Fürdő-album*, első évf., szerkesztik: BALÁZS Sándor, HUSZÁR Imre és RÓZSAÁGI Antal, Pest, Lauffer és Stolp tulajdona, 1863, 152 p.

<sup>7</sup> Dr. PÁLÓS István, *Az üdülőforgalom fejlődése a számok tükrében = Balaton monográfia*, szerk. Dr. TÓTH Kálmán, Bp., Panoráma, 1974, 430; Dr. ZÁKONYI Ferenc, *A balatoni üdülés, üdültetés és idegenforgalom története = Uo.* 486–489; valamint Dr. GERTIG Béla, *A Balaton üdülőkörzet forgalmának néhány gazdaság- földrajzi jellemzője, különös tekintettel a természeti adottságok és a társadalmi-gazdasági szerkezet kapcsolatrendszerének kialakulására = A Balaton és az idegenforgalom*, szerk. Dr. GERTIG Béla, Dr. LEHMANN Antal, Pécs, JPTE, 1985, 47–48.

<sup>8</sup> MOLNÁR György – TAR Ferenc, *Fürdő-kultúra és hajózástörténet*, Keszthely, Balatoni Múzeum, 1988, 5–9.

<sup>9</sup> KÓSA László, *Fürdőélet a Monarchiában*, Bp., Holnap, 1999, 46–52.

<sup>10</sup> EÖTVÖS Károly, *Utazás a Balaton körül*, I. Bp., Révai, 1901, 301 p. (a továbbiakban: Eötvös 1901/a); Eötvös 1901/b; UŐ, *A balatoni utazás vége*, Bp., Révai, 1909, 318 p. (a továbbiakban: Eötvös 1909).

<sup>11</sup> A Balatont nemzeti aspektusból fölülértékelő szövegkorpuszból fontos megemlíteni még Garay János 1848-as verseskönyvét a *Balatoni kagylókat* (GARAY János, *Balatoni kagylók*, Bp., a szerző kiadása, 1848, 62 p. [Hasonmás kiadás, Zöld Kalamáris Bt., 2008]). A kötetet részletesen elemzi: LÁSZLÓ Ferenc, *Garay János: Balatoni kagylókból – egy költeményfüzér a Balaton kultuszának szolgálatában = Jer, nézd a Balatont... i. m.* 71–84. Emellett kiemelhető Jókai Mór egy rövid 1858-as útirajza, „A magyar Tempevölgy” (JÓKAI Mór: *Cikkek és beszédek (1850–1860)*, II., s. a. r. H. Törő Gyöngyi, Bp., Akadémiai, 1968, 54–69), amelynek elmélyült értelmezését lásd: SZAJBÉLY Mihály, *Álom Otthon Államról. A magyar Tempe völgyévé rajzolt Balaton = „Mester Jókai”*. A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2005, 87–104.

ként az Alföld<sup>12</sup> vagy Erdély<sup>13</sup> regionális reprezentációjához képest meglehetősen későn<sup>14</sup> – expliciten a térség nemzetesítését, nemzeti tájjá kanonizálását tűzte ki célul,<sup>15</sup> egyszersmind tükrözte a balatoni turizmus századvégi fejlődésének is. 1875-ben zajlott le az a bizonyos „utazás a Balaton körül”, amelynek során Eötvös barátaival (az erdélyi Gyulai Pállal, Nagy Miklóssal, Salamon Ferencsel, Szilágyi Sándorral és a dunántúli Szentirmay Józseffel) körbejárta a Balatont, és 1900-ban jelent meg ennek az utazásnak az emlékét – némileg töredékes formában – rögzítő kétkötetes mű. Míg Eötvös 1875-ben a fürdőturizmustól majdhogynem érintetlen vidéken kalauzolhatta végig vendégeit, 1900-ban az *Utazás a Balaton körül* két kötete és annál is inkább *A balatoni utazás vége* 1909-es megjelenésekor a tó környéke már egy egészen más kultúra képét mutatta.

Eötvös írásai – tézisem szerint – érzékeltetik az utazás és a mű létrejötte között eltelt negyedszázad változásait, és reflektíven viszonyulnak ezekhez. Miközben céljuk egyfajta nemzeti narratívába ágyazni a Balatont és vidékét, ezzel együtt megteremteni a térség egységes, autonóm (irodalmi) identitását, az időközben kialakult tömegesedő turizmus hatásaival is számot vetnek. Jóllehet a nemzetépítés mint eszme sajátos megjelenése Eötvös Balaton-köteteiben több más aspektusból is megközelíthető,<sup>16</sup> jelen

<sup>12</sup> SÁRKÁNY Oszkár, *A tájesszé változásai a magyar költészetben Petőfigig*, Bp., Kertész József Nyomdája, 1935, 61–84 és Uő, *Magyar tájsszémlélet*, Magyarságtudomány, 1942, 4. sz., 253–258; ALBERT Réka, *Tájak és nemzetek*. Bp., MTA, 1997, 38–58 és Uő, Kísérlet egy esszencialista nemzeti képzet antropológiai megközelítésére. *Korall* 37(2009), 11. sz. 26–40; DREXLER Dóra, *Táj és tájértelmezés*, Bp., Akadémiai, 2010, 176–178.

<sup>13</sup> T. SZABÓ Levente, *Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén* = Uő, *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, Komp-Press, 2008, 13–99 és Uő, „Erdély népei” A tér ideológiai és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban = Uo. 100–193.

<sup>14</sup> A „késői” kanonizáció talán magyarázatra szorul. A Balaton irodalmi reprezentációjának már volt egy jelentős „aranykora” a 18–19. század fordulóján Palóczy Horváth Ádám, Kiss János, Berzsényi Dániel, Kisfaludy Sándor és számos mára kevésbé ismert költő munkái által (erről lásd: SÁRKÁNY, *A magyar tájsszémlélet... i. m.* 53–60; VÖRÖS Imre: *Természetszémlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991, 54–77). Mindazonáltal „nemzeti táj”-ként a fenti okfejtésben és a dolgozat további részében is össznemzeti / népies értelemben vett nemzetiesített térre gondolok, Albert Réka idézett terminológiája alapján (ALBERT, *Tájak és nemzetek... i. m.* 24–25 és 57–58.), amely diskurzus az 1840-es évektől válik meghatározóvá az Alföld és Erdély esetében. Mindehhez képest Eötvös Károly nagy hatású Balaton-kötetei valóban késői fejleménynek tekinthetők.

<sup>15</sup> Mindez tetten érhető már az *Utazás...* első oldalai egyének sokat idézett szöveghelyén: „A Balaton ábránd és költészet, történelem és hagyomány, édes-bus mesék gyűjteménye, különös magyar emberek ősi fészke, büszkeség a múltból s ragyogó reménység a jövőre. Se mérnök, se tudós, se állatbuvár azt igazán felismerni sohase lesz képes. Utazó kell ahhoz, aki egytuttal költő és történetíró [...]” EÖTVÖS 1901/a, 5. Ekképp elemzi az első két kötetet Lukáts János olvasmányos esszéje is: LUKÁTS János, *Egy évszázad – Balatonban elbeszélve. Eötvös Károly: Utazás a Balaton körül* = Uő, *Könyvekről. A magyar próza magánolvasatban*, Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2012, 5–13.

<sup>16</sup> A köteteket más aspektusban elemeztem korábban, lásd: RADNAI Dániel Szabolcs, *A ’Magyar tenger’ helye a nemzeti tájban. Kanonizációs törekvések Eötvös Károly balatoni utazásaiban* [a konferencia előadás tartalmi összefoglalója] = 16. *VMTDK-Rezümékötet*, szerk. CSÁNYI Erzsébet, Újvidék, Vajdasági Magyar Kollégium, 2017, 30–31; Uő, *Kisfaludy Sándor portréja és a nemzeti irodalom képe Eötvös Károly balatoni*

dolgozatban kizárólag a Balaton turizmusképeének szövegbeli megkonstruálására fókuszálok. Elsőként röviden vázoló Eötvös kanonikus irodalomtörténeti pozícióját és ennek hatását műveinek az értelmezésére, majd a Balatonnal kapcsolatos szövegek elemzésének segítségével vonok le következtetéseket a századfordulós fürdőturizmus reprezentációjáról.

### *Eötvös Károly balatoni utazásai*

Eötvös Károly (1842–1916) furcsa, izgalmas alakja a 19. század végi magyar irodalom történetének. A Mikszáth kortársaként tevékenykedő mezőszentgyörgyi születésű jogász, majd képviselő, az *Egyetértés* függetlenségi lap vezércikkírója, az Abbázia Kávéház „Vajda” néven emlegetett örök adomázója és tarokkmestere, a tiszaezlári vérvádban perbe fogott zsidók védőügyvédje – noha már az 1870-es években is írt és jelentetett meg szépirodalmi írásokat – majdnem hatvanadik életévét is betöltve, 1899-ben fogott „összes művei” megírásához. Tekintve, hogy a huszonnégy kötetre terjedő kései irodalmi termésével és hatalmas volumenű publicisztikai munkásságával foglalkozó szakirodalom viszonylag csekély<sup>17</sup> (a róla szóló, egyébként kifejezetten informatív monográfia mindössze negyvenhét oldal),<sup>18</sup> és a 21. századi diskurzusban sem nyert megújulást életművének az értelmezése, irodalomtörténeti helye egységesen körvonalazható.

Többnyire nagy emlékezőként, főként a dunántúli (Balaton-vidéki, bakonyi) nemesi családok életéből merítő, anekdotákból soha ki nem fogyó krónikásként beszélnek róla, ki „a 48-as hősi nemzedék kis és nagy tetteit gyűjti szorgalmasan egy fél életen át, hogy azután írásban is megmentse az utókor számára.”<sup>19</sup> Megrögzött nosztalgizáló, a régi nemesi, táblabírói világ „aetas aurea”-jának őrzője,<sup>20</sup> aki szinte már-már anakronisztikus, „soviniszta” hittel és szeretettel viszonyul nemzetéhez,<sup>21</sup> kinek nemesi-nemzeti

---

*utazásaiban = Szakkollégiumi füzetek, 5, szerk. BÍRÓ Gyöngyvér, Szeged, Móra Ferenc Szakkollégium, 2018, 51–63.*

<sup>17</sup> Eötvös publicisztikáiból, kortársi recepciójából és későbbi, 20. századi értelmezéseiből válogat a következő kötet: *Eötvös Károly 1842–1916*, szerk. ALEXA Károly, Veszprém, Vár Ucca Tizenhét, 1996, 1 sz., 246 p. Az irodalomtudományi diskurzus érdektelensége ellenére Eötvös munkássága jól kutatható. Folyóiratokban és kötetekben megjelent műveinek, valamint 1986-ig terjedő recepciójának bibliográfiája elérhető az interneten is, lásd: TÓTH Jánosné, *Eötvös Károly bibliográfia*, szerk. MADARÁSNÉ SZAKMÁRY Katalin, Veszprém, Veszprém Megyei Bibliográfiák, 1987, 329 p., <http://mek.oszk.hu/00000/00009/html/index.htm> HTML-szerkesztés: SZABOLCSI József (utolsó megtekintés: 2017. november 4.)

<sup>18</sup> HERCZEGH Matild, *Eötvös. Károly*, Bp., [magánkiadás], 1928, 47 p.

<sup>19</sup> GERGELY Gergely, *Eötvös Károly = A magyar irodalom története 1849-1905*, főszerk. SÓTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965, 923.

<sup>20</sup> NÉMETH G. Béla, *Egy vidékies „aetas aurea” múzeumának őre: Eötvös Károly = Uő, Századutóról, századelőről*, Bp., Magvető, 1985, 203.

<sup>21</sup> HERCZEGH, *Eötvös... i. m.* 35.

liberalizmusában<sup>22</sup> összeegyeztethető volt Kossuth és Deák feltétlen szeretete,<sup>23</sup> és aki számára „[...] csak a magyar ember tökéletes ember. Persze [...] elsősorban a mezőszentgyörgyi, Balaton-felvidéki, kivált, ha kálvinista, s persze, ha aranybullás nemes”<sup>24</sup> Irodalmi munkásságát rendszerint közéleti tevékenységéhez kötik: néhány év alatt született, belső fejlődést és bármiféle (formai, tartalmi) irányt nélkülöző életművének<sup>25</sup> majdnem teljes egésze emlékező próza, amely az asszociatív alapú műfajok (anekdota, szokásrajz, eseménykrónika, zsánerkép stb.) régre visszanyúló hagyományát folytatja.<sup>26</sup> Ezek között, úgymond a „műfajnélküliségben”<sup>27</sup> helyezkedik el életműve, amely egyben a „népnemzeti iskola” egyik utolsó kései gyümölcse.<sup>28</sup> Irodalmi értékét pont ebben határozzák meg: az orális epikai műfajaihoz való kötődésében, prózája könnyed élőbeszédszerűségében, továbbá emlékezésének megengedő, néhol melankolikus, önironikus, de semmiképp sem gúnyolódó humorában, amely kortársához, Mikszáthhoz közelíti.<sup>29</sup>

A recepció ismertetése tovább is folytatható lenne, elég azonban arra felfigyelni, hogy irodalomtörténeti pozicionálásának néhány reprezentatív szövege alapján egy egységesnek tetsző, megoldatlan kérdések nélküli, komplett Eötvös Károly lép elé.<sup>30</sup> Kétség a szakirodalomban legfeljebb a tekintetben van, hogy Eötvös fent is említett paradox *nemesi liberalizmusa* vajon okozott-e belső disszonanciát az írónak, és hogy ez vajon mennyire érhető tetten a műveiben. Németh G. Béla mellett érvel, hogy Eötvös „történelem előtti”, naivan magabiztos, differenciálatlan, analízist nélkülöző

<sup>22</sup> NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 204–205.

<sup>23</sup> GERGELY, *Eötvös Károly... i. m.* 925.

<sup>24</sup> NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 214.

<sup>25</sup> GERGELY, *Eötvös Károly... i. m.* 924.

<sup>26</sup> NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 212.

<sup>27</sup> RUBINYI MÓZES, *Eötvös Károly = Uő, Emlékezések és tanulmányok*, Bp., Gondolat, 1962, 162–163.

<sup>28</sup> GERGELY, *Eötvös Károly... i. m.* 924.

<sup>29</sup> SZALAY KÁROLY, *Humor és satíra Mikszáth korában*, Bp., Magvető, 1977, 542–554.

<sup>30</sup> A szakirodalom e helyütt felvonultatott szövegeinek az egyoldalúsága magyarázható a kritikai munkák születésének kontextusával is. Míg Herczegh Matild 1928-as „monográfiája” tulajdonképpen egy puszta életrajzi bemutatás Eötvös műveinek formai és tartalmi ismertetésével, illetve Szalay Károly 1977-es könyvfejezete speciálisan Eötvös humorával (írásmódjával, stílusával) foglalkozik, Rubinyi Mózés (1962), Gergely Gergely (1965) és Németh G. Béla (1985) dolgozata kifejezetten egy irányba mutat. Jelesül – a két évtizedes időbeli eltéréstől függetlenül – mind a három szöveg a marxista irodalomszemlélet „progresszió-centrikus” diskurzusában született meg, így gondolatmeneteik látens elvárása a „haladó” társadalmi fejlődéssel kapcsolatos reflexiók számonkérése a szerzői életművön. Nem véletlen tehát, hogy ezek a szövegek Eötvös Károly munkássága kapcsán megkétszerezte, a régi rendi Magyarország iránti nosztalgia visszágairól, s a szabadelvű gondolkodás és a konzervatív társadalomkritika feloldhatatlan konfliktusáról írnak. (Annak ellenére, hogy mindezek nem specifikusan Eötvös Károlyra, hanem magára a korszak politikai gondolkodására jellemző szimptomák.) Ehhez kapcsolódik az is, hogy értékelendő momentumait (stílusát, nyelvét, elbeszélő tehetségét stb.), kimondva, kimondatlanul a nagyobb volumenű (és persze a marxizáló értelmezések számára „haladóbb”) Mikszáth Kálmánhoz való hasonlatosságában jelölik meg. A recepciónak erre a fajta sugalmazottságára Takáts József hívta fel a figyelmemet, amelyért hálával tartozom.



gondolkodásában mit sem számítanak az önellentmondások,<sup>31</sup> Rubinyi Mózes ezzel szemben így ír: „Az írásban a feudális múlt rajongó mesemondója, a politikában a liberális eszmék elszánt bajnoka. Ez a kép összeférhetlenséget mutat, két ellentétes világ ütközött meg benne, sokszor tragikus, sokszor komikus keretek között. Ez az ellentét erkölcsi világgépét is megingatta, és etikai kérdésekben ingadozóvá tette.”<sup>32</sup> Dolgozatomnak nem célja az Eötvös-œuvre komplett újakanonizálása,<sup>33</sup> de jól érzékelhető, hogy a fenti tömör jellemzés milyen mértékben egysíkú és homogenizáló, és ehhez képest mennyivel sokrétűbb életműről van szó. Eötvös Károly újraértékelését, az erről való gondolkodást, ahogy Praznovszky Mihály írja, nehezíti, hogy rengeteg történelmi ismeret szükségeltetik (Mikszáth Kálmánhoz hasonlóan) az 1860-as évek végétől folyamatosan publikáló, egyszersmind jogészként működő, majd az 1870-es évektől 1910-ig képviselőként, aktív politikusként tevékenykedő, rengeteg kapcsolattal rendelkező közéleti ember életének átfogó megismeréséhez.<sup>34</sup> S ennek a pályának csupán egy része az a huszonnégy kötetből álló, már eredendően „életműkiadásnak” indult irodalmi termés, amely csak néhány karakterisztikus vonásával van jelen az irodalomtörténetben.<sup>35</sup>

Eötvös Károly programszerű irodalmi működésének első és talán legsikeresebb darabja az *Utazás a Balaton körül* című kétkötetes munka, amelynek néhány része már korábban, az 1880-as években megjelent különböző újságokban.<sup>36</sup> 1899–1900-ban a *Gróf Károlyi Gábor följegyzései* című regényes életrajzzal együtt több lap (*Egyetértés*, *Nagyváradai Napló*) folytatásokban kezdte közölni, végül pedig Révai kiadásában 1900-ban kötet formájában is megjelent. „Egy hosszú kiadói pálya végén – írja Révay Mór János 1920-ban – megállapíthatom, hogy Magyarországon könyvnek akkora hatása magára az irodalomra és az irodalom művelőire még nem volt, mint ennek a munkának.”<sup>37</sup> Ami piaci sikerrel is párosult: „[...] Eötvös Károly könyvtárusi sikere is [...], mondhatni fenomenális volt. Munkáinak első sorozatában megjelent kötetei átlag 18–20,000 példányban keltek el [...]” – írja a könyvkiadó, ám „[a] milyen gyorsan felkapta [...] a magyar közönség, épp olyan hirtelen meg is szűnt az iránta való

<sup>31</sup> NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 215.

<sup>32</sup> RUBINYI, *Eötvös... i. m.* 159.

<sup>33</sup> „[...] nem Eötvös lesz az első magyar író, közgondolkodó, akinek helyét, szerepét, éppen az árnyaltabb megítélése érdekében, újra kell gondolnunk a dualizmus Magyarországon” – írta Praznovszky Mihály 1996-ban. PRAZNOVSZKY Mihály, *A dunántúli táj mint művészeti élmény és történelmi emlék Eötvös Károly életművében* = *Uő, Tájirodalom*, Veszprém, Vár Ucca Tizenhét Könyvek, 1996, 151.

<sup>34</sup> PRAZNOVSZKY, *A dunántúli táj... i. m.* 151–152.

<sup>35</sup> Az „újabb” szakirodalomból kiemelném Csűrös Miklós dolgozatát, amely árnyaltan, több szempontból próbálja Eötvös munkásságát történelmi, tudományos és esztétikai kontextusba helyezni. Lásd: CSÜRÖS Miklós, *Eötvös Károly művészeti és irodalmi nézeteiről. Szemelvények és kommentárok* = *Uő, Költők, írók, mitológiaiák*, Miskolc, Felsőmagyarország, 2004, 64–75.

<sup>36</sup> PRAZNOVSZKY, *A dunántúli táj... i. m.* 152.

<sup>37</sup> RÉVAY Mór János, *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai II.*, Bp., Révai, 1920, 87.

érdeklődés”.<sup>38</sup> Ebből adódik, hogy mire a 1875-ös tulajdonképpeni balatoni utazás történetét befejező mű, *A balatoni utazás vége* 1909-ben, éppen Eötvös Károly politikai pályájának végső hullámvölgyében<sup>39</sup> megjelenik, addigra az *Utazás...* már hetedik kiadásánál tart, így késői folytatása érthetően nem érhetett el számottevő sikert (csak később, 1930-ban lett első ízben új kiadása).<sup>40</sup>

A folytatásokban íródott,<sup>41</sup> műfaji értelemben vegyes tartalmú (adomát, novelisztikus betéteket, leíró jellegű rajzolatokat egyaránt tartalmazó) *Utazás a Balaton körül* és *A balatoni utazás vége* című műveket fogom tehát a következőkben a balatoni fürdőturizmus több szempontú megközelítéséhez elemezni. Azért kezelem egységes alkotásként a két művet, mert noha részleteik időben nagyon távol születtek egymástól, és könyvformátumú közlésük között is eltelt kilenc év, mégis ugyanazon fragmentált történetet, ugyanazt a sokszorosan megszakított cselekményszálát folytatja 1909-ben Eötvös, amelyhez majd’ tíz évvel korábban hozzákezdett. A narratív kapcsolaton túl – és dolgozatom szempontjából ez a döntőbb – a két szövegcsoporthoz egyazon probléma: a Balaton és vidéke „felfedezése”, bemutatása köré szerveződik. A Dunántúl- és Balaton-tematika egyébként Eötvös számos művében megjelenik,<sup>42</sup> e kettő azonban meglátásom szerint célzottan egyetlen (lazán szervezett) koncepció része. Lássuk hát, miként látta a fejlődésnek induló balatoni turizmust az alkotás, amely a századforduló küszöbén megszületvén – addigi szinte zavarba ejtő egyedüliségével és későbbi kivülállásával – a balatoni irodalom reprezentatív szövege lett, és amelyről Illyés Gyula (maga is balatoni szerzőként) még 1963-ban is azt írja: „Eötvös Károly háromkötetes nagy műve mindmáig az *egyetlen* szépírói ábrázolás a Balatonról.”<sup>43</sup> [Kiemelés – R. D. Sz.]

### *Turizmus és nemzetépítés összefüggései a balatoni utazásokban*

A balatoni térség (az északi és déli partvidék egyaránt), mint a bevezetőben kitértem rá, jelentős kulturális változásokon ment keresztül az 1870-es évek vége és a századforduló között, amelyben jelentős szerepe volt a fürdőturizmusnak. Mindkét partnak szinte

<sup>38</sup> Uo. 97.

<sup>39</sup> 1909-ben a „választáson ismét Budapest VII. kerületének jelöltje, de most nem jut mandátumhoz. [...]” 1910-ben „[b]elépett a Nemzeti Munkapártba, amely Khuen-Héderváry miniszterelnökségével a Deák-politika újjászervezését célozta. Ez a politikai páfordulás végleg népszerűtlenné tette. Az Erzsébetvárosban ismét jelölték, de megbukott a választáson. Ezzel eltűnt a politika és a közélet színteréről” TÓTH, *Eötvös... i. m.* 30. Lásd még: HERCZEGH, *Eötvös... i. m.* 13–14.

<sup>40</sup> TÓTH, *Eötvös... i. m.* 52.

<sup>41</sup> RÉVAY, *Írók, könyvek... i. m.* 94–95.

<sup>42</sup> Például: *Deák Ferenc és családja* I–II. (1905), *A Bakony* I–II. (1909).

<sup>43</sup> Illyés egyébként, felütése ellenére, csöppet sem kultikus hangnemben írja mindezt. A szöveg így folytatódik: „Nagy fogyatékosága épp az, hogy szépírói” ILLYÉS Gyula, *Új úton a Balaton körül = Eötvös Károly 1842–1916... i. m.* 139.

mindegyik nagyobb településén létesült fürdőegyesület,<sup>44</sup> nem is beszélve a balatoni turizmust népszerűsíteni célzó egyletek<sup>45</sup> ekkori létrejöttétől. Emellett – mint a térség regionális önképét nagymértékben formáló társadalmi feltételek – megjelentek az első Balaton-vidéki periodikák,<sup>46</sup> és az 1890-es évtizedben a híres földrajztudós, Lóczy Lajos vezette Magyar Földrajzi Társaság Balaton Bizottságának munkája nyomán megindult a Balaton tudományos felfedezése is.<sup>47</sup> Az eleinte vízrajzi, földtani, biológiai, éghajlati stb. majd idővel néprajzi, társadalmi és kulturális vizsgálódásokat is magába olvasztó, számtalan kutatót mozgósító munka eredményei több mint tíz kötetben jelentek meg 1897 és 1918 között *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei* címen. A fürdő kultúra ekkoriban kezdett tömegessé válni; Füred, Keszthely és Hévíz mellett több északi és déli parti településen nyílt hideg vizű fürdő, exponenciálisan nőtt az évente érkező fürdővendégek aránya, valamint a Balaton melletti szálláshelyek és szórakozási lehetőségek száma is.<sup>48</sup> Míg a reformkor és a századközep kulturális (és egyben turisztikai) „innovációi” – az 1817 és 1819 közötti keszthelyi helikoni ünnepségek,<sup>49</sup> az Anna-bálok 1825-től és a magyar nyelvű színház (1831)<sup>50</sup> megszervezése Füreden, valamint a Kisfaludy Gőzös beindítása 1846-ban<sup>51</sup> stb. – csupán egy-egy

<sup>44</sup> Lásd: DR. BOLEMANN István, *A balatonparti fürdők és üdülőhelyek leírása* [A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei, III., A Balaton környékének társadalmi és embertani földraja, IV. rész], Bp., Balaton Bizottság, 1900, 78 p.; *A Balaton összes fürdő és üdülőhelyeinek leírása*, kiadják: KARDOS Ignác és SIMALYA V. Ferenc, Kaposvár, 1907, 234 p.

<sup>45</sup> *Balatoni Egylet*, Balatonfüred, 1882; *Balatoni Múzeum Egyesület*, Keszthely, 1897; *Balaton Szövetség*, Siófok, 1904. A *Balatoni Egylet* korai éveinek működéséről számol be Sziklay János kis könyve (SZIKLAY János, *Mit csinált a régi Balaton-egylet? Adatok a Balaton-vidék történetéhez*, Veszprém, Fodor Ferenc Könyvnyomdája, 1935, 87 p.); a Balatoni Múzeum Egyesülethez lásd a mai Balatoni Múzeum honlapján található ismertetést: <https://www.balatonimuzeum.hu/rolunk/tortenetunk> (utolsó megtekintés: 2017. október 30.), a *Balaton Szövetség*hez pedig a szervezet honlapját: <http://www.balatoniszovetseg.hu/> (utolsó megtekintés: 2017. október 30.).

<sup>46</sup> *Balatoni Hírlap*, Veszprém, 1898–1899; *Balatonvidék*, Keszthely, 1900–1917; *Balatoni Múzeumi Füzetek*, Keszthely, 1903–1948. Vö. DR. PÁLOS, *Az üdülőforgalom... i. m.* 430.

<sup>47</sup> Lásd: LÓCZY Lajos, *A balatoni tudományos kutatásokról*, Földrajzi Közlemények, 1896, 9–10. sz., 284–289. A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, NEMERKÉNYI Antal vezetésével. <http://mek.oszk.hu/05300/05389/pdf/> (utolsó megtekintés: 2017. október 30.)

<sup>48</sup> MOLNÁR–TAR, *Fürdő kultúra... i. m.* 5–9.

<sup>49</sup> Lásd: CSÉBY Géza [1997]: *A Keszthelyi Helikoni Ünnepségek rövid története 1817–1819-ig*, <http://www.csebygeza.hu/esszek/index.html> (utolsó megtekintés: 2017. október 30.) Festetics György keszthelyi kultúraszervező tevékenységének, irodalmi kapcsolatainak és művelődéstörténeti szerepének Cséby Géza nemrégiben doktori értekezést is szentelt. Uő, *Gróf Festetics György helye a magyar művelődéstörténetben, különös tekintettel a Minerva könyvsorozatra és a Helikoni Ünnepségekre*, doktori értekezés [kézirat], Szeged, SZTE BTK IDI, 2013, 304 p., <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2060/1/Cseby%20Geza%20Grof%20Festetics%20Gyorgy%20helye%20a%20magyar%20muvelodestortenetben1.pdf> (utolsó megtekintés: 2018. 04. 01.) főként: 174–245.

<sup>50</sup> Lásd: KŐHEGYI Mihály, *Adatok a Kisfaludy Sándor alapította balatonfüredi színház történetéhez = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 9, Veszprém, 1970, 95–102.

<sup>51</sup> Lásd: GR. SZÉCHENYI István, *Balatoni gőzhajózás*, Pest, Trattner–Károlyi, 1846, 34 p. [Hasonmás kiadás, gond. SEBESTYÉN Lajos, 1983.]

privilegizált településhez (és „mecénáshoz”) kötődtek, és ennek megfelelően hamar elsikkadtak,<sup>52</sup> addig a századvég fejleményei a Balaton arculatát globálisan érintették. Míg Szerelmey Miklós, litográfus 1846-as *Balaton Album*ában<sup>53</sup> és Horváth Bálint az első balatoni útikönyv<sup>54</sup> szerzőjeként csupán Füred, Tihany és Keszthely turisztikai látványosságairól tud beszámolni, a századvégi hasonló kiadványok már sokkal kiterjedtebb, intézményesülésnek indult idegenforgalmi kultúrát mutatnak be.<sup>55</sup> Dr. Bolemann István, a Balaton Bizottság említett könyvsorozatának harmadik kötetében (4. rész, 1900) összesen húsz fürdőtelepet ismertet,<sup>56</sup> az 1907-ben Kaposváron kiadott *A Balaton összes fürdő és üdülő helyeinek leírása* című könyvecske<sup>57</sup> pedig már harminchárom település üdülőjét igyekszik eladhatóvá tenni.

Joggal merülhet fel tehát a kérdés egy 1900-ban megjelent, Balatonnal foglalkozó könyv kapcsán – legyen az bár a tényirodalom és a fikció határán lebegő alkotás –, hogy miként viszonyul a Balaton mentén kialakult, tömegesedő turizmushoz. A bemutatott táj egyes részeinek ismertetésekor vajon közvetetten turisztikai úti célokat is reklámoz, illetve a táj nemzetiesítésének stratégiája során turisztikai szempontokat is felhasznál? Ha pedig igen, milyen módon teszi mindezt?

<sup>52</sup> A gróf Széchenyi István felhívására szerveződött Balatoni Gőzhajózási Társaság és az 1846-ban útjára indult Kisfaludy Gőzös például egy bő évtized alatt a csőd szélére jutott. „A hajót a szabadságharc alatti csapatszállításokon kívül szinte sosem töltötték meg kellőképpen az utasok, s az uszályok vontatása sem hozta meg a várt hasznot. A vállalat éppen hogy csak vegetált, s 1872-ig nem is készült újabb gőzös a Balatonra. A bajok gyökerei máig aktuálisak: a piac igényeit figyelmen kívül hagyva nem a megfelelő méretű és típusú hajót építették meg, és hiányoztak a megfelelő minőségű kikötők is” MOLNÁR-TAR, *Fürdőkkultúra... i. m.* 16.

<sup>53</sup> SZERELMEY Miklós, *Balaton albuma. Emlék Füred s környékéről*, Pest, Edelmann Károly tulajdona, 1851<sup>2</sup>, 32 p. [Hasonmás kiadás, 1983, gond. SEBESTYÉN Lajos.]

<sup>54</sup> Horváth Bálint, noha csupán Balatonfüred fürdőjét (vizének összetételét, árait, szórakozásai lehetőségeit stb.) és a közeli látványosságokat ismerteti részletesen, általános földleírás szempontból (elhelyezkedés, lélekszám, vallások és nemzetiségek aránya) sorra vesz jó pár Balaton-melléki települést. Lásd: HORVÁTH Bálint, *A füredi-savanyúvíz 's Balaton' környéke. Kézi-könyvül a' savanyúvízi, 's balatongőzősi minden karu, 's rendü tisztas vendégeknek*, Magyaróvár, 1848, 72–115.

<sup>55</sup> Schleicher Veronika hatalmas anyagot feldolgozó doktori értekezésében – a turizmusfejlődés statisztikai mutatói mellett több szempontot figyelembe véve – hat szakaszra osztja a balatoni térség társadalomtörténeti fejlődését, ezek: 1. 1822–1861, 2. 1961–1909, 3. 1909–1920, 4. 1920–1944, 5. 1944–1948, 6. 1948–1960. Az általam is érintett, 1861 és 1909 közötti időszak részletes jellemzését lásd: SCHLEICHER Veronika, *Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében (Óslakosok, fürdővendégek, nyaralók)*, doktori disszertáció [kézirat], Bp., ELTE BTK TDI, 2014, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/schleicherveronika/diss.pdf> (utolsó megtekintés: 2018. 04. 01.), 53–60.

<sup>56</sup> Az említett fürdőtelepek: Keszthely, Meszes-Györök, Badacsony, Rév-Fülöp, Szepezd, Balaton-Füred (Zala); Almádi, Kenese, Siófok (Veszprém); Zamárdi, Balaton-Földvár, Szárszó, Falu-Szemes, Lelle, Boglár, Fonyód, Balaton-Keresztur, Balaton-Berény (Somogy), valamint a hévízi ásványvízű forrás. DR. BOLEMAN, *A balatonparti... i. m.* 56.

<sup>57</sup> *A Balaton... i. m.* 1. A fenti összeállításhoz képest a sor a következőkkel kiegészül ki: Szántód, Balaton-Világos, Aliga, Alsó-Örs, Lovas, Paloznak, Kövesd, Csopak, Arács, Tihany, Aszófő, Balaton-Udvari, Akali, Zanka. [E két lábjegyzetben a települések korabeli nevét és az idézett kiadványokban szereplő helyesírását vettem át – R. D. Sz.]

Miként a szakirodalom egyes szerzői szerint Eötvös Károly világképében paradox módon fért meg a liberális eszmék hite és a nemesi Magyarország iránt érzett anakronisztikus nosztalgia,<sup>58</sup> azonképpen a Balaton mint turisztikai célpont interpretációjában is ellentmondásos hozzáállás tapasztalható az *Utazás a Balaton körül* és *A balatoni utazás vége* című művekben. Noha a szöveg explicit célja, hogy a Balatont és vidékét (nevezetességeit, szépségeit, történelmét) minél többen megismerjék, és ennek kapcsán az itt-ott egy-egy település jövőjéről elmélkedve a fürdőéletre is kitér,<sup>59</sup> általánosságban elmondható, hogy a három kötet legjellemzőbb (egyben legmulattatóbb) részei azok a fejtegetések, amikor a mű önéletrajzi elbeszélője a modern civilizáció és tudomány okozta társadalmi jelenségekről mondja el, hol szelíd iróniával, hol jobban nekitüzesedve, többnyire lesújtó véleményét. Így a balatoni utazás történetébe szöve negatív fényben tűnik fel a modern közlekedés,<sup>60</sup> a profitorientált szőlőgazdálkodás<sup>61</sup> vagy a nyugati iszapgyógyítás,<sup>62</sup> és oly sok minden egyéb. Persze nemcsak a modernizációt kárhoztatja nagy kedvvel: lázas tévhitrombolásában ugyancsak bolondériaként tekint a babonás, naiv néphithez kapcsolódó turistalátványosságok Balatonnal kapcsolatos példáira is – a balatoni kecskekörmökre, a remetelakokra és a tihanyi visszhangra, amely természetesen csak deákul és magyarul tud.<sup>63</sup>

A modernizáció jelenségei között a fürdőturizmus is komoly szerepet kap. Az *Utazás...* két kötetének talán legszórakoztatóbb részlete a léha és háládatlan

<sup>58</sup> Lásd: NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 215.

<sup>59</sup> „Kopár helyek ma, gyönyörű pihenők és messzelátók villatelepe majd a közeljövőben. Tündértanya lesz még Tihany nemsokára.” Balatonföldvárrol: „Ma legszebb és legnagyobb fürdőtelepe a Balaton somogyi partjának.

Igazán jó helyre alapították.

Tihany két nagy tóvá választja el a Balatont. Füred, Csopak, Alsó-Örs, Almádi, Kenese és Siófok nyaralói csak az egyik tavat látják, Tihanyon túl nem repülhet tekintetük. Így vannak a nyugati tó nyaralói is. Őelölük meg a Veszprém megyei Balatont zárja el Tihany. Csak a balaton-földvári fürdőtelep vidám lakói látják mind a két Balatont.

Szerencsés múltja, virágzó jelene, ragyogó jövője van Balaton-Földvárnak” Eötvös 1901/b, 62–63.

„Csak fedezzék föl egyszer. Tisztítsátok ki Meszes-Győröknél a Balaton partját, söpörjete el a parti vízből nádat, követ: ez lesz a Balatonnak legelső fürdőtelepe” Uo. 86.

<sup>60</sup> Eötvös 1901/a, 100–103 és Eötvös 1909, 135–136.

<sup>61</sup> Eötvös 1901/b, 125–126.

<sup>62</sup> Eötvös 1909, 246–252.

<sup>63</sup> Eötvös 1901/a, 289–298. Érzékletesen világítja meg Eötvösnek a turizmushoz való viszonyát, hogy míg önmagában, kortársi jelenségként, turistanyilvánosságként beszél a tihanyi visszhangról, addig relativizálja jelentőségét – „[...] nincs benne semmi különös. Építs akárhol akkora falat, nem kerül több pénzbe, csak száz forintba, s megvan a magad tihanyi visszhangja” –, ám ahogy Csokonai Vitéz Mihály kapcsán, *A tihanyi Echóhoz* c. vers kontextusában tér rá vissza, rögvest misztikus patinát kap. „A költő nem ily száraz, hétköznapi szürke lélekkel nézi azt a természetes tüneményt. [...] Minő dal az, amely ott csendült meg az ő nagy lelkében!” Uo. 291–292. Lásd még: Eötvös 1909, 154–156.

fürdőorvosok jellemzése;<sup>64</sup> Balatonfüred kapcsán pedig így mutatja be a beszélő fürdőéletet megmértelyező etnikai, rangbeli, pártállásbeli megkülönböztetéseket:

Balaton-Földvár főrendi fürdő, Siófok zsidó fürdő, Almádi polgári fürdő, Kenese hivatalnokfürdő, Balaton-Füred hol papi, hol zsidó fürdő, Badacsony nemesi fürdő, Keszthely vegyes fürdő. És így tovább.

Mi ennek az oka?

Bizonyosan a Balaton vize. Sokan vannak, akik azt hiszik, hogy ez a víz különbséget keres is, talál is, tesz is a különböző rendű, rangú, osztályú és felekezetű emberek bőre között.

Ezer szélrohama van a levegőnek, ezer hullámcsapása a Balaton vizének.

Egyik hullám főrendi, másik hullám polgári hullám. Egyik hullám keresztény, másik hullám zsidó hullám. Meg lehet ám ezt ismerni biztosan. Miről? A manó tudja. Csak az a bizonyos, hogy Balaton-Földvár felé nem megy zsidó hullám, Siófok felé pedig nem megy keresztény hullám.

Ilyen a balatoni szél is. Ilyen a balatoni napfény is.

Szakemberek azt mondják, hogy ilyen a tenger vize és szele és napfénye is. Csakhogy az idegen nemzetek hercegei, bárói és nemesei tökfilkók. Ők a tengernek ezt a természetét fel nem ismerik. A cambridge-i hercegek és Montmorency grófok például annyira dőrék, hogy ők képesek még Lewi bankárral s még Hugmayer sütővel is egy tengerben fürödni.

A magyarok finomabb bőre ezt meg nem engedheti.

Be kell azonban ismerni, hogy orvosaink meglehetősen tudatlanok. Ők például nemigen törődnek azzal, hogy a hurut, csúsz, köszvény, vérszegénység, angol kór, idegesség keresztény vallású vagy zsidó vallású, főnemesi vagy közpolgári betegség-e. Nyilván nagy könnyelműség ez. Ők e betegségek ellen derűre-borura csak a Balatont rendelik általában, ahelyett hogy határozottan megmondanák: melyik betegség ellen melyik felekezetű vagy rangú hullám és napfény használ leginkább.

Hogy a muzsikusz cigány ott a balatoni fürdőn mind nevetlen, s hogy hegedűjén csak egyféle húrt használ, s dalát egyenlően húzza, s a különböző rangú és felekezetű húrok, dalok és pénzék közt éppen nem tiszteli a különbséget: ezen már meg sem ütöközünk. Vad művésztől, tanulatlan embertől, fekete cigánytól nem is lehet egyebet várni.

Ilyen hátrányok még nagymértékben nehezítik a Balaton fölvirágzását.

Készül azonban törvényjavaslat, mely az efféle bajokon segíteni fog. Eszerint a határos vármegyék felosztják majd a Balatont rend, rang, osztály és felekezet szerint, s a vízbeli határokat kikarózzák. Örménynek, unitáriusnak csak lábmosó víz jut, mert ők kevesen vannak. A zsidókat beszorítják az akaratyai és a gamászai öbölbe Siófokig. Parasztnak adják az iszapos részeket, neki az is jó. Kishivatalnok és munkásember számára átengedik a nádasokat, kuruttyoljanak ott a békákkal. A java színvize lesz a főrendeké és nemeseké és a papoké. Valamelyes részt átengednek a katonaság számára.

Így lesz majd nagy és boldog, hatalmas, mivelte és gazdag a társadalom.

Baj lesz ugyan, hogy az isten napja egyenlően süt ezentul is mindenkire, de ezen már nemigen lehet törvényhozásnak segíteni. Ez ellen a segítséget a magán tevékenységnek kell átengedni. A finomabb izlésűek kesztyűt huznak majd a fejükre, hogy a fejüket legalább az a napsugár ne érje, mely a parasztra, iparosra, zsidóra és munkásosztályra is egyaránt ragyog.<sup>65</sup>

Ugyanakkor a szövegben megnyilatkozó beszélőnek más problémája is van a fürdőélettel: történelmi okfejtésében részletezi, hogy a fürdés kulturális gyakorlata nem

<sup>64</sup> Eötvös 1901/a, 70–72.

<sup>65</sup> Eötvös 1901/b, 63–65.

fér össze az ősi magyar nemzetkarakterrel. Hiszen Eötvös művének (Németh G. Béla megfogalmazásával) „Homérosz előtti naivitású”<sup>66</sup> érvelése szerint „lónemzet” vagyunk: a magyar, aki ősi időktől fogva „[...] felül az ő lovára, s bekalandozza a sikot, s egész teste szabadon fürdik az üde szabad levegőben. [...] A ki mindennap a napon és a levegőn van: annak nincs szüksége fürdő vízre. Elég, ha mosdik.”<sup>67</sup> Szemben a „zsidó, német, szláv, latin fajok, az árjak, irániak, kaukázusiak [...]” népeivel, akiket juh-, tehén- és ökörnépeknek nevez, és akiknek a nyáj őrzése folytán „[...] bőre mállik, keze-lába pállik, egész teste hámlik; huruttal, náthával örökké csatázik. Ennek szüksége van az eleven vízre, hogy üdén maradjon teste-lelke. De szokása most már jó szokássá vált, s bizony most már nekünk is, ide szorult szegény magyarnak erre a jó szokásra rá kell vetemednünk. A *tudomány és műveltség* minket is juhnéppé, ökörnéppé alakított át immár.”<sup>68</sup> [Kiemelés – R. D. Sz.]

A fenti két részlet – a Balatonföldvárrel kapcsolatos hosszabb idézet és a „lónép kontra juhnép” témáját kibontó fejtegetés – értelmezése, mivel alapvetően ironikus szövegekről lévén szó, nem magától értetődő. Az előbbi hosszú passzust interpretálhatjuk a balatoni turizmus *demokratizálására* implicite felszólító példázatként, meglátásom szerint azonban ennek pontosan az ellentétéről van szó. Hiszen a ló- és juhnemzetről szóló fejtegetésben egy olyan, 19. század eleji republikánus politikai szótár<sup>69</sup> kezd működni, amely – szemben például a kulturális haladáseszményt szorgalmazó „csinosodás” politikai nyelvvel<sup>70</sup> – vállalt ellenszenvvel viseltetik az idegen kulturális minták átvételével kapcsolatban.

Egy politikai közösség a republikanizmus alapvető narratívája szerint – írja Takáts József – akkor van kitéve a legfőbb rossznak, a szabadság elvesztésének, amikor belső egysége megbomlik, s ezért nem képes ellenállni a zsarnok vagy a külső hódító törekvésének. A közösség akkor indul (erkölcsi) romlásnak, amikor magánjait a közjavak elé helyezi (*corruptio*), a fényűzés (*luxus*) kedvéért lemond az egyszerű életmódról, s az ősök erkölcsi szokásai helyett idegen mintákat kezd követni, öltözködésében, nyelvében és szokásaiban egyaránt.<sup>71</sup>

E markáns – a magyar liberalizmus jellegét már a reformkortól meghatározó<sup>72</sup> – nyelvhasználat válik explicitté a második elmélkedésben, hiszen mi tett minket (a német, zsidó stb. fajokkal egyetemben) „juhnéppé”: tudomány és műveltség. Ehhez a három

<sup>66</sup> NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 217.

<sup>67</sup> EÖTVÖS 1901/b, 185–186.

<sup>68</sup> Uo.

<sup>69</sup> A fogalmat Takáts József politikai eszmetörténeti tankönyvéből veszem, lásd: TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Bp., Osiris, 2007, 14–15.

<sup>70</sup> Uo. 19–21.

<sup>71</sup> Uo. 15. Kiemelés az eredetiben.

<sup>72</sup> „A liberálisok egy része nemcsak azért nem szerette mindazt, amit összefoglalóan modernitásnak szoktunk nevezni (beleértve most a gyárak és bankok szerepét is), mert morális kételyei voltak vele kapcsolatban, vagy bár hasznosnak látta, de nem találta szépnek a modern életet, hanem azért sem szerette, mert aggodalommal töltötte el, hogy a fejlődés eltörli a nemzeti jellemvonásokat. Rousseau értekezései óta a republikanizmus nyelvén szólaltak meg ezek az aggodalmak” Uo. 29.

kötet számos olyan példáját hozzárendelhetjük, amelyekben az „idegen” (főként német) kulturális minták kritikájáról esik szó: megtudjuk, hogy a főváros német ajkú közönsége tette tönkre Füred nyelvét,<sup>73</sup> a Bécsben tanult fürdőorvosok agitálására döntenek külföldi fürdők látogatása mellett a magyarok, és hanyagolják el ez által a hazai fürdőket<sup>74</sup> – és még sorolhatnánk. Innen nézvést a fentebb idézett hosszabb szövegrészletben a fürdőturizmus nem csupán kiigazításra szoruló intézményrendszerként jelenik meg, amely virágzó jövőt ígér, persze „[...] csak úgy, ha a magyar társadalom egykor egyetlen nemzeti társadalommá alakul át. Ha osztályok, rendek, rangok, felekezetek, pártok birtokterületek darabokra nem tördelik szét”.<sup>75</sup> Ehelyett értelmezhető mint a nemzet karakterébe (amelybe a széthúzást, viszálykodást is beleérthetjük) nehezen beépíthető újszerű kulturális gyakorlat, mint e káros konfliktushelyzetek generálója.

Ez a konfliktus ugyanakkor új kontextusba helyezi azt a kérdést, hogy a Balatonnak mint tájnak mi adja valódi értékét: egyedi (nemzeti) vonásai vagy olyan vonzó tulajdonságai (akár esztétikuma, akár gyógyhatásai), amelyek érdeklődésre tarthatnak számot a magyar közönségen túl is. Sárkány Oszkár 1935-ös tájérténelmi munkája bevezetőjében így ír a 19. század eleji Balaton irodalmi („praeromantikus”) reprezentációjáról:

[a] Balaton mellékét nem különlegességében értékelik, hanem mint e kor eszményi tájának egyetlen magyarországi, de a külföldieket is felülmúló megtestesülését, mint a nemzet-főlötti, általános tájésmény magyarországi példáját. A Balaton nemzeti büszkeségünk ugyan, s egész Magyarország tájésménye [ti. a 18–19. század fordulóján – R. D. Sz.], de felkelti a külföld érdeklődését, csodálatát is; szép, kedves, gyönyörködtető lehet bármely nemzet fia számára.<sup>76</sup>

Ezt a fajta tájésmény-értékelést újította meg – folytatja gondolatmenetét Sárkány – Kisfaludy Sándor és Kazinczy Ferenc, akik már konkrétizálják, valós viszonyaikban látják a tájat, és azon elemeit értékelik, amelyek minden más vidéktől elválasztják, egyedivé teszik, és nem utolsó sorban a (nemesi) nemzet sajátágaként kezelik.<sup>77</sup> Úgy tűnik, a századforduló peremén hasonló dichotómia jelenik meg a fürdőturizmus kontextusában Eötvös Károly szövegében is, amely korántsem tűnik problémamentesnek. Ha példaként Eötvös szövege mellett párhuzamosan olvassuk Mészöly Gyula veszprémi földbirtokos<sup>78</sup> 1893-as beszédét (*A magyar tenger és a társadalom*), amely a siófoki Balatonfürdő Részvénytársaság telepének megnyitási ünnepélyén hangzott el, érzékletessé válik a turizmussal kapcsolatos megszólalási módok különbsége.

<sup>73</sup> EÖTVÖS 1901/a, 68–69.

<sup>74</sup> Uo. 78–79.

<sup>75</sup> EÖTVÖS 1901/b, 63.

<sup>76</sup> SÁRKÁNY, *A magyar tájésmény... i. m.* 5.

<sup>77</sup> „Ezen az úton szabadul fel a nemzeti szempontból kifejezéstelen tájésmény uralma alól a nemzeti irodalom” Uo.

<sup>78</sup> Mészöly egyébként, mint a mezőföldi evangélikus-református egyházkerület világi tanácsbírája, földije volt Eötvös Károlynak, és Eötvös említi is egy helyütt az *Utazás... I.* kötetében. Lásd: EÖTVÖS 1901/a, 230.



Nagy érdeme van e nemes törekvésű társulatnak, hogy száz ezreivel a Balaton mocsarát elfoglalta, feltöltötte, jólétet hozott e vidékre, kereseti forrást nyitott s kenyeret adott a szegény munkásnak, saját javára pedig e díszes ragyogó szépségű fürdőhelyet alkotta, melynek reményeinket felül haladó jövője van. [...]

Az élet ott van, ahol az ész, szorgalom honol, a *tőke* és a *munka* összeforr. Ott merednek virányok, paloták, ott születik jólét boldogság, ott van a föld népének jó ízű kenyere, hol ezen nemes erők egyesülnek, szabadnépek művelik a földet. S így közös boldogságot árasztanak.<sup>79</sup> [Kiemelés – R. D. Sz.]

Mészöly lelkes beszéde leginkább a gróf Széchenyi István írta 1846-os *Baltoni gőzhajózás*<sup>80</sup> törekvéseinek késői eszmei utódja. A Balaton édeni jövőjét, amelynek folyamatában a siófoki fürdőtelep megnyitása is egy lépcsőfok, olyan derűlátóan pozitív (modern, kapitalista berendezkedésű) jövőkép közepette<sup>81</sup> vizionálja, amelyben – a sikeres európai „szabad szellemű” ipari államok, Anglia és Hollandia mintájára<sup>82</sup> – tőke és munka kéz a kézben teremtik meg a jövedelmező magyar tengerpartot. Ehhez képest a hasonló időszakban, 1900-ban született *Utazás... II.* kötete egy meglehetősen kételyteli elmélkedéssel zárul a kapitalista viszonyokba való átmenet kérdéseiről, amelyben nyoma sincs ennek a fajta pozitív jövőbe tekintésnek. A könyv utolsó fejezetében Eötvös és utazótársai Sümegen meglátogatják a(z akkoriban lakatlan) Püspöki Palotát, amelynek összerendezetlen, szortírozatlan könyvtárát szemlélvén az őket kísérő öreg hajdúval, „Nyalka bácsi”-val való szóváltás hosszú fejtegetésre ragadtatja az elbeszélőt:

A kényszerű munka nem fölséges, s a lelket nem teszi nemesebbé. De az a munka se, amelyet a mindennapi kenyérért mindennap el kell végezni nyolc órán át rendes díjért, nyolc órán tul szabad díjért.

Hol van annak az embernek szabadsága, akinek éheznie kell, ha egy napig nem dolgozik, s éhen kell meghalnia, ha egy hétig nem dolgozik?

S hol van az az emberlélek, mely nyugodt maradjon, mikor maga körül a szabadságot és tölt gyomrot látja, azt pedig jól érzi, hogy ő csak szabadsága árán töltheti meg gyomrát?

Ott huzódik a jól töltött országot. Két utas jár rajta. Szemközt mennek egymás felé, s összetalálkoznak. Az egyik kerek hasu, piros arcu, pörge bajszu, hetyke járása. A másiknak hasa lapos, arca hervadt, bajusza kajla, járása csosza. Amannak neve: Erős: Emennek neve: Gyöngé. [...]

Csakhogy megint ujjabb veszedelem fenyeget. Az Erősnek tőkéje van, a Gyöngé pedig sokaság. A tőke is hatalom. Két hatalom pedig el nem lehet egymás mellett anélkül, hogy meg ne mérkőzzék.

Ki a hibás? Ki a hibásabb?

<sup>79</sup> MÉSZÖLY Gyula, *A magyar tenger és a társadalom*, Bp., Franklin-társulat, 1893, 3–4.

<sup>80</sup> GRÓF SZÉCHENYI, *Baltoni gőzhajózás... i. m.*

<sup>81</sup> „Az államnak, a népeknek érdeke, hogy a tőke és a munka a közjó előmozdítása körül együtt haladjanak [...]”, „Az ész, a tudományt, a munkát a tőke boldogíthatja” [...] „Nem szabad, hazaellenes, iszonyú bűn volna a nagy vagyont, a munkaerőt egymással szem beállítani, nem lehetnek ők ellenségek [...]” MÉSZÖLY, *A magyar tenger... i. m.* 4. „Ha nemzetünk ezred éven át a hadi téren tudott nagy vitéz és dicső lenni, legyen kitaró az okosság által vezérelt; legyen vitéz a nemzetek közgazdasági óriási harcában is, melytől jövőnk függ” Uo. 8.

<sup>82</sup> Uo. 6.

Az egyiknél elfonnyad a hűség, a másiknál elfonnyad a szeretet. Üres edény a jog, igazsággal és emberséggel kell megtölteni. Földhöz vághatjátok, ha meg nem tölthetitek.

Öreg hajdu – nincs már olyan szolgálta, amilyen te voltál. Ha van is: kevés van. De olyan uraság is kevés van ma már, amilyen a tied volt.

Mi lesz a jövő: ez az igazi titok, öreg hajdu, nem pedig az, amit Biró Márton püspök könyvtárában a könyvek és irások beszélnek. A jog mellé és a szabadság mellé vissza tudjuk-e még valamikor szerezni a hűséget és szeretetet?<sup>83</sup>

Jóllehet, egy rövid bekezdésben jelzi a szerző, hogy az utazás története még nem ért véget,<sup>84</sup> mégis megdöbbenő tapasztalat, hogy a kétkötetes mű ezzel hosszas – a fent idézett részletnél még valamivel terjedelmesebb –, konzervatív kapitalizmuskritikát<sup>85</sup> megfogalmaz és a Balaton becses jövőjét egyáltalán nem érintő töprengéssel ér véget. Sokatmondó az is, hogy míg Mészöly idézett beszédében (nem csak címében) minduntalan „magyar tenger”-ként hivatkozik a Balatonra,<sup>86</sup> addig Eötvös háromkötetes művében – noha a szöveg nem áttolja külföldi tájak fölé emelni a Balaton-vidék szépségét<sup>87</sup> – ez a szókapcsolat egyszerűen sem fordul elő ebben a formában.<sup>88</sup>

<sup>83</sup> Eötvös 1901/b, 294–296.

<sup>84</sup> „Vége a műnek.

Pedig még nem fejeztük be az utazást egészen. Még hátravan a gazdag kékfestő, hátravan Tátika, Keszthely, Hévíz és a Kis-Balaton. És hátravan Gyulai Pál urnak erőben, egészségben, jókedvben való hazaérkezése. Ezekről is beszámolok valahol és valamikor” Eötvös 1901/b, 296.

<sup>85</sup> Mintha az idézett Eötvös-szöveg kommentárjaként készült volna Takáts József jellemzése a 19. század eleji konzervativizmusról: a „[...] konzervativizmus ugyanakkor (bár talán kisebb részben) a kapitalizmus korabeli formáira adott válaszként is interpretálható. A kapitalizmus eredményeképp fölbomlottak a korábbi közösségi kötelékek, a nagyvárosi, most már főként gyárakban dolgozó munkásság nagy nyomorban élt, s léte állandó fenyegetést jelentett a jómódúak számára. A konzervatívok közül sokan úgy látták, az egykori társadalmi béke helyébe az osztályok harca lépett. A feudalizmus ugyanúgy az egyenlőtlen világ volt, mint a kapitalizmus, ám ott az egyes társadalmi szerepekhez különféle kötelességek tartoztak: a földesúrnak voltak kötelességei a parasztjaival szemben, például templomot tartott fenn számukra, ispotályt építtetett és alacsony származású gyerekeket iskoláztatott. Míg a kapitalizmusban gyáros és munkás között semmiféle morális kapcsolat nincs, kizárólag a lehető legalacsonyabbra szorított bér, míg e rendszerben a felek önzése határozza meg viszonyaikat, addig egykor a mindenkire átfogó keresztény hiten kívül morális tartalmú kapcsolatok is összefogták a társadalmat. A konzervatívok nagy része (nem mindegyike) úgy vélte, hogy a feudalizmus rendezettebb, morálisan magasabb rendű és a társadalmi békét inkább biztosító világ volt, mint a kapitalizmus világa. A 19. század során – a kontinensen legalábbis – a konzervativizmusnak állandó eleme maradt a kapitalista világ bírálata” TAKÁTS, *Modern magyar... i. m.* 48–49.

<sup>86</sup> „Az elhanyagolt magyar tengerpart, valódi ékessége lett az országnak”, „[...] a fejlődés, a jólét sugarai-val aranyozza a Magyartengernek azurszínű fodrokkal ékített habját [...]” MÉSZÖLY, *A magyar tenger... i. m.* 3.

<sup>87</sup> „Mi ehhez a Rajna partjainak szépségtárháza? Mi ehhez Nápoly környéke? Ha a nagy nemzetek közül valaki ilyen vidéket fölfedezett volna: millió meg millió kép volna arról forgalomban még Budapesten is” Eötvös 1901/b, 86. „A Balaton is aludt. Gyönyörű, sima felszínén végigragyogott a telehold. Velence, Nápoly büszke az ő tengeri holdfényére. Száz meg száz festett képen dicsekszik vele. Boldogtalan talián, jer csak a Balatonra, ott nézd meg a csöndes nyári felhőtlen éjjel a holdvilágot. Azután merj püsszenni, ha tudsz!” Eötvös 1909, 177.

<sup>88</sup> *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című könyvsorozat Eötvös általi Balaton-fejezete röviden utal rá, ám a szöveg során sosem fordul elő többé: „A Balaton Magyarország legnagyobb tava,

Szó sincs arról, hogy Eötvös írásainak nincs meg a maguk propagandisztikus potenciálja, azaz a Balaton minél szélesebb körben való népszerűsítésének a vágya, és szerzőjük bizonyára azt is érezte, hogy a fürdőturizmus egyre több lehetőséget ad erre. Minő érdekesség, hogy *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* 4. kötetének (1896) ugyancsak Eötvös által írt Balaton-fejezete<sup>89</sup> – jóllehet merőben más paratextuális környezetről és műfajról beszélhetünk – egészen másképp viszonyul a fejlődő fürdőkultúrához. Mindenekelőtt ebben a szövegben szó sincs arról, hogy a fürdés összeegyeztethetetlen volna a magyar nemzetkarakterrel,<sup>90</sup> illetve nem ismerünk rá az *Utazás...* utolsó lapjain a kapitalizmussal kapcsolatos kételyek fölött meditatív önéletrajzi elbeszélőre:

Több millióra megy évenként az az összeg, melyet a magyar társadalom fürdőző közönsége nyaranta külföldön költ. E milliókat ma a külföld társadalmá teszi zsebre a helyett; hogy az a mi társadalmunk javára szolgálna. A le nem csapolt, meg nem csonkított Balaton hivatalosa, hogy e milliók nagy részét itthon fogja s ezt még az idegen nemzetek fürdőző és szórakozó közönségének pénzével is szaporítsa. Pár évtized figyelme, okossága és buzgalma eljuttat ide bennünket. A hogy hazánk fővárosa harmincz év alatt a világ egyik legnagyobb városává lett: úgy a Balaton a föld kerekiségének egyik legnagyobb fürdőtelepe és gyógyuló helye lehet egyetlen nemzedék életén át. A mit ehhez a természet adhatott: azt mind megadta. Csak föl kellett fedezni, mint Afrika aranymezőit. A fölfedezés megtörtént, sőt a kiaknázás is megkezdődött. De az aranymezők aránya kimerül, míg a Balaton csodatévő ereje soha ki nem merül. A gyöngének született gyermek, a beteg idegzetű nő, az ereje fogytán levő agg, a lábbadozó beteg, a kifáradt agy, a tünedező életkedv, a megtámadott tudó itt örökké meg fogja találni a napnak tiszta fényét, a nyár egyenletes melegét, a tiszta levegő erős mozgását, a gyógyító vizek hullámain, a tenger szelidebb habverését, az arcznak pírját, a csontok szilárd fejlődését, az idegek megedzését; az agynak kinyugvását, az életerő fölpezsdülését, a munkához való kedvet, az életnek sok örömét s majdnem minden vidámságát. Csak az irodalom, a napi sajtó s az orvosi tudomány férfiai teljesítsék nagy kötelességüket: a tőke és a nagy közönség nem fog elmaradni, sőt még csak késni sem.<sup>91</sup>

---

sőt közép és dél Európa tavai közt is a legnagyobb. *A magyar büszke e tavára s örömet nevez magyar tengernek.* Oly ország, melynek tengerpartjai nincsenek, mely csak Fiúmánál tud egy kis szögleten a tengerre kitekinteni, mely a tavaszi áradásoknál nagyobb színvizet nem ismer, szívesen játszadozik elméjében azzal a gondolattal, hogy neki is van állóvize, mely hasonlít a tengerhez, s melyen csónakok, vitorlások és gőzösök raja ringatózik” [kiemelés – R. D. Sz.] Eötvös Károly, *A Balaton tava = Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből. Magyarország, 4.*, a magyar kiadást szerk. Jókai Mór, Nagy Miklós, Bp., Magyar Királyi Államnyomda, 1896, 577.

<sup>89</sup> Uo.

<sup>90</sup> „Kezdetleges fürdőzésre a Balatont partjainak egész hosszában ős időktől használták. A parton és a parthoz közelebb lakók, kivált a nyári aratási és cséplési munka befejeztével, ünnepnapokon gyalog és kocsin tömegesen mentek a partra, vittek magukkal ételmi szereket, és férfiak, asszonyok, gyermekek; örege-apraja százanként fürödtek a nyári meleg délutánokon és valóságos vásár módjára zsbongtak a tó sekélyes vizeiben és homokos partjain. Az e féle fürdőzés július elejétől augusztus közepéig szokott tartani” Uo. 584.

<sup>91</sup> Uo. 599–600.

Érdekes módon az 1896-ban (a millennium időszakában) megjelenő reprezentatív kiadvány Balaton-fejezete alapján a fürdőzés régóta része a tó körüli lakosság életének, a Balaton tárt karokkal fogad mindenkit („gyöngének született gyermeket”, „beteg idegzetű nőt”, „ereje fogytán levő aggot” stb.), és csupán azt említi problémaként, hogy a magyarok külföldi fürdőkben költik a pénzüket. Ehhez képest Eötvös 1900 és 1909 között született Balaton-köteteinek önéletrajzi elbeszélője sokkal problematikusabbnak látta mindezt. Mint említettük, a három kötet számtalan fejezetében bukkan föl a tágan értelmezett modernizáció kigúnyolása, és szinte alig jelenik meg a narrátori fókusz előterébe állított témaként a fürdőturizmus, ha pedig mégis, akkor többé-kevésbé negatív színben. A *balatoni utazás vége* „Hazafelé” című fejezete látszólag azt az érzetet kelti, hogy az 1900-ban megjelent két kötet és a kilenc évvel később megjelent folytatás közötti idő lényeges változást idézett elő az elbeszélő vélekedésében, hiszen örömmel konstatálja kétkötetes könyvének sikerét és hatását a Balaton fejlődésére:

Ma már huszonöt virágzó balatoni fürdőtelepet mutathatnék, nem hármát-négyet, mint harminczkét év előtt. [...] Utazásunk után negyedszázad mulva jelent meg könyvem első két kötete. Csodálatos szeretettel karolta ezt föl mivel jó magyar közönségünk. [...] A messze lakók előtt újabb és ismeretlenebb volt a tárgy, a Balaton szépsége, tehát érdekesebb is. A gyakorlati siker tünteti föl könyvemnek bármily szerény, de valódi becsét. Mióta könyvem napvilágot látott: azóta évenként szaporodnak a Balaton körül az újabb és újabb fürdőtelepek. Kenese, Világos, Aliga, Zamárdi, Szárszó, Falu-Szemes, Mária-telep, Balaton-Berény, Györök, Szepezd, Badacsony, Alsó-Örs fürdőhelyek azóta keletkeztek, s ezek is, a régebbiek is azóta váltak nagyobbá és díszesebbé.

Legnagyobb örömet nekem ezzel okozott könyvem.

Valamivel később azonban kiegészíti, feltételekhez köti a jelennel és a jövővel kapcsolatos – a számokat illetően meglehetősen elnagyolt<sup>92</sup> – elképzeléseinek pozitív kimenetelét:

Jó magyarnak, okos hazafinak *nem szabad idegen népek tengerét, idegen országok fürdőit látogatni*, s szegény országunk fölös pénzét ott tékozolni. Majd ha a Balaton partjának minden alkalmas része kényelmes nyaralókkal lesz behintve, s ötvenezer fürdővendég helyett félmillió jön oda üdülni nyaranként: törekvésünk végére akkor jutunk el.

Ne törődjünk azzal, ha császárok, királyok, főhercegek, nagy *mágnások és nagy tőzsérek* nem tanyáznak ott, *s nem vonzzák oda a művelt világ ledér alakjait s a majomerkölcsű tömeget se hazánkból, se a külföldről*. Nincs mit várni a magyarnak mindezekről. Szívesebben okoznak ezek kárt nekünk, semmint hasznot hajtának.<sup>93</sup> [Kiemelés – R. D. Sz.]

Érvelésében, pontosabban: annak szóhasználatában, ellentétpárjaiban („jó magyar”, „okos hazafi” – „mágnások, tőzsdések”, „majomerkölcsű tömeg”) egyúttal felidéződik

<sup>92</sup> „Ezt a századfordulón teljességgel irreális elvárás [ti. Eötvös vízióját – R. D. Sz.] az 1960-as évek-re teljesítette a balatoni idegenforgalom: 1960-ban 511.829 fürdővendége volt a tónak” SCHLEICHER, *Kulturális kölcsönhatások... i. m.* 60.

<sup>93</sup> Eötvös 1909, 254–255.

a századvég azon konzervatív érvelésmódja, amely különbséget tett a Grand Tour értelemében vett (külföldi vagy honi) *utazás* és az egyre nagyobb teret hódító, tömeges *turizmus*<sup>94</sup> kulturális mintája között. Takáts József tanulmánya<sup>95</sup> Arany László egyik 1879-es (Ágai Adolf kötetéről szóló) bírálata kapcsán rekonstruálja ezt az eszmetörténeti kontextust, amelyben előbbi, az utazás, értéktelített kategóriaként, a „rég szűkebb művelt körök” (azaz a földbirtokos nemesség) kulturális gyakorlatával, a turizmus pedig a mobiltökével rendelkező új társadalmi csoportok (kereskedők, iparosok) negatívan értékelt<sup>96</sup> önértelmező aktusával válik azonosíthatóvá.<sup>97</sup> Persze Eötvös szövege mindezt a turizmus összefüggésében – mint oly sok mást – ugyancsak nem fejti ki részletesen, de a modern tömeges utazás jellegzetességeivel kapcsolatos korábban idézett kritikái megnyilvánulások, kételyek jó okot adnak e dichotómia feltételezésére a fenti érvelésben, amely összefüggésbe hozható a korábban idézett részletekben működésbe lépő republikánus beszédmód szóhasználatával.

Itt nyer értelmet igazán *A balatoni utazás vége* című harmadik kötet jelentős hányadát (a 310 oldalas könyvből kicsivel kevesebb, mint 100 oldalt) elfoglaló betéttörténet, a hét pozsonyi jurátus (Ferenczy István, Apostol József, Orbán Miklós, Oláh Dani, Hudoba Soma, Lükő Géza és Lakatos Miklós) 1844-es dunántúli utazását megörökítő rész. A hét kalandvagyó fiatal jogtanonc rövid, a diétai szünet ideje alatt tett, Balatont is érintő utazása és annak részletes elmesélése egyfelől lehetőséget nyújt az elbeszélőnek az 1840-es évek forradalmi szerveződése és a protestáns iskolázta-tás közötti összefüggés látens kidomborítására,<sup>98</sup> Magyarország felfedezendő volta-

<sup>94</sup> GYÖMREI Sándor, *Az utazási kedv története* (Bp., Gergely R. kiadása, 1934, 192 p.) című könyvében előbbi paradigmát az „arisztokratikus-intellektuális utazások kora” (65–108), utóbbit pedig a „polgári utazások kora” (130–154) megjelöléssel tárgyalja. Az utazási kultúra alakulása és a modernizáció összefüggéseire lásd: KÖSTLIN, Konrad, *Utazás, régiók, modernség*, ford. Kovács Tímea, Café Babel, 1996, 4. sz., 117–124.

<sup>95</sup> TAKÁTS József, *Genus Migrans: a turizmus kulturális azonosítása egy 1897-es szövegben = Uő, *Ismerős idegen terep**, Bp., Kijarat, 2007, 254–266.

<sup>96</sup> A turizmussal kapcsolatos 19. századvégi negatív attitűdöt illetően lásd: T. SZABÓ Levente: „*Erdély népei*”... *i. m.* 157–160.

<sup>97</sup> Takáts emellett meghatározónak véli a korszak kontextusában a dzsentroid középosztály és az (aszsimilálódó) zsidó középréteg etnikumkarakterológiai eltérését és konfliktusát: „[a] másik magyarázati lehetőséget inkább etnikumkarakterológiainak nevezhetjük, mint szociológiainak: eszerint a turizmus a zsidó faj karaktere által meghatározott kulturális viselkedés” TAKÁTS, *Genus migrans... i. m.* 258–260. Ha visszaidézzük Eötvös Károlynak a tóban való fürdés kapcsán felvázolt teóriáját a „lónemzet” (= magyar) és „juh-nemzet” (= német, zsidó) különbségéről, máris nyakig benne járunk a korszak etnikum-orientált magyarázat repertoárjában. Az azonban, hogy „[...] a turizmust ebben a társadalomtörténeti keretben társadalmi utánzásként is [értsd: asszimilációs célzatú, kulturális hasonulásként – R. D. Sz.] is lehet értelmezni [...]” (Uo. 262) nem újdonság az utazás kultúrtörténetében. „Az új gazdagok igyekeznek levetni a nyárspolgári szokásokat és átvenni a születési és szellemi arisztokrácia életmódját. Elsősorban az utánzás – írja Gyömrei Sándor – az a lelki jelenség, amely kimozdítja otthonából a vagyonos kereskedőt, a gyárost, a pénzembert és a polgári értelmiséget” GYÖMREI, *Az utazási kedv... i. m.* 130–131.

<sup>98</sup> „Szegény kálvinista diákok. No, ezek igazi utazók. Legátusok és szuplikánsok. Minden esztendőben elindul kollégiumából négy-öt száz ifju, s bejárja az ország nagy részét. S hogyan járja be? Gyalog.

nak hangsúlyozására<sup>99</sup> és a Dunántúl erényeinek újabb, retrospektív sorjázására.<sup>100</sup> Másfelől a szöveg elbeszélője itt nyilvánítja ki legerőteljesebben (történeti perspektívába helyezve, a valós 1875-ös utazás cselekményétől eltávolítva, példázatként mintegy): a haza szeretete számára egyet jelent a haza ismeretével. „Mert a hazát szeretni kell. Mindennél jobban és örökké. Am aki hazáját igazán nem ismeri: igazán nem is szeretheti. Már a régiek is tudták. »Ignoti nulla cupido.« Ami körülbelül azt jelenti magyarul: Hogy szerethessem én azt a leányt halálig, akit nem ismerek?»<sup>101</sup> Emellett a jurátusok nyári túrája kapcsán felhívja a figyelmet (nem függetlenül persze a teleologikus végponttól: a nemzeti eszme felülkerekedéséről, az 1848-ban bekövetkező forradalom célképzetéről)<sup>102</sup> a megismerés, az útra kelés lélekgazdagító jelentőségére, a *Bildung*ban betöltött szerepére. „Látni, figyelni, észlelni, lelket gazdagítani, eszmék és érzések kincsét gyűjteni, egész élet számára az emlékezet gyönyöreit megszerezni

---

Az apostolok lovain és módjára. Hátán háza, kebelén kenyere. Ott hál, ahol megesteledik, ott lakik jól, ahol szívesen látják. Bejárja az egész vidéket. Megmássza hegyeit és sziklavárait, fürdik vizeiben, bebukkan rengetegeibe, ismeri csárdáit, összeszedi népdalait, megrakodik minden tájnak költészetével, bölcs és vidám mondásaival, tarkabarka példabeszédeivel. S amikor visszatér kollégiumába: lelkét és tudását ott kicseréli társaival” Eötvös 1909, 129.

<sup>99</sup> „Mi magunk se ismerjük önhazánkat. Még magyar utazó sincs Magyarországon. Széchenyi, Wesselényi is csak idegen országokon járt; Gorove, Szemere, Pulszky is csak a külföldet utazta be. Fényes Elek munkái is csak üres, hivatalos adatokkal telvék. Alig van bennük élet; *költészet és népleírás* semmi. Népünk lelkéről, nemzetünk szelleméről senki nem beszél. Mintha a vármegyék viszályain kívül nem is volna magyar világ” [kiemelés – R. D. Sz.] Uo. 128.

<sup>100</sup> „A felső-tiszai jurátusok szerencsésebbek voltak.

Ők túl a Dunát választották ki. Sohase látta közülük egy se. A tüneményes Balatont csodás regéivel. A zordon Bakony rengetegét, ahol éppen most mult el Sobri, de lábainak nyoma még meleg, s híres kalandjainak hagyományai még forrók. Az istenek és a költők által fölszentelt Csobáncz és Tátika várát, a délceg Badacsonyt, amint mosolyogva nézi magát a Balaton tükrében, s a fejedelmi Somlyót, amint büszkén emeli fel koronás fejét a Marczalnak és Kemenesaljának ködbe vesző, messze síkjain. És túl a Duna nagyjai, a nemzet ragyogó vezetői! Deák Ferencz az ő kehidai magányában, a nagy költő, Kisfaludy Sándor az életnek alkonyán már sümegi remetelakában, és Széchenyi, a legnagyobb magyar ott a Fertő partján, czenki kastélyában!

Oda menjünk! Ezeket lássuk! Ezekben van együtt a múltak dicsősége s a jövőndő nagysága, fénye, ragyogása!” Uo. 130–131.

<sup>101</sup> Uo. 123.

<sup>102</sup> „És mégis mennyi erőt látok én e hét ifjuban, mennyi dicsőséget nevükön!

Érezték, hogy új ég, új föld támad fejük fölött és lábuk alatt.

Érezték, hogy más a honfi kötelesség ma, mint volt eddig. Ne csak merengjünk a multnak dicsőségén, ne csak védelmezzük az eltűnt idők korhadó alkotásait, ne csak átkunk és imádságunk szálljon ellenségeink ellen, hanem alapítsuk meg a jövőndőt, szerezzünk jogot és szabadságot a népnek, lelkesedést a nemzetnek, s szegezzünk fegyvert, éleset és sulyosat, az ellenség ellen.

Még szellő se mozdult, még sejtelem se támadt: lesz-e valaha még a magyarnak függetlenségi harca valamikor? Az a hét ifjú még honfi ábrándokkal s ifjúkori pajzánkodásokkal töltötte ideje nagy részét, de már ott, Somlyó várának omló falai közt hét honvéd volt ő testben, lélekben. Csak azt nem tudta: mikor kerül rá a sor.

Majd négy év múlva, jurátus urak! Négy év múlva!

Hanem addig is: »Hazádnak rendületlenül...«” Uo. 205–206.

csak ily utazással lehet<sup>103</sup> – írja, és az is beszédes, hogy a balatoni körútjuk során Sümegyet is meglátogató nebulókat az Eötvös írásaiban következetesen kultikus hangon megjelenített,<sup>104</sup> már idős költő, maga Kisfaludy Sándor döbbsenti rá hazájuk beható ismeretének a fontosságára.<sup>105</sup>

Miként a jurátusok nyári felfedező körútja is, a *Bildung* elengedhetetlen részeként jelenik meg mint követendő példa Eötvösék balatoni utazása – jóllehet utazóink nem fiatalok, 1875-ben már jócskán benne járnak a férfikor nyarában – a szó szoros értelemben ugyancsak nem nevezhető *turisztikai* motivációjúnak. Célja a haza megismerése, nemzeti tartalmú közösségi élmény létrehozása és a lélek nemesítése. Az egyik oldalon tehát a negatívan értékelt turizmus, amely alkalmi, szórakoztató célzatú, magánélményekhez kötődő, és a 19. század második felében már riasztó tömegesedés jellemzi, hiszen a szélesebb (például női vagy akár alsóbb társadalmi rangú) közönség számára is nyitott. A másik oldalon pedig a valódi utazás, amelyet – Takáts József szóhasználatával – „[...] időbeli tartósságával, az utile célelvével, a férfi utazóval és a politikai közösség (a nemzet) perspektívájával jellemezhetjük”.<sup>106</sup> A Balaton körbeutazása és megismertetése Gyulai Pállal, valamint erdélyi tudós barátaival – és így sejtethetően az Eötvös által kilátásba helyezett, ám végül meg nem valósult erdélyi kirándulás<sup>107</sup> – innen nézvést cseppet sem magánélményekből indul ki, és nem is csupán azok kialakítására törekszik, hanem közösségi célja van: a nemzeti identitás formálása, ráismerés a hazára, önmagunk megtalálása a tájban. Így a fenti idézetekből úgy tűnik, a szöveg – hiába helyesli elméletben a Balaton turizmus általi népszerűsítését és a vendégek növekvő számát – ugyanezt a követendő magatartás, a „turista-lét” ellentétéként tételező attitűdöt várja el a Balaton mindennemű látogatójától.

Eötvös Károly szövegeiben tehát a Balaton felvirágoztatása csak akkor lehet üdvös, ha nemzeti érdeket szolgál, idegen minták nélküli belső fejlődés eredményeként alakul ki. S ha mindenáron turisztikai célokat elégit is ki, közönsége legelső sorban a művelt magyar emberek, a „magyar nemzet” kell, hogy legyen. A tőkés kapitalizmus (ezen belül a kereskedelem és az idegenforgalom), illetve általában a modernizáció

<sup>103</sup> Uo. 135.

<sup>104</sup> Ennek részletes elemzését lásd: RADNAI, *Kisfaludy Sándor portréja... i. m.* Lásd még: NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 218.

<sup>105</sup> EÖTVÖS 1909, 194–195.

<sup>106</sup> Takáts a kontextus rekonstrukciójához (Arany László tárgyalt bírálatának ellentétpárjai mellett) gróf Teleki László 1806-os értekezését (*A magyar nyelv elmozdításáról buzgó esdeklései Gróf Teleki Lászlónak*, 1806) használja fel. TAKÁTS, *Genus migrans... i. m.* 264–265.

<sup>107</sup> „– Jól van, Miklós, segítünk a bajon. Te elhurczolsz engem Tordára, Kolozsvárra, megmutatod a tordai hasadékot, s megtanítasz, miként kell készíteni a kolozsvári káposztát és tordai pogácsát, s hol terem a pojník és batul? Így is lesz pihenőd. Azután én elviszlek téged túl a Dunára, s megmutatom a Balatont. Elvisszük Gyulai Pált, Salamon Ferencet, Szász Károlyt, Szilágyi Sándort is, erdélyi barátainkat, lássanak világot valahára ők is. Így is lesz pihenőd.

Erdélyi utunk és pihenőnk sohase jött létre, de a Balaton körül csakugyan utaztunk, úgy, ahogy megállapodtunk. Szász Károly elmaradt, helyette Szentirmay József lett a társunk” EÖTVÖS 1909, 230–231.

kérdéseit érintő részletek nem titkolt kételyről tesznek tanúbizonyságot, amely a balatoni turizmus állapotára és lehetséges fejlődésére nézve is meghatározzák Eötvös kötetének Balaton-képét. Miként az *Utazás a Balaton körül* és *A balatoni utazás vége* az általuk reprezentált terek alapján értelmezhetőek egy alapvetően rurális karakterű és archaikus-patriarchális magatartásformákat sugalló balatoni táj megalkotását célzó kísérletként,<sup>108</sup> úgy a turizmus megítélése kérdésében felmutatják az ettől eltérő, más társadalmi csoportokhoz (nagyfokúval rendelkező városi polgársághoz, kereskedők-höz, iparosokhoz) kötődő térhasználat kritikáját.

### *Összegzés, kitekintés*

Eötvös Károly *Utazás a Balaton körül* I–II. és *A balatoni utazás vége* című kötetének tematikus, a Balaton-vidéki fürdőturizmus reprezentációjára fókuszáló elemzése több tanulsággal és tovagondolásra érdemes következtetéssel szolgál. Ezek egyrészt kifejezetten a Balaton irodalmi megjelenítésével és turizmusának kulturális beágyazottságával, másrészt Eötvös Károly szövegvilágával kapcsolatosak.

Először is a Balaton-kötetek ilyen szempontú elemzése jól jellemezte, mennyire nem volt magától értetődő a tó mentén lassacskán kialakuló és intézményesülő fürdőturizmus kulturális „sajáttá tétele”, a nemzetépítésben történő elhelyezése, valamint milyen eltérő megszólalási formák által valósult meg a tág értelemben vett turizmusról való beszéd, akár egyetlen szerző különböző szövegeiben is. E regionális vonatkozású társadalomtörténeti folyamat további alakulásának felvázolásához érdemes lenne megvizsgálni a későbbi, főként az 1920 utáni megváltozott történelmi szituációban, a magyar táj „újrafelfedezésének” időszakában<sup>109</sup> született Balatonnal kapcsolatos szövegeket. Annak feltérképezése, hogy az 1920–30-as évek újfajta (revizionista) nacionalizmusában milyen elgondolásokat forgalmaztak a Balatonról az azt témájukká tevő szépirodalmi és ismeretterjesztő művek<sup>110</sup> vagy akár az ekkoriban működő

<sup>108</sup> Erre a legszemléletesebb szöveghely, ahol az elbeszélő antropomorfizálja (s ily módon egyben nemzeti értelemben karakterizálja is) a tájat: „Csakugyan csodálatos a látás onnan. [...] napkelet felé föltáru a Lesencze völgye és az Eger patak völgye. Itt pedig örök ragyogásával s égi illatával mosolyog a nézőre a szépség, az arány, a szüntelen változat s a magyar lélek hagyományainak s képzeletének minden varázsa. Istennek egyetlen tökéletes szinköre ez. Ott játszanak előtted a természetnek s a nemzettörténetnek s a magyar népéletnek ünnepi alakjai. Öreg családapákként Haláp, Szentgyörgy és Badacsony, nyalka legényként a gulácsi és tóti és hegyesdi csúcsok s csaták járta hősökként Csobáncz és Szigliget várai. És a falvak és nyalka tornyaik, a zöld vetések, vidám patakok, a malmok és sorban álló farendek a völgyeken s a sugárzó szőlők és nyaralók a hegyek oldalán. Mintha ők nyújtanák, ők tárnák feléd a női báj minden örömét, vidámságát” Uo. 186. [Kiemelés – R. D. Sz.] Eötvös Balaton-köteteit, mint a Balaton nemzeti tájként való karakterizálását részletesen elemeztem korábban, lásd: RADNAI, A *'Magyar tenger'...* i. m.

<sup>109</sup> POMOGÁTS Béla, Bevezetés = *Magyar Dunántúl. Művelődéstörténeti olvasókönyv*, összeáll. POMOGÁTS Béla, Pécs, Pro Pannonia, 2007, 7–8.

<sup>110</sup> A Balatonról szóló szövegek exponenciális növekedését csak néhány címmel fémjelvezve: Wlassics Tibor szerk. *Balatoni kalauz* (1925); Váth János: *A kövek között* (1941), *Halásztűznél* (1937);



balatoni sajtótermékek,<sup>111</sup> rávilágíthat arra, hogy milyen reprezentációk élnek tovább a 19. század után, mik változtak, és melyek azok, amelyek a mai napig meghatározzák a Balaton-vidék önképét és a róla való gondolkodást.

Eötvös Károly munkássága kapcsán a balatoni turizmus fejlődésének irodalmi megjelenítése leginkább politikai eszmetörténeti szempontból jelentéses. Azon megszólalási módok, stratégiák felfejtése, amelyek Eötvös Károly szövegeiben megjelentek a modernizáció és azon belül a turizmus értékelése kapcsán, rávilágít arra, hogy a kiegyezés utáni magyar liberalizmus politikai érvrendszere miképp vált a század utolsó harmadában egyre konzervatívabb beszédmóddá.<sup>112</sup> S ugyanígy, az általam vizsgált 1900 és 1909 között született szövegegyüttes problémakezelése – leginkább a második kötet hosszan idézett lezárása – kiválóan megmutatja (esetünkben a fürdőturizmus vonatkozásában is), hogy milyen kételyek és kihívások elé állították a századvég társadalmi változásai (a tőkés középosztály megerősödése), valamint új politikai irányjai (például a szocializmus vagy az agrárius szerveződések)<sup>113</sup> a kossuthi és a deáki politikán pallérozódott magyar nemességet. Bizonyosan izgalmas következtetésekhez vezetne Eötvös itt vizsgált szövegeinek érvelési stratégiáját szintézisbe hozni egyéb, politikai és életrajzi jellegű szövegeivel, amelyek érintik a századvég legfontosabb politikai „korkérdéseit”: a nemzeti eszme érvényesítését, a munkásosztály helyzetét, valamint az állam és az egyház viszonyát.<sup>114</sup> Eötvös ugyancsak fontos életrajzi írásai mellett a jelentősebb politikai beszédei is megjelentek két kötetben (*Harcz a nemzeti hadseregért*, 1906; *Harcz az alkotmányért*, 1909), politikai szerepének, újságírói munkásságának és képviselői praxisának kritikai igényű eszmetörténeti értékelése azonban még várhat magára. Bizonyosan érdeklődésre tarthat számot e politikai beszédek eszmetörténeti kontextusba helyezése, amelyhez – kissé távoli és túllontúl speciális témája ellenére – jelen tanulmány kérdezőmódja, problémafelvetése is adalékul szolgálhat.

---

Sebestyén Gyula: *Mosolygó balatoni emlékek* (1935); Lukács Károly: *A Balaton* (1931), *Utazás a Balaton körül. Siófoktól Siófokig* (1947); Sziklay János: *Balatonunk egészségügyi, gazdasági és turisztikai értéke* (1928), Sziklay János szerk. *A Magyar Tenger Iklódy-Szabó János megvilágításában. Beszédek, cselekedetek, írások. Munkásságát érintő megállapítások. 1933–1940* (1940); Margittay Rikárd: *Balaton. Tájak – emberek* (1943).

<sup>111</sup> *Somogy Vármegye Hivatalos Lapja* (1882, 1904–1942), *Balaton Kurír* (1933–44), *Balaton Szemle* (1942–44), *Zalai Közlöny* (1925), *Zalai Magyar Élet* (1940–44), *Zalamegyei Ujság* (1920–44), *Zalai Összetartás* (1944–45).

<sup>112</sup> „A század első két évtizedének új, izgalmas, mozgósító erejű eszméi antiliberális (s általában anti-kapitalista) eszmék voltak, melyeknek hívei nemcsak elutasították a liberális álláspontot, de elavultnak is tekintették. Azok, akik ragaszkodtak a liberális hagyományhoz [...], kulturális háborúra kényszerültek a »radikális ellenkultúrával« szemben, amelybe Ady, a *Nyugat*, a *Huszadik Század*, a szociológia és a pszichoanalízis iránti rajongás, Marx és Nietzsche egyidejű kultusza egyként beletartozott, s e kulturális háborúban szellemi pozíciójuk fokozatosan konzervatívvá alakult” TAKÁTS, *Modern magyar... i. m.* 100., lásd még: 80.

<sup>113</sup> Uo. 75–77.

<sup>114</sup> Uo. 86–87.

HORVÁTH KITTI

„Kisfaludy Károly világtalan tekintete mereng a fehér márványból...”

Krúdy Gyula Kisfaludy-portréja

### *A Krúdy-féle Kisfaludy-kép*

Krúdy a modern magyar próza megújítójaként írók, szerkesztők népes csoportját szerepeltette műveiben gondoskodott arról, hogy a többnyire már életükben elfelejtett alkotók emlékezete fennmaradjon.<sup>1</sup> Írásainak hasonlatai, idézetei több száz alkotó nevét őrzik. Holt és eleven írók, költők tömegére reflektál, akiket az egykori és kortárs boltosok, színészek, vendéglősök, politikusok, társasági urak és hölgyek vesznek körül.<sup>2</sup> A társadalom különböző rétegeinek képviselőit felvonultató műveivel tablószerű látképet fest saját koráról. Véleménye szerint az irodalom az élet térbeli, időbeli, valamint minőségi és mennyiségi kiterjesztése.<sup>3</sup> Ennek következtében az irodalomra való utalásrendszer fontos szerepet tölt be a regényeiben, novelláiban.<sup>4</sup> Az íróhősök közül a szinte egyeduralmat betöltő Rezeda Kázmér alakja a legismertebb. Azokat a szövegeket olvasva azonban, amelyekre fentebb utaltam, úgy gondolom, hogy egy újabb irodalmi kulcsfigura vizsgálatára nyílik lehetőség.

Az *Aranykéz utcai szép napok* című gyűjtemény elbeszéléseinek főszereplője egy új íróhős feltételezésére teremt alternatívát. Az egyes szám első személyben elbeszél, biedermeier milióban játszódó történetek K. Károly nevű szereplője a 19. század első harmadának magyar irodalmi életét meghatározó Kisfaludy Károly megidézésének tekinthető. A novellákban megjelenő jelzésszerű és kanonikus jellegű reflexiók egymás mellé rendezésével kialakított személyiségkép, valamint az elbeszéléseket megelőző *Előhang* utalásai alapján feltételezhető, hogy Krúdy valóban a magyar vígjátékírás atyjaként emlegetett szerzőt szerette volna megidézni az *Aranykéz utcai* történeteiben. A Kisfaludy-figura szerepeltetésére és a személyére vonatkozó hivatkozások következtében egy eddig figyelmen kívül hagyott Krúdy-hős formálódhat.

Krúdy életművének jelentős részét teszik ki a visszaemlékezések. Íróportréi gyakorta árulkodnak szerzőjük irodalmi hangoltságáról. A múltidézés sorát az 1913-as *A vörös postakocsi* nyitja, amelyben a századforduló magyar irodalmának, politikai

<sup>1</sup> FÁBRI Anna, „Egykor regényhős voltam” = *Az élet álom – In memoriam Krúdy Gyula*, szerk. FÁBRI Anna, Bp., Nap, 2003, 322.

<sup>2</sup> *Uo.* 320–322.

<sup>3</sup> *Uo.* 325.

<sup>4</sup> *Uo.* 329.

életének képviselői jelennek meg, és szolgálnak kiindulópontként a későbbi memoárszerű alkotásokhoz. Irodalmi portrékat tartalmazó önálló kötetek (*Magyar Köztársaság almanachja*, *A tegnapok ködlovagjai*) már Krúdy életében megjelentek, legtöbbjük azonban szétszórtan újságokban, folyóiratokban volt olvasható. Az 1957-ben kiadott *Irodalmi kalendárium*, majd az 1974-es *A szobrok megmozdulnak* című gyűjtemény tartalmazza a sajtóban megjelent alkotásokat.<sup>5</sup>

Az *Irodalmi kalendárium* című kötetben „a profán kultuszok írója”<sup>6</sup> két szöveggel is emlékezik Kisfaludyra (*Kisfaludy Károly; Szegény Kisfaludy!*). Úgy véli „Kisfaludy Károssal kezdődik az igazi magyar irodalom. [...] Az ő kedve, satírája vonul később végig az egész tizenkilencedik század irodalmán, Jókai regényein, Mikszáth tréfáin”.<sup>7</sup> Az idézet jól bizonyítja az íróelőd irányába mutatott tiszteletet és elismerést. Krúdy ugyan nem csatlakozik szorosán a Kisfaludy-szakirodalom fénykorához, hiszen az elemzett szövegek többsége az 1910-es éveket követően íródott. A Kisfaludy-kultusz problematikus vonásának (a kultikus tisztelet tárgyául nem az életműben mutatkozó költői génusz, hanem sokkal inkább a kezdeményező, alapító szerepkör a hangsúlyos) folytonosságát azonban nem szakítja meg.<sup>8</sup>

Az *Aranykéz utcai szép napok* című novellafüzérben nem találhatók olyan jelentős irodalomtörténeti vonatkozások, amelyek egyértelművé tennék a Kisfaludy Károlyra való következtetést (Krúdyt ezúttal sem az író művészi tevékenysége, hanem társadalmi, elsősorban pedig szerelmi élete érdekelte), néhány utalás azonban mégis a reformkort megelőző korszak irodalomszervezőjének megidézése felé irányítja az értelmezést.<sup>9</sup> A további Krúdy-novellákban (*A százgalléros*, *Három ezüstlakat*, *L.M. emlékkönyvébe*, *Régi fametszetről való pesti úr*, *A daliás függetlenségi követek*) előforduló reflexiók egymás mellé rendezésével ugyanakkor egy teljes Kisfaludy-kép rajzolódhat ki az olvasó előtt. E mozaikok összeillesztése a töredékesen fennmaradt elbeszélésciklus felszínes szerelmi történeteiben főszerepet betöltő, „a magyar regényesség atyamesterének”<sup>10</sup> kijáró irodalmi „szöveg-emlékhelyek” forrásainak a feltárásával lehetséges.

Az 1916-ban kiadott (korábban önálló elbeszélésként már napvilágot látott) elbeszélésfüzér első négy novelláját (*Múló évek az Aranykéz utcában*; *Fáj*; *A nők könyvéből*; *Egy Aranykéz utcai éj emléke*) megelőző *Előhang*ban olvasható sorok („Ők, a régi írók írtak igazságokat, szépségeket, jóságokat, meséket. Félrefordították a fejüket az élet kellemetlenségeitől. Hallatlanul énekel Manon Lescaut és a három testőr andalítóan hazudik. Jázminvirágos Kisfaludy és sírógörcsös Maupassant; a nő lovagja, Turgenyev és a féleszű lord, aki románcokat énekel! Ők tudtak írni – mert hisz e korban a nyomtató

<sup>5</sup> FLEISZ Katalin, *Medialitás Krúdy prózájában*, Jyväskylä, Jyväskylä University Printing House, 2012, 126.

<sup>6</sup> FÁBRI, *Egykor regényhős voltam*, i. m., 317.

<sup>7</sup> KRÚDY Gyula, *Irodalmi kalendárium*, vál. BARTA András, Bp., Szépirodalmi, 1989, 14–16.

<sup>8</sup> GOSZTONYI Ferenc, *Kisfaludy Károly 19. századi irodalmi kultuszáról*, ItK, 101(1997), 3–4. sz. 286.

<sup>9</sup> KEMÉNY Gábor, *A szecessziós Krúdy*, Magyar Nyelvőr, 125(2001), 3. sz. 319.

<sup>10</sup> KRÚDY, *Irodalmi kalendárium*, i. m., 17.

műhelyek lassabban dolgoztak –, írták életüket, érzelmüket, örömeiket, szenvedésüket<sup>11</sup>) máris mozgásba hoznak egyfajta Kisfaludy-képzetet. Az elbeszélésekben olvasható, torzított kontextusban előforduló utalások további, Kisfaludyhoz kapcsolható életrajzi „helyre” reflektálnak.

A Krúdy szövegekben megjelenő lapírás és folyamatos publikálás a „néhai hasonlíthatatlan Hazafi ’s Költő”<sup>12</sup> irodalmi tevékenységének a jellemző vonása volt. A megidézett szerző az 1820-as évek magyar irodalmi életének meghatározó főszereplőjeként, költészetével, drámaírói tevékenységével, az új irodalom legfontosabb orgánumának tekintett *Aurora* zsebkönyv szerkesztésével, sokrétű életművet hozott létre. Pest irodalmi központtá szervezésében, az új romantikus irodalom térnyerésében is tevékeny részt vállalt. Krúdynál K. Károly a Kisfaludy halála után 14 évvel induló *Életképek* mellett az (1850 márciusa és 1939 októbere között megjelenő) *Pesti Napló*ban publikált, ezen sajtóorgánumok beemelése az időszerűtlenség és az idősíkok összekeveredésével teszi bizonytalaná az olvasót.

A publicisztikai kötelezettségek mellett a novellaszövegekben több helyen is találunk a közönségsikerre, az írói elismertségre vonatkozó utalást: „Maga a legnagyobb író Pesten! [...] Ismeretlen gavallérok borultak a nyakamba a Váci utcán, és a hölgyek a szalonokban rólam beszélgettek.”<sup>13</sup> Krúdy efféle reflexiói is megalapozottnak tekinthetők, ugyanis Kisfaludy Károly Gaál Györggyel folytatott levelezésében, valamint a Toldy Ferenc-féle Kisfaludy életrajzban<sup>14</sup> is több olyan anekdota olvasható, amely a közönség elismerését, és egy-egy jól sikerült bemutató utáni ünneplés emlékét őrzi. Kerényi Ferenc „*Társalkodásról*”, *színházról*, *magyarságról* című tanulmányából egy 1819 májusában a bécsi rendőrminisztériumba beérkező titkosügynöki jelentés ismerhető meg, amely az első Kisfaludy-darab, *A tatárok Magyarországon* című vitézi játék tomboló publikumáról számol be.<sup>15</sup> Nyilvánvaló, hogy az anekdotikus történethez kritikusan kell viszonyulni, ennek ellenére úgy vélem, hogy Krúdy novelláiban tudatosan reflektál Kisfaludy életének ezen epizódjaira.

A következő jellegzetesség, amely a hosszú 19. század „irodalompolitikusára”<sup>16</sup> enged következtetni az *Egy Aranykéz utcai éj emléke* című novella „K. Károly divatos elbeszélő író”<sup>17</sup> sora. Kisfaludy az 1820-as évek elismert elbeszélőírója volt.

<sup>11</sup> KRÚDY Gyula *Összegyűjtött művei, Regények és nagyobb elbeszélések* 6., kiad. KELECSÉNYI László, Pozsony, Kalligram, 2008, 115.

<sup>12</sup> *Tudományos gyűjtemény* 1831. VII. kötet, 120.

<sup>13</sup> *Uo.* 118.

<sup>14</sup> Toldy Ferenc visszaemlékezése In: KISFALUDY Károly *Minden munkái VI. kötet*, szerk. SCHEDEL Ferenc, Pest, Kilián György, 1844, 346): „Kisfaludy egy akkor időhöz illő prólógot írt váratlanul előkerült darabjához; s ez május 3d. zajgó jelei közt adatott a közönség lelkesedésének. Alig szabadulhatta meg a költő az ifjúság tüzetől mely őt a színpadra akarta hurcolni, mint egykor Párizs népe Voltairt.”

<sup>15</sup> KERÉNYI Ferenc, „*Társalkodásról*”, *színházról*, *magyarságról*, *Műhely*, 11(1988), 2. sz., 31–37.

<sup>16</sup> FRIED István, *Kisfaludy Károly irodalompolitikája* (Kisfaludy Károly halálának 175. évfordulójára emlékülés, Győr, 2005.), Arrabona Múzeumi Közlemény, 43(2005), 2. sz., 9–20.

<sup>17</sup> KRÚDY Gyula *Összegyűjtött művei...*, i. m., 130.

Szatirikus-realisztikus novelláival és romantikus történelmi elbeszéléseivel járult hozzá e műfaj megújításához. A „magyar novella úttörőjének” tartott szerző hatására számos beszélyíró lépett fel. Egyre több, a korszak kulturális életét meghatározó komoly és víg novellát közöltek.<sup>18</sup>

A fentebb említett kritikával kezelendő mozzanatokat bővíti a síremlékre gyűjtő tevékenység (édesanyja sírkövét kívánja megújítani) történetbe emelése is. Feltételezésem szerint Krúdy ezzel a motívummal Kisfaludy újratemetési és szoborállítási ceremóniáinak bonyolult és több szempontból problémás történetére kíván reflektálni, ezzel is rejtetten utalva a valamikor létező, a kanonizáció során kora irodalmi vezérévé váló alkotóra.<sup>19</sup>

A felsorolt bizonyítékértékű motívumok mellett további szemléletes példa a Krúdy-féle portréalkotás módszerére a novellák festészetre és képszerűségekre való utalásrendszere. Az *Irodalmi kalendáriom* című kötetben a szerző, Kisfaludy festői szerepét kiemelve („Pestre úgy állított be, mint egy hóbotos festőművész, a vándorpiktorok ez idő tájt szokásos vad külsejében”<sup>20</sup>) a zsebkönyvszerkesztő irodalmi vezért egy kevésbé ismert alkotói minőségében ábrázolta. A festőművész létről *Aranykéz utcai szép napok* elbeszéléseiben sem feledkezett meg. A novellákban található figurális ábrázolásra vonatkozó részletek (ezeket a későbbiekben novellaszervező elemként részletesen kifejtem) fontos bizonyítékai lehetnek az egykor élt „írófejedelem” evokálásának.

### *A Krúdy-novellák szövegháttérének jelentésrétegei*

Az 1914 és 1915 között a *Pesti Napló*ban, az *Új Idők*ben, valamint az *Újság*ban megjelenő történetek helyszíne az Aranykéz fogadó. A jellegzetes cégerről elnevezett borozó a Régiposta utcában kedvelt találkozóhelye volt a 19. század eleji művészvilágnak.<sup>21</sup> Krúdy e közéleti és kulturális térként is funkcionáló helyszínt örökítette meg az elbeszéléseiben. Az Aranykéz fogadó mellett a Csiga vendéglő is gyakori színtere az író történeteinek. „A híres Csigában, ami kívülről nem mutatott többet, mint bármely pesti bormérő [...] volt az az asztal, [...] ahonnan [...] a magyar irodalmat irányították.”<sup>22</sup> E két helyszín megidézésével egy 19. század eleji irodalomszervező közeg elevenedik meg az olvasó előtt „irodalmi emlékhellyé” válva. Az utcakövek a régi nagyok,

<sup>18</sup> PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténet* <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/magyar-irodalomtortenet-pinter-jeno-5116/6-a-magyar-irodalom-a-xix-szazad-masodik-harmadaban-1C05/a-regeny-es-drama-2106/a-novella-es-regeny-fejlolese-215C/> (utolsó megtekintés: 2018. június 24.)

<sup>19</sup> A téma szakirodalmához: GOSZTONYI, i. m., 279–291.

<sup>20</sup> KRÚDY, *Irodalmi kalendáriom*, i. m., 14.

<sup>21</sup> BÖLCSICS Márta–CSORDÁS Lajos, *Budapesti Krúdy-kalauz*, Bp., Helikon, 2002, 23.

<sup>22</sup> KRÚDY Gyula, *A szobrok megmozdulnak*, vál. KOZOCSA Sándor, Bp., Gondolat, 1974, 70.

a szent elődök lábnyomát őrzik, csupán némi erőfeszítés kell ahhoz, hogy a képzelet felelevenítse alakjukat a századvégi utcai forgatagba.<sup>23</sup>

Az emlékező magatartás következtében Krúdy az időt idézi meg legtöbbször elbeszéléseiben.<sup>24</sup> Műveire az időtlenség mozzanatának kiterjesztése jellemző. A szöveg-háttér szerepének felismerése írásművészetének, epikájának fontos részét képezi, hiszen ezekben a részletekben mutatkozik meg az a művészi ökonómia, amely novellisztikáját jellemzi.<sup>25</sup> Az elbeszélésciklus első négy kiemelt novellájában egy bizonytalan korú Pest képződik meg, amely a szabadságharc utáni évektől kezdve, egészen az 1910-es évekig terjedő korszak bármelyik évében megállná a helyét.<sup>26</sup> Három időintervallum társadalmi, történelmi, kulturális viszonyai mozognak egyszerre. A 19. század első harmadának, a reformkort előkészítő korszaknak, a forradalom és szabadságharc, valamint a kiegyezés korának meghatározó szereplőinek az ábrázolása egy idő-síkban történik, ennek eredményeként mozaikszerű időbeliség alakul ki. Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Vachott Sándor, Petőfi Sándor, Széchenyi István, Katona József, Laborfalvi Róza, Déryné Széppataki Róza, Fáy András, Teleki László, Kossuth Lajos, Ferenc József a novellák fiktív világában azonos térben és időben mozognak. Kisfaludyn kívül a felsorolt szereplők kisebb-nagyobb eltérésekkel, de kortársi viszonyban álltak egymással, miközben a valóságban nem fordultak meg egy helyen sohasem. Az *Aranykéz utcai éj emléke* című novellában szemléletes példa található erre: „Ah, ifjúság, amely csak tegnap szöktél el mellőlem, hitek, rajongások, rövid boldog délutánok és álmodozások a pamlagon, értelmetlen vallomások séták közben vadgesztenyék alatt...”<sup>27</sup>. Az elbeszélő eltűnt ifjúságának emlékeit egyetlen többszörösen összetett mondatba sűrítetten foglalja össze. Az 1848 márciusában gőzhajóval Bécsből Pestre érkező Kossuth Lajos és az 1867-es kiegyezés értelmében magyar királyként elismert Ferenc József koronázási ceremóniájának képei egyszerre idéződnek meg, ezzel disszonanciát keltve az olvasóban.<sup>28</sup>

Az idősíkok keveredése okán fennálló értelmezési problémák az olvasót aktivitásra készítetik, hiszen az állóképszerű történetmozzanatok egymás mellé rendeződve mozgóképekké válva hívják fel a figyelmet a fikció és valóság ötvözetének lehetőségeire.

<sup>23</sup> FÁBRI Anna, *Mit lehet írni Pestről? A Krúdy-művek Budapestjéről*, Budapesti Negyed, 34(2001), 4. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00026/fabri.html>

<sup>24</sup> BORI Imre, *Krúdy Gyula*, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1978, 123.

<sup>25</sup> *Uo.*, 106–107.

<sup>26</sup> SÓTÉR István, *Krúdy és a megállított idő = Az élet álom...*, i. m., 275–276.

<sup>27</sup> KRÚDY Gyula *Összegyűjtött művei...*, i. m., 130–131.

<sup>28</sup> Krúdy novelláiban az emlékezet, szétartó darabokból áll, amely a szereplők párbeszédeiből és elmélkedéseiből tűnik elő. Monarchia-képe nem a „nagy” történelemből, hanem a köznapok és szereplők „kis” történeteiből összetevődő mozaik. Az 1867–1918-ig tartó időszakra Krúdy mint aranykorra tekint: „Mindnyájan meghaltunk, kedves Laci: Ferenc Józseffel együtt. Furcsa, de így van, hogy ez a magyarul sem elég jól tudó öregember jelentette a magyar irodalom többé soha vissza nem térő fénykorát is.” A Krúdy-féle Monarchia-nosztalgjáról bővebben: GÁNGÓ Gábor, *Nosztalgia és szimbólumteremtés. A Ferenc József-mítosz kezdetei Krúdy Gyulánál*, Irodalomtörténet, 37(2006), 2. sz. 162–173.

<sup>29</sup> A kiemelt novellák belső képi környezetére a közelebbi és távolabbi múlt megállított pillanatainak játéka jellemző. Egyfajta ködképszerűség jelenléte (a múlt képeinek éles és halvány megidézése) tapasztalható a szövegekben. A tér, idő és szereplők heterogén közegben való megjelenítése hozza létre ezt a hatást.<sup>30</sup>

Krúdy elbeszéléseinek cselekménytelensége szükségszerű következménye annak a vállalkozásnak, amelynek során a cselekménytelenség írói módszerré válik.<sup>31</sup> A vizsgált szövegek alapján jól látható, hogy alapvetően nem a cselekmény, hanem a szereplői monológok irányítják és szakítják meg az egységes eseményfolyamot. A négy elbeszélés története szerint K. Károly divatos elbeszélésíróként szerelmi és magánéleti problémák között, három nő szeretőjeként éli hétköznapjait. Az írói elismertség ellenére egzisztenciális és szerelmi problémákkal (szerencsejáték-szenvedély, hűtlenség) küzdő, az életet kilátástalannak érző művész öngyilkosságot tervezve keres menekülést. Saját haláláról szóló újsághír-fogalmazványokkal, naplóbejegyzésekkel a múlt világáról álmodozva válik társadalmon kívülálló figurává.

### *Tárgy és egyén élménye – a tárgyiasság és képszerűség fokozatai*

Krúdy műveinek gyakori helyszínei a különféle városi közegek. A Pest írójaként aposztrofált szerző a nagyvárosi élet ábrázolójaként sajátos világot teremtve szemlélteti egyén és környezete viszonyát. Vágyképek alakjában olyan feltűnő életminták, életmódváltozatok, tájak képződnek meg, amelyek a novellaszereplők számára menedéket jelentenek.<sup>32</sup> Ez a menekülés azonban nem csupán térbeli változás utáni vágyat jelent, hanem időbeli vonzalmat, nosztalgiát is.<sup>33</sup> A novellák szöveg háttereiben olyan korfestő részletek, utalások halmozódnak, amelyek fontosabbak mint az előtérben zajló cselekmény.

Krúdy művészetete nem sorolható be egyetlen stílusirányzat kategóriájába sem, hiszen szecessziós, szimbolista, impresszionista és szürrealista jegyek egyaránt megmutatkoznak műveiben.<sup>34</sup> Írásai több olyan jellegzetességet tartalmaznak, amelyek a klasszikus modernség hagyományos elbeszélésmódokat megújító törekvéseivel hozhatók összefüggésbe. Ezek közé tartozik a cselekmény okozati összefüggéseinek fellazítása, a történetmondás visszaszorulása, a metonimikus kapcsolatokat felváltó metaforikus szövegkohézió, az időkezelés linearitásának felbontása, valamint az elbeszéltség hangsúlyozása.<sup>35</sup>

---

<sup>29</sup> BORI, *Krúdy Gyula, i. m.*, 115.

<sup>30</sup> SZAJBÉLY Mihály, *Intermediális randevúk a 19. században*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2008, 98.

<sup>31</sup> SÖTÉR, *i. m.*, 275.

<sup>32</sup> FÜLÖP László, *Közelítések Krúdyhoz*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 84–85.

<sup>33</sup> FÜLÖP, *i. m.*, 111.

<sup>34</sup> KEMÉNY, *i. m.*, 319.

<sup>35</sup> GINTLI Tibor, „Valaki van, aki nincs” – *Személyiségbeszélés és identitás Krúdy Gyula regényeiben*, Bp., Akadémiai, 2005, 11.

Az irodalomhoz hasonlóan a művészetre való reflexiók is alapvető részét képezik az elbeszéléseinek. A külvilágra történő utalások és az egyén középpontba állításának következtében egy sajátos viszony alakul ki tárgy és személy között. Krúdy alkotásainak a 1910-es évek második felében meghatározó témájává válik a báb-ember, azaz a tárgy-egyén élményének az ábrázolása.<sup>36</sup> A bábuképzet tematikája a szerző több művében is központi jelentőséggel bír.<sup>37</sup> Az a felfogás, amely szerint a novellák szereplői csupán „furcsa figurák egy különös bábszínházban”,<sup>38</sup> a dolgozatomban vizsgált elbeszélésekben furcsa figurák egy festményen elképzelésre módosul. Ezen módosult ábrázolási közeg az 1916-os elbeszélésciklus esetében Kisfaludy Károly festői tevékenységére való utalásként is értelmezhető.<sup>39</sup> A *Múló évek az Aranykéz utcában* című novellában a tárgyi világ egy-egy eleme mint művészeti alkotás az egyéntől függetlenül jelenik meg, („a lámpaernyőn korcsolyázó ladyk szálltak”; „pásztorok voltak láthatók a fényes ajtón”).<sup>40</sup> Az ábrázolt képeken már megjelenik az ember, de az elbeszélések főszereplője még nem jelzi azonosulását a képi világgal, csupán a biedermeier környezetre reflektál. A következő három elbeszélésben a főszereplő monológjaiból azonban kiderül, hogy az egyén saját kora társadalmának egy jellegzetes figurájaként, egy nagy alkotás részeként tekint saját személyére. Családi fotó, rézmetszet, fametszet vagy acélmetszet szereplőjeként definiálja önmagát.

<sup>36</sup> BORI, Krúdy Gyula, i. m., 127.

<sup>37</sup> BORI, Krúdy Gyula, i. m., 129. További néhány Krúdy írás melyben a bábuképzet megjelenik: *Francia kastély* című Szindád-regény, *A vörös postakocsi*, *Gázláng*, *Tótágas*, *A ház ahol a lámpás ég* című elbeszélések. A bábuképzet azonban nem csupán Krúdy műveiben követhető nyomon. Ady Endre 1910-es kötetében *A föltámadás szomorúsága* című költeménye és Bartók Béla *A fából faragott királyfi* című táncjátéka is e problémakörhöz illeszhető. A szobor-ember-báb hármasságra Honoré de Balzac műveiben is több példát találhatunk. Az 1847-es *Pons bácsi* című regényében található porcelánfigurákra reflektáló szövegrészek valószínű, hogy Krúdy számára is jól ismert és követni kívánt minták lehettek.

<sup>38</sup> BORI Imre, Krúdy Gyula „nagy évtizede” – *Egy pályaszakasz történetének vázlata*, Híd, 1974, 1. sz., 1305. [http://adattar.vmmi.org/cikkek/10585/hid\\_1974\\_11\\_16\\_bori.pdf](http://adattar.vmmi.org/cikkek/10585/hid_1974_11_16_bori.pdf), (utolsó meglátogatás: 2018. szeptember 6.)

<sup>39</sup> Kisfaludy Károlyban a reformkort megelőző magyar képzőművészeti élet tudatos szervezőjét, a magyar romantikus festészet ihletőjét tisztelhetjük. „A festés művészete, melyet zsenge koromtól fogva különösebben kedveltem, [...] a legjobb eszköznek tetszett. Nagy örömmel láttam magamat szabadon a világban kóborolni [...] Ez a kedvelt eszmém azután háttérbe szorítja minden egyéb vágyamat; abbe-li büszkeségem pedig, hogy rokonaim kegyelméből megélni nem akartam, legyőzött velem minden akadályt, s így sikerült kivinni tervemet, mely engemet császári-királyi tisztból a magyar földesúrból festővé teremtett át.” – emlékszik vissza 1812–1816 között Bécsben töltött festői korszakára. Az éji viharok, tengeri vészek, égő faluk, holdvilágban táncoló csontvázak, vagy nyugalmas tájképek festőjeként műveinek száma az 1820-as évekre legalább százra tehető, ennek ellenére festészetéből ma már csak morzsákat ismerünk. (Vö.: VAYERNÉ Zibolen Ágnes, *Kisfaludy Károly. A művészeti romantika kezdetei Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1973. – SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *Kisfaludy Károly az első magyar romantikus festő* (Kisfaludy Károly halálának 175. évfordulójára emlékülés, Győr, 2005), Arrabona Múzeumi Közlemény, 43(2005), 2. sz., 67–84.)

<sup>40</sup> KRÚDY Gyula *Összegyűjtött művei...*, i. m., 118–119.



[...] az egész élet hasonlatos volt egy régi német fametszethez, [...] Általában: úgy viseltem eddig elmúlt életemet, mintha valóban egy figura volnék csupán, egy családi lap illusztrációján, [...] „...szép fotografus pózokban láttam magam:”<sup>41</sup>; „Hányszor ültem íróasztalom mellett, félbenhagyott munkám fölött, midőn lábamat keresztbe vettem, homlokomat kezembe hajtottam, mint a Childe Herold szerzőjét ábrázolták az egykori acélmetszetek.”<sup>42</sup>

A szereplők képekhez való viszonya néhány esetben egyfajta idegenségérzettel társul („...férje a nem régen elmúlt hadjáratban veszíté életét, de több példányban megmaradt az ódon belvárosi házban [...] Félt azonkívül az arcképektől, amelyek az elesett hőst a falakon ábrázolták”<sup>43</sup>). A valóság és képzelet tükröződésére utaló motívum is jellemző a novellákra („Naplóm, életem torz tükörképe...”<sup>44</sup>). Az *Aranykéz utcai szép napok* novellái mellett több Krúdy-elbeszélésre is jellemző az egyén tárgyiasulását ábrázoló jelleg.

Az *Irodalmi kalendárium* című portrészorozatban található *Régi fametszetről való pesti úr* című elbeszélésben is a képszerűség és tárgyiasulás gondolatkörével kapcsolatos tényeket fogalmaz meg a szerző:

tulajdonképpen semmi egyéb bajunk nem volt, mint az, hogy valamikor egy kedves nő kapaszkodott a karunkba a helyen, ahol a folyamban a Gellérthegy tükröződik, mint egy elmúlt századbeli páncélos vitéz az olajfestményen, aki a pókhálás tükörben látja magát. [...] S most ismét látom – midőn búcsúzom tőle –, mint először láttam a Múzeum-kertben, ahol Sümeg látóképe domborodik Himfy lantján, ahol Kisfaludy Károly világtalan tekintete me-reng a fehér márványból. Erre járt Zuboly múzeumi tisztviselő korában. S e múlt századbeli költői alakok előtt, midőn elhaladt, úgy jelent meg nekem, mint valamely régi fametszetről való figura, furcsa, költői alak, akiről egy gyönyörű könyvben olvastunk fiatal korunkban, midőn mindnyájan regényhősök vagyunk. Most már valójában gyönyörű fametszet lett Bányai Elemér doktor, aki Zuboly álnév alatt, pesti ruhádivatban, estve és éjjel járt-kelt itt, Budapesten. Holott valójában csak egy szép könyvben lett volna szabad élnie!<sup>45</sup>

A *Jókai Pestje* című, 1925-ben írt novella is a múlt figuráinak képszerrelővé válását tematizálja: „Jókai százesztendősz születésnapjának közeledtével ismét aktuálissá válik a régi Pest, amelyet legfeljebb muzeális metszeteken láthatunk viszont, de viszont a Jókai-regényekből oly meglevenedett mozgalmassággal jönnek vissza közénk a régi pesti utcák és azoknak alakjai, hogy szinte hallani véljük a dámák krinolinjainak suhogását.”<sup>46</sup> Az 1932-ben megjelenő *Tiszaeszlár az ötvenedik évforduló távlatából* című Krúdy-szövegben is található az imént idézett szöveghez hasonló hivatkozás: „Megtermett férfiú volt R. Eötvös Károly is, igaz, hogy még nem potrohos és kopasz, amint a mai nemzedék emlékezne rá, hanem dús fürtökkel ékesített, testhezálló,

<sup>41</sup> KRÚDY Gyula *összegyűjtött művei...*, i. m., 120–121.

<sup>42</sup> Uo. 127.

<sup>43</sup> Uo. 123.

<sup>44</sup> Uo. 131.

<sup>45</sup> KRÚDY, *Irodalmi kalendárium*, i. m., 455–458.

<sup>46</sup> KRÚDY Gyula, *A szobrok megmozdulnak*, vál. KOZOCSA Sándor, Bp., Gondolat, 1974, 106.

magyaros szabású ruhát viselő, költői tekintetű férfiú, amint a fiatal Kisfaludyt látjuk a régi dunántúli arcképalbumokban.”<sup>47</sup>

Az idézetek alapján jól látható, hogy a képzőművészeti és az irodalmi ábrázolásmód szoros kapcsolatban, egymást feltételező relációban áll egymással a különféle Krúdy-szövegekben. Az egyén figuraként való öndefiníciója a világ színházként való felfogását is eszünkbe juttathatja. Jelen dolgozat esetében azonban a főszereplő kilétének felfedése kapcsán válik hangsúlyossá a képi ábrázolásokra való utalásrendszer. A *Fáj* című novella első öt mondatában olvasható vízió forrása Kisfaludy Károly *Éjjeli szélvész* című festménye is lehetne. A Jósika Miklós regényére utaló („nagy Dunán sikongó éji kísérteteket kergetett a szélvész, mint Jósika Miklós Abafijában, túlnan a budai házak és a rácvárosi torony csupán egy-egy villámlásnál mutatkoztak”<sup>48</sup>) sorok az 1820-as években készült Kisfaludy-festményre való reflexióként is értelmezhetők. A novellák képszerűsége és festményekre utaló jellege mentén bővíthető tovább Kisfaludy Károly megidézését bizonyító feltevések sora. A festményszerűség, valamint a felismerhető életrajzi utalások mellett egy vissza-visszatérő tárgy is Kisfaludy evokálását szolgálhatja. Krúdy szövegeiben a dolmány (vagy néhány esetben köpönyeg) állandó Kisfaludy attribútumként értelmezhető. A *Három ezüslakat* című elbeszélésben egy vidéki ház falát díszítő, „Kisfaludy-dolmányos, idős magyar úriember olajfestmény képéről”<sup>49</sup> olvashatunk: „... a ház urát kipirosított arccal a vászonra mázolták. Temérdek holdkóros képű, feszes magatartású, régi úriember maradt fenn a családi festményeken a múlt századbéli magyar világból; naplementesínű arcuk tétován fordul az unokák felé. [...] halála napjáig nem vetette le a Kisfaludy-dolmányt, amelyben megörökíttette magát.”<sup>50</sup> A *Százgalléros* című elbeszélés „Csigában függő megbízható barátját (százgalléros) az igen öreg urak Kisfaludy Károlyénak mondták”<sup>51</sup> A *Fáj* című novellában is olvasható utalás a köpönyeget viselő költőre: „azért sétálgattam a Duna partján, mert szép fotográfuspozokban láttam magam: divatos bő köpönyegembe belekapaszkodik a szél, holllófürtjeim lobognak sötét homlokomra húzott kalapom alatt...”<sup>52</sup>

A köpönyeg és dolmány toposzjellegét egy Szontagh Gusztávtól fennmaradt anekdota is bizonyíthatja. Szontagh emlékiratában fennmaradt történet szerint: „Kisfaludy Károly, mint már érintém, magas izmos legény volt, azonfelül télben carbonári köpönye egyik szárnyát rendszeren félválra szokta felvetni. Illy éjszaka félénknek rémületes

<sup>47</sup> KRÚDY Gyula, *Pesti album, Publicisztikai írások 1919–1933*, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Krudy-krudy-gyula-munkai-1/pesti-album-publicisztikai-irasok-19191933-151A9/1932-158CA/tiszaeszlar-az-otvenedik-evfordulo-tavlatabol-159D2/2-a-dalias-fuggetlenségi-kovetek-159E4/> (utolsó megtekintés: 2018. szeptember 6.)

<sup>48</sup> KRÚDY Gyula *Összegyűjtött művei...*, i. m., 120.

<sup>49</sup> KRÚDY Gyula, *Telihold, Elbeszélések 1916–1925*, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Krudy-krudy-gyula-munkai-1/telihold-elbeszelesek-19161925-F96A/1916-F96D/harom-ezustlakat-FA2B/> (utolsó megtekintés: 2018. szeptember 6.)

<sup>50</sup> *Uo.*

<sup>51</sup> KRÚDY Gyula, *A százgalléros*, vál. TÓTH Lajos, UDVARHELYI Dénes, Bp., Móra Ferenc, 1971, 204.

<sup>52</sup> KRÚDY Gyula *Összegyűjtött művei...*, i. m., 121.

alakban siet egykor késő este haza 's közel lévén kiveve zsebéből nagy kapukulcsát, midőn barátját Szemerét szemközt jönni látja, előtte félénken az utca ellenkező oldalára kitérve.”<sup>53</sup>

A rövid történetből megismert bő köpenyes Kisfaludy az 1859-es országos Kazinczy-ünnepség egyik legfontosabb vizuális elemévé vált Orlai Petrich Soma-festmény jellegzetes központi alakjaként is ismert volt a korabeli közönség számára. Feltételezésem szerint a Kazinczy és Kisfaludy 1828-as pesti találkozását megörökítő festményen ábrázolt, utólagosan megkomponált, irodalmi nemzedékváltás pillanatát bemutató kép jelenhette Krúdy számára a Kisfaludy-figura megalkotásának egyik forrását.<sup>54</sup> A vizsgált szövegben megjelenő generációról generációra hagyományozódó, a magyar íróársadalom szolgálatában álló ereklüként tisztelt ruhadarab az idézett példák alapján a 19. század Kisfaludy-képének releváns jegyeként térbeli és időbeli korlátokat megszüntető eszközként funkcionálhat.

### *A Krúdy- és a Jókai-féle Kisfaludy-kép párhuzamai*

Jókai Mór Toldy Ferenc kérésére írt, 1872-ben megjelent *És mégis mozog föld* című művével a 19. század művészregényét alkotta meg. A költött alakok között a 19. század első harmadának jeles írói, tudósai és közéleti szereplői ismerhetők fel. A Jókai-féle korrajz néhány túlzástól eltekintve pontos képet ad a magyar irodalmi és színházi élet reformkort megelőző helyzetéről. A Jókai-regény főszereplőjének, Jenőy Kálmán alakjának irodalomtörténeti előzményeit az ajánlás szövege alapján elsősorban Kisfaludy Károly és Katona József személyében szokták megjelölni. Krúdy is hasonló álláspontot képviselt *Jókai Pestje* című elbeszélésében: „Az És mégis mozog a föld... című regény csizmadiájának a műhelycégérét táncoltatja a szél a Duna-part egyik mellékutcájában, amerre majd a Katona József és a Kisfaludy Károly figuráiból összegyúrt Jenőy Kálmán olyan hosszan ábrándos sétákat tesz.”<sup>55</sup> Ennek ellenére a regény kritikusaiknak többsége Jenőy figurájában inkább Kisfaludy Károly irodalmi alteregóját vélte felfedezni. 1869-ben Kisfaludy első fellépésének félszázados emlékezete okán rendezett ünnepségsorozat szellemisége is talán ezt a nézetet erősíti meg.<sup>56</sup>

<sup>53</sup> BOLDOG-BERNÁD István, *Levelek tükrében: Kisfaludy Károly és Szemere Pál kapcsolata = A két Kisfaludy. Tanulmányok*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2016 (Tempevölgy Könyvek 21), 137–138.

<sup>54</sup> SZILÁGYI Márton, *Összeköt vagy elválaszt? A nemzedékek mint irodalomtörténeti magyarázóelv = Generációk a történelemben*, szerk. GYÁNI Gábor, LÁCZAY Magdolna, Nyíregyháza, A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete, 2008 (Rendi társadalom – polgári társadalom 21), 21.

<sup>55</sup> KRÚDY Gyula, *A szobrok megmozdulnak, i. m.*, 105–106.

<sup>56</sup> JÓKAI Mór, *Eppur si muove – És mégis mozog a föld*, kiad. MARGÓCSY József, MARGÓCSY Józsefné, OBERLÄNDER Erzsébet, Bp., Neumann Kht, 2001. <http://mek.oszk.hu/05500/05573/html/> (utolsó megtekintés: 2018. szeptember 6.)

Jókai és Krúdy esetében is jól látszik Kisfaludy írótevékenysége és munkássága iránti érdeklődés, írói portrészorozataikban mindkét szerző (Jókai: *Ezelőtt...*; Krúdy: *Kisfaludy Károly, Szegény Kisfaludy!*) megidéri az íróelődöt. Jókai *Ezelőtt...* című írásában a következőképp állít emléket Kisfaludynak:

Tetszik azt tudni, hogy én a Magyar utcában 21-ik szám alatt lakom, egy csendes kis magányos szobában, melynek ablakaiból két nagy szép kertre nyílik a kilátás. [...] Ezelőtt negyvenöt évvel volt ennek a háznak a helyén egy alacsony, rozszant vityilló, abban volt egy kis udvari szállás két szűk szobával, [...] az egyik szobát lakta egy becsületes céhenkivüli csizmadia; a másikat egy fiatal költő, akit keresztnévéről híttak Károlynak, azt pedig nagyon restelltek előkelő rokonai, hogy vezetéknevéről – „Kisfaludynak” címezték.<sup>57</sup>

Krúdy *L. M. emlékkönyvébe* című elbeszélésében hasonló képet fest a helyszínről:

Még elcsalogatott a nyáréji holdvilág a Duna-part felé azokon a napjainkban elveszett utcákon, ahol egykor azok a férfiak bolyongtak erkélyek és ablakok alatt, akik a múlt század érthetetlen, jó szagú és ábrándos hölgyeibe voltak szerelmesek. [...] szívdobogva mentem fel azon a vasrácsos, ódon lépcsőn, amelyen Kisfaludy Károly járt otthonába, és a házban volt egy földbe bújó kis vendéglő, ahol a saját poharából iddogáló és a konyhán is megfordulató törzsvendég még emlékezni vélt arra, hogy Kisfaludy úr néha két személy részére hozott fel vacsorát, és az emeletről hárfá és női dal hangzott.<sup>58</sup>

E két részlet a szöveg- és térbeli emlékhely összekapcsolásának beszédes bizonyítéka.<sup>59</sup>

Az írói portrékészítéshez az életrajzi tények és kortársi levelezések anyaga mellett Jókai és Krúdy műveiben is előkerül Kisfaludy bohém, magánéleti válságokkal teli élete. Az *És mégis mozog a Föld* című regényben, illetve az *Aranykéz utcai szép napok* történeteiben is a szerelmi bonyodalmak nehezítik a főszereplő életútját. A társadalom három rétegének nőalakjai párkaként szövik az eseményekkel sodródó Kisfaludyt evokáló alak életfonalát. Jókainál egy gazdag, válófélben lévő nő (Csollánné Satory Katinka), egy arisztokrata grófnő (Decséry Dorothea) és egy színésznő (Cilike) jelenik meg sorsalakítóként. Krúdynál az aranyművesné, egy gazdag katonaözvegy és egy fiatal színésznő hálózta be a novella főszereplőjének az életét. A színház világához való kötődés mindkét műben hangsúlyosan megjelenik (Jókainál a darabírás, a színházi előadások szervezése; a Krúdy-novellákban a színházi esték, színházi barátok, színházi találkozók). Jókai könyvében egy komplexebb és jóval meghatározottabb Kisfaludy-kép rajzolódik ki, Krúdy esetében azonban nehezebb és több bizonytalansággal jár a K. Károly és a Kisfaludy Károly közötti párhuzam felállítása.

<sup>57</sup> JÓKAI Mór, *Írói arcképek*, Bp., Unikornis, 1993, 36.

<sup>58</sup> KRÚDY Gyula, *Pesti album, Publicisztikai írások 1919–1933*, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Krudy-krudy-gyula-munkai-1/pesti-album-publicisztikai-irasok-19191933-151A9/1921-1523B/1-m-emlekkonyvebe-152A9/> (utolsó megtekintés: 2018. szeptember 6.)

<sup>59</sup> Kisfaludy Károly élete utolsó félévében költözött a Kappel-házba, a Régi Híd utcai (Váci utcai) részen, a Vadászkiért Szálloda mellett levő három szobából álló lakásrészben élt. Kisfaludy Károly és 25 évvel később Vörösmarty Mihály is ebben a házban töltötte utolsó napjait.

A regény és a novellaciklus a bevezető gondolatok alapján is összevetésre ad lehetőséget. Jókai Toldynak címzett levelében megfogalmazott gondolatai („A mártírokról írhatunk legendát, a hősökrol eposzt, a tündérekről mítoszt: de mártír, hős, varázsló regénytárgy nem lehet. És mégis az volt. Senki sem hiszi el már, hogy egy eszményi célnak, melynek mi, mostaniak már csak jól jutalmazott epigonjai vagyunk, egykor földre tiport óriásai voltak”<sup>60</sup>), valamint az *Aranykéz utcai szép napok* novelláit megelőző *Előhang* sorai („Ők voltak az írók – a régiek –, manapság semmit nem tudunk. [...] Ők, a régi írók írtak igazságokat, szépségeket, jóságokat, meséket. Félrefordították a fejüket az élet kellemetlenségeitől”<sup>61</sup>) a régmúlt íróvilág előtti tisztelet hangját tükrözik. Saját koruk irodalmáról szóló értékítéletükkel kijelentik, hogy műveik nem érnek fel és nem hasonlíthatók össze az elődök munkáival. A két szerző Kisfaludyt megidéző kultuszképző és kultuszépítő funkciót betöltő alkotásával járult hozzá a Kisfaludy-portré alakulástörténetéhez.

Krúdy szövegeiben Kisfaludy és Jókai irodalmi szerepe is összeér. Krúdy szerint „Kisfaludy Károly látja meg Magyarországot olyannak, amilyen ez igazában volt. Az ő vígjátékaiban az eleven Magyarország mutatkozik”.<sup>62</sup> Ezzel egy időben ugyanezt állítja Jókairól is: „Jókai regényei: mindenki története Magyarországon, Jókai regényhősei: mindenki rokonai e hazában.”<sup>63</sup> Krúdy esetében a Kisfaludyra és Jókaira történő hivatkozások az elődkeresés szempontjából is fontosak lehetnek. Az elfeledett irodalmi vezérre és az ünnepektől írófejedelemre történő utalásokkal Krúdy „a magyar költészet aranyát termő vaskorának”<sup>64</sup> és „a magyar nemzet tündéri álmainak levelesládájának”<sup>65</sup> darbjait idézi meg kora olvasóközönségének.

A kiválasztott Krúdy-novellák kapcsán megállapítható, hogy a szakirodalom által sokat elemzett Krúdy-íróhősök között vannak még olyan szereplők, akikre az eddigi kutatások nem fordítottak kellő figyelmet. A Krúdy-féle Kisfaludy alak önmagán túlmutató jellege következtében különböző kanonizációs kérdéseket felvetve válhatna a Krúdy novellisztikáját értékelő, elemző irodalom fontos részévé. Az emlékező magyar novellista művei az irodalmi fikcionalizáltság és időszerűtlenség alkalmazása következtében annak a kísérletnek a részeként is megközelíthetővé válhatnának, amely megmutatná, hogy a 19. század első felének irodalmát meghatározó alakok hogyan élnek tovább és hogyan viszonyulnak a századelő világához képest bekövetkező történelmi, társadalmi és kulturális változások tömegéhez.

<sup>60</sup> JÓKAI Mór, *Eppur si muove – És mégis mozog a Föld I.*, Bp., Kossuth, 2009, 7.

<sup>61</sup> KRÚDY Gyula *Összegyűjtött művei...*, i. m., 115.

<sup>62</sup> KRÚDY, *Irodalmi kalendárium*, i. m., 15–16.

<sup>63</sup> KRÚDY Gyula, *A szobrok megmozdulnak*, vál. KOZOCSA Sándor, Budapest, Gondolat, 1974, 43.

<sup>64</sup> JÓKAI Mór, *Írói arcképek*, Budapest, Unikornis, 1993, 37.

<sup>65</sup> KRÚDY Gyula, *A szobrok megmozdulnak*, vál. KOZOCSA Sándor, Budapest, Gondolat, 1974, 43.

BENGI LÁSZLÓ

## Metadiszkurzus és redukált elbeszélés

Wilde és Kosztolányi

Oscar Wilde műveinek nagy hatása volt a huszadik század eleji magyar irodalomra. Jól ismert, hogy a szerzőt Kosztolányi Dezső is sokra tartotta, több művét le-, illetve újrarendelt. Természetesen Wilde hatása ennek ellenére sem közvetlenül vagy át-  
télékek nélkül, sőt talán nem is széles körűen érvényesült Kosztolányi életművében. Az alkotásmód és az irodalomszemlélet összecsengései mellett tehát legalább annyira fontos kérdés, hogy a magyar író miben és miért különbözött vagy éppen tért el Wilde fölfogásától, és mennyiben alakított ki a *Dorian Gray arcképe*nek szerzőjéhez képest más irányba mutató elbeszélés-poétikát. Más szóval: a Wilde-hatás kétségkívül nem határozza meg a Kosztolányi-szövegek olvasásának a módját és irányát, de mint ebbe beleszövődő szál, fontos kérdések föltételére ösztönözhet. Tanulmányomban nem veszem számba Wilde és Kosztolányi kapcsolatának minden aspektusát, figyelmemet kizárólag a *Dorian Gray arcképe*re és Kosztolányi regényeire összpontosítom.

A *Dorian Gray arcképe* két fordításban is megjelent a század első évtizedében: 1904-ben Konkoly Tivadar magyarításában, majd 1907-ben Schöpflin Aladár átültetésében.<sup>1</sup> Amikor utóbbi napvilágot látott, akkor Konkoly fordítása már a harmadik kiadásnál járt. Kosztolányi Dezső mintegy másfél évtizeddel később vállalkozott a regény magyarítására: a *Dorian Gray arcképe*nek általa készített fordítását 1922 végén jelentette meg a Genius kétkötetes amatőr kiadásban,<sup>2</sup> három másik Wilde-kötettel együtt. A sorozat darabjai a kiadó szándéka szerint alighanem úgy kerültek forgalomba, mint amelyek kitűnően alkalmasak karácsonyi ajándéknak.<sup>3</sup>

A két korábbi fordítás szinte természetesen veti föl a kérdést, hogy miért vállalkozott Kosztolányi is a regény magyarítására. Nem éppen hihető elképzelés, hogy figyelmét elkerülték volna a Wilde-mű magyar átültetései, hiszen Kosztolányi már ifjú korában megismerkedett Wilde írásaival, még ha fiatalon részben német közvetítéssel tájékozódott is a nagyra becsült író munkásságáról. Nem lehetetlen, hogy elégedetlen volt a korábbi fordításokkal. Konkoly Tivadar magyarítása a maga idejében ugyan

<sup>1</sup> WILDE Oszkár, *Gray Dorian arcképe. Regény*, ford. KONKOLY Tivadar, Bp., Országos Irodalmi Részvénytársaság, 1904. – Uő, *Dorian Gray arcképe. Regény*, ford. SCHÖPFLIN Aladár, Bp., Lampel, 1907.

<sup>2</sup> Oscar WILDE, *Dorian Gray arcképe*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső, Bp., Genius, 1922, (Oscar Wilde Összes Művei). Két miniatűr kötetben. A továbbiakban ezt a kiadást idézem DG megjelöléssel, a kötet- és oldalszám megadásával.

<sup>3</sup> Vö. (f. j.), *Wilde Oszkár munkái*, 8 Órai Újság, 1923. január 19., 5. – (.), *A Genius irodalmi almanachja*, Az Újság, 1923. március 18., 8.

népszerűnek látszott, később mintha valóban feledésbe merült volna, Schöpflin munkája azonban még napjainkra sem vált teljesen ismeretlenné. Mindebből persze nem lehet rögvést a fordítások sikerülségére következtetni, de talán jelzi annak a magyarázó sémának a kérdésességét, hogy Kosztolányit egyszerűen két rossz fordítás ösztönözte volna a Wilde-regény átültetésére. Valószínűnek látszik, hogy egy külsődleges ok is fontos szerepet játszott ebben: mivel Schöpflin magyarázása a Franklinnál volt lekötve, a Geniusnak új fordítóra volt szüksége ahhoz, hogy a *Dorian Gray arcképét* megjeleníthesse.<sup>4</sup> Innen nézve tehát a Kosztolányi-fordítás megszületéséhez vezető események legalább részben esetlegesnek tűnnek föl.

Lehetséges ugyanakkor más oldalról is tekinteni arra a történetre, amely a húszas évek elején oda vezetett, hogy Kosztolányi vállalkozott a *Dorian Gray arcképének* átültetésére. A regényfordítás olybá is vehető, mint amely éppen hogy beleillik egy nem annyira esetlegesen, mint inkább következetesen kibontakozó sorba. Lord Alfréd Douglas *Wilde Oszkár és én* című műve ugyanis 1919-ben, Huysmans – Wilde művével több szálon is kapcsolatban álló – *A különce* pedig 1921-ben már megjelent Kosztolányi fordításában,<sup>5</sup> majd erre következett a *Dorian Gray arcképe* 1922-ben. Ráadásul Douglas, illetve különösen Huysmans és Wilde könyveinek lefordítása talán nem véletlenül esik arra az időszakra, amikor Kosztolányi pályáján előtérbe kerül a regény. Ennek kezdetét az inkább elbeszélésnek, esetleg kisregénynek tartható, ám szerzője által regényként is megjelölt *A rossz orvos* jelöli ki a húszas évek legelején,<sup>6</sup> amelyet aztán sorra követ *A véres költő* (1921),<sup>7</sup> a *Pacsirta* (1924), az *Aranyársarkány* (1925) és az *Édes Anna* (1926), hogy aztán e szakasz lezárulását a regény műfaját még fölidéző, de attól el is távolodó *Esti Kornél* (1933), illetve a soha el nem készülő, töredékben maradt *Mostoha* jelezze.

A Wilde-regény lefordításának a jogi-könyvkiadási gyakorlatot, illetve az irodalomtörténeti összefüggéseket szem előtt tartó magyarázata esetlegesség és következetesség olyan együttesét teszi láthatóvá, amely nemcsak Kosztolányi és Wilde kapcsolatát

<sup>4</sup> A két könyvkiadó Wilde-sorozatáról lásd TAKÁCS László, *Néhány megjegyzés a Nero, a véres költő forrásaihoz. Kosztolányi Dezső és Oscar Wilde*, Kalligram, 21(2012), 7–8. sz., 28.

<sup>5</sup> Lord Alfréd DOUGLAS, *Wilde Oszkár és én*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső, Bp., Kultura Könyvkiadó és Nyomda R.-T., 1919. – J.-K. HUYSMANS, *A különce (À rebours). Regény*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső, Bp., Kultura Könyvkiadó és Nyomda R.-T., 1921. A két fordítás életrajzi kontextusához lásd még ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete*, Osiris, Budapest, 2017, 288–290.

<sup>6</sup> A mű maga, *Elbeszélés* alcímmel, 1920-ban a *Nyugatban* látott napvilágot, majd egy évvel később *Kis regény* megjelöléssel jelent meg – négy további novellával együtt – az azonos című kötetben. Utóbbinak 1927-es második kiadása – a közölt novellák körének jelentős bővítése mellett – az alcímet is immár *Regényre* változtatja. (Lásd a kritikai kiadást: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Béla, a buta – A rossz orvos*, s. a. r. BARTÓK István, SÁRKÖZI Éva, Pozsony, Kalligram, 2015 [Kosztolányi Dezső Összes Művei. Kritikai kiadás].)

<sup>7</sup> A regény címe az 1929-es második kiadástól változik *Nero, a véres költőre*. Míg a korábbi megnevezés *A rossz orvossal* állt világos párhuzamban, a későbbi – alighanem a fordítások és az idegen nyelvi fogadtatás tapasztalata által is ösztönözött – címváltozat portrészertü benyomást kelthet, némiképp közelítve a Kosztolányi- és a Wilde-regény címéből kiinduló olvasói várakozásokat.

jellemzi, hanem a hatás(történet) mint olyan inherens ambiguitását, feszültségét is tanúsítja. Ezáltal viszonylagosnak mutatkozik az a szemlélet, amely a hatásban mindenkélettől szükségszerű összefüggést, avagy szándékos utalást keres, és valamely (élet)művek kapcsolódását racionális, de legalábbis minden elemében motivált gesztusnak látja.

Kosztolányi és Wilde irodalmi rokonságának gondolata *A véres költő* első kiadásához írt – később Thomas Mann levelével helyettesített – előszóban is fölmerült. Kállay Miklós rövid portréja már első mondatával így kezdte Kosztolányi bemutatását: „Az érzékeny, a mimózaalkü örökgyermek és a spleenes világfi keveredik a vonásaiban, Wilde Oszkár, aki a szabadkai aszfalra csöppent, poros kisvárosi ákácok közt Párisról álmodik [...]”<sup>8</sup> Később Kiss Ferenc monográfiája részletezőbben is mérlegelte a *Dorian Gray arcképe*nek és a *Nero, a véres költő*nek a kapcsolatát,<sup>9</sup> amelyet legutóbb a kiváló és részletgazdag kritikai kiadás sajtó alá rendezője, Takács László árnyalt tovább:

Kiss Ferenc részletes tanulmányában elsősorban a holland Joris-Karl Huysmans *À rebours* (magyarul: *A külön*) és Oscar Wilde Kosztolányi által is lefordított *Dorian Gray arcképe* című regényét nevezi meg mintaképekként. [...] S bár a Kosztolányi-regény problematikája eltér mindkét művétől, rokon vonások azért fölfedezhetők: Nero szenvedélyei közt említi Kosztolányi a növényemesítést, ez azonban des Esseintesre igaz, a császárról nem maradt fenn ilyen adat, Seneca szerepe pedig némileg emlékeztet Lord Henryre a *Dorian Gray arcképe*ből. Éppen ilyen markánsak azonban a főszereplőket elválasztó vonások is: Nero sohasem érez megbánást, mint Dorian Gray, des Esseintes pedig nem gyilkos, s ráadásul csak a császár képzeletművészeként magát, a két másik inkább önmagát és életét akarja műalkotássá tenni.<sup>10</sup>

A hatások és utalások szövevényét még tovább bonyolítja, hogy a regény több esetben nem annyira a történelmi Seneca, illetve a sztoikusok bölcséletére emlékeztet, mint inkább Nietzsche gondolatait idézi föl, és szövi bele a szereplők világába.<sup>11</sup>

<sup>8</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nero, a véres költő*, s. a. r. TAKÁCS László, Pozsony, Kalligram, 2011 (Kosztolányi Dezső Összes Művei. Kritikai kiadás), 754.

<sup>9</sup> Kiss Ferenc, *Az érett Kosztolányi*, Bp., Akadémiai, 1979, 117–124.

<sup>10</sup> TAKÁCS László, *Keletkezéstörténet* = KOSZTOLÁNYI, *Nero* ..., i. m., 917–918. További rokon motívumokra hívják fel a figyelmet a kiadás jegyzetei a regény alábbi részlete kapcsán: „A nap rózsás-sárga koszorúval övezte a fórumon álló Alkibiades szobrát, ki örökké szép maradt és aranyköntöst akasztott Marsyas délceg termetére” (*Uo.*, 155; a tárgyi jegyzeteket lásd 975–976). Sőt a regény zárata sem csupán az emberen fölülemelkedés vágyáról, az emberfeletti akarásáról szól, hanem az arcon lévő titok benyomását is megfogalmazza, mikor a halott császár arcát úgy írja le, mint egy átdolgozott, egyszerre tudatosan és szándékolatlanul megváltoztott, élettelené dermedt képet: „– Nézd az arcát, – mondta [Epaphroditus] – milyen erőszakos, még a halálában is. Álkapcáit összeharapja és erőlködik. Most is akar valamit. Valami nagyobbat, mint a többi ember. Mintha minden titka rajta lenne. Mennyire átdolgozott, kiégett, megszenesedett minden vonása. Mostan különös és érdekes. Úgy érzem, az arca szép” (*Uo.*, 739). Míg azonban Nero arca mintegy megszépül a regényt záró halálban, az eladdig változatlan Dorian csúffá és öreggé válik Wilde művének végén. (Lásd továbbá TAKÁCS, *Néhány megjegyzés*..., i. m., 29–30. Vö. még KŐRIZS Imre, *A „Néhány megjegyzés a Nero, a véres költő forrásaihoz”-hoz*, Kalligram, 21(2012), 9. sz., 103 és TAKÁCS László, *Válasz Kőrizs Imrének*, Kalligram, 21(2012), 9. sz., 104.)

<sup>11</sup> Lásd KOSZTOLÁNYI, *Nero*..., i. m., 921–929, 1066–1067, 1089.



Egyfelől tehát a Nero-regényt sem lehet afféle egyszerű Wilde-átiratnak tartani. Másfelől viszont ha igaz, hogy Kosztolányi regény felé fordulása és Wilde-fordítása között poétikai összefüggés is fönnáll, akkor ennek nemcsak *A véres költőn* kellett nyomot hagynia, hanem az alig később íródott *Pacsirtában* is meg kell mutatkoznia.<sup>12</sup> Röviden öt szempontot emelek ki, amelyek ha külön-külön nem is támasztanak alá Kosztolányi és Wilde regénypoétikájának a kapcsolatát, együttesen megerősítik az irodalomtörténeti kérdésselvetés érvényét és a *Dorian Gray arcképe* és a *Pacsirta* között vonható részleges párhuzamot.

Amiként a Wilde-regényben kulcsszerepet játszik a főhősről készült festmény, úgy a *Pacsirtában* is fontos motívummá válik az utolsó, tizenharmadik fejezetben előkerülő kép. Persze Pacsirtáról legföljebb csak a regény fest portrét, a történetben erről nincsen szó. A címszereplő hazaérkezvén egy tarkövi társaságot ábrázoló fényképet mutat a szüleinek, olyan csoportképet, amelynek egyik alakjaként ő maga is föltűnik.<sup>13</sup>

A lány először anyjának adja át – talán naiv, inkább erőltetett vidámsággal – a fényképet, amelyet afféle anekdotikus kitérő követ: „A fényképen mindenki rajta látható, még Tigris is, ki fülét hegyezve ült ott, a vadászkutyák hivatalos fontoskodásával és úri göggyével, lógatva emlős hasát, melybe a vadászon éveken át annyi sörétet kapott, hogy az csörgött tőle és Béla bácsi szellemes megjegyzése szerint valóságos »vaskutyá« lett.”<sup>14</sup> Az elbeszélő talán Pacsirta nézőpontjához áll közel, amikor a csoportkép végző soron nem is emberi mellékszereplőjét, a nagymacskáról elnevezett kutyát állítja középpontba, és Béla bácsi – a leány nevetését is visszhangzó vagy némi frivolságával éppen ellenpontoszó – történetét kanyarítja a kép köré, avagy inkább a látvány helyébe. A figyelem csak ezután terelődik a fényképen látható alakokra, amelyek némelyikéről az anya mond véleményt: „A nagyobbik [Thurzó-lány] nekem nem rokonszenves. A kisebbik csinos fruska, de nincs az arcán semmi kifejezés.”<sup>15</sup> A kép végül Vajkay kezébe kerül, aki viszont „csak leányát nézte”: „Ott áll a pajtánál, melynek nyitott ajtajához

<sup>12</sup> Természetesen ahogy a *Nero*, úgy a *Pacsirta* sem Wilde-parafrázis. Ehelyett számos eltérő hatás – teljességében soha nem fölfejtető – kölcsönhatásával érdemes számolni. Így a Wilde-fordítás nyomainak érzékelése egyáltalán nem áll ellentétben azzal, hogy a kritikai kiadás – Kosztolányi és Csehov többször emlegetett rokonságát mintegy konkretizálva, főként Zágonyi Ervin utalásai nyomán – a *Három nővér* időben szintén közel eső fordításának a hatását mutatja ki a *Pacsirtában*: BUCSICS Katalin, *Keletkezéstörténet* = KOSZTOLÁNYI Dezső, *Pacsirta*, s. a. r. BUCSICS Katalin, Pozsony, Kalligram, 2013 (Kosztolányi Dezső Összes Művei. Kritikai kiadás), 728.

<sup>13</sup> Ahogy arra Kiss Ferenc monográfiája is fölhívta a figyelmet, a fénykép – még ha másról készült is, illetve a mással való azonosulás alkalmástörténetekre emlékeztető eseménysorát nyitja is meg – már abban *A csúf leány* című novellában meghatározó motívummá vált, amely 1910-ben, majd a *Bolondok* című kötetben látott napvilágot, vagyis jóval a Kosztolányi-fordítás elkészülte előtt (vö. KISS, i. m., 186). Ugyanakkor Kosztolányi már egy Babitsnak írott 1906-os levelében arról számol be, hogy megvette Wilde regényét, illetve a szerző *Intentions* című esszégyűjteményének német fordítását olvassa (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelezése I. 1901–1907*, s. a. r. BUDA Attila, JÓZAN Ildikó, SÁRKÖZI Éva, Pozsony, Kalligram, 2013 [Kosztolányi Dezső Összes Művei. Kritikai kiadás], 525.)

<sup>14</sup> KOSZTOLÁNYI, *Pacsirta*, i. m., 519.

<sup>15</sup> *Uo.*, 521.

fagereben volt támasztva, egyik kezével Etelka nénibe, másik kezével a falba fogózva, mintegy védelmet keresve valami ellen, amitől félt. Milyen egyedül tengett-lengett ebben a társaságban, az ő rokonai, az ő vérei között is. Csak ez a mozdulata látszott, a kétségbeesett menekülés mozdulata, mely szép volt, különben arca alig tűnt elő, mert fejét, amint szokta, lehajtotta és haját tartotta a lencse felé.”<sup>16</sup> Ha a fiatalabbik Thurzó lány arca kifejezéstelennek tetszhet, Pacsirtáé a maga hiányával nagyon is kifejező.

A *Dorian Gray arcképében*, szigorúan véve, a festmény mindegyre változik a cselekmény folyamán. A *Pacsirtában* a fénykép értelemszerűen változatlan, a szereplők mégis rendre mást-mást látnak rajta, különböző nézőpontokból tekintenek rá. Elsőként – talán Pacsirtának – a kutya tűnik szembe, az anya a Thurzó lányokon köszörülő nyelvét, és szinte csak Vajkay veszi észre a lányt, akit abban az értelemben valóban keresni kell a fényképen, hogy inkább a menekülés gesztusával van jelen, semmint arcával tűnne elő. Míg tehát Wilde regénye a kép eltérő (idejű) állapotait állítja kontrasztba, addig a *Pacsirta* a látvány eltérő érzékeléseit, leírásait szembesíti egymással. A fénykép köré szövődő beszéd így maga is kettős: éppannyira jellemzi a rögzített és láthatóvá tett képet, mint a szereplők érzéseit és gondolkodását, bizonyos értelemben láthatatlan személyiségét. Ugyan sok szempontból más funkcióval bír, részben mégis hasonló ehhez a kettősséghez Dorian kinézetének és elzárt képének viszonya, amely külső és belső, nyilvános és rejtett, látható és láthatatlan mind instabilabb konstellációjaként áll elő a regény folyamán.<sup>17</sup> Ekként a látható és a nem látható nem tekinthető egyszerű dichotómiának, jóllehet kétségkívül különbséget hoz létre. Amint Evan Horowitz hangsúlyozza, a láthatatlanság az irodalomban több annál, mint a látás pusztá hiánya vagy akadályozottsága: a láthatóhoz és látáshoz fűződő viszonyok kölcsönhatása olyan értelmező játékot nyit meg, amely nemcsak az olvasói látás átalakítására képes, hanem egyáltalán az irodalom létmódjával és befogadásának módjával hozható összefüggésbe.<sup>18</sup>

Kosztolányi – jóllehet más műveiben nem föltétlen tartózkodott tőlük – regényeiben alapjában nem élt a fantasztikus elbeszélés vagy a rémregény eszközeivel: a *Pacsirtában* nem a kép változik, hanem annak olvasatai vetélkednek egymással. A *Dorian Gray arcképében* szintén határozott küzdelem folyik a festményért: a cselekmény szintjén a mű fizikai birtoklásáért, szellemi értelemben pedig a kép alkotói jogaiért. Basil Hallward kezdetben vonakodik kiállítani festményét, később újfent látni szeretné, sőt szerepeltetné is azt egy tervezett párizsi kiállításán, ám Dorian

<sup>16</sup> Uo.

<sup>17</sup> Ha azt vesszük, hogy Dorian Gray fokozatos elszigetelődése a regény szerkezetében is kifejeződik (lásd Charles ALTIERI, *Organic and Humanist Models in Some English Bildungsroman*, *The Journal of General Education* 23(1971) nr. 3., 226), akkor a Wilde-mű akár az *Aranyáskány* hősének, Novák Antalnak a sorsával is párhuzamba állítható, aki – a mind teljesebb összeomlás közepette is kínosan, egyre reménytelenebbül próbálván megőrizni a rendezett és példás élet látszatát – egyre magányosabbá válik, mígnem elbukik a küzdelemben, és Dorianhoz hasonlóan véget vet életének.

<sup>18</sup> Evan HOROWITZ, *Literary Invisibility*, *New Literary History* 45(2014) nr. 3, 464.

Gray heves tiltakozásával szembesülve meghátrál – amikor pedig bebocsátást nyer a padláson lévő régi diákszobába, és meglátja az elváltozott festményt, Basil nem maradhat többé életben. Mindemellett a szereplők abban is eltérő álláspontot képviselnek, valójában kinek az alkotása a festmény, úgymond ki a forrása, az eredete. Basil – jóllehet később némiképp elbizonytalanodik – a regény elején határozottan akként vélekedik, hogy „minden arckép, melyet érzéssel festettek, a festő arcképe, vagy [föltehetőleg toll- vagy sajtóhiba, helyesen: nem] a modell arcképe. A modell pusztá véletlen, pusztá alkalom. Nem ő tárja föl önmagát a festőnek, inkább a festő tárja föl önmagát a színes vásznon. Ezért nem akarom kiállítani az arcképet, mert attól tartok, hogy megmutattam benne tulajdon lelkem titkát”.<sup>19</sup> A változó képről azonban Dorian is azt állítja: „Ez a lelkem arca.”<sup>20</sup> Amennyiben pedig a festmény Dorian Grayt ábrázolja, róla Lord Henry tartja úgy: „Ez a fiu jobbára az ő alkotása volt.”<sup>21</sup> Ehhez a vetélkedéshez természetesen alapvetően hozzájárul, hogy Wilde-nál a kép története nem zárul le, modell és mű viszonya nem rögzül a megfestéssel. A festmény változása elmosza alkotás és befogadás, művészet és élet határait, a kép létrejöttét pedig nemcsak Dorian Gray formálódásával, hanem a róla szóló regény olvasásával is párhuzamba állítja. A *Pacsirtában* a fénykép vetélkedő, egyszerre feltáró és elrejtő olvasatai szintén összefüggésbe hozhatók a befogadás eltérő irányokba futó folyamataival, ám Wilde regényénél alighanem erőteljesebben nyomatékosítják a szereplők elválasztottságát, a gondolkodásmódok távolságát.

A két regényben egyaránt fontos szerepet játszó kép mellett mindkét műben – illeszkedve a modern próza egy hagyományvonulatához – nagy hangsúlyt kap az idő problémája. A *Dorian Gray arcképének* majd minden fejezete időmegjelöléssel indul: „Másnap félelgyor”; „Egy hónappal később”; „szólt Henry lord aznap este, mikor”; „ezen az estén”; „Régen elmúlt dél, mikor”; „Másnap reggel”; „évekig nem tudott szabadulni”; „November kilencedike volt, egy nappal harmincnyolcadik születésnapja előtt”; „Másnap reggel kilenc órakor”; „Ezen az estén félkilenckor”; „Egy héttel azután”; „Másnap”; „Gyönyörű éjszaka volt”.<sup>22</sup> A nyitó mondatok az idő múlása mellett a fejezetek között eltelt időtartamoknak a jelentékeny változásáról is vallanak, miközben a cselekmény időviszonyainak pontos fölfejtéséhez nem adnak elegendő fogódzót. Ez az elbeszélés ingadozó sebességével együtt ahhoz vezet, hogy az olvasó időérzéke elbizonytalanodik, megváltozik: az idő ugyan határozottan múlik a regényben, a változatlanul fiatal és szép Dorian azonban mintha kívül állna rajta, az időnek látszólag nincs hatalma fölötte.

---

<sup>19</sup> DG, I, 17–18.

<sup>20</sup> DG, II, 77.

<sup>21</sup> DG, I, 117.

<sup>22</sup> A fejezeteket kezdő mondatokból vett – nemegyszer az első szavakat jelentő – töredékeket, zárójelben a fejezet számát is föltüntetve, lásd DG, I, 66 (3), 91 (4), 145 (6), 161 (7), 184 (8), 211 (9); II, 19 (11), 58 (12), 86 (14), 109 (15), 144 (17), 155 (18), 193 (20).

Amikor a Magyar Színház 1907-ben Hajó Sándor átdolgozásában színpadra állította a *Dorian Gray arcképét*, a darabot a Budapesti Napló munkatársaként ismertető Kosztolányi – Nietzsche-t is idézve – kiemelte, hogy Wilde regényében a festészet ereje az örökkévaló szépség jegyében még az időnek is képes gátat vetni: „A művészet és az élet misztikus kapcsolatát éreztük, s nem találtuk képtelennek, hogy a mindenható ecset megállítsa az időt, és egy pusztuló, vétkező testre a képek örökegyforma ifjúságát, hamvát és szépségét vigye át.”<sup>23</sup> Kosztolányi megítélése szerint ugyanakkor a dráma mintegy túl sokat mutatott meg, és ezáltal hatásában elmaradt a regény mögött:

Brutális nyersséggel láttuk, mint változik a portré, mint torzul, ráncosodik, zsugorodik össze Gray gyönyöreitől és bűneitől a kép fiatalsága. Ez nem lehet drámai igazság. A regényben lélektani magyarázatát kapjuk. Egy autoszugesztívó hatása alatt ugyanis Gray látja a kép változásait, a lelkében lejátszódó folyamatokat tárgyiasítja, és kivetíti a képre, bár nyíltan kimondja Wilde, hogy a képen semminemű változás nincs. Ezeket a finomságokat nem bírja el a más eszközökkel más hatásokra dolgozó színpad, még akkor sem, ha Wilde szellemességeivel tűzdeli körül.<sup>24</sup>

A fiatal Kosztolányi lélektani magyarázattal oldotta föl a Wilde-szöveg hihetetlen mozzanatait, amikor – alighanem a regény zárlatának kettős átváltozása nyomán – a festmény módosulását Dorian Gray önszugesztívójának tudta be. Jóllehet ez az értelmezés egyszerűsíti a regény alaphelyzetét, más szempontból a *Pacsirtához* közelíti. Miközben Kosztolányi éppúgy változatlanul látja Basil alkotását, mint ahogy a regényében szereplő fénykép is rögzített, ez mit sem számít ahhoz képest, hogy a képet Dorian Gray, illetve Vajkayék miként látják, mit vetítenek belé, milyen érzések és gondolatok tárgyiasításaként tekintenek rá. Másfelől az örök egyformaság és változás feszültsége visszavezet az idő problémájához is: a *Pacsirta* – Szegedy-Maszák Mihály a korábbiaktól eltérő irányokban tájékozódó, meghatározó erejű értelmezése szerint – „az idővel, pontosabban annak szükségyszerű többértelműségével foglalkozik.”<sup>25</sup> Habár a mérhető idő a *Pacsirtában* is megállíthatatlanul pereg le, a regény zárlatában a címszereplő paradox módon egyként éli át helyzetének remény nélküli változhatatlanságát, illetve tapasztalja meg fölfokozottan ezt az állandóságot átalakulásként, kilátástalanságának az elmélyüléseként: „Semmi sem történt, ismét semmi. Csak hazudott, mosolygott, kedveskedett, mindig, mindenkivel, de ezen a héten, távol szüleitől, oly átalakuláson ment át, melyre csak most ocsúdott, hogy nem látta többé a tarkövi embereket, nem hallotta a vonat zakatolását.”<sup>26</sup>

A *Pacsirta* a regényhős meghasonlását nem alakmások, avagy az én megtöbbszörözése révén, hanem az időtapasztalatot jellemző feszültség által érzékelteti. Az én

<sup>23</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Dorian Gray. Bemutató a Magyar Színházban* [1907] = Uő, *Színházi esték*, kiad. Réz Pál, Bp., Szépirodalmi, 1978, I, 247.

<sup>24</sup> Uo., 247.

<sup>25</sup> SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Körköröség és transzcendencia a Pacsirtában* = Uő, „Minta a szönyegen”. *A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995, 185.

<sup>26</sup> KOSZTOLÁNYI, *Pacsirta*, i. m., 533.

belső osztottsága azonban a szereplők távolságában, széttartó látásmódjában, az őket összefűző viszonyok korlátaiban is reflektálódik. Ez pedig elválaszthatatlan a regényben érvényesülő nézőpontok viszonylagosságától: „A belső nézőpont elsődlegessége helyett talán helyesebb, ha a külső és belső nézőpont játékát tartjuk jellemzőnek a *Pacsirtára*. A kétféle látószög változtatása teszi lehetővé, hogy a történetmondó olykor fölülről nézzen olyan szereplőkre, akiket más alkalmakkor belülről közelít meg, s ugyanez a kettősség okozza, hogy nehéz kétségbe nem vont értékeket találni a regényben.”<sup>27</sup>

Látás és láthatatlanság, külső és belső, valódi és látszat említett ellentéteihez is kapcsolódóan mindkét regényben komoly jelentőségre tesz szert a színlelés és színpadiaság problémaköre, sőt konkrétan a színház motívuma. A *Dorian Gray* arképe igen változatos helyszíneken játszódik. A privát, sőt kifejezetten zárt terek, valamint a bűn városi bugyrai mellett hangsúlyosan megjelenő nyilvános és félnyilvános terek közül több is valamiképpen kötődik a színleléshez, szerepjátszáshoz. Magának a Basil festette képnek a sajátos terén túl a modellt állásnak, a kosztümökbe öltözésnek, a valóság művészi átformálásának a színterét jelentő műterem is említhető, amely – aligha véletlenül paradicsomi létet idéző kertre nyilván – az első fejezet helyszíne. Wilde és Kosztolányi regénye között azonban sokkal közvetlenebb kapcsolatot teremt a mindkettejükönél fordulópontot jelentő színházi epizód.<sup>28</sup>

A Wilde-regény negyedik fejezete Dorian Gray egy fiatal színésznő, Sibyl Vane iránt érzett szerelme köré épül, akinek színpadi játéka szenvedélyes érzéseket kelt a főhősben. Ám amikor a lány műalkotásból mintegy valósággá, drámai hősnőből elérhető, hús-vér alakká válik, elveszti érdekességét Dorian számára – az eltaszított szerelmes öngyilkossága pedig fontos láncszem Dorian Gray bűneinek a sorában. A *Pacsirtában* a Vajkay házaspár – némi ellenérzéssel vegyes izgalommal és izgatottsággal – a regény közepe táján látogat el a sárszegi Kisfaludy Színházba. A férfit itt is magával ragadja a színház világa, és Orosz Olga színészi kisugárzása sem hagyja érintetlenül: „Ákosnak [...] új volt minden. [...] Amint a függöny felgördült, elállt szeme-szája. Előrehajolt, hogy minden figyelmét központosítsa. [...] A színpad kápráztató volt.”<sup>29</sup> Vajkayt részben hasonló lelkesedés hevíti föl a színház iránt, mint Dorian Grayt. Ez olyan tapasztalat, amely fontos láncszem a lány édesapjának új emberré válásában.<sup>30</sup> Azzal pedig, ahogy Dorian szenvedélye utóbb kiábrándulásba fordul, távolról szintén rokonítható, amiképpen a *Pacsirta* végén – a megváltozott változatlan paradox körköröséggel – az apa is visszatérni látszik rövid időre elhagyott-kizökkent életéhez. A mindennapoknak ahhoz a világhoz, amelyben a szereplők egyébként rendre szerepet játszanak, különféle elvárásokhoz igazodva, végső soron tehát nem

<sup>27</sup> SZEGEDY-MASZÁK, i. m., 190.

<sup>28</sup> Természetesen a színházhoz kapcsolódó történetrész esetében sincs szó arról, hogy Kosztolányi mintegy Wilde regényéből emelte volna át ezt, hiszen a jelenet a magyar író korábbi műveinek sorához is köthető: SZILÁGYI Zsófia, *Az éretlen Kosztolányi*, Bp., Kalligram, 2017, 198–200.

<sup>29</sup> KOSZTOLÁNYI, *Pacsirta*, i. m., 213.

<sup>30</sup> Vö. *uo.*, 197.

öntörvényű módon cselekednek. Nemcsak ez bomlik meg Pacsirta „üdülésével”, hanem a lány valóságosnak tetsző alakja is voltaképp hiányában, a jelenlétét kísérő színlelés fölfüggesztődésével bontakozik ki.

A *Pacsirtának* és a *Dorian Gray arcképének* is meghatározó motívuma a rútság és ahhoz szorosan kapcsolódóan a szereplői test sajátosan feszült tapasztalata. Pacsirta csúnyasága persze nem annyira Wilde hőséne, hanem a róla festett képnek a látványával vág mindinkább egybe. Ahogy azonban a regény zárlatában az eszményi szépségű Dorian Gray mintegy újra egyesül förtelmes testével, hazaérkezvén úgy tapasztalja meg Pacsirta is gondolatainak és húsának terhes elválaszthatatlanságát, az én levetkezhetetlen testre utaltságát, a látszólag változatlan igazság időbeliségét: „– Én, – gondolkodott, úgy, mint mindenki, aki magára gondol.

De ez az én ő volt és ő ezt teljesen átélte. Ő volt ez az én, testben, lélekben, egy a húsával és emlékeivel, multjával, jelenével, jövődjével, melyet mind összefogunk, mint sorsot, mikor magunkra eszmélünk s kimondjuk a változhatatlan szót: én.”<sup>31</sup> Pacsirta a testét valamiféle meghaladhatatlan, teljes egészében meg nem ragadható és rajta túlmutató, sorsszerű adottságként tapasztalja meg.

Dorian Gray teste is sajátos titokként jelenik meg, és nem csupán az idő múlásától is érintetlen szépsége, meghökkenítően és rejtélyesen állandó fiatalsága miatt. A test mint olyan válik bizonytalanná és megfoghatatlanná Wilde regényében, föloldva ezzel a fogalom határait is.<sup>32</sup> Dorian eszményi és látszólag örök szépsége folytán afféle testetlen ideává lesz: eszményképen túl magának az eszménynek a képe.<sup>33</sup> Az olvasó ugyanakkor a test elvesztésére is értheti azt az egyszerre erőszakos és tragikus kifakadást, amely – Basil megölése előtt – közel sem a felhőtlen öröm benyomását kelti: „A kép semmisített meg engem.”<sup>34</sup> Basil sorsa kifordítva, mintegy parodisztikus formában visszhangozza azt, ahogyan Dorian Graynek a teste lesz a titka: Dorian, miután megölte Basilt, Alan Campbell segítségével nyomtalanul megsemmisíti, „elpárolja”, köddé porlasztatja áldozata testét. Miközben a regény eljátszik a testtől való megfosztásnak, a testetlenségnek a gondolatával, igen ironikusan ellenpontoszza ezt a művészet nem épp örök-éterei anyagiságának hangsúlyozása a festmény látható átalakulása révén. Olyannyira, hogy Basil a képet meglátva elsőként penészre, a festék anyagának bomlására gondol a változás okaként.

Végül a titokhoz, a rejtélyhez is kapcsolódóan mindkét regény fölveti a hiány problémáját. Pacsirta, jóllehet az olvasók többsége a regény címét alighanem elsősorban rá vonatkoztatja, a cselekmény jó részében nincs jelen, mint ahogy a Dorian Grayről készült, elzárt festmény is csak rövid időre tűnik föl a történet időtartamához képest.

<sup>31</sup> *Uo.*, 533.

<sup>32</sup> Vö. Elana GOMEL, *Oscar Wilde, “The Picture of Dorian Gray,” and the (Un)death of the Author*, Narrative, 12(2004), 1. sz., 88–90.

<sup>33</sup> Vö. BÉNYEI Tamás, *Kettős látás: a képiség viszontagságai Oscar Wilde Dorian Gray arcképe című regényében*, Filológiai Közlöny, 58(2008), 3–4. sz., 214–215.

<sup>34</sup> DG, II, 77.

Az ilyesféle, részben már említett láthatatlanság mellett természetesen metaforikusan is érthető a hiány. Pacsirta és szülei életének csonkasága Dorian Graytól sem teljesen idegen, hiszen a mű vége felé Lord Henry híres örvendező szavai nemcsak azt foglalják magukban, hogy Doriannak az élete maga vált művészetté, hanem ennek áraként a teremtő-alkotó élet hiányát is: „Mennyire boldog vagyok, hogy sohasem csináltál semmit, nem faragtál szobrot, nem festettél képet, semmit se alkottál önmagadból! Az életed volt a művészeted. Önmagad szedted zenére. A napjaid voltak a szonettjeid.”<sup>35</sup> A művészetről tett ehhez hasonló, esszéisztikus kijelentésekkel gyakorta találkozik az olvasó Wilde regényében.<sup>36</sup> Ezt a sajátosságot Kosztolányi sem mulasztotta el megjegyezni a mű színpadi átdolgozásáról írott, már idézett bírálatában: „Azok a szellemes-ségek, paradoxonok, amiket itt hallunk, nem olcsó ürességek, hanem keserves, véres igazságok. A társalgás a görög dialektikára emlékeztet [...]”<sup>37</sup> Ugyanakkor Kosztolányi fölfigyel az ebben rejlő veszélyre is, amelyet az előadás nem mindenkor tudott elkerülni: „reánk legalább úgy hatott, mint egy aforizmagép, amely ontja magából a szellemességeket, anélkül hogy bármi köze lenne hozzájuk”<sup>38</sup> Számos más motívum mellett ezzel a főntartással is összefüggésbe hozható, hogy Kosztolányi húszas évek közepén írott regényei, a *Pacsirta*, az *Aranysárkány* és az *Édes Anna*, ha nem is nélkülözik, de csínján bánnak a hosszabb elmélkedő passzusokkal, és még ezeken belül is ritkák a kifejezetten művészi alkotásra vonatkozó megjegyzések.<sup>39</sup> Amikor pedig mégis ilyen mondatok szövődnek a regényekbe, mint például a *Pacsirta* színházi jelenetében, azok gyakorta tartózkodóak, távolítottak, nemegyszer ironikusan olvashatók. A hiány így nemcsak hasonlóságként, de némely vonatkozásban markáns különbségként vehető számba a *Dorian Gray arcképét* és a *Pacsirtát* egymás mellé helyezve.

Meggyőződésem, hogy ez a különbség teszi igazán érdekessé a két regény között megfigyelhető rokon vonásokat. A Wilde-fordítás éppen azért nem csupán esetlegesen illeszkedik Kosztolányi regénypoétikai elképzeléseinek az alakulástörténetébe, mert hangsúlyos kérdésekben, például az önértelmező vagy művészetről elmélkedő részletek szerepeltetésében a *Pacsirta* szerzője tartózkodással viseltetik Wilde iránt. Ugyan több szempontból nem megalapozatlan az angolul írott munka tudatos vagy öntudatlan befolyásával számolni, az említett kérdésben Kosztolányi mégis más utat

<sup>35</sup> DG, II, 190.

<sup>36</sup> A regénnyel sajátos-ellentmondásos viszonyban álló, vitatott előszó kapcsán lásd például John G. PETERS, *Style and Art in Wilde's The Picture of Dorian Gray. Form as Content*, *Victorian Review*, 25(1999), 1. sz., 1, 4. Sőt vö. már DOUGLAS, i. m., 36–38. Érdemes megemlíteni, hogy a Douglas-könyv teljes terjedelmében idézi a *Dorian Gray arcképének* előszavát (i. m., 36–37), amely azonban jelentősen eltér mind a korábbi Schöpflin-féle magyarázástól (Konkoly nem közölte az előszót), mind az 1922-es Kosztolányi-fordítástól (DG, I, 5–7, amely jóval közelebb áll Schöpflin változatához, mint Kosztolányi saját, három évvel korábban megjelent magyar átültetéséhez).

<sup>37</sup> KOSZTOLÁNYI, *Dorian Gray. Bemutató...*, i. m., 248.

<sup>38</sup> *Uo.*, 248–249.

<sup>39</sup> Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy Kosztolányi regényei – miként a Wilde-é is – ne utalnának nyíltan más művészekre és (akár kétes értékű) alkotásokra, sőt ne idéznének szó szerint is azokból.

választ, amelynek sajátos vonásai az érdeklődéssel kezelt művel kontrasztba állítva rajzolódnak ki élesen. Úgy vélem tehát, Wilde – némiképp paradox módon – erősebb hatást gyakorolt Kosztolányi regénypoétikájának formálódására azzal, amiben a magyar szerző nem követte őt, semmint ott, ahol átsajátította kartársa írásmódját. Ráadásul közel sem arról van szó, hogy a Wilde-regényben is fölmerülő gondolatok ne jelennének meg Kosztolányi életművében. Csakhogy nem annyira a regényekben bukkannak föl, hanem a szerző esszéiben és műbírálataiban, publicisztika és értekezés határára mozgó írásaiban. A *Dorian Gray arcképének* hatása épp ezért lehet poétikai-irodalmi, nem maradván meg egyszerűen motivikus vagy gondolati síkon: a regény művészetszemléletére jellemző kijelentések nem azért hiányoznak a regényekből, mert Kosztolányi határozottan vitatta volna őket, hanem mert nem a regényben, hanem az írás más műfajaiban és közegében érezte azokat helyénvalónak.

Kosztolányitól sem állt távol az az elgondolás, amelyet Lord Henry vetett festő barátja szemére: „Basil, édes fiam, mindent, ami varázsos magában, beletett munkájába. Ennek az a következménye, hogy az élete számára nem marad egyéb, csak előítéletei, elvei és józanese [!]. [...] A nagy költő, az igazán nagy költő, a legköltőietlenebb lény a világon.”<sup>40</sup> Majd alig valamivel később „Henry lord azon tépelődött, lehet-e valaha a lélektan olyan föltétlen tudománnyá tenni, hogy az élet minden kis rugóját föltárja előttünk. Ahogy ma áll, mindig félreértjük magunkat és ritkán értünk meg másokat.”<sup>41</sup> Ami itt még jövőbe vetített kérdés, az Kosztolányinál már nem kis részben múltbeli eredmény: „Vedd számba, hogy nem is oly régen akármilyen félkegyelmű fajankó sikerrel hozzászóllhatott az úgynevezett »lelki élet rejtélyei«-hez, szabadon kalandozhatott irdatlan österületén, melyen bizonyos »titkok«-at fedezett föl. Azóta ezeknek a titkoknak java részét pontosan, tudományosan, szakszerűen megmagyarázta a lélekelemzés.”<sup>42</sup> A művészt pedig éppen azok a kérdések izgatják, amelyeket a Lord Henry által vázolt, tudománnyá lett lélektan sem tudott megmagyarázni, véli Kosztolányi már a Wilde-regény lefordítása előtt is: a költő úgymond „azokkal a további nem boncolható maradékokkal foglalkozik, melyek értelmi életünk vizsgálása után hagyódnak hátra, mintegy a lombikok és göregek alján”<sup>43</sup> A fenti gondolatmenetet a *Dorian Gray arcképének* negyedik fejezete tovább is fűzi: „Világos volt előtte, hogy a kísérleti módszer az egyetlen módszer, mely által elérhetünk a szenvedélyek

<sup>40</sup> DG, I, 114. A költő költőietlenségének paradoxona John Keats Richard Woodhouse-nak írott, 1818. október 27-i keltezésű levelére alludál: „A Költő minden dolgok között a legkevésbé költői teremtmény, mert jellegtelen: állandóan más, állandóan feloszlik valami másban.” (KEATS *levelei*, vál. ford., bev. és jegyz. PÉTER Ágnes, Bp., L'Harmattan, 2010, 2. átdolg. kiad., 101.)

<sup>41</sup> DG, I, 118.

<sup>42</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Káté kezdő költőknek* [1927] = Uő, *Nyelv és lélek*, kiad. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1971, 433–434.

<sup>43</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Gábor Andor* [Harminchárom, 1918] = Uő, *Egy ég alatt*, kiad. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1977, 398. Baudelaire szintén úgy vélte, a költészetnek „a modern tudomány által még fel nem tárt ürökben” kell kibontakoznia (Charles BAUDELAIRE, *Victor Hugo*, ford. RÉZ Pál = Uő, *Válogatott művei*, Bp., Európa, 1964, 447, 448).



tudományos elemzéséhez [...]”<sup>44</sup> Kosztolányi 1920-as Goethe-tanulmánya – több eszmei hatást is ötvözve – hasonlóképp a költészet tudományos-kísérleti magyarázata mellett száll síkra: „A módszer – bármily kezdetleges kísérlet is – az esztétikába a természettudomány rendszerét óhajtja belevinni.”<sup>45</sup>

Lord Henry elmékedését apró lélektani megfigyelés zárja: „Azok a szenvedélyek zsarnokoskodnak rajtunk legerősebben, melyeknek eredetét eltitkoljuk magunk előtt. Azok a leggyöngébb mozgató okaink, melyeknek természete öntudatosá vált bennünk.”<sup>46</sup> Kosztolányi a regényfordítás megjelenésével egy évben szintén úgy vélekedik: „Ha tudjuk, hogy miért vagyunk szomorúak, nem vagyunk oly igazán szomorúak, mint mikor nem tudjuk, hogy miért vagyunk szomorúak.”<sup>47</sup> Természetesen a szöveg-párhuzamok árnyalhatók az elbeszélés-, illetve érvelésszerű különbségek föltárásával, ám ez nem érinti a Wilde-regény és a Kosztolányi-esszé között kétségtávolan kitapintható gondolati egybecsengések létét, valamint a *Dorian Gray arcképe* esszéisztikus passzusainak más szövegtípusokba történő áthelyezését a magyar szerző életművében.

Kosztolányi regényeiben a szereplők igen korlátozottan képesek világuk és benne önmaguk megértésére, az elbeszélő pedig – ha nem is következetesen, de – gyakorta tartózkodik a történet kommentálásától. Nemcsak a hősök döntő többsége,<sup>48</sup> hanem a narrátor sem hajlik igazán az elmékedésre, a szinte elejtett megjegyzéseken túlnövő gondolati elemzésre.<sup>49</sup> Más szavakkal, a Kosztolányi-regényekből ugyan nem hiányzik a mindentudó elbeszélő, ám ez a mindentudás sok esetben és több szempontból is korlátozottan mondható, még akkor is, ha valamely értelmező a narrátor afféle szándékos önkorlátozását látja ebben.

Azáltal, hogy a szereplők magyarázatait rendre a tévedés vagy egyoldalúság gyanúja lengi körül, az – amúgy nem oly visszahúzódo – elbeszélő pedig nyomatékosan tartózkodik a szájbarágástól, a szöveg nagyban az olvasóra bízva, hogy a regénynek mely rétegeit tünteti ki figyelmével, és a történetmondó által különösképpen kedvelt jelzéseket miképpen hozza egymással összefüggésbe. Ekként az elbeszéléstől elválo metadiszkurzus igencsak redukált szerephez jut Kosztolányi húszas évek közepén írott

<sup>44</sup> DG, I, 119.

<sup>45</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Tanulmány egy versről* [1920] = Uő, *Nyelv és lélek*, i. m., 405.

<sup>46</sup> DG, I, 120.

<sup>47</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Füst Milán* [1922] = Uő, *Egy ég alatt*, i. m., 478.

<sup>48</sup> Az *Édes Anna* Movisztere talán a legnyilvánvalóbb kivétel, aki azonban ki is lóg a regénybeli világból, annak több értelemben határán áll, szavait leginkább értetlenséggel fogadják, alakját nevetés kíséri. Ijas Miklós némileg hasonló kivételnek számíthatna a *Pacsirtából*, már ha mondatainak jó része nem rekedne kívül a regényen, például a szülőkkal való beszélgetése során. Ebben a jelenetben az olvasó akár úgy is érezheti, a történetmondó látványosan, szinte tüntetőleg nem fordít rá figyelmet. Alakját ez a sajátos hiány azonban ambivalens módon ki is emeli.

<sup>49</sup> Kosztolányi már fiatalon méltányolta a naturalista drámának azt a törekvését, hogy visszaszorította a színpadon mesterkéltén ható drámai magánbeszédet, Ibsenre hivatkozva pedig amellett szállt síkra, hogy a hősök ne magyarázgassák magukat, a drámaíró ne értelmezze fölöslegesen, a drámaiságra sokszor fittyet hányva alakjait: KOSZTOLÁNYI, *Színházi esték*, i. m., I, 154, 306; II, 679.

hosszabb prózai műveiben, jóllehet utóbbiak nem egy részlete öntükröző jelenetként is értelmezhető. Kosztolányi regényei ilyen módon eltérő jellegű olvasói együttműködésre, a szöveg más aspektusaira összpontosító befogadásmódra tartanak igényt, mint például a *Dorian Gray arcképe*, amely a benne megfogalmazott föltevések igazságérvényét tekintve egyébként szintén erősen rétegzett. Nem elképzelhetetlen, bár csöppet sem bizonyos, hogy a *Mostoha* közelebb került volna a művészetet tematizáló, esszészzerű megszólalásra nagyobb súlyt helyező regényekhez. Csakhogy Kosztolányi elbeszéléspoétikája nem ebben az irányban alakult tovább, hanem az *Esti Kornél* erősen (ön)ironikus és játékos, immár a regényszerű megformálást is viszonylagossá tevő beszédmódja felé mozdult el.

KERÉNYI FERENC

## Mikszáth és Nógrád megye

Kiállításmegnyitó 1982-ből\*

Tisztelt Vendégeink! Kedves Barátaim!

Két ház áll egymás mellett Horpácson, egyazon telken. Fényes villa az egyik, oszloprendes portikusszal, timpanonnal kívül, belül pedig kényelmes bútorokkal, márkás festményekkel. Ebben állunk most. Valóban írófejedelemhez méltó kastély, amely az előző írófejedelem, Jókai Mór életrajzának honoráriumából épülhetett fel 1907-ben. A másik egy földszintes kúria, a régi kép tanúsága szerint négy ablakkal és két ajtóval az utca felé, és rá csak később húznak emeletet. Szontagh Pál udvarháza ez, itt a közvetlen szomszédunkban, amelynek egykor látogatója volt Madách Imre is, és amelynek tornácán örökítette meg Jelfy Gyula, a híres fotográfus az ebéd után csendes pipaszó mellett üldögélő író a Vasárnapi Ujság olvasói számára. (Ez a kép látható mai meghívónk belső oldalán.)

A két ház egymás mellett, akár jelképesnek is tekinthető. Mutatja, milyen ellentmondásaival a kornak és az embernek kell szembenéznünk, ha nem elégszünk meg Mikszáth Kálmánról szólva a „nagy palóc”, a „varázslatos mesélő”, az „utolérhetetlen anekdotázó” típusú, gyakran ismételt minősítésekkel. Melyik az igazi Mikszáth? A kormánypárti képviselő és a befutott író-e, akinek az 1880-as évektől – Király István találó megjegyzése szerint – szinte nincs is életrajza? Netán a fiatalkor éles tollú és nagyon szegény publicistája, akinek gazdag újságírói életművét éppen napjainkban kezdjük áttekinteni, és akinek 1869 és 1887 között írott cikkei 25 kötetet tölthettek meg a kritikai kiadás eddig elkészült hányadában? Vagy a nagy regényeivel voksoló realista,

---

\* A szöveg a balassagyarmati Palóc Múzeum gyűjteményében maradt fenn. 1982. október 29-én volt a horpácsi Mikszáth-émlékház állandó kiállításnak a megnyitója, és ezen alkalommal hangzott el Kerényi Ferenc (1944–2008) megnyitóbeszéde (a szöveg mellett a kiállítás meghívója is megtalálható). A szerző nyilván az elhangzás után dokumentálási céllal adta le a gépiratot a múzeum gyűjteményébe; nincs nyoma annak, hogy publikálta volna. A szöveg tisztázat, amely csak néhány helyen tartalmaz saját kezű, tollal történt javítást, de ezek is a géphibákat, elütéseket korrigálják. Ezeket a közlés során nem tűnt érdemesnek feltüntetni. A szöveget egyébként betűhíven, minden változtatás nélkül közöljük; a szerző nem csatolt hozzá jegyzeteket (a szóbeli elhangzás ezt nem is igényelte), ezt mi sem láttuk szükségesnek pótolni. A címet a sajtó alá rendező adta, mivel a kéziratot a Palóc Múzeum irodalomtörténész-muzeológusa, Steinmacher Kornélia jóvoltából ismertem meg. Ennek a szövegnek a közlésével a 10 éve elhunyt kiváló színház- és irodalomtörténészre, Kerényi Ferencre kívánunk emlékezni. A kézirat gondozása Szilágyi Márton munkája.

aki az egyházpolitikai küzdelmekre válaszul *A különös házasságot*, a millennium ünnepeire feleletül az *Új Zrinyiást* írta, és aki utolsó műveiben a múlt és a jelen példáiiban azt vizsgálta *A Noszty-fiú esete Tóth Marival* és *A fekete város* lapjain, miért nem férhetett egybe a büszke nemesi hagyomány és a szorgalommal gyűjtött polgári vagyon az ország javára? Melyik hát az igazi Mikszáth?

A modern lélektan „referenciacsoport”-nak nevezi azokat a kisebb-nagyobb közösségeket, amelyeknek véleményét mértékadónak fogadjuk el, amelyek előtt bizonyítani akarunk, és amelyek így formálják is személyiségünket. Mikszáth Kálmán életében alighanem három ilyen közösség létezett: Nógrád vármegye, Tisza Kálmán és szabadelvű pártja meg a család. Az elsőhöz, szülőföldjéhez kötötte a gyermekkor minden emléke, a kis szklabonyai porta a balassagyarmati országút mentén, a kovácműhely, a malom, legkivált a nógrádi táj palóc emberei, babonás meséikkel, ősi hiedelmeikkel, szabadságszeretetükkel. „Érdemes elhagyni a szülőföldet, hosszú-hosszú ideig odalenni, csak ezért az élvezetért, hogy ismét visszatérhessünk” – idézhetjük erről magát az író. A távollét kétségkívül hajlamosít a megszépítésre, arra, hogy mindent úgy lássunk évtizedek múlva is, ahogyan elhagytuk, és ahogyan emlékeinkben él. De mégiscsak egyszerűsíteniék a képet, ha kizárólag ebből a szempontból értékelnék Mikszáth novelláinak, karcolatainak idevonható hányadát. Hiszen a népmesébe illő módon ártatlan Bede Erzsit, a mogorván tiszta szívű Filcsik Istvánt megörökítő mellett olyan írások sorjáznak, mint *Az elfelejtett rab*, *a Frivol akta*, *A korlátfa*. Megannyi anekdotába oltott kórkép a vármegyéről, amelynek tisztikarában nagy időket átélt öregek és történelmi neveket viselő középkorúak osztották el egymás között a helyi hatalom kulcspozícióit. A bizonyítás vágyában ezek az emlékek is továbbéltek: a balassagyarmati sajtópolémiaik, a vonzó-taszító vármegyei állások, az örömapai beleegyezést megtagadó szolgabíró-após, Mauks Mátyás.

Diákkori lelkesedés, hűség a kiegyezést megelőző évek hazafias felbuzdulásához és az akkor még 1848-as jogalapon állott párt vezéréhez, Tisza Kálmánhoz – ez volt Mikszáth Kálmán második erős kötődése, mondhatni, egész életén át. Tiszához és pártjához – éppen az 1848-as eszmék megőrzésének reményében – maradt hű a fúzió, az egykori pártprogram félrevetése után is, egészen a Szabadelvű Párt bukásáig, 1904-ig. Az írások ellenpontosító tanúságtétele azonban a mameluknak csúfolt kormánypárti képviselőt is jellemezte. Nem egyedülálló az eset a magyar és még kevésbé az a világirodalomban, hogy az erős tehetség, az ember- és társadalomismeret felülkerekedhet téves vagy hiányos politikai érzéken, tájékozódáson. Mikszáthnál nem egyszerűen erről van szó. Többről. Arról, hogy a mítosszá emelt palóc élet tisztasága mellett sokáig hitt – az 1848-at megelőző nagy eszmerendszer, az érdekegyesítés egyik utolsó, őszinte híveként – abban, hogy nemes, paraszt és polgár patriarchális osztálybékében élhet és munkálkodhat együtt. Miközben a parlament padsoraiban a kormánypárt számíthatott Mikszáth Kálmán illyefalvi, majd fogarasi képviselő szavazatára, Mikszáth Kálmán, az író papírra vetette országgyűlési karcolatait, amelyek laza füzérében remekművek

is akadnak, és amelyekből ismét halhatatlan figura kerekedett ki, Katánghy Menyhért képviselő. A széthulló illúziók, remények, a „kizökcent idő” motívuma Mikszáthnál sokszor visszatér. A leginkább szembeötlő módon persze a híres különcök, a Pongrácz István grófokhoz hasonlók figuráiban, de erre az alapötletre épült – többek között – a *Galamb a kalitkában* című, eléggé nem ismert és méltányolt kisregénye (1891) és a 19. század talán legnagyobb magyar satírákísérlete, az *Új Zrínyiász* is.

Nem véletlen az sem, hogy a 420 holdas, frissiben vásárolt horpácsi birtok, a szülőföldre visszatérés akkor lett igazán fontos a számára, az emberi-írói bizonyítás testet öltött eszköze, amikor 1904-ben Jókai halála után vitathatatlanul az ország első írója lett, és amikor 37 esztendő múltán először roppant meg, kormányzati válság formájában a kiegyezés biztosnak hitt rendszere.

A harmadik és valóban kiapadhatatlan érzelmi forrás Mikszáth számára a család, a hozzáfűződő magánérzelmek rendszere volt. A romantikus szerelmek nagy történeteit idézte házasságának históriája Mauks Ilonával, a sikerre és megélhetésre még jóformán képtelen fiatal újságíró válása, majd az újbóli lánykérés az irodalmi diadalok árnyékában, a megismételt esküvővel. Itt azután nincs szó írói kettóslátásról. Egész irodalmunkban párját ritkítóan gazdag a családi érzelmek ábrázolása az olyan kis remeklésekben, mint *A ló, a bárányka és a nyúl* vagy *A németke*.

Csak egy ilyen, a szülőföld, a haza, a család megtartó erejét érző író rendelkezhetett a humornak is azzal a bölcsességével, amely képessé tette őt a kisebb-nagyobb emberi hibák és gyarlóságok felmérésére, rögzítésére, a metsző gúnytól az elnéző mosolyig terjedő széles érzelmi skálán.

Tisztelt vendégeink!

A mikszáthi életutató és életművet igazgató tényezőket vallatva, kézenfekvőnek és jó választásnak bizonyult a kiállítás alkotóinak az a döntése, hogy Mikszáth és Nógrád megye címen rendezzék újra a múzeumot. A hangsúlyt tehát az egyik meghatározóra helyezve, de kitekintve a pálya egészére és bátran felvállalva a „Milyen is volt Mikszáth?” sok szempontú megközelítést, korproblémákat is feszegető kérdését.

Nemcsak a könyveknek, de az irodalmi kiállításoknak is megvan a maguk sorsa. A horpácsi házban először 1954-ben nyílt emlékszoba, amely 1958–59-ben bővült tovább. Az előző kiállítás, többszöri felújítással, 1972 óta teljesítette közművelődési feladatát. A horpácsihoz hasonló bemutatókat általában 10–15 évenként cserélni kell: változik, fejlődik hagyománytudatunk, gyarapodnak a tudomány bemutatandó eredményei, és finomodik az a kiállításrendező technika is, amely az irodalomtörténet tényeit látványban közvetíti. A Nógrád Megyei Múzeumigazgatóság fiatal munkacsoportja – úgy véljük – teljes sikerrel oldotta meg feladatát. A forgatókönyv egyik írója Szabó Ágnes, a megye fiatal irodalomtörténésze, akinek ez az első nagyobb szabású munkája, és aki mindig számíthatott szerzőtársa, dr. Praznovszky Mihály elmélyült tudására, gazdag tapasztalatára. Presits Antal, Kollár Sándor tervezői és kivitelezői munkájával, Buda László fotóival vált azután az elképzelés, a terv valósággá, élményforrássá.

Mert mi is az irodalmi kiállítás feladata? Nem elsősorban az, hogy lexikonszerű teljességgel vagy tankönyvi módon máshol is megszerezhető ismereteket közvetítsen. Inkább az, hogy élményt keltsen, és olvasásra buzdítson. És akkor újra meg újra részei lehetünk annak az olvasói élménynek, hétköznapi csodának, amelyet Mikszáthról szólva Krúdy Gyula fogalmazott meg a legszebben parnasszusi látomásában: „Úgy képzelem, hogy egész külön falut foglal el az újonnan érkezettek csapata, ahol a másvilági Mikszáth jár-kelel a hosszú szárú pipával... Mikszáth Kálmán egy darab Magyarországot vitt magával a halhatatlanságba. Egy vármegyét, amely valahol ott van az Ipoly mentén, de fölnyúlik a Kárpátokig, szélességében pedig érinti Sároset és Besztercét.”

Tóth Zsombor: *A kora újkori könyv antropológiája. Kéziratos nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*

Budapest, reciti, 2017, 378 l.

Tóth Zsombor tanulmánykötete, *A kora újkori könyv antropológiája* hiánypótló munka. Nem csupán a Cserei-kutatás fellendülését, hanem az irodalomtörténeti munkának egy új, izgalmas módszerét ismerhetjük meg általa. A kötet mind irodalomtörténetileg, mind antropológiailag megalapozott munka, így mindkét tudományág kutatói értékelni tudják, ugyanakkor laikus olvasók számára is izgalmas olvasmány lehet. A kötetben világosan látszik a befektetett munka mennyisége, a 2003 óta tartó vizsgálat, erdélyi, magyarországi levéltárakban és könyvtárakban folytatott kutatás, amelynek során hatalmas mennyiségű kéziratos anyagot tekintett át a szerző. Tóth Zsombor a hazai Bethlen- és Cserei-kutatás egyik meghatározó alakja,<sup>1</sup> a kötet maga is egy nagyobb monográfia előfutára, amelyben a szerző az 1690–1697 közötti, Cserei Mihály felnőtté válásának évtizedét kívánja bemutatni, történeti-antropológiai módszerekkel.

A kötet számos értékeinek egyike a téma, mert noha a Cserei-szakirodalom nem kimondottan szegény, mégis bőven akadtak még felfedezésre váró területek. Cserei Mihály kéziratos maradványainak középpontba állításával a munka éppen ezt a hiányt orvosolja. Mindezek mellett nem elhanyagolhatók a szakirodalom által korábban már feldolgozott Cserei-szövegeket vizsgáló újabb tanulmányok sem, ebben Tóth Zsombor szintén jelentős munkát végzett.

A kötet könnyen olvasható, szerkezete világos. Rövid, dinamikus fejezetei magával ragadják, egyik fejezetről a másikra viszik az olvasót, és követhetővé teszik a szerző gondolatmenetét. Ugyanakkor helyenként a túltagoltság, az alfejezetek sokasága töredékessé teszi a szöveget, így a befogadás aktusát is. A minden kisebb egység végén található konklúzió megkönnyíti a kötet átláthatóságát és a nagyobb összefüggések megértését. Fontos megjegyezni, hogy a kötet – ahogy a szerző is említi – több tanulmány egymás mellé helyezésével készült, ennek tudhatók be a szövegekben előforduló ismétlések is.

Az első nagyobb egységben, a második fejezettel kezdődően bepillantást nyerhetünk az életútnak a szakirodalom számára eddig ismeretlen szakaszaiba. Az olasz, német,

---

<sup>1</sup> TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírásamagától” és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2011. – TÓTH Zsombor: *A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 2006.

angol és francia mintát követve egyre nagyobb hangsúlyt kapnak az úgynevezett *egodokumentumok*; ezek kutatása és újrafelfedezése, főként antropológiai szempontból, itthon még kevésbé elterjedt. Az egység alapvető módszertani tanulsága a régi magyar irodalom vizsgálatába átemelt újabb kutatások, módszerek és eredmények használatának a sikeressége.

Az öt élettörténeti elbeszélés, amelyet Tóth Zsombor Cserei Mihály különböző életrészekből választ ki, felettebb jól mutatják, hogy ugyanazon életesemények leírásában a változó életkor és élethelyzet következtében milyen változások mennek végbe. A fiatalság, Cserei aktívabb időszaka magától értetődően rövidebb, praktikusabb feljegyzésekkel párosul, míg az időskor elemzéseivel, elbeszélésekkel teli szövegekkel. Jól alátámasztja tehát a tézisé, miszerint az emlékirattal kapcsolatban nem szabad egyetlen írásalkalmat, egyetlen narratívát feltételezni, és noha, mint Bethlen Miklós esetében is, jobbára az időskori feljegyzések kerülnek be a kánonba, nem szabad figyelmen kívül hagyni az összes többi alkalmat, ezek ugyanis fontos adatokkal szolgálhatnak mind a szerzőre, mind a korra vonatkozóan.

Az író sokszínű tevékenységének első fontos állomása Cserei kiadatlan, 1684-es dialektikajegyzete. A szakirodalomban kissé elhanyagolt helyen szereplő munka fontosabb lehet, mint ahogy azt eddig feltételezték. Minden valószínűség szerint ez Cserei első önálló írása, amelyből kiviláglik műveltsége, tudásszomja, illetve az írás és az olvasás iránti hatalmas szeretete. Köztudott, hogy nem peregrinált, önerőből fejlesztette tudását, ennek ékes bizonyítéka az a tudatos könyvgyűjtés, amelyet élete végéig folytatott. A külföldön végzett tanulmányok hiánya egész életében hatással volt a munkásságára, gondolkodásmódjára.

Érdekes itt szót ejteni az író ifjúkoráról és Altorjai Apor Istvánhoz fűződő kettős természetű kapcsolatáról is. Az 1692-től 1703 nyaráig tartó szolgálat, familiárisi viszony fontos szakasz Cserei életében. A szolgálat első periódusát, amely 1697-ig tart, Tóth Zsombor töretlenül felfelé tartó, pozitív időszakként jellemzi, az ifjú Cserei hűségese szolgálatával kiérdemelte Apor megbecsülését. Cserei házasságával változás állt be a kapcsolatban. A fordulatról egyéb adatokat Tóth Zsombor 2009-es tanulmányában is közöl.<sup>2</sup> A második szakasz ennek megfelelően már az elidegenedés, a familiárisi viszony válságként jellemezhető. A prioritások Cserei életében megváltoztak, a családdal nagyobb felelősség terhelte, több pénz szükségeltetett a feleség és a gyerekek eltartására, öröklésére. A konfliktus kiváltó oka az lehetett, hogy Cserei kimaradt Apor István végrendeletéből, noha a Cserei családra jelentős összeget hagyott. Ugyanakkor azt is megemlíti a szerző, hogy Apor István magánemberként és politikusként is támogatta Csereit, aki, élete végéhez közeledve, átértelmezte Aporhoz fűződő viszonyát, időskorára engedékenyebben beszélt róla. A kötet egyik legizgalmasabb fejezete ez, a kapcsolat leírása már-már regényes, ugyanakkor minden esetben pontos adatok sokaságával alátámasztva.

---

<sup>2</sup> Tóth Zsombor, *A familiáris Cserei Mihály és a végrendelező Apor István konfliktusának két ismeretlen forrása*, *Lybus*, 2009, 97–111.



Apor István első embereként belátása nyílt az erdélyi politikai élet színpalcai mögé, és ez erősen befolyásolta a hazáról alkotott képét is. *Az emlékirat és patriotizmus* című fejezetben Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionalizmusát mutatja be a szerző, akik noha eltérő pozícióból, de egészen hasonló módon vélekedtek a világról. Mindkét szerző esetében világosan elkülönül a haza, a *patria*, vagyis Erdély a Magyar Királyságtól, Cserei Mihály munkáiban azonban sokkal radikálisabb és nyersebb beszédmód tükrözi e szűkebb értelemben vett hazafiasságát. Az Erdélyben élő kálvinista értelmiség regionalizmusában nem csupán a lokálpatriotizmust vagy a felekezeti elfogultságot kell azonban látnunk, mélyen benne van a szülőföld szeretete és az ott élők jogainak a tiszteletben tartása.

Az utolsó nagyobb egység, *Az íráshasználati habitus sajátosságai* Cserei olvasmányai, írásai és az általa hallgatott és értelmezett prédikációkon keresztül mutatja be az író és a kora újkori ember szokásait. Az íráshoz és olvasáshoz egyaránt kapcsolódik praktikus és reprezentációs funkció, a nyomtatott szövegek olvasása, értelmezése széljegyzeteket, összefüggő szövegeket, helyenként önálló textusokat eredményez, amelyek aztán a nyomtatott szövegtest médiumába is szervesen beépülnek. Mindebből leszűrhető tehát, hogy Cserei korában, kultúrájában, pozíciójában átlagon felüli íráshasználónak számított. Akadnak olyan esetek is, amikor az író nem széljegyzeteivel tüntet ki egy adott művet, hanem egyéb módon alakítja a szöveget. A legjobb példa erre Medgyesi Pál *Praxis pietatis*ának 1641-es kiadása, ahol Cserei aláhúzással emeli ki a figyelemre méltó szövegrészeket. Cserei íráshasználatának bemutatása minden bizonnyal látványosabb lenne, ha az adott szövegről a kötet fotókat is közölné, akár margináliákról, akár egyéb szövegen belüli jelölésekről van szó.

A befogadás másik formája, a hallgatás is előkerül a fejezetben, mégpedig a prédikációk kapcsán. Ezekben az esetekben azonban nemcsak maga a szöveg, de elhangzásának körülményei is nagyban befolyásolják az értelmezés aktusát. A befogadó élethelyzete, identitása mind fontos tényező, de a legkiemelkedőbb maga a felekezeti hovatartozás. A fejezet bemutatja, miként értelmezhet a befogadó egy kálvinista és miként egy katolikus prédikációt, valamint hogy egy halotti prédikáció miféle érzelmeket kelthet a hallgatóban. A befogadás ilyen mértékű elemzése és ilyen sok szempontból történő megfigyelése kuriózumnak számít. A túlzott alaposság helyenként az érthetőség kárára válik a magyar és a külföldi szakirodalom bevonása közben, ugyanakkor a lábjegyzetek akkurátus kidolgozása magabiztosan igazítja el az olvasót.

A kötet olvasása során egyre tisztábban látszik, hogy Cserei számára az írás és az olvasás aktusait, a szerző, a szöveg és a befogadó kapcsolatát állandó átjárhatóság jellemzi, jelesül Josephus Flavius *De antiquitate judaica et de bello Judaico* című munkája illusztrált, folionagságú kiadásának széles margóira jegyzetelte le reflexióit, majd ezeket a végén jobbnak látta egységes szöveggé összeilleszteni.<sup>3</sup> *Compendiuma* ennek jegyében fordítások és átvitelek végeredménye, és ez a kompiláció „művészetének” kora újkori használatát mutatja be.

<sup>3</sup> Balázs Mihály, *Cserei Mihály sárgabőrű könyvéről*, Irodalomtörténet, 37(2006), 4. sz., 601–609.

Az átjárhatóság, kölcsönösség egy másik érdekes esetét Cserei Mihály és Apor Péter baráti kapcsolatán keresztül ismerhetjük meg. Mint Apor István bizalmi embere, ha a szükség úgy hozza, nevében leveleket ír, szignál, fenyegetőzik és hízeleg. Lehetővé tette ezt a köztük lévő, bizalomra és hűségre épült familiárisi viszony, illetve az, hogy ebben az esetben a szerzőség csupán funkció volt, amelyet helyzettől függően bármelyikük teljesíthetett. Apor István halála után az örökös, Apor Péter szolgálatába áll, kapcsolatuk barátságként indult, és meg is maradt annak. Ez az „irodalmi barátság” egymás szövegeinek elolvasását, segítségét, olykor kiegészítését, alkotói közreműködését is jelenthette. Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* című írása esetében bizonyított, hogy Cserei pótlásai is szerepeltek a kiadásban. Tóth Zsombor valószínűsíti, hogy nem ez volt az egyetlen eset, amikor Cserei jegyzeteivel, tanácsaival segíthette Aport. Noha nincs adat arra, hogy a kölcsönösség jegyében Apor Péter beleírt volna Cserei szövegeibe, ugyanakkor nem is zárható ki. Barátságuk implikálta művelet volt ez, nem feltétlenül érezték szükségét írásban feltüntetni.

A kötet befejezéseként Cserei másolói tevékenységét, íráshasználatának egyik legfontosabb aktusát mutatja be a szerző. Mint már a kötet elején is olvashattuk, Cserei többször újramásolta jegyzőkönyveit, szó esik az öröklődő földekről, ingóságokról, könyvekről, sőt különböző gyógymódokról is. Az idős kor, amelyből Csereinek kortársaihoz képest kicsit több jutott, kedvezett másolói tevékenységnek, a halálra való készülődés idejében két testamentumát és *Apológiáját* is elkészítette, emellett maradt ideje egy egész *Bethlen-kódexet* is másolni. Ebből következtethetünk a kéziratosság jelentőségére Cserei életében, és adalékként szolgál a kora újkori íráshasználathoz is.

Cserei Mihály és Bethlen Miklós koruk meghatározó kéziratossági szerzői, az irodalomtörténet-írás többnyire csak az első nyomtatott kiadásaik után foglalkozott velük. Mint ahogy ez a kötet is mutatja, érdemes több figyelmet szentelni a kéziratban maradt munkáikra, hiszen ezekből is számos információt nyerhetünk, mind a szerző életrajzi adatait illetően, mind a kora újkori ember általános írási-olvasási szokásaira vonatkozóan.

A szerkesztés kiváló, átlátható, a lábjegyzetek pedig rendkívül pontosak és részletesek. A precízen elkészített névmutató és a felhasznált irodalom jegyzéke sokban segíti a kutatókat, érdeklődőket, míg az élettörténetre vonatkozó újabb adatok, ezek elbeszélése, a korabeli társadalom ábrázolása érdekesek lehetnek a nem szakképzett befogadó számára is. *A kora újkori könyv antropológiája* talán egyetlen kisebb hibája, hogy nem közöl képeket. Természetesen érthető a hiány, hiszen anyagi szempontból nem feltétlenül előnyös ilyen kiadást készíteni, de a hosszas értekezések Cserei jegyzetelési módszereiről talán még érthetőbbek lennének fotómellékletekkel. A kötet az olvasóközönség számára hozzáférhető online is.<sup>4</sup>

Varga Réka

<sup>4</sup> <http://reciti.hu/2017/4333> (utolsó megnézés: 2018. okt. 18.)

## Tóth Orsolya: *Egykor és most. Tanulmányok a 19. századi magyar irodalomról*

Budapest, Kronosz Kiadó, 2017, 225 l.

Tóth Orsolya *Egykor és most* című tanulmánykötetét – mint könyvtárgyat – kézbe véve talán meghökkenhet az olvasó: vajon mit kereshet egy 19. századi magyar irodalomról szóló tanulmánygyűjtemény borítóján a híres kacsanyúlkep, amelyet inkább filozófiai és teoretikus munkák szoktak elemezni? A borító nemcsak azért kiváló választás, mert figyelemfelhívó, és mert nyomozásra késztet, hanem azért is, mert előre vetíti: a kötet nem biztos, hogy kizárólag a tárgyalt szerzőkről szól.

A könyv hat tanulmányt tartalmaz a 19. századi magyar irodalomról, valamint három kritikát kortárs művekről. A *Kazinczy Win(c)kelmannnt olvas* című nyitótanulmány azokat a szövegeközi kapcsolatokat veszi szemügyre, amelyekben Kazinczy szerzői névként vagy művei megnevezésével hivatkozik Winckelmannra. Tézise, hogy a Kazinczy hivatkozásaiból rekonstruálható, illetve a művészettörténeti gondolkodásban megjelenő Winckelmann-kép csak távoli kapcsolatban áll egymással. A következő két írás két „epizodistával” foglalkozik: olyan figurákkal, akik nem kaptak főszerepet az irodalomtörténet-írásban. E szövegek középpontjában Hoblik Márton és Bárány Boldizsár verseinek vizsgálatával az epigonizmus kérdése, valamint Berzsenyi Dániel mesterszerepének a kizárólagossága áll. A negyedik tanulmány Kölcsey Ferenc *A vadászlak* című novelláját elemzi. Állítása szerint az elbeszélés hőse, Andaházi az andalgó, merengő, álmodozó, ábrándozó, vagyis a *rajongó* prototípusa. Az értelmezés a Kölcsey-novellát a rajongásdiskurzushoz kapcsolódó esettörténetként olvassa; módszere, hogy az érzékenység szakirodalmának alapvető fogalma, a rajongás körüli kontextus történeti rekonstrukcióját adja elsősorban a fogalom 18. század végi, 19. század eleji használatára fókuszálva. A tanulmányfejezetet két Katona Józsefről szóló írás zárja. Az első Katona *A Múzsához* című enigmatikus versét interpretálja, amelyet a szerző az irodalmi kommunikáció határait rákérdező kísérletként olvas; a második a *Bánk bán* alábbi instrukcióját elemzi a 18–19. századi fiziognómiai, antropológiai irodalomra hivatkozva: „a’ki mindeddig oszlop módra állott, földre szegezett szemekkel; most hirtelen felkapja a kardját”. A kritikablokk tárgyai Márton László *Minerva búvóhelye* (2007) című regénye, Péterfy Gergely *Kitömött barbárja* (2015) és Nyáry Krisztián *Így szerettek ők 2. Újabb irodalmi szerelmeskönyv* (2013) című munkája.

A borító azt sugallja, a fent megnevezett témákon túl a kötet mintha másról is szólna. Az egyszerűsített tanulmány- és kritikagyűjtemények a klasszikus szerzői monográfiákhoz

képest eleve nagyobb szabadságot adnak az olvasónak abban, hogy meghatározza, mi is pontosan a könyv témája. A kötetbe rendezés arra szólít fel, hogy a szerző azon írásait, amelyekkel addig elszórtan találkozhattunk különböző szakmai fórumokon, ezúttal ne kizárólag önmagukban vagy tanulmányok egymásutánjaként értelmezzük, hanem olyan írásokként, amelyek párbeszédben állnak egymással, és amelyek együttesen valamilyen általánosabb kérdésfelvetés eszközei. Meglátásom szerint az *Egykor és most* valódi főhőse nem Kazinczy, Kölcsey vagy Katona, hanem az *irodalomtörténet-írás* – mind módszertani, mind történeti értelemben.

Tóth Orsolya könyvében több ponton is általánosabb, az irodalomtudományos és irodalomtörténeti kutatásokat érintő módszertani következtetésekre jut. A Kazinczy-tanulmány tanulsága például az, hogy hiába különbözik a Kazinczy hivatkozásaiból rekonstruálható és a művészettörténeti gondolkodás számára relevánsnak bizonyuló Winckelmann figura, a lényeg nem az, hogy Kazinczy perspektívájából *kizárólag* ez látható, és nem is az, hogy az irodalomtörténet-írásnak *ezt kellett volna* láttatnia. Érvelése szerint az elemzésben tárgyalt szöveghelyek eddig kívül estek az esztétika-történeti változásokra koncentrálnó kutatás nézőpontján, de a szorosabban felfogott történeti olvasat, illetve a mentalitástörténeti összefüggésekre nyitott szemlélet segítségével láthatóvá válhatnak. Tézise azonban nem az, hogy bármelyik is helyesebb lenne a másiknál, hanem az, hogy létezhet olyan perspektíva, ahonnan egymás mellett vagy akár egyszerre is láthatjuk ugyanazt a képet. Ki a művészetelméleti gondolkodásból ismert Winckelmann-képet, ki Kazinczy „renegát”, „botrányhős”, „stilisztá” vagy „republikánus” Winckelmann-képet láthatja először – ki kacsát, ki nyulat. A tanulmány tehát módszertani elköteleződést illusztrál: egyrészt olyan állítást tükröz, amely szerint, ahogyan e Kazinczy-történet, úgy bármely más történet esetében is az új nézőpontok egyszerre szűkítik és bővítik a források és nézőpontok körét. Másrészt arra is rámutat, az az elköteleződés, hogy egyik kép sem tekinthető helyesnek, nemcsak a(z irodalom) történelem igazságba vetett hitének tagadásán alapszik, hanem annak belátásán is, hogy az aktuális kontextus mindig preformálja tapasztalatunkat, vagyis azt, hogy mit vagyunk képesek és hajlandók látni.

Módszertani kérdés áll az *Igazából szerelem?* című Nyáry Krisztián-kritika középpontjában is. A bírálat egyik legfontosabb érve a társadalomtörténeti tényezők figyelembevétele, Nyáry Krisztián irodalomtörténeti múltja. Tóth Orsolya remek retorikai fogással éppen Nyáry egyik egykori irodalomtörténeti munkájának állításait fordítja az *Így szerettek ők 2.* módszerei ellen. Ráadásul úgy véli, ha nem vesszük figyelembe Nyáry irodalomtörténeti múltját, akkor nem is érthető igazán, miért okozott akkora szakmai felháborodást könyve első és második kötete. A fejtegetést az irodalomtörténeti szakma jelenlegi bizonytalan helyzetére tett diszkrét utalás egészíti ki. Az elemzés azt tükrözi, a szerző számára kulcsfontosságú a gondolatmenetben a társadalmi és irodalomszociológiai tényezők interpretációs eszközzé emelése, legyen szó akár 19., akár 21. századi jelenségekről. De a társadalomtudományos szempont metaszinten

is megjelenik: a szerző reflektál is rá, miért elengedhetetlen a társadalmi és szakmai kontextus tekintetbe vétele; amellett érvel, hogy e tényező nemcsak gazdagítja az értelmezést, hanem kifejezetten kulcsaspektusa a Nyáry-jelenség megértésének. Ahogyan a Kazinczy-tanulmányban, úgy itt is, a főszereplő nem vagy nemcsak Kazinczy vagy Nyáry; a szövegek téje és témája is általánosabb módszertani elvek melletti elköteleződés és érvelés.

Az *Egykor és most* főhősének történeti értelemben is a magyar irodalomtörténet-írás tekinthető. A „*Mint Hoblik*” (*Esettanulmány egy Berzsenyi-epigonról*) című írás egyik téje például az, hogy rámutat, nem azért tévedés Hoblik Mártont Berzsenyi-epigonnak tekinteni, mert Hoblik ne lenne Berzsenyi-utánzó, hanem azért, mert *nem kizárólag* az. Tóth Orsolya meggyőzően, pontos filológiai munkával és kreatív interpretációval bizonyítja, hogy Hoblik ugyanúgy merített Kazinczy Ferenc, Dayka Gábor, Ányos Pál vagy Csokonai Vitéz Mihály lírájából; vagyis (egyetlen megjelent) kötete inkább a századforduló költészetének összetett hatását mutatja. Gondolatmenete szerint, ha Hoblikot kizárólag Berzsenyi-követőként értelmezzük, akkor eltagadjuk kötetének műfaji, nyelvi, tartalmi sokszínűségét. A tanulmány arra mutat rá, a Hoblik Márton eset számos továbbgondolandó kérdést vet fel, például: vajon milyen szempontok alapján tekinthetünk valakit epigonnak? Mennyiben játszik szerepet az epigonizmus esetében a szerző és mennyiben a befogadó tapasztalata? Mennyiben beszélhetünk utánzásról, ha a követés nem reflektált? A tanulmánynak azonban olvasatomban másik, kifejezetten az irodalomtörténet-írás történetét érintő szintje is van. Meglátása szerint ugyanis a korabeli kritika Hoblikkal kapcsolatban nem szűkítette egyetlen szerzőre a lehetséges minták körét. Ehelyett Toldy Ferenc irodalomtörténetében kezdődött el a Berzsenyi-referencia kizárólagos dominanciája, amely jelenséget a mintául szolgáló szerzők, illetve a Hoblikra hivatkozó szövegek kanonikus pozíciójának változásával hoz összefüggésbe. Emellett az irodalomtörténet-írás és a műfajiség kapcsolatát is érinti a szöveg. Dávidházi Péter Toldy-monográfiájára<sup>1</sup> hivatkozik, amely az irodalomtörténet-írás eposzi hagyományáról értekezik, és a Hoblik-történet apropóján, illetve a Dávidházi-monográfia állítására építve veti fel a kérdést: vajon elbeszélhető-e a magyar irodalom története epigonok történeteként? Ha pedig így beszéljük el, akkor az nem lenne-e az irodalomtörténet-írás vígeposza?

A *Felejtés és emlékezet* (*Berzsenyi Dániel és Bárány Boldizsár*) című tanulmány egyik tézise, hogy noha Berzsenyi Dániel mesterszerepe vitathatatlan, a kvázikortárs irodalomban a költőtársak Berzsenyi mellett más alkotókat is kiemelkedőnek találtak mikrokörnyezetükben. A szerző meggyőzően érvel amellett – például Edvi Illés Pál vagy Berzsenyi István munkáit felhasználva –, hogy a soproni barátok saját csoportjukon belül kifejezetten Báránynak tulajdonítottak vezető szerepet (nem feltétlenül költői teljesítménye, hanem műveltsége miatt is). Valamiért azonban Bárány Boldizsár neve

---

<sup>1</sup> DÁVIDHÁZI PÉTER, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004, 357–539.

mégiscsak kihullott a magyar irodalomtörténeti emlékezetből. Például – olvashatjuk a gondolatmenet folytatásaként – azért, mert Báránynak egyetlen kötete sem jelent meg nyomtatásban, így a nyomtatás mediális szerepét hangsúlyozó Toldy Ferenc számára költőként nem is létezett, még akkor sem, ha maga Toldy egyértelműen olvasott Bárány-kéziratokat. A következtetés ismét azt sugallja: az értelmezés tétje egyfelől az, hogy érdemes átértékelni Berzsenyi kizárólagos mesterszerepét. Másfelől legalább akkora súlya van annak is, hogy az elemzés a (magyar) irodalomtörténet-írás működésmódjára, annak emlékező, szelektáló, felejtő jellegére mutat rá.

Említhető olyan szempont is, amely az *Egykor és most* szinte minden tanulmányában előfordul: mindegyikben felmerül a kérdés, az elemzések szereplői pontosan mit olvastak vagy olvashattak. Az *Andalgók, merengők, ábrándozók és rajongók* című Kölcsey-tanulmány például a rajongásfogalom kontextusának történeti rekonstrukciójához kifejezetten olyan szövegeket érint, amelyekkel Kölcsey bizonyosan találkozott – vagy azért, mert bizonyíthatóan részei voltak a Kölcsey-könyvtárnak, vagy azért, mert Kölcsey valamilyen formában hivatkozott rájuk. A *szó hiánya és a test nyelve* című Katona József-tanulmányban abban a kérdésben, vajon Johann Jakob Engel *Ideen zu einer Mimik* című munkája releváns kontextus lehet-e a *Bánk bán* megértéséhez, részben az az információ nyújt segítséget, hogy a könyv része volt Katona és Kazinczy könyvtárának is, illetve többször is hivatkoztak rá a harmincas évek színházi vitáiban. A *Kazinczy Win(c)kelmannnt olvas* című írásban még összetettebb formában jelenik meg az olvasás témája: a tanulmány egyaránt dolgozik olyan szövegekkel, amelyeket Kazinczy biztosan olvasott; olyanokkal, amelyeket elvileg ismerhetett; olyanokkal, amelyek valószínűleg nem voltak számára hozzáférhetők; és olyanokkal is, amelyeket biztosan nem ismert, de a kortárs horizont szempontjából fontosnak tűnnek. Az olvasásra, utalásra, széljegyzetelésre hivatkozás általános módszertani eszköze az irodalomtörténeti kutatásoknak, nem meglepő tehát, hogy Tóth Orsolya tanulmányaiban is találkozunk vele. Az írások kötetbe rendezése azonban megengedi, hogy a könyvet egységében is szemléljük. Efelől nézve az izgalmas filológiai eredmények mellett az *Egykor és most* széles palettáját nyújtja az olyan általánosabb kérdéseknek is, mint a tudható, a nem tudható, a lehetséges vagy a valószínű kérdése a 19. századról szóló irodalomtörténet-írásban.<sup>2</sup>

A kötetben nem csupán a 19. századi irodalomtörténeti tárgyú tanulmányok, hanem – olvasatomban – a kritikák is az irodalomtörténet-írásról szólnak áttételesen. Noha a kritikafejezet kisebb részét teszi ki a könyvnek, a terjedelmi különbség nem jelent minőségbeli eltérést. Különösen termékenynek tartom a Márton László-kritikában az *irodalom-történelmi regény* fogalmának a bevezetését. A műfaji finombesorolás tematikai szűkítésen alapul a történelmi regényhez képest: az irodalom-történelmi regényben „az elbeszélés középpontjában olyasvalaki áll, akinek történeti jelentőségét

<sup>2</sup> A kérdésről vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya: Pozitivisták kötődéseink egy szakmai vita fényében*, ItK, 108(2004), 1. sz., 26–34.

pályájának esztétikai-poétikai karaktere határozza meg” (172). Definíciója alapján az irodalom-történelmi regény esetében a műfaj „felettes szerve” nem a történetírás, hanem az irodalomtörténet-írás lehetne. Tóth e terminus segítségével elemzi mind Márton László, mind Péterfy Gergely regényét; azokat az aspektusokat veszi szemügyre, amelyek összefüggésben állnak az irodalomtörténet-írás hagyományával. A fogalom bevezetése azért előremutató, mert olyan regénytéma megnevezéséhez ad nyelvet, amelyről eddig csupán elszórtan és pontatlanul beszélhettünk. De a fogalomalkotás abban is segíthet, hogy különbséget tegyünk az ilyen témájú művek és a történelmi regények, a történetírás és az irodalomtörténet-írás között. Remek kutatási téma lenne az az elemzés, amely az *Egykor és most*ban még csak kérdésként merül fel: vajon az irodalomtörténet-írás mint diszciplína megengedőbben bánt az „irodalom-történelmi regényekkel”, mint a történészek a történelmi regénnyel (173)?

Újszerű továbbá, ahogyan a három kritika tágítja a saját műfaji határait. Nemcsak az időbeli távolság miatt nem beszélhetünk klasszikus értelemben vett műbírálókról, hanem azért sem, mert úgy vélem, tárgyuk nem a bírált mű, az elemzések eszköze pedig nem a szövegek teljes körű, prózapoétikai technikákra koncentrált értelmezése és értékelése. Az *Egykor és most* kritikái ehelyett azokat az eljárásokat elemzik, ahogyan az irodalomtörténelmi múlt felé forduló szövegek az irodalomtörténelmi elbeszélésekhez viszonyulnak.

A *Clio búvóhelye* című bírálat tárgya Márton László Batsányi János életét feldolgozó *Minerva búvóhelye* című regénye. Tóth Orsolya a Batsányi Jánosról írt irodalomtörténelmi elbeszéléseket elemezve arra a megállapításra jut, hogy azok strukturálisan elégikus jellegűek. Érvelése szerint ugyanis azon az előfeltevésen nyugszanak, hogy a költő csak saját korában nem nyerte el a „megérdemelt koszorút”, később azonban megkapta jutalmát, és elfoglalta az irodalmi panteonban neki járó helyet. Kiemeli továbbá, hogy a Batsányiról szóló életrajzok hangsúlyos szerepet szánnak a korabeli recepció azon fázisának, amelyben Toldy Ferenc úgy mutatja be (az akkor még élő) Batsányi alakját, mint egy rég letűnt korszak emlékét. Ezzel szemben Márton regényének elbeszélője Tóth Orsolya értelmezésében szkeptikusan viszonyul ehhez a karrierlehetőséghez, és a főhős reménytelen kísérletei iróniába fordítják ezt az irodalomtörténelmi elbeszélést.

A Péterfy Gergely *Kitömött barbár* című regényéről írt kritika a Kazinczy Ferenc önéletrajzi szövegeiben, valamint az irodalomtörténetben formált Kazinczy-képet elemzi. Tézise szerint mind a *Fogságom naplója*, mind a *Pályám emlékezete* ugyanúgy regényként is olvasható, mint ahogyan Péterfy regénye. Az elemzés azonban ennél is tovább lép, és arra a következtetésre jut, hogy az állítás valójában a Kazinczyról szóló szakirodalomra is igaz. Érveléséhez Szauder József tanulmányának<sup>3</sup> szépprózába hajló hangvételére utal, valamint Szilágyi Ferenc filológiai munkájára,<sup>4</sup> aki erőteljes

<sup>3</sup> SZAUDER József, *A kassai „Érzelmek iskolája”* = Uő, *A romantika útján*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 90–115.

<sup>4</sup> KAZINCZY Ferenc, *Sophie*, vál., szerk. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Szépirodalmi, 1984.

szerkesztői beavatkozással alkotta meg Kazinczy „posztumusz, sosem-volt levélregényét” (180). A kritika tehát amellet foglal állást, hogy legalább akkora olvasói aktivitás szükséges ahhoz, hogy az irodalomtörténeti elbeszélések alapján megformáljuk Kazinczy-képünket, mint egy vállaltan fikciós mű, például Péterfy regénye esetén. Arra mutat rá, az irodalomtörténeti elbeszélésekből ismert Kazinczy-kép ugyanolyan töredékes, esendő, ellentmondásokkal teli, mint a Kazinczy-önéletírások vagy mint egy fikciós mű Kazinczy-figurája.

Látható, mind a Márton-, mind a Péterfy-kritika a tanulmányokhoz hasonlóan ugyanúgy a történetírás és a (magyar) irodalomtörténeti elbeszélések történetét és módszereit érinti. Tanulságuk, hogy az a kérdés, hogy e történetekben vajon mi a regények viszonya a „valós” biográfiai adatokhoz, többek között azért is problematikus, mert előbb érdemes rákérdeznünk az állítólagos „valós” biográfiai adatok mibenlétére is. Tóth Orsolya kritikái áttételesen arra figyelmeztetnek, érdemes szem előtt tartanunk, az irodalomtörténet-írás is csak szövegekkel dolgozik, az irodalomtörténeti elbeszélések is csak narratívákat írnak – épp úgy, mint Márton László vagy Péterfy Gergely.

Tóth Orsolya kötete megérdemelné azt a típusú recenzálást is, amely egyenként olvassa a szövegeket, kitérve mindegyikük újszerűségére, filológiai felfedezéseire, hatalmas műveltséganyagot mozgató, izgalmas értelmezéseire. Meglehet, egy tölem eltérő érdeklődésű kutató egészen más típusú novumait emelné ki a könyvnek vagy egyes darabjainak – ki kacsát, ki nyulat látna. Meglátásom szerint ez a szabadság nem csupán a különböző nézőpontokból adódik, hanem az *Egykor és most* írásainak sajátja. Tóth Orsolya tanulmányai és kritikái olyan diszkurzív teret alakítanak ki, amely lehetővé teszi, hogy egyetlen tanulmány is képes legyen egyszerre beszélni Berzsenyi Dániel költészetéről és kortárs fogadtatásáról, Hoblik Márton verseinek mintáiról, az epigonizmus problémájáról, a magyar irodalom Berzsenyi-parafrazisairól, az irodalomtörténeti kutatások ko incidenciáiról, illetve kontradikcióiról vagy a magyar irodalomtörténet-írás történeti és elméleti dilemmáiról. Tóth Orsolya könyve is olvasható úgy, mint ahogyan ő olvassa Márton László és Péterfy Gergely regényét: számos érdekes, szerteágazó aspektusa mellett húzódik a háttérben egy szál, a magyar irodalomtörténeti elbeszélés módok iránti érdeklődés, amely néhol kevésbé, néhol erőteljesebben érzékelhető. Nem monográfiát kapunk a 19. századi magyar irodalomról szóló irodalomtörténeti elbeszélésekről, hanem egyes interpretációkat. Az *Egykor és most* helyi, eseti sajátosságok vizsgálatán keresztül nyújt képet az irodalomtörténet-írás kérdéseiről.

*Bozsoki Petra*



## *Diszciplínák között. A magyar színikritika hivatásosodásának dilemmái egy 19. század közepi vitában, szerk. Zabán Márta*

Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2018, 146 l.

Ez a karcsú kötet voltaképpen egy szöveggyűjtemény: az 1855-ös, illetve 1856-os magyarországi (szűkebben: pest-budai) sajtójából rekonstruál egy színikritikai vitát, amelynek mind ez ideig elmaradt nemcsak az elemzése, de még a leíró tudomásulvétele is. Az alapul vett orgánumok sokfélék, és ez jól mutatja a vita kiterjedtségét (*Hölgyfutár, Pesti Napló, Budapesti Hírlap, Vasárnapi Ujság, Magyar Sajtó, Délibáb, Budapesti Visszhang, Családi Lapok*). A tematikusan összerendezett, korrekt módon közölt és jól jegyzetelt cikkeket egy tanulmány vezeti be, amely határozottan és koncepciózusan vázolja fel a kötet középpontjába állított vitának a jelentőségét, és végzi el az értelmezését. Ilyen típusú forráskiadás meglehetősen szokatlan a 19. századra vonatkozó kritikátörténeti szakirodalomban. Merthogy ennek a kötetnek kritikátörténeti tétje van, és ez már önmagában is méltó a figyelemre – még akkor is, ha maga a bevezető tanulmány nem minősíti magát kritikátörténetinek. Ám az, hogy a kötet fókusza a sajtónyilvánosságban megragadható, színházi események köré rendeződő reflexiókra és kritikákra irányul, önmagában is a kritikátörténethez köti a munkát.

Ez annál is érdekesebb, mert a kritikátörténet a magyar irodalomtudománynak egy viszonylag késői megközelítési iránya, és néhány évtizedes története igen komoly eredményeket mutathat föl – de elvégzetlen, befejezetlen feladatok is jócskán jellemzik. Zabán Márta könyve azonban nem egyszerűen ezt folytatja, és nem is az ismeretes, nyilvánvaló hiányok kitöltésén fáradozik, hanem szinte újrakezdi ezt a megközelítést: az anyaggyűjtés szintjén éppúgy, mint szemléletileg. Az utóbbi évek már mintha ennek a kutatási iránynak a lassú elhalását mutatták volna – az a néhány markáns és jelentős szakirodalmi teljesítmény (elsősorban Korompay H. János és Dávidházi Péter munkái), amely a 19. századra vonatkozóan a 90-es évek óta megjelent, mint ha minden kérdést egyszer s mindenkorra kielégítően megoldott volna. Pedig nem. Az 1848-tól 1867-ig terjedő periódusról nem is készült el a korszak-monográfia. Ezt jó darabig Dávidházi Péter kutatásai ígérték, tőle olvashattuk az ezt megalapozni kívánó módszertani összegzést is a nyolcvanas éve végén.<sup>1</sup> Dávidházi érdeklődése azonban módosult, és a kritikátörténeti munkássága sem a korszak egységes szempontú leírásai

---

<sup>1</sup> DÁVIDHÁZI Péter, A „bevégzett tények” felülbírálása: A kritikátörténet korszakformáló elve 1849–1867 = *Forradalom után – kiegyezés előtt: A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*, szerk. és a bevezető tanulmányt írta NÉMETH G. Béla, Bp., Gondolat, 1988, 79–98.

kísérlete irányába fordult, hanem inkább az egységes narratíva lebontása felé mozdult el: már az Arany János kritikai normáinak a feltárását elvégző monográfiája is ezt jelezte,<sup>2</sup> de a Toldy Ferencről szóló nagy könyve<sup>3</sup> nyilvánvalóvá is tette, hogy az aprólékosabb, egyéniségre szűkített szemlélet vált a legvonzóbbá a számára (amely egyébként Toldy esetében egy sokkal nagyobb fejlődési ív megrajzolását célozta, hiszen ott Toldy munkásságából kiindulva az egész későbbi magyarországi irodalomtörténeti hagyomány megragadására kísérletet tett). S innen aztán nem is vezetett út vissza, a korszak-monográfia felé. Dávidházi munkásságának ez a belső átrendeződése párhuzamos volt a magyarországi kritikátörténeti kutatások átstrukturálódásával is: miközben ugyanis a korszakokra felosztott kutatási tervek nem fejeződtek be teljes mértékben (a legfőbb adósság egyébként a 20. század vonatkozásában mutatkozott, bár a 19. század „sincs készen”, sőt a 18. század sem), az eredményeket közlő sorozat (*Irodalomtudomány és kritika*) egyre inkább az egyes kritikusi személyiségek portré-szerűen felfogott bemutatása felé tolódott el.<sup>4</sup> A 19. századra vonatkozó, elkészült kritikátörténeti összefoglalások alapvetően ugyanannak a meghatározott szemléleti iránynak a megvalósítói, hatásukat és egységüket nagyrészt ennek köszönhetik: még ha értelemszerűen, az anyagból következően vannak is köztük különbségek, alapvetően mindegyik a kritikusi normakészlet feltárására és ezen normakészlet alkalmazásának az elemzésére kíváncsi (egyébként ennek a módszertani elveit is a legnagyobb hatással Dávidházi Péter munkássága fogalmazta meg). Ám egyáltalán nem biztos, hogy ez lenne a kritikátörténet egyedül lehetséges útja, illetve hogy nem kellene most már újraalapozni ennek a megközelítésnek, vizsgálati fókuszának a metódusát.

Zabán Márta, a kolozsvári irodalomtörténész más útra lépett, és ez a kis kötete annak a példája, miképpen lehet kísérletet tenni arra, hogy a kritikátörténeti kutatások aktuális módszertanát alapjaitól gondoljuk újra. Még ha ennek a kísérletnek ez a kötet nem is a legfőbb vagy legjobb indikátora, hiszen sem a szövegközlés, sem a kísérőtanulmány nem tudhatta vállalni a módszertani-teoretikus alapvetés minden terhét. Ám az adatgyűjtés és adatkezelés módszertana már önmagában is hordoz egy másik irányt. Zabán Márta számára ugyanis nem a kritikai normakészlet feltárása a cél, hanem a professzionalizáció (egyre elterjedtebb magyar néven: a hivatásosodás) egyik fontos fázisának a megragadása. S ezáltal voltaképpen a kritikátörténetnek a társadalomtörténeti irányultságú bővítése mellett érvel. A szövegkiadással éppúgy, mint a kísérőtanulmány szempontjaival.

<sup>2</sup> DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikusi öröksége*, Bp., Argumentum, 1992.

<sup>3</sup> DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (*Irodalomtudomány és kritika*).

<sup>4</sup> Mint például: GYAPAY László, „A tisztább ízlésnek regulájival”: *Kölcsey kritikusi pályakezdése*, Bp., Universitas, 2001 (*Klasszikusok*). – ANGYALOSI Gergely, *Ignotus-tanulmányok: Közelítések az „impresszionista kritika” problémájához*, Bp., Universitas, 2007 (*Klasszikusok*). – FÓRIZS Gergely, „Álpeseken Álpesek emelkednek”: *A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*, Bp., Universitas, 2009 (*Klasszikusok*).

Ráadásul ez az újító jelleg már kellőképpen meg van alapozva Zabán Márta eddigi munkásságában, mondhatni, ki van alakítva ennek az értelmezői bázisa is. Korábbi kutatásai annyiban is jól kapcsolódnak a magyarországi kritikátörténeti kutatások fentebb vázolt tendenciáihoz, hogy ezekben megpróbált mélyfúrászerűen egy fontos kritikus életművet feltárni. Filológiailag éppúgy, mint egy személyiség köré szervezett monografikus értelmezéssel. Gondolok itt elsősorban a kiváló, de érthetetlenül alig hivatkozott Salamon Ferenc-monográfiájára – igaz, a kötet igen nehezen lelhető föl, bár éppen az internetes hozzáférés meg is sokszorozhatta volna a hatását.<sup>5</sup> S a közelmúltban megjelent az a magisztrális Salamon-kiadás is, amely a szerző összes, irodalomtörténettel és színházzal kapcsolatos, az egykorú sajtóban publikált írását közli két kötetben, egy olyan anyagot téve ezzel hozzáférhetővé, amelynek bizonyos része legföljebb átírt formában, Salamon későbbi gyűjteményes kötetéből lehetett ismerős.<sup>6</sup> Jelen szövegkiadás nem ezeket a vállalkozásokat ismétli meg (noha a vitában Salamon is részt vett, így ennek bizonyos vonatkozásai rendre felbukkannak írásainak teljességre törekvő kiadásában is), hanem egy új kontextust teremt. Nyilván a vita minden vonatkozását az egykorú sajtóanyag nem teszi megragadhatóvá – de a polémia léte szempontjából ennek a hiánynak egyfelől nincs jelentősége, másfelől nem is remélhető olyan forrás, amely teljesebb lenne, mint amit egykorúan a vita résztvevői publikáltak.

Miről is van szó ebben a vitában? A színész Szerdahelyi Kálmán, amikor 1856-ban íróként is bemutatkozott egy vígjátékkal (*Rászedtek a komédiások*), egy olyan darabbal állt elő, amelyet egy anonim kritikus a kritikusok ellen írott szatirikus műként értelmezett. Ez pró és kontra igen sok reflexiót váltott ki. S még inkább a Szerdahelyinek tulajdonított másik gesztus. Amikor ugyanis a következő szerepében, a *Férjem színész* című vígjáték Szarkaláb nevű alakjának megformálójaként ismét színpadra lépett, akkor – többek szerint – úgy állt bosszút az őt meg nem értő, szidalmazó kritikusokon, hogy az általa alakított figurát az egyik folyóirat színházi referensének felismerhető paródiájává tette. Ezt persze Szerdahelyi nem ismerte el, és minden efféle tudatosságát tagadott – ám a kérdés igen komoly hullámokat vert. A polémia egyik alapkérdésére, hogy tudniillik egy színész egy szerepében valóban felismerhetően karikírozott-e egy kritikust, teljesen kielégítő választ soha nem remélhetünk, hiszen a dolog lényegéből következően az egykorú színészi alakításról csak a színikritikák adhatnak némi felvilágosítást. Ezek pedig ez esetben egymásnak is ellentmondanak, ráadásul a sajtóanyag bizonyos, lényeges pontokon következetesen elhallgatásokkal él. Így például éppen azt nem mondja ki senki, ki is lenne a parodizált kritikus (Zabán Mártának külön bravúrja, hogy valószínűsíteni tudja, Vadnai Károlyról lehet szó – annak ellenére, hogy éppen ő nem szólalt meg ebben a vitában). De a polémianak nem is a személy megnevezése a centruma (és ebben egyébként egymást kizáró vélemények jelentek meg,

<sup>5</sup> ZABÁN Márta, *Salamon Ferenc szakmai életútja: Hivatástörténeti esettanulmány*, Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2014.

<sup>6</sup> *Salamon Ferenc irodalmi írásai 1854–1857*, I. kötet; *1858–1888*, II. kötet, szerk. ZABÁN Márta, Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2018.

hiszen a cikkek egy része amellet érvelt, hogy a kritikus felismerhető volt, a másik része azt állítja, hogy nem történt ilyen paródia). Sokkal lényegesebb az alapkérdés, hogy tudniillik van-e joga a színésznek ehhez, és egyáltalán miféleképpen lehet legitim módon reagálni egy színházi kritikára, beletartozik-e ennek eszköztárába az a színészi reakció, amely a parodizálás eszközét a közönség előtt alkalmazza.

A probléma nem is korhoz kötött. Éppen az utóbbi időben tette igencsak aktuálissá a jelenleg az egyik legjelentősebb magyarországi színházi alkotó, Pintér Béla alkotómódszere. A *Színház* című folyóirat 2018-as második száma például külön blokkot szervezett „Valós személyek a színpadon” címmel, és ennek kiindulópontja Pintér Béla *Ascher Tamás Háromszéken* című drámájának a szerző rendezésében és szereplésével a Katona József Színházban bemutatott produkciója volt. Ebben az előadásban három olyan szerep van (Ascher Tamás, Máté Gábor és Pintér Béla), amely valós személyek nevét viseli (ebből az első a színház egyik meghatározó rendezője, a második a színház igazgatója), és az őket alakító színészek (Keresztes Tamás, Fekete Ernő, Dankó István) felismerhetően parodizálják is külsejüket és gesztusaikat, valamint van egy színész, aki önmagát játssza (Bezerédi Zoltán). S mindemellet még az előadásban játszik maga Pintér Béla is, de nem saját magát alakítja, hanem egy fiktív figurát. Láthatólag tehát ez a friss színdarab szinte sűrítve mutatja mindazt a problematikát, amelyet ez a 19. század közepi vita fölvetett, és nem csoda, hogy ennek végiggondolására éppen az egyik legfontosabb színházi szakfolyóirat vállalkozott. Hiszen ennek a színdarabnak és előadásnak az egyik legfőbb hatáseffektusa az ismert, azonosítható személyiségek felismerhetősége és a hozzájuk rendelt, alapvetően fiktív, de reális elemekből is táplálkozó cselekvény léte. Vagyis a parodisztikusságnak nem a megbélyegző szerepe a legfontosabb itt, hanem a színpadi illúzió elbizonytalanítása, az azonosulásnak a fölkinált, a majd ugyanazzal a lendülettel vissza is vont lehetősége. Ráadásul a dráma létrejöttét is megelőzte egy kritikusi pozícióból elhangzó (ezúttal kifejezetten politikai irányultságú) dehonesztálás, amely kifogásolta azt, hogy Pintér korábbi, a Katona József Színházban bemutatott darabja egy olyan pletykát használ föl, amely egy hivatalban lévő, kormánypárti politikus magánéletéből származik. Ez a korábbi darab, *A bajnok*, erősen stilizált formavilággal rendelkezik (egy Puccini-opera szerkezetét követi, és a szereplők elejétől a végéig énekbeszédben kommunikálnak, azaz prózai szöveg nem is hangzik el az előadás során, csak zongorakíséretes ének), a szereplők sem viselik valódi személyek nevét, a színészi alakítás sem parodisztikus, és felismerhetően senkit nem lehet általa dekódolni. Pintérre mégis az immoralitás bélyegét sütötték, és azt, hogy politikai (ellenzéki) sandaság vezette, noha ennek az azonosításnak a lehetőségét éppen az az újságíró tette lehetővé, aki megszégyesítette, hogy a darabban ábrázolt szerelmi történet akár igaz is lehet. Pintér bocsánatkérésre kényszerült, de a darabot tovább játszották, és a szerző rövid időn belül reakcióképpen előállt új előadásával, amely viszont most már explicit módon a darabnak otthont adó színház igazgatójának a magánéletéről ígerte a titok fellebbentését (azt egyébként az újságíró vetette fel,

nem kis arroganciával, hogy Pintér szórakozzon inkább a színházigazgatóval, mint a derék kormánypárti politikussal). Ezt Máté Gábor, a Katona József Színház igazgatója vállalta is, és az előadás azóta is sikerrel fut.

A kérdés tehát időről időre felmerülhet – de éppen a korhoz kötöttsége mutathatja a legfontosabb történeti tanulságokat. Hiszen ennek a 19. századi hírlapi polémianak a szerkezete is egészen más volt: a kritikus autonómiának a kérdését éppúgy exponálta, mint ahogy a színészi alakítás határait is. Erre markáns példa, hogy a karikírozással megvádolt Szerdahelyi Kálmán saját magáról egy fényképet készíttetett a *Férjem színész* színpadi jelmezében, és ezt egy üzlet kirakatába kihelyeztette, hogy mindenki meggyőződhessen arról, hogy ő egészen máshogy fest, mint az állítólag parodizált kritikus. Persze ez a gesztus – amely egészében a mi számunkra, utólagosan rekonstruálhatatlan: nem tudjuk, Szerdahelyi ezt valóban megtette-e, és ha létezett egyáltalán, megvan-e még bárhol a fénykép, stb. – amúgysem dönthetne el semmit: régi színházi tapasztalat, hogy akár a hanghordozás, a mimika, a színpadi mozgás is elegendő lehet a karikatúriszikus ábrázoláshoz, nem kell ehhez a jelmez, márpedig egy fénykép legföljebb az utóbbiról árulkodhatna. Ám az a tény, hogy Szerdahelyi a fényképezkedését és a fénykép közszemlére bocsátását fontosnak tartotta sajtóhírré avatni és ezáltal bevezetni a köztudatba, sok mindent elárulhat a színészi identitás társadalmi környezetéről, illetve arról, hogy maga Szerdahelyi hogyan is gondolkozott erről. Ezért is igen sokatmondó Zabán Márta döntése, hogy számára az igazi feltárandó tanulsága ennek az ügynek nem a kritikus normakészletben rejlik, hanem a vitaszituációból kibontható, a professzionalizációról árulkodó tanulságokban. Ez a módszertani hangsúlyáthelyezés egészen máshol láttatja a kritikátörténet illetékességét, mint ahogyan azt az eddigiekben alkalmazni szokták. Úgy vélem, ez a nagy jelentőségű gesztus méltó a figyelemre: talán a kritikátörténet módszertanának az ebbe az irányba történő tágítása jelenti ennek a kiadványnak a legfőbb érdemét. Ez a forráskiadvány azt bizonyítja, hogy mind az anyagfeltárásban, mind az interpretációban komoly újdonságok remélhetők a kritikátörténeti kutatásoktól. Remélhetőleg folytatókra talál ez a kezdeményezés, és ez a kis kötet végre ráirányítja a figyelmet Zabán Márta eddigi teljesítményére is, és nem lesz ugyanolyan visszhangtalan Magyarországon ez a könyve, mint volt korábbi monográfiája.

*Szilágyi Márton*

## Az Anyanyelvápolók Szövetsége hírei

2018. október 6. (szombat) – Az ASZ ifjúsági tagozatának tanévi tevékenységet előkészítő országos tanácskozása (Baár–Madas Református Gimnázium, Budapest)
2018. október 19–21. (péntek–vasárnap) – Az „Édes anyanyelvünk” nyelvhasználati verseny országos, Kárpát-medencei döntője a középfokú iskolák tanulói számára (Sátoraljaújhely)
2018. november 9–10. (péntek–szombat) – 19. Kárpát-medencei Kossuth szónokverseny (Budapest, ELTE-TÓK)
2018. november 10. (szombat) – Péchy Blanka-emléknap (Budapest, Gundel SZKI)
2018. november 13. (kedd) – Gála a magyar nyelv napja alkalmából (Budapest, Pesti Vigadó)
2018. november 23–25. (péntek–vasárnap) – „Anyanyelvi Akadémia” – délvidéki kapcsolatépítés (Szeged)
2019. február 16. (szombat) – Kárpát-medencei Ifjúsági Anyanyelvi Parlament (Budapest, Baár–Madas)
2019. február 21. (csütörtök) – Konferencia a nyelvek világnapján (Budapest)
2019. február – Kazinczy-verseny (Nagydobrony)
2019. március 2. (szombat) – „Práter” anyanyelvi nap általános iskolásoknak (Budapest, Baár–Madas)
2019. március – Beszélni nehéz! körök országos találkozója
2019. április 5–7. (péntek–vasárnap) – Általános iskolások „Szép Magyar Beszéd” versenyének félországos döntője (Kisújszállás)
2019. április 8. (hétfő) – A magyar nyelv hete megnyitója – ünnepi ülés (az ASZ megalapításának 30. évfordulója tiszteletére is)
2019. április 11–13. (csütörtök–szombat) – Általános iskolások „Szép Magyar Beszéd” versenyének félországos döntője (Balatonboglár)
2019. április 26–28. (péntek–vasárnap) – Középiskolások „Szép Magyar Beszéd” versenyének országos döntője (Győr)
2019. május 9–12. (csütörtök–vasárnap) – A Magyar Nyelv napjai – Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége (Nagyenyed)
2019. május 18. (szombat) – ASZ tisztújító közgyűlés (Budapest)
2019. május 25–26. (szombat–vasárnap) – Helyi csoportok kétnapos tanácskozása (Tahi)

